

પ્રકાશકના જે બોલ.

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભાના સાહિત્યપ્રચારનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેમ તેના અંશોધનને લગતા વિષય સંબંધી ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવો એ છે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રબંધચિંતામણિ, ગુજરાતના મહાકાવીન દિન્દુ-રાજપુતપુત્રના ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એ સાધનોમાં પ્રબંધચિંતામણિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મૂલ્યવાન ગણાય છે. ગુજરાતના ચાવડા વંશી રાજ વનરાજ, સોલંકી વંશી મૂળરાજ, બીમદેવ, કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અને વાઘેલા વંશી વીરધવલ એ રાજાઓના પ્રબંધો ઉપરાંત, સકલર્તો શાસ્ત્રોવાહન, પરમાર વંશી બોજ આદિના પણ પ્રબંધો આ ગ્રંથમાં નિરૂપાયલા છે; એ તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સિદ્ધ કરે છે.

૨૧. શ્રી એલેક્ઝાન્ડર કિલ્કાક કાર્તિક સાહેબે "રાસમાળા"માં ઉપયોગ સાર જે ઐતિહાસિક સાધનો એકત્રિત કરેલાં, તેમાંના સંસ્કૃત ઐતિહાસિક પ્રબંધાદિ સાહિત્ય ગ્રંથો મૂળ તેમ જ, તેના અનુવાદો પ્રકટ કરવાનું શ્રી કાર્તિક ગુજરાત સભાએ કરાવેલું છે. એ ગ્રંથોમાં શ્રી રાજ-શેખરમૂરીપ્રણીત ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (મૂળ તેમજ અનુવાદ) અત્યાર આગમ્ય પ્રકટ થઈ ચૂકે છે. શ્રી મેડુંગાચાર્યપ્રણીત પ્રબંધચિંતામણિ એ બીજો ગ્રંથ છે. આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી દુર્ભાસંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીજી પાસે સંશોધાવી સભાએ પ્રકટ કરેલ છે. તેમનો જ આ અનુવાદ છે. તેમણે પ્રસ્તાવનામાં ૨૧. શાસ્ત્રી શ્રી રામચંદ્ર દીનાનાથના અનુવાદ કરતાં પ્રસ્તુત અનુવાદમાં શી વિશિષ્ટતા છે તે દર્શાવેલું છે.

આશ્વિન વદિ ૮, વાર મંગળ }
સં. ૧૯૯૦ તા. ૩૦-૧૦-૩૪ }
મુંબઈ

વિદ્યા ધર્મ
અખાલાલ બુલાખીશ્વરભાઈ જાની
સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા

શ્રી કાર્બસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓને ઇનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી કા. ગુ. સભાએ, સરકારી, દેશી રાજ્યોના તેમજ મ્યુનીસીપલ અને લોકલ એડીના ફેળવણી ખાતાઓ, અભ્યાસ, વાચન, તથા ઇનામો દ્વારા તેમજ તેમની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાના પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય) અર્ધી કિંમતે, વેચાતા લેઈ શકે, એવી અનુકૂળતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ એ સર્યાઓને ૧૨૫ ટકા કમીશનથી મળશે.

આ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે લેવાં હોય, તેમણે યત્નવ્યવહાર કરવો.

- ૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩ જી આવૃત્તિ ભાગ ૧-૨ દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૫-૮
- ૪ માર્કસ ઓરલીઅસ એન્ટોનીનસના સુવિચારો મૂ. રૂ. ૨
- ૫-૬ શ્રી કા. બ. ગુ. સભા, હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ, ભાગ ૧-૨ જો દરેકનું મૂ. રૂ. ૨
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-ભાગ ૧ ૨. મૂ. રૂ. ૧
- ૮ રસકલ્પોક્ત-શ્રીજીવનના ગીતો. મૂ. રૂ. ૦-૧૦
- ૯ પ્રબોધબ્રીશી (કવિશ્રી મારુજીત) અને રાવણમદોદરીસંવાદ (કવિ શ્રીધરજીત) લીકા સાથે. મૂ. રૂ. ૦-૨૨-૦
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યચિનોદ ભાગ ૧ લો-આખ્યાનો અને પદો. મૂ. રૂ. ૧
- ૧૧ અહનવર-પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દૃષ્ટિએ અવલોકન. મૂ. રૂ. ૦-૮
- ૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રવન્ધઃ પ્રો હીરાલાલેન સંશોધિત । મૂ. રૂ. ૨-૮
- ૧૩ પ્રવન્ધચિન્તામણિ શાસ્ત્રી દુર્ગાશક્તેરેણ સંશોધિત । મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૪ શાક્તસંપ્રદાય-સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતીમા તેનો પ્રચાર. મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખોઃ-ભાગ ૧ લો, અરોહથી વાગેવા વ શ પર્થન્ત પાના રોચલ ચાર પેજ ૪૦૦ મૂ. રૂ. ૪-૮
- ૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લો- (ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ, અને સભાપર્વ, મૂ. રૂ. ૧-૪
- ૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓઃ ૨૬. કવીશ્વર દલપતરામ મૂ. રૂ. ૧-૨૨-૦
- ૧૮ ચતુર્વિંશતિપ્રવન્ધ- (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૧૯ પંચદંડ (વાર્તા) નરપતિજીત મૂ. રૂ. ૦-૧૦-૦
- ૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ જો (વનપર્વ નાકરજીત) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૧ પ્રબંધચિન્તામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૨ રૂપસુંદર કથા (છદોમદ્દ શૂંગર કાવ્ય) મૂ. રૂ. ૦-૮-૮
- ૨૩ કૃષ્ણલીલા કાવ્યઃ- (સ. ૧૫૨૬) પાટણના કાચર્ય કવિ કેળવરામો રચેલો દરામસ્કંધ, મૂ. રૂ. ૧-૮

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.,
શુકસેલર્મ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પ્રીન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

પ્રસ્તાવના

આ પ્રમુખચિંતામણિ નામનો અન્ય નાગેન્દ્ર ગચ્છીય ચંદ્રપ્રભશિષ્ય મેરુતંગ સુરિએ, તે પોતે અન્યાન્તે કહે છે તેમ વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) માં વિ સ ૧૩૬૧ માં ગચ્છો કે આ અન્યની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ૮૫ વર્ષ પહેલાં જ ગણમાળાના કર્તા શ્રી અવેશ્વરજી કિન્નલે - ફાર્મસ સાહેબના જ્ઞાનમા ખરાબર આવી હતી તેઓએ નામમાળાના સાધન તરીકે પ્ર-ચિ-ની મૂળ પ્રત મેળવી, એટલું જ નહિ પણ તેનું અગ્રેજી ભાષાનાં ૪ મ ૧૮૪૬માં કરી પોતાને હાથે નોંધપુસ્તકમાં લખ્યું અને પછી રાગમાળામાં એનો દ્વિતી ઉપયોગ કર્યો એમની પછી મુર્મ જોષ્ટીગિચરમાં ગૂંચરાતતો ઇતિહાસ લખવામાં ૫ ભાગ નાનનાન ઇન્દ્રજીએ પણ આ અન્યનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે છતાં પ્રમુખચિંતામણિ નિર્ભેગ ઇતિહાસનો અન્ય નથી પણ પ્રમુખ છે એ પણ એ નિદાનોને પૂરેપૂરું જાણવામાં હતું.

મહાકાવ્ય રૂપે ઐતિહાસિક નાગપુરપોના ચગિનઅન્થો લખવાની પદ્ધતિ તો શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પહેલાં જ આ દેશમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી અને એ પદ્ધતિને અનુમરી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય (વિ સ ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૬) પણ સરકૃતમાં દ્વાચાત્રય અને પ્રાકૃતમાં કુમારપાવચરિત નામના મહાકાવ્યો લખ્યા છે અને તેની પાછળ ચાની સોમેશ્વર, અગિસિહ, જ્ઞાનચંદ્ર, જિનમહાનમણિ વગેરેએ પણ એ ધારીના કાવ્યો લખ્યા છે આ મહાકાવ્યોમાં નાવકના પૂર્વજો વિશે પણ કાષ્ઠક લખેલું મળે છે અને એ રીતે આ અન્યોમાંથી ઇતિહાસને લગતી થોડી મામતો મળી આવે છે. પણ પ્રમુખચિંતામણિ, દ્વાચાત્રય કે કીર્તિમૈત્રી જેવું મહાકાવ્ય નથી. મહાકાવ્યમાં હોતું જોઈએ તે-ચંદ્રોદય સુચો વનું વર્ણન, સ્વપુર્ણન, કેલિવર્ણન વગેરે કશું જ પ્રમુખચિંતામણિમાં નથી પ્ર ચિ તો વચ્ચે વચ્ચે સુખારિતો મૃકીને આકર્ષક મનાવેલી તથા સાદી ભાષામાં લખેલી ટુંકી ટુંકી કથાઓનો મગ્ગ છે.

૧ શ્રી ફાર્મસ સાહેબે પ્ર ચિ નું અગ્રેજી ભાષાનાં ૪ મેટામાં લખ્યું હતું પણ તેમાંથી ૪ ચિ ના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા પ્રકાશના ભાષાનાં ૧૫ થી ૫૦ થી મોટા જ ફાર્મસ સાહેબના સમ્રાટમાં જળવાઈ રહી છે તેનીએ ૧૯૦૨ માં પ્ર ચિ નું અગ્રેજી ભાષામાં ઉપાગ્રહ, ત્યારે એને આ નોટની ખબર દોષ એમ લાગતું નથી. જુઓ શ્રી ફાર્મસ સાહેબના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ ભાગ ૧ પૃ. ૩૨૧.

જૈન ગેકિમા જૈન ધર્મના પ્રભાવક સૂરિઓ રાગ્નઓ, મત્રીઓ વગેરેના ચરિત્રો લખવાનો રિવાજ પહેલાંથી ચાલ્યો આવતો હતો. પણ પ્રમથચિંતામણિના લેખકને લાગુ કે જૂની રારવાર માલજેવી કથાઓથી હવે લેકિના મન જોઈએ તેવા પ્રસન્ન થતા નથી' એટલે તેણે 'નજીકના સમયમાં થઈ ગયેના સત્પુરુષોના વૃતાન્તો' પસંદ કર્યા અને સાડા પાચસો વર્ષ સુધી ભરપૂર જાણેજલાલીમાં ચાલીને પોનાના દેખતા જ છિન્નચિન્ન થઈ ગયેના ગૂજરાતના રાજપૂત નાચના ઇતિહાસમાવી કરેલી પસંદગી અત્યંત લોકપ્રિય થયેલા સગવડે તેણે ચામ્ય રીતે જ માન્યો. જૂની પ્રણાલીને વશ થઈને પ્ર ચિ ના પેના પ્રમથમા મેરતુએ વિક્રમપ્રબંધ અને શાલીવાહનપ્રબંધ તથા પાચમા પ્રકીર્ણ પ્રમથમા નાગાર્જુનપ્રમથ વરાહમિહિરપ્રમથ પુણ્યસારપ્રમથ ગોવર્ધનનૃપત્યય વગેરે જૂના પ્રમથો દુકામાં આપ્યા છે ખરા પણ અચનો મોટો ભાગ તો ગૂજરાતના ઇતિહાસને લખતા પ્રમથોથી જ ભર્યો છે.

પ્રમથ ચિંતામણિની નિશિતા—

દ્વાચાત્રય, કીર્તિકૌમુદી વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે વાપરી શકાય એવા મીઠા અથો સાચે સંગ્રહાવતા પ્રમથચિંતામણિમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મૂલ્યવાન ગણાય એવા નજી ગુણો દેખાય છે.

(૧) દ્વાચાત્રય વગેરે ગ્રંથોના લેખકોનું ધ્યાન રૂઢચૈલીના મહાકાવ્યો લખવા તરફ છે, એટલે ઐતિહાસિક પાત્રોના ચરિત્રની કે તે તે પાત્રના જીવનમા અને ના બનાવોની ઝાઝી રિગતો આપવા તરફ તેઓનું ધ્યાન નથી જનારે પ્રમથચિંતામણિના લેખકનું ધ્યાન લોકજન ઉપર હોવાથી તેણે આગસા અથો કગતા વધારે વિગતો આપી છે.

(૨) પોતે દૂર હોવાને કારણે કે પોતે લખતા હતા ત્યારે ગૂજરાતનું રાજપૂત રાજ્ય નાશ પામ્યું હોવાના કારણે ગમે તેમ પણ એમના મનમાં રાજ્યનો ધાક નથી એટલે દ્વાચાત્રય કીર્તિકૌમુદી વગેરેમાં ગૂજરાતના રાજાની હાલ જેવા પ્રસંગનું રહેજ સચ્ચં ચણુ નથી ત્યારે પ્રમથચિંતામણિમા એવા વર્ણનો છે કુમારપાનચરિત સુકૃતકીર્તન વગેરે જેવા આશ્રયતાતાની પ્રશસ્તિરૂપ અથ પ્રમથચિંતામણિ નથી પણ પોતાના મોટે ભાગે જૈન ધર્મોચ

૧ ચામા એક અત્યાદ છે કીર્તિકૌમુદી સુકૃતસકીર્તન જેવા અથો મહાકાવ્ય કરતા જૈન મત્રીની પ્રશસ્તિરૂપ વધારે છે અને સમકાલિન હોવાથી વસ્તુપાલ મત્રીના સત્કર્મોની તેણે એ કરેલો મોઢ પ્રમથચિંતામણિ કરતા વધારે વિસ્તૃત અને હૃદયકરને વધારે અનુરૂપ છે.

શ્રોતમંડળનાં મનને રંજન કરવા માટે લખાયેલો છે. એટલે આશ્રયદાતા નાખુશ થવાની બીક એને નથી, ત્યારે શ્રોતાઓ નાખુશ ન થાય એવી વૃત્તિ છે ખરી અને સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. એટલે ગૂજરાતી શ્રોતાઓના ગર્વને ખંડિત ન કરવાના હેતુથી કે ગમે તેમ પણ તેણે ગૂજરાતનું ધસાતું ન લખવાની બનતાં સુધી સંભાળ રાખી છે, એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારવા માટે, આપણને નિર્માલ્ય લાગે એવા પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. (જુઓ બીમબોજપ્રબંધના અનેક પ્રસંગો).

(૩) પ્ર. ચિં. પ્હેલાંના કોઈ ગ્રંથમાં કાલાનુક્રમ નથી. મૂળરાજ વગેરે રાજ્યઓનો વંશાનુક્રમ દ્વાચત્રય વગેરેમાં છે, પણ કાલાનુક્રમ નથી; ન્યારે પ્ર. ચિં. માં વિ. સં. ૮૦૨ માં થયેલી પાટણની સ્થાપનાથી આરંભી વિ. સં. ૧૨૭૭ માં વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રા કરી ત્યાં સુધીની વનરાજ આદિ પાટણના રાજ્યઓની ગાદીએ બેસવાની તથા મરણની તારિખો આપી છે. અને પાછળની તારિખો મેરૂતંગે જ વિચાર્યેણીમાં આપી છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કાલાનુક્રમ જેવી અતિ ઉપયોગી સામગ્રી મેરૂતંગે પૂરી પાડી છે. અને જેમ જેમ ઉત્કૃષ્ટ લેખો જેવાં સમકાલીન સાધનો મેરૂતંગનાં કથનોની કસોટી કરવા માટે આપણને મળતાં જાય છે તેમ તેમ તેણે આપેલા કાલાનુક્રમની વિશ્વસનીયતા પુરવાર થતી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ વિક્રમાર્કપ્રબંધ, બર્તુદિરિપ્રબંધ, વરાહમિહિરપ્રબંધ, વગેરે જૂના પ્રબંધોને બાદ કરવામાં આવે તો-ફક્ત બોજપ્રબંધમાં માધ, બાણ, મયૂર વગેરે કવિઓને બોજના સમયમાં મૂકવાની એણે જે ભૂલ કરી છે અને એ ભૂલ પોતાના સમયની દંતકથાને માની લેવાથી જ કરી છે, તે શિવાય બાકીનાં નામો તેણે ક્યાં છે તે સમયનાં-કદાચ જરાતરા આગળપાછળ, પણ તે સમયનાં જ ઐતિહાસિક નામો છે. ડા. બુદ્ધરે ઘણાં વર્ષો પ્હેલાં મેરૂતંગનો આ ગુણ પકડ્યો હતો.

પ્ર. ચિં. નો મુખ્ય આધાર તો શ્રુતપરપરા. મેરૂતંગના પોતાના શબ્દોમાં સદ્ગુરુસંપ્રદાય જ છે. છતાં મેરૂતંગે એના વખતમાં ઉપલબ્ધ ક્ષેષી સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનો સંભવ છે. હૈમવ્રશરિત, મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર, કીર્તિકૌમુદી વગેરે ગ્રંથોમાંથી શ્લોકોના ઉતારા કર્યા છે, એ જોતાં એ ગ્રંથોનો ઉપયોગ તો કર્યો જ હોવો જોઈએ, પણ એ ઉપરાંત જૈન ઉપાશ્રયોના લંડારોમાં જળજવી રાખવામાં આવેલાં લખાણો ઉપરથી જ જૂની તારિખો મેરૂતંગે આપી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ જૂદી જૂદી દંતકથા તથા જૂદાં જૂદાં લખાણોને ચાળી જોવાનો પણ આ ગ્રંથકારે

થોડો પ્રયાસ કર્યો છે એમ ફેટલીક વાર દ્વાચાત્રય વગેરેથી એ જૂના પડ છે, અને જૂના પડ છે ત્યાં ઐતિહાસિક સંભવ એના પડમાં હોય છે. એ ઉપરથી તથા ચાવડા વંશનો કાલક્રમ વિચાર શ્રેણીમાં પ્ર. ચિં. થી જૂનો આર્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે.

વળી આ મેરુતુંગસુરિના સ્વભાવમાં જ કદાચ દલ ઓછો હતો એમ લાગે છે. આ બધા ગુણો સાથે જો એનામાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ હોત તો ફેટલો બધો લાભ થાત ! કાલાનુક્રમ આપવાની પદ્ધતિ મેરુતુંગમાં નવી જ છે અને તેની પછીના લેખકોમાં એ ચાલુ રહી છે, એ જોતાં મુગલમાની લેખકોના ઐતિહાસિક ગ્રંથો મેરુતુંગના જોવા સાંભળવામાં આવ્યા હોય, એમ લાગે છે. પણ એથી આગળ ઐતિહાસિક દષ્ટિ નથી જ ખીલી. એ જમાનામાં અહીં કોઈ દિ-દુમાં નહોતી ખીલી. અને એ કારણથી એક જ પ્રબંધમાં બનાવો કાલાનુક્રમમાં નથી લખ્યા પણ જેમ વાતો યાદ આવી તેમ લખી નાંખી છે. દા. ત. સિદ્ધરાજપ્રબંધમાં સિદ્ધરાજ સંબંધી જ બધું લખ્યું છે એટલું ખરું પણ તેના જીવનના જે બનાવો વર્ણવ્યા છે તે કોઈ ક્રમમાં નથી વર્ણવ્યા પણ આડાઅવળા ગમે તેમ લખી નાખ્યા છે.

પ્ર. ચિં. ના ઉપર ગણાવેલા ગુણોને પડછે (૧) ઐતિહાસિક દષ્ટિનો અભાવ એ એક તો મોટો દોષ છે જ; એ સાથે નીચેના બીજા દોષો પણ ગણાવી શકાય. (૨) પ્રબંધચિંતામણિ લોકકથાઓના મંત્રક જેવો લોક-મનરંજનના હેતુથી લખાયેલો ગ્રંથ છે એટલે અતિશયોક્તિ દ્વારા ચિત્તરંજન કરે એવી, લોકમાં ચાલુ વહેમની પોષક હોય એવી કે માત્ર નવીનતાથી જ આકર્ષક એવી, વાતો સંગ્રહવા તરફ કર્તાનું લક્ષ્ય રહ્યું છે. પરિણામે ઐતિહાસિક ઉપયોગની અનેક મહત્ત્વની બાબતોનો પ્ર. ચિં. માં પત્તો જ લાગતો નથી, જ્યારે ગૌણ કે નિર્માલ્ય બાબતોનું લાંબું વર્ણન મળે છે. (૩) પ્રભાવકચરિત, સ્મૃતસંસ્કૃતિર્તન, વગેરે ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં મુખ્ય પ્રમેગનું વર્ણન ગરામર હોવા છતાં પ્ર. ચિં. માં વિગતોની ચોક્કસાઈ નથી એ દેખાઈ આવે છે. (૪) સમગ્ર ગ્રંથ જાણમાં, વાક્યરચનામાં, અર્વાંતર પ્રબંધોની ઝોલવણમાં બધી રીતે સિચિલ રચનાવાળો છે અને એવો હોવાથી જ કદાચ એમાં પ્રક્ષિપ્તો પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયાં છે. (૫) સૌથી મોટો દોષ-હાલની તટસ્થ દષ્ટિએ દોષ પણ જે જૈન શ્રીતાઓ માટે એ ગ્રંથ રચાયો છે તેની દષ્ટિએ મોટો ગુણ હતો-તે મંપ્રદાયદષ્ટિ છે. ખરી વાત એમ છે કે પ્રબંધ ચિંતામણિ કેવળ લોકનાં ચિત્તરંજન માટે-અને તે પણ સર્વ લોકના ચિત્તરંજન માટે નથી લખાયો, પણ મુખ્યત્વે જૈન સમાજના ચિત્તરંજન

માટે તથા તેઓમાં જૈનધર્મ તરફ રાગનો અને જૈનેતર-પ્રાહ્લણ ધર્મ તરફ દ્વેષનો પ્રચાર કરવા માટે લખાયો છે. અને એ કારણથી અતિશયોક્તિવાળી, ચમત્કારોવાળી તથા પ્રાહ્લણધર્મના દ્વેષથી પ્રેરાયેલી ઘણી વાતો પ્ર. ચિં. માં મળે છે. અજ્ઞાત એ કાળે પ્રાહ્લણધર્મીઓ અને જૈનો વચ્ચે તથા જૈનધર્મના જ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયો વચ્ચે પુષ્કળ ઝઘડા થતા હશે. આવી મોઢેની ગાળાગાળીમાં જૈનોની પ્રાહ્લણધર્મીઓ કષ્ટ કષ્ટ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે અને પ્રાહ્લણધર્મીની જૈનો કષ્ટ કષ્ટ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે તે પ્ર. ચિં. માંથી જરાજર નેવાનું મળે છે.

સામાન્ય રીતે આવા ગુણરોપવાળો હોવા છતાં ગૂંજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે આ મન્ય એની પહેલાના કે પાછળના કોઈ પણ એક મંચ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે, એમાં સંદેહ નથી.^૧ અને એ ઉપરાંત લોકકથા તરીકે પણ એમાં આપેલી કથાઓ મનોરંજક છે એટલું જ નહિ પણ એ વખતના લોકમાનસનું-એ માનસના વહેગો, અસ્પર્શિતા, અશાન વગેરેનું સાઈ પ્રતિબિંબ એમાં પડેલું દેખાય છે.

વિક્રમાદિત્ય, સાતવાહન, વનરાજ, મૂળરાજ, મુંજ, ભોજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, હેમચન્દ્ર, વસ્તુપાલ, તેજપાલ વગેરેનાં આ પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલાં વૃત્તાંતોમાંથી જેટલાં છતર પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું વૃત્તનાત્મક સ્વરૂપ અને ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોની કસોટીથી તપાસતાં એ વૃત્તાંતોમાંથી જેટલો અંશ ઐતિહાસિક જણાય છે અને જેટલો હંતકથા રૂપ જ છે એ બે ય બાબતનો વિચાર મોટી નાની પાદટિપ્પણીઓમાં તથા પરિશિષ્ટોમાં કર્યો છે, એટલે અહીં એ વિષયને સ્પર્શવાની જરૂર નથી રહેતી.

પ્રબંધચિંતામણિનું આ બાબાન્તર તૈયાર કરવામાં મને સૌથી વધારે મહેનત આ ઐતિહાસિક ટિપ્પણીઓએ તથા પરિશિષ્ટોએ આપી છે, છતાં જોઈએ તેવી સંપૂર્ણતા એમાં લાવી શક્યો નથી. કવચિત્ શરતચૂક પણ યદ્યદશે.

પ્ર. ચિં. નું બાબાન્તર પહેલાં ચાર્લ્સ રામચંદ્ર દીનાનાથે બહાર પાડ્યું હતું. એ બાબાન્તરનું લક્ષ્ય મૂળની કથા બહારથી સુધારાવધારા કરીને પણ

૧ રાજતરંગિણીની તોચે તો પ્ર. ચિં. વગેરે કોઈ મન્ય ન આવે, પણ એને બાદ કરતાં એ મન્યકાળના સાડા પાંચસો વર્ષ જેટલા કાળા ગાળાને ઇતિહાસ લેકલવામાં ઉપયોગનું પ્ર. ચિં. જેવું કોઈ પણ પુસ્તક દ્વિંદુસ્તાનના ખીલ પ્રાંતમાં મળ્યું હોય-એવું મારા જાણવામાં નથી. રાજપૂતાનામાં ખ્યાતો છે, તે પ્ર. ચિં. પછી ધણે વખતે લખાયેલ છે.

રોચક તથા સુમોધ રૂપમા આપવા તરફ હતું. વળી એ જમાનાની ભાષા જ આજે ન ચાલે એટલે મારે તો એ ભાષાન્તર નથી જ એમ ગણીને, નવું જ ભાષાન્તર લખવું પડ્યું છે અન્યત્ર એ જૂના ગુજરાતી ભાષાન્તરની તથા ટોનીના અંગ્રેજી ભાષાતંત્રની મદદ મેં આમા જરૂર લીધી છે, છતાં જૈન પરિભાષા બરાબર ન સમજવાથી કે મૂળના પાઠની સંદિગ્ધતાને પરિણામે ક્યાંક જોડો અર્થ થયો હોય, એવો સંભવ છે કેાંઈ સુદ વાચનારના ધ્યાનમા એવી જૂલો આવે તો જણાવવાની કૃપા કરવી, જેથી ખીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારો થઈ શકે

શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે, પોને પ્રગટ કરેલી પ્ર ચિં ની આવૃત્તિને આધારે ભાષાન્તર કર્યું હતું જ્યારે મેં સપાદન કરેલી અને ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા પ્રથમાળા નં ૧૪ મા પ્રગટ થયેલી મૂળ પુસ્તકની આવૃત્તિને આધાર રાખ્યો છે

સુભાષિતો

લોકઝઘામાં જેમ વચ્ચે દુહા આવે છે તેમ પ્ર-ચિ-મા સુભાષિતો આપેલા છે આ સુભાષિતોને ખરી રીતે વૃત્તાન્ત સાથે કરી સળધ નથી અમુક સુભાષિત અમુક માણસે કહ્યું એમ કહેલું હોય ત્યારે પણ એ પ્રમાણે જ બનેલું એમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે એક જ સુભાષિત જૂદા જૂદા પ્રબંધલેખકોએ જૂદા જૂદા માણસોના મોઢામા મૂકેલ છે. અહીં જે જ દાખલા આપુ છું વધારે દાખલાઓ ટિપ્પણીઓમાથી મળશે

(૧) મૂળ પૃ ૧૫૮ ઉપર જે ૩૧મો શ્લોક છે તે કપર્દી મત્રી મરતી વખતે બોલે છે એવું વર્ણન પ્ર ચિં મા છે, જ્યારે જિનમહન ગણિના કુમારપાલપ્રબંધમા કુમારપાલના મોઢામા એ શ્લોક મૂક્યો છે (પૃ ૧૧૫)

(૨) બોજબીમપ્રબંધમા જે ૬૧ મો શ્લોક (મૂળ પૃ ૬૩) છે તેનું પૂર્વાર્ધ સમુદ્રમા પાણી નીચે રહેલા શિવાનયની ભીંત ઉપર લખેલું હતું અને ઉત્તરાર્ધ બોજબી સભામા ધનપાલે પૂર્ણ કર્યું એવું વર્ણન આ પ્ર ચિં મા, પ્રભાવકચરિનમા તથા રત્નમંદિર ગણિના બોજપ્રબંધમા છે, જ્યારે બલ્યાતના બોજપ્રબંધમા માછીમારોએ નર્મદામાથી ઉપાડી આણેલા પથરા ઉપર પૂર્વાર્ધ હતું અને ઉત્તરાધ કાલિદાસ કવિએ કહ્યું એ રીતે વર્ણન છે મૂળ શ્લોક હતુમનાટકમા છે (જુઓ પૃ ૮૮ ટિ ૪૪)

ખરી વાત એમ લાગે છે કે આ સુભાષિતો તો મેરુતુમ વગેરેના સમયમા પ્રસિદ્ધ હતા, સુભાષિતાન્ત્રિ, શાર્ફધર પદ્ધતિ વગેરે સુભાષિત

સંગ્રહોમાં, પ્ર. ચિં. માં આપેલાં-ધણાં ખરાં સુભાષિતો મળી આવે છે.^૧ અને એ સંબંધી મળી શક્યા તેટલા ઉદ્દેશો મૂળ સંસ્કૃત પુસ્તકની ટિપ્પણીઓમાં આપ્યા છે. આમાંના ધણા ઉદ્દેશો તો ટોનીએ આપ્યા હતા. જેનું મૂળ હું નથી આપી શક્યો તેમાંનાં પણ ધણાંખરાં સુભાષિતો બહારનાં હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

આ સુભાષિતોનો સમશ્લોકી ગુજરાતી અનુવાદ હું આપી શક્યો હોત તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની કિંમત વધારે ગણાત. પણ મારા માં સમશ્લોકી અનુવાદ કરવાની શક્તિ નથી, એટલે સાદા મઘમાં લાપાન્તર કર્યું છે તે વાંચનાર નભાવી લેશે, એવી આશા છે.

તા. ૩૦-૩-૩૪

દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

અશુદ્ધિ વિષે.

પૃ. ૬૨, ૯૬ વગેરેમાં કેટલેક ઠેકાણે સમકલિન એ રીતે શબ્દ છપાયો છે, પણ સમકાલીન લેખએ.

પૃ. ૧૦૯ માં પં. ૮ શ્લો. ૯ ને બદલે શ્લો. ૧૮ લેખએ તથા એ જ પૃષ્ઠ ઉપર પં. ૧૩ માં લીઝે ને બદલે કણે લેખએ. વળી એ જ પૃષ્ઠ ઉપર છેલ્લા પેરેઆશ્રુતું જેથું વાક્ય નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચકું:- 'ડાહલ એટલે પશ્ચિમ એઈ દેશ જેની રાજધાની જામનપુર પાસે ત્રિપુરમાં હતી, તેનો દેવરાજ'

ખીજું પૃ. ૨૨૫, ૨૩૦ વગેરેમાં કેટલે ઠેકાણે વલ્લલી છપાયું છે તે બૂલ છે, ખરી રીતે બધે વલ્લલી જ લેખએ.

આ શિવાય બીજી પણ જોડણી, વગેરેની થોડી અશુદ્ધિઓ છે, પણ સુઘ વાંચનાર પોતાની મેળે સુધારી લેશે, એવી આશા છે.

૧. કેટલીક લોકકથાઓની બાબતમાં આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે. ટિપ્પણીઓમાં એ બાબતની પણ નોંધ કરી છે. અહીં તો એક દાખલો બરા છે. હથુરસપ્રબંધ નામનો એક પ્રબંધ પ્ર. ચિં. ની બીજા પ્રતોમાં વિક્રમ પ્રબંધમાં આપ્યો છે અને ભોળા પ્રબંધમાયે મળે છે. (જુઓ પૃ. ૧૫ ટિ. તથા પૃ. ૧૦૦)

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

અથમ પ્રકાશ : વનરાત્રિ પ્રબંધ ૨ થી ૬૧

વિક્રમાર્ક પ્રબંધ	૨
કાલિદાસની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ	૬
સુવર્ણપુરની સિદ્ધિ	૮
વિક્રમાદિત્યના સર્વનો પ્રબંધ	૯
સર્વપરીક્ષાનો પ્રબંધ	૧૦
પરકાયાપ્રવેશવિદ્યાનો પ્રબંધ	૧૧
સિદ્ધસેનસુરિ	૧૨
ગર્વપરિહાર અને વિક્રમનું સ્વર્ગગમન	૧૬
પરિશિષ્ટ બ, બા, દ	૧૮ થી ૨૭
શાલિવાહનપ્રબંધ	૨૭
પરિશિષ્ટ ક	૨૯ થી ૩૦
શીલવ્રત વિષે ભૂચરાજ પ્રબંધ	૩૦
વનરાત્રિયાપોતકટવંશ	૩૧
આવઠાવંશની વંશાવળી-પરિશિષ્ટ (જ)	૩૮
ભૂજરાજપ્રબંધ	૪૨
સાખાની ઉત્પત્તિ તથા મરણનો પ્રબંધ	૪૯
ભૂજરાજના અનુયાયીઓ	૫૨
ભૂજરાજ પ્રબંધ	૫૪
પરિશિષ્ટ (ઘ)	૬૦
” (ચ)	૬૧

પ્રકાશ છીજે ભોજ અને બીમના પ્રબંધો ૬૪ થી ૧૦૯

ભોજના દાનપ્રબંધો	૬૪
ડામરની ચતુરતા	૭૧
ભોજનો રાધાવેદ	૭૪
ધારાનગર ભોજે વસાવ્યું	૭૫

કુલચન્દ્રપ્રબંધ	૭૫
બીમનું દ્રુપા વેશે બોજસખામાં જનું	૭૬
માધકવિપ્રબંધ	૭૭
ધનપાલપ્રબંધ	૮૧
મુક્તિનો માર્ગ	૮૨
સીતા-વિજયા પ્રબંધ	૮૨
મયૂર કવિ અને બાણ કવિ	૮૪
માનતુંભાચાર્યનો પ્રબંધ	૮૫
ગુજરાતીની ચતુરતા	૮૭
અનિત્યતા શ્લોકચતુષ્ટય પ્રબંધ	૮૮
બીજપૂરક પ્રબંધ	૮૯
‘એકમત્ય નથી’ પ્રબંધ	૯૯
ધનુરસપ્રબંધ	૧૦૦
અંધવાર પ્રબંધ	૧૦૧
ગોપગૃહિણી પ્રબંધ	૧૦૨
ડાહલના કર્ણનો પ્રબંધ	૧૦૨
બોજનું મરણ	૧૦૫
બોજ-બીમ પ્રબંધનું પરિણિષ્ટ	૧૦૭

પ્રકાશ ત્રીજો : સિદ્ધરાજ પ્રબંધ ૧૧૦ થી ૧૬૨

મૂળરાજ કુમારનો પ્રબંધ	૧૧૦
કર્ણ રાજ સાથે મીલનદેવીનાં લમ	૧૧૨
સિદ્ધરાજનો જન્મ અને કર્ણ રાજનો અન્ત	૧૧૬
મદનપાલનું દુર્વર્તન	૧૧૭
લીલાવંશનો પ્રબંધ	૧૧૭
ઉદયનમંત્રી	૧૧૮
મંત્રી સાન્તનો ધર્મદ્રક્તા પ્રબંધ	૧૧૯
મીનગદેવીની સોમનાથયાત્રા	૧૨૧
સિદ્ધરાજની માગવા ઉપર ચઢાઇ	૧૨૩
હેમચંદ્રનો મેળાપ	૧૨૬
સિદ્ધરાજનો અણ્ણકિલપુરપ્રવેશ	૧૨૭

હૈમ વ્યાકરણની રચના	૧૨૭
રૂપમહાલયનું મંદિર	૧૩૦
જૈનમંદિર ઉપર ધ્વજ ચડાવવાની બંધી	૧૩૧
સહસ્રલિંગ મરાવર અને તેની પ્રશસ્તિ	૧૩૨
સોરઠ ઉપર સિદ્ધરાજની ચક્રાર્થ	૧૩૪
ખેંગાર અને તેની રાણી સંબંધી પરિશિષ્ટ	૧૩૫
દૈવતકોદ્ધાર પ્રબંધ	૧૩૮
સિદ્ધરાજે કરેલી શેત્રુંજીની યાત્રા	૧૩૯
દેવસૂરિ પ્રબંધ	૧૪૦
સાહુ આભડ પ્રબંધ	૧૪૬
સર્વદર્શનમાન્યતા પ્રબંધ	૧૫૦
અણુ વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ	૧૫૧
પોડરાલક્ષ પ્રબંધ	૧૫૨
વારાહીય ક્ષુદ્ર પ્રબંધ	૧૫૨
ઉંઝા ગામના ગામડીઆનો પ્રબંધ	૧૫૩
માંગૂલાલા પ્રબંધ	૧૫૪
મ્લેચ્છાગમનિષેધ પ્રબંધ	૧૫૫
કોલાપુરરાજ પ્રબંધ	૧૫૬
કૌતુકી સીતલ્યુ ,	૧૫૭
જયચંદ્ર રાજ સાથે ગૂર્જર પ્રધાનના સવાલજવાબ	૧૫૮
પાપધટ પ્રબંધ	૧૫૯
સાન્તુ મંત્રી પ્રબંધ	૧૫૯
વેડકર્મ પ્રબંધ	૧૬૦
સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના શ્લોક	૧૬૦
સિદ્ધરાજ વિષે પરિશિષ્ટ	૧૬૧

પ્રકાશ થોથો : કુમારપાલ પ્રબંધ ૧૬૩ થી ૨૨૧

કુમારપાલનો જન્મ	૧૬૩
સિદ્ધરાજની બીકે કુમારપાલની નાસભાગ	૧૬૪
કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક	૧૬૬
વાહડ કુમાર પ્રબંધ	૧૬૮

આશ્ચર્યકારક સોક્તાક પ્રબંધ	૧૭૭
આખડ પ્રબંધ	૧૭૧
દેમચન્દ્ર અને કુમારપાલ	૧૭૩
સોમેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર	૧૭૬
સોમનાથની યાત્રા	૧૭૯
શત્રુજયોદ્ધાર	૧૮૩
રાજપિતામહ આશ્રમટનો પ્રબંધ	૧૮૫
વિચારગચ્છુર્મુખ કુમારપાલ પ્રબંધ	૧૮૬
હરકૃષ્ણ પ્રબંધ	૧૮૦
ઉર્વશી પ્રબંધ	૧૮૦
ઉદયચંદ્ર પ્રબંધ	૧૮૧
અમલકલક્ષણ પ્રાપ્તિ	૧૮૧
યુગવિદ્યા પ્રબંધ	૧૮૨
પ્રભુદીક્ષાવમહિકાનો ઉદ્ધાર	૧૮૨
બૃહસ્પતિ ગડને ફરી અધિકાર આપવાનો પ્રબંધ	૧૮૨
આલિંગ પ્રબંધ	૧૮૩
વામગણિ પ્રબંધ	૧૮૩
સોગંદના બે ચારણોનો પ્રબંધ	૧૮૪
તીર્થયાત્રાપ્રબંધ	૧૮૫
રાજધરદ્વ આહડ પ્રબંધ	૧૮૭
લવણપ્રસાદના જન્મનો પ્રબંધ	૧૮૮
હેમાચાર્યનું મરણ	૨૦૦
કુમારપાલનું મરણ	૨૦૧
શ્રી અજયદેવ	૨૦૧
કપદો પ્રબંધ	૨૦૧
રામચંદ્ર પ્રબંધ	૨૦૨
આશ્રમટ પ્રબંધ	૨૦૩
બાલ મૂલરાજ	૨૦૪
બીમદેવ બીજો	૨૦૫
લવણપ્રમાદ અને વીરધવલ	૨૦૬
વરગુપાલ મંત્રીની જન્મકથા	૨૦૭
વરગુપાલની તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ	૨૦૯

ખંભાતના સદ્/વદ સાથે યુદ્ધ	૨૧૨
મંત્રીના દાનની સ્તુતિ	૨૧૬
અનુપમાની સ્તુતિ	૨૧૮
પાય ગામની લડાઈ	૨૧૯
વીરધ્વજનું મરણ	૨૨૦
વસ્તુપાવનું મરણ	૨૨૧

બ્રહ્મરા ખાંચમો પરચુરણ પ્રબંધો ૨૦૨ થી ૨૧૪

વિક્રમાર્ક પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધ	૨૨૨
નન્દ પ્રબંધ	૨૨૩
મત્સ્યવાદિ પ્રબંધ	૨૨૩
શીવાદિત્ય રાજાની ઉત્પત્તિનો, રકની ઉત્પત્તિનો તથા	
વલભીના નાશનો પ્રબંધ	૨૨૫
શ્રી પુજરાળ અને શ્રી માતાનો પ્રબંધ	૨૩૦
ગોવર્ધનનૃપ પ્રબંધ	૨૩૪
પુષ્પગાર પ્રબંધ	૨૩૪
કર્મસાર પ્રબંધ	૨૩૫
લક્ષ્મણસેન ઉમાપતિધરનો પ્રબંધ	૨૩૬
જયચંદ્ર પ્રબંધ	૨૪૬
જગદેવ, પરમર્દીરાળ અને પૃથ્વીરાજનો પ્રબંધ	૨૪૨
કોકણોત્પત્તિ પ્રબંધ	૨૪૮
વરાહમિહિર પ્રબંધ	૨૫૦
શ્રી નારાયણનની ઉત્પત્તિ અને સંતબનક તીર્થાવતારનો પ્રબંધ	૨૫૩
ભતૃહરિ ઉત્પત્તિ પ્રબંધ	૨૫૬
વૈદ્ય વાગ્લટ પ્રબંધ	૨૫૮
ક્ષેત્રાધિપતિઓની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ	૨૬૦
વાસના પ્રબંધ	૨૬૧
કૃપાશિકા પ્રબંધ	૨૬૧
વીતરાગ પૂજનો ધનદ પ્રબંધ	૨૬૨

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓ-ને ઈનામ માટે તેમ પુસ્તકાલયોના

સંબંધ માટે અડધી કિંમતની ગ્રાહ્યવસ્તુ

સાહિત્યપ્રચારને ઉત્તેજનની યોજના

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ મુંબઈ ઈલાકાનાં, સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમજ મ્યુનિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાઓમાં અભ્યાસ તથા વાચનપ્રસાર દ્વારા તથા વિદ્યાર્થીઓને અપાતાં ઇનામો દ્વારા, તેમ જ તેમના હસ્તકની નિગ્રાજોતી તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ અને પુસ્તકાલયોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર બહોળા પ્રમાણમાં સહેલાઈથી ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાની માલીકીનાં નીચે જણાવેલાં, દસ મુદ્દીના આંકવાળાં પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ મિવાય) અર્ધી કિંમતે ઉપલી મંસ્થાઓને વેચાતાં લઈ શકવાની અનુકૂલતા કરી આપવાને એક યોજના કરી છે.

રાસમાળા ભાગ ૧-૨ આ મંસ્થાઓને ૧૨૫૫ ટકામાં કમીરાનથી વેચાતી આપવા હરામું છે.

આ યોજનાનો લાભ લેવા તે તે કેળવણી ખાતાં અને મંસ્થાઓ ત્રેસાય તે માટે પોતાની માલીકીનાં પુસ્તકોનો પરિચય તૈયાર કરી પ્રકટ કરેશે છે; જેને તે જોઇતો હોય તેને મંગાવ્યેથી મફત મોકલવામાં આવશે.

આ પુસ્તકો અડધી કિંમતે વેચાતાં લેવા ઇચ્છતી મંસ્થાએ નીચેને શરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

રા. રા. અંબાલાલ જુલાળીરામ જાની, ખી. એ.

૨૬૫, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભામંદિર

લેમીંગ્ટન રોડની જાલુમાં, કૉંગ્રેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૪

१३ प्रबन्धचिन्तामणिः—श्री. मेरुतुंगाचार्यरचितः शास्त्री
दुर्गाशंकरेण संशोधितः मूल्यं १-८-०

૧૪ શાસ્ત્રકેસર-અદાય-સિદ્ધાન્તો, ગજરાતીમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અગર કાદિ અને હાદિ મતનાં બે શ્રીચક્રો ગાયે વે. દિ બ નર્મદાસાકર દેવસાકર મહેતા, બી એ. મૂલ્ય ૧-૮-૦

૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉદ્દીપ્ત લેખો-ભાગ ૧ લો. મહારાજા અગોહના પ્રાચીન યુગથી માલી છેલ્લા ગુજરાતી વાલેલા વરાળી સમાપ્તિ પર્યન્તના ગુજરાત વરા પર્યન્ત મોઢવી, જીરોધી, દીકા અને પાદનોયો સાથે તૈયાર કરનાર રા. રા. ગિરનાસાકર વલ્લભજી આચાર્ય એમ. એ. ક્યુરેટર, પ્રોન્મ બોર્ડ વેકમ યુજીએમ-મુંબઈ મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૧૬ મહાભારત-ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન ગુજરાતી અનુવાદ, રૈકવકવિ હરિ-દાસકૃત આદિપર્વ અને નાગરકવિ વિષ્ણુનાયકિત સુભાષર્વ. સંપાદક અને સંપાદક રા. રા. હેશવરામ કારીરામ શાસ્ત્રી, મુંબઈ રૂ. ૧-૪-૦

૧૭ ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો, તથા વાર્તાઓ વા. ગુજરાતી રામભાષા સમૃદ્ધ કરનાર અને લખનાર સ્વ કવીન્દ્ર દલપ-તરામ હાલાભાઈ, પ્રકાશક રા. રા. અંબાલાલ છુ લાની બી એ મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

૧૮ અતુલિ શક્તિપ્રબંધ-શ્રીરાજસોબરસુરિએ રચેલો, ગુજરાતી અનુ-વાદ અનુવાદક પ્રો. હીરાદાસ રસિકલાલ કાપડીયા એમ. એ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૯ પદ્યકંઠ-નરપતિજી (સ. ૧૫૪૫) સંપાદક રા. રા. રાંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

મળવાતું ઠેકાણું: મેસર્સ એન. એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કું.

બુકમેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ નં. ૨

૨ સભાના પારિતોષિકથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ૭.

(૧) મેટરર્લીકના નિબંધો-(ભાષાન્તર) રા. રા. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા.

(૨) વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-રા. રા. દુર્ગાસાકર કેવળરામ શાસ્ત્રી (અપ્રાપ્ત; દ્વિતીય આવૃત્તિ સંપાદક શ્રી. રૂ. ગુ. સભા તરફથી તૈયાર કરાવાય છે.)

(૩) શૈવમતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-રા. રા. દુર્ગાસાકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, (દ્વિતીય આવૃત્તિ સંપાદક શ્રી. રૂ. ગુ. સભા તરફથી તૈયાર કરાવાય છે.)

(૪) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા (ભાષાન્તર)— રા. રા. ગ્રેગરીસાકર નારણજી દવે

(૫) લોહી મોરતીકૃત કાન્થોમિય (ભાષાન્તર) મત્યાચહની મય્યાના રા. રા. મહાદેવ હરિનાથ જેરાલ્ડ, બી. એ. એલએલ. બી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૩ સભાના આશ્રયથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ૭

(૧) નર્મદાસ રવ. કવિ નર્મદાસાકર લાલસાકર દવે.

(૨) “ ભક્તકવિ શ્રી દયારામજી જીવનચરિત્ર ”—લે. રા. રાંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, પ્રકાશક રા. રા. નારનદાસ પરમાનદાસ હોમોર્વાગા

(૩-૪) કાઠિયાવાડનું કંઠસ્થ ગાદિત્ય, ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો (પ્રાચીન સંપ્રદા)—રા. રા. હરગોવિન્દ ગ્રેમરાકર ત્રિવેદી મહુવા

(૫) અભિસન્ન્યુ આખ્ય ન—નન તાપીકૃત (૨ સ ૧૭૮૫), રા ૩ મંજુલાલ રણછોડલાલ મનમદાર, બી એ એલએલ બી. વટોદરા

(૬) સંયુક્તાખ્યાન [કાવ્ય] રા રા ગજેન્દ્રસંકર લાલગકર પડ્યા એમ એ મુરત

(૭) શ્રી કૃષ્ણલીલાકાવ્ય નિરોધલીલા દરામ રકથ (ભાગવત) સરોધક અને પ્રકાશક રા રા અબાલ લ યુલાખીરામ જાની, બી એ રા રા નંદવર લાલ ઇન્દરામ દેસાઈ બી એ ના બાલવરવરપદશી મર્મગામી નિવેદન માગે, મૂલ્ય રા ૧-૦-૦ (સચિત્ર)

૪ મુદ્રણાલયમાં ૭

(૧) રૂક્તમ બહાદુરનો પવાડો (સામળ) રા રા અબાલ યુ જાની, બી એ

(૨) રા રા નરસિંહરાવ લોગનાથ દિવગીયાના “ ક્ષાઇલોલોચકલ લેકચર ” બામ ૧ લાનુ બારા તર (સચિત્ર)—રા રા. રામપ્રસાદ પ્રેમરાકર બક્ષી, બી એ

(૩) પ્રમથસિતામણિ—મેરુગાયાકૃત ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરનાર રા રા દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

(૪) મહાભારત ગુજરાતી—બામ ૨ જો વૈરચકરિ નાકરગિન આરબક પર્વ, સરોધક રા રા કેરવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી માગરોળ

(૫) રૂપસુન્દરકથા—(છદેબદ્ધ કાવ્ય પ્રાચીન) સરોધક રા. રા લોપીલાલ જયવંદ સાહેસરા

(૬) ગુજરાતના ઐતહાસિક ઉત્કીર્ણ લેખો, બામ ૨ જો : પ્રાચીન ચક્રવર્તી અગ્રેષ્ઠ ગુજરી માગે વારેલા વરા સુધીના તામરેખો અને શિલાલેખો ગોઠવણ તૈયાર કરનાર રા રા ગિાનરાકર વલ્લભ આચાર્ય, એમ એ

(૭) મધુસૂદન બચસકૃત હંસાવતીની વાર્તા—સ ૧૬૫૪ (પ્રાચીન) સંરોધક રા રા રાકરપ્રસાદ ઇમનલાલ રાવળ

૫ તૈયાર થતા ૫

(૧) રાસમાળાની પૂરણિકા—દિ બ રણછોડભાઈ ઉત્પરામ દુવેએ સમઘીત, ગોઠવી લખનાર રા રા ગિરનરાકર વલ્લભ આચાર્ય એમ એ

(૨) ‘ રૂકિમણીરી વેલી —(પ્રાચીન) તૈયાર કરનાર રા રા નંદવર લાલ ઇન્દરામ દેસાઈ બી એ

(૩-૪) રૈવધર્મ અને વૈષ્ણુધર્મ—તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમા પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર, સરોધિન પદપત દ્વિતીય આવૃત્તિ કર્તા રા રા દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

(૫) મહાભારત—ગુજરાતી બામ ૩ જો વિરાટપર્વ વગેરે સરોધક રા. રા કેરવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી માગરોળ

પ્રબંધ ચિંતામણિ

પ્રકાશ પહેલો

ૐ શ્રી ને નમસ્કાર, શ્રી મહાવીરને નમસ્કાર.

જેની ભારતીને ચાર મુખ હોવાથી તેનાં ચાર દ્વાર યોગ્ય છે તે શ્રી નાભિરામના પુત્ર, પરમપદમાં રહેલા અને મંમારને અંત કરનાર આદિતી-
યેકર શ્રી ઋબભદ્રેવજી (તમારું) રક્ષણ કરો. ૧

જે ગુરુનો હાથ પથરા જેવા માણસોને માળી નાખે છે તે કળાયુક્ત
અદ્રપ્રભસ્વામી ગુરુનું ધ્યાન કરૂં છું. ૨

બુદ્ધિમાન માણસોને રહેલાઈથી બોધ થાય માટે (પ્રાચીન ગ્રન્થ-

૧ આ શ્લોકમાં જે ચાર દ્વાર કહ્યા છે તેનો ખુલાસો આ ગ્રન્થના પ્રથમ સંપાદકે તથા અંગ્રેજી ભાષાતર કરાવે નીચે પ્રમાણે કર્યો છે-“ આદિતીયેકરને ક-
વળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઈન્દ્રાદિક દેવતા સમોવસરજીની રચના કરે છે. તેમાં પહેલો મણિરત્નમય, બીજો સુવર્ણમય અને ત્રીજો રોમ્બમય એ રીતે ત્રણ ગદ રચે છે. આ પ્રત્યેક ગદને ચાર દિશામાં ચાર દ્વાર છે, તે લક્ષ્મીના દ્વાર છે એમ કહેવું યોગ્ય છે, બીજી ચોત્રીસ અતિસવના પ્રભાવથી, તીર્થેકરને એક મુખ હોવા છતાં સમોવસરજીમાં દેરાના વખતે ચારે દિશાએ બેઠેલા દેવાદિકને સંમુખ દેખાવાથી એમની ભારતીને ચાર મુખ કહ્યા છે તે યોગ્ય છે. ” વળી જૈનશાસ્ત્રના (૧) પ્રથમાનુયોગ (૨) કરણાનુયોગ (૩) દ્રવ્યાનુયોગ (૪) અને ચરણાનુયોગ એ ચાર વિભાગો તે શ્રી તીર્થેકરની ભારતીના ચાર મુખને યોગ્ય ચાર દ્વારો એમ પણ ખુલાસો આપાય છે. જૈનશાસ્ત્રના ઉપર પ્રમાણેના ચાર વિભાગો એ દિગ્બર મતને અનુસરીને કહેવા છે. પણ શ્વેતાગ્બર મત પ્રમાણે (૧) ધર્મકથાનુયોગ (૨) ગણિતાનુયોગ (૩) દ્રવ્યાનુયોગ અને (૪) ચરણકરણાનુયોગ.

(જુઓ પ્રથમ આવૃત્તિનું ગુજરાતી ભાષાતર, મૂળની શ્રીમારત્યા: રાખ્દ ઉપ-
રની ટિપ્પણી તથા ટોનીના અંગ્રેજી ભાષાતરમાં પૃ. ૧ ની ટિ. ૧)

૨ આ શ્લોકમાં પોતાના ગુરુના અદ્રપ્રભ નામ ઉપરથી રૂપે રચ્યો છે. અદ્રના જ્ઞ (કિરણ) થી અદ્રકાન્ત નામનો પથરો દ્રવે છે, એવી સરકૃત સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ પ્રસિદ્ધિ છે. અદ્ર કળાયુક્ત છે, અદ્રના જેવી પ્રભાવાળા આ ગુરુ કળા યુક્ત (અદ્ર પેદેજ) છે અને તેના કર (હાથ) થી પથરા જેવા માણસો (ના વિરોધી ગુરુએ આપેલી વિદ્યાથી) ગળી નાથ છે, અને અદ્રકાન્તમાંથી જેમ પાણી નીકળે છે. તેમ ગુરુના કર રચણથી પોતાના જેવા સિષ્યોના મુખમાંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ નીકળે છે.

કર્તાઓની) વિવિધ રચનાઓનું મંથન કરીને શ્રીમેરુતુગે આ ગ્રન્થની ગદ્યબન્ધમાં રચના કરી છે. ૩

સદ્ગુરુઓના સંપ્રદાયરૂપી રત્નાકરમાંથી પ્રબંધચિંતામણિ રૂપ (ગ્રન્થ) રત્નનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા અને શ્રી ધર્મદેવે અનેકવાર કહેવાયલા ઇતિ-વૃત્તોથી સાહાય્ય કરેલ છે. ૪

ભારત જેવા રમણીય આ પ્રબંધચિંતામણિ નામના નવા ગ્રન્થની પહેલી પ્રત ગણુના અધિપતિ શ્રી ગુણચન્દ્રે તૈયાર કરી છે. ૫

જૂની કથાઓ, વારવાર સાબળેલી હોવાથી, ડાહ્યા માણસોના મનને નોંધ્યે તેવા પ્રસન્ન કરતી નથી, માટે નજીકના વખતમાં ધર્મ ગયેલા સત્પુરુષોના વૃત્તાન્તોવડે આ પ્રબંધ ચિંતામણિ ગ્રન્થની રચના કરી છે. ૬

ડાહ્યા માણસોએ સુશુદ્ધિથી કહેલા જુદા જુદા પ્રબંધોમાં જો કે અવશ્ય જુદાજુદા ભાવ હોય છે, પણ સારા સંપ્રદાયને અનુસરી રચેલા આ ગ્રન્થની બાબતમાં ચતુર માણસોએ ચર્ચા કરવામાં ન પડે. ૭

૧ વિક્રમાર્ક પ્રબંધ.

(૧) જો કે વિક્રમાર્ક રાજ (કાળક્રમમાં) ૪ છેલ્લો છે, પણ શૌર્ય, ઉદારતા વગેરે ગુણોમાં પૃથ્વી ઉપર પહેલો (પ્રથમ પદને યોગ્ય) છે. શ્રોતાઓના કાનને આ વિક્રમ રાજનો પ્રબંધ અશ્રુતતુલ્ય લાગે છે માટે એ (પ્રબંધ કે પ્રબંધો) વિસ્તારયુક્ત હોવા છતાં, અહીં તેનો સંક્ષેપ કરીને પહેલા તેને વિષેજ કાષ્ઠકે કહું છું.

એ પ્રબંધ નીચે પ્રમાણે છે—

૧ અવન્તી^૧ દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન નામના નગરમાં અનુપમેય સાહસના

૩ આ શ્લોકમાં ગણુના અધિપતિ (ગણેશ) રાજમાં શ્રેય છે. પ્રબંધચિંતામણિને મહાભારત સાથે સરખાવ્યે એટલે એની પહેલી પ્રતના લેખક ગુણચન્દ્રને મહાભારતના લેખક ગણેરાનું પદ આપ્યું. આ ગુણચન્દ્ર પણ અમુક જૈનગણ-સમૂહ અચ્છના નામક હશે.

૪ મૂળમાં અન્યથા રાજ છે તેનો અર્થેજ બાપાતર કર્તા દોનીએ of lowest rank એટલે અન્યથા જેવા અર્થ કર્યો છે. પણ મેરુચર્નુ વિવક્ષિત તેણે અહીં આપેલી કથા જોતા એવું નથી લાગતું તે વિક્રમને રાજપુત્ર કહે છે માટે ભારતવર્ષના પ્રાચીન રાજાઓમાં વિક્રમ છેલ્લો રાજ હતો એમ કહેવાનો આશય જણાય છે.

૫ અવન્તી દેશ એટલે હાલનો માળવા, જેનું મુખ્ય શહેર પહેલા ઉજ્જયિની હતું. અવન્તી રાજ ઉજ્જયિની ને માળવા બેયનો વાચક છે અહીં અવન્તીમાં સુપ્રતિષ્ઠાન નામની નગરી કહી છે તેનો ગડગડ જ કરી છે. સુપ્રતિષ્ઠાન કે પ્રતિષ્ઠાન

ભાગ્યપ, દિવ્યવક્ત્રોથી ઓળખાઈ આવતો, પરાક્રમાદિ ગુણોથી ભરેલો વિક્રમ નામનો રાજપુત હતો તે જો કે જન્મથીજ દરિદ્રતાથી પીડાયેલો હતો છતાં અત્યંત નીતિપરાયણ હતો સેંકડો ઉપાયો કર્યા છતાં તેને જ્યાં પૈસો ન મળ્યો ત્યારે તે એકદિવસ ભટ્ટમાત્ર નામના મિત્રને સાથે લઈને ગૌહણાયત તરફ ચાલી નીકળ્યો અને ગૌહણાયત પર્વતની પામે આવેલા પ્રવર નામના નગરમા કુમારના ઘરમા રાત રહ્યો પછી સવારે ભટ્ટમાત્રે કોદાળી માગી ત્યારે કુભારે કહ્યું “અહીં સવારમા ખાણુમા જઈને, પહેલા પુણ્યત્રવણ કરીને, પછી કપાળે હાથ અડાડી ‘હા દૈવ’ એમ બોલીને, કોઈ દુર્ભાગી માણસ કોદાળી મારે તો એના નશીનમા હોય તે પ્રમાણે તેને રત્નો મળે છે”

તેની પાસેથી આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને, વિક્રમ પાસે એટલી દીનતા કરાવવી અશક્ય છે એમ જણીને તે ભટ્ટમાત્ર તે (કોદાળી વગેરે) સાધનો સાથે લઈને ચાલ્યો અને રત્નો ખોદવા માટે, ખાણુમા ધા મારવા તૈયાર થયેલા વિક્રમને તેણે કહ્યું. “અવન્તીથી આવેના કોઈક વટેમાર્ગને આપણા ઘરના ખુશીખમર પૂછતા તેણે તમારી માના મગજના ખખર આપ્યા છે” તપાવેલી વજની સોઈ સરખુ આ વચન સાંભળીને હાથથી કપાળ ઠોકીને ‘હા, દૈવ’ એમ બોલીને વિક્રમે હાથમાથી કોદાળી નાખી દીધી આ કોદાળીની અણીથી જે જમીન ઉખાડી તેમાથી સવાનાખનું ચગકતું રત્ન નીકળ્યું ભટ્ટમાત્ર એ રત્ન ઉપાડી લઈને વિક્રમ સાથે પાછો આવ્યો અને પછી શોકના ખીલા જેવી શકાને દૂર કરવા માટે, ખાણુમાથી રત્નો કૃત્રી રીતે મળી શકે છે એ વૃત્તાન્ત કહીને પછી તરતજ તેની માતા જીવતી હોવાના ખુશી ખખર કર્યા આ રીતથી ભટ્ટમાત્રનું સદજ લોભીપણુ જોઈને પ ક્રોધથી તેના હાથમાથી તે રત્ન વિક્રમે ઝુંટવી લીધું અને પાછો ખાણુ પાસે આવ્યો, અને—

એટલે હાલનું ચૈકણ દક્ષિણમા ગોદાવરી કાંઠે છે હવે નવસાહસાકચરિન વગેરે અનેક ગ્રન્થોમા વિક્રમાદિત્યની નગરીને ઉજ્જયની કહેલ છે, પણ કયા સરિત્સાગરમા પ્રતિષ્ઠાનનો વિક્રમાદિત્યની નગરી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે કેવળમા એ મુત પરપરા હોવાનો સંભવ છે અને મેરુદગે એ પરપરાના વમળમા પડીને માળવા દેશમા પ્રતિષ્ઠાન નગરને ગોઠવવાની ગડબડ કરી છે. આ વિષે વધારે ચર્ચા માટે વિક્રમાર્ક પ્રબંધનું પરિરિષ્ટ જુઓ અહીં પ્રબંધચિંતામણિની એક હસ્તપ્રતમા ‘અવન્તિ દેશમા ઉજ્જયની પુરીમા’ એમ લખ્યું છે એટલું નોંધવું જોઈએ.

પ બાદજોમા સદજ લોભીપણુ દોષ છે એ માન્યતાને લીધે ભટ્ટમાત્રને ડી. સાક્ષીએ બાદજો મળ્યા છે, પણ મૂળમા કોઈ જાતનો રપટ ઉલ્લેખ નથી.

(૨) દીન માણસોના દરિદ્રતારૂપ ધાને રૂઝવનાર રોહણગિરિને ધિક્કાર છે, કારણકે ચાચકોને 'હા દૈવ' એમ બોલ્યા પછી, તે રત્નો આપે છે.

એમ કહીને તે રત્નને બધા લોકોના દેખતા ત્યાજ નાખી દધને દેશાતરમા ફરતો ફરતો વિક્રમ ફરી અવન્તીના પાદરમા આવી પહોચ્યો ત્યાં ઢાલને તીવ્ર અરાજ સાબળીને તથા તે મંબધી વૃતાન્ત જાણી લાઇને, તે ઢાલ વગાડનાર માણસને પકડ્યો અને તેની સાથેજ રાજમહેલમા ગયો ત્યાં મુદ્દર્ત જોયા વગરજ તેને એક અહોરાત્ર માટે પ્રધાનોએ રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો, ત્યારે દીર્ઘદષ્ટિનાજો હોવાથી વિક્રમે વિચાર કર્યો કે નક્કી કોઇ પ્રબળ સુર કે અસુર ક્રોધમા આવીને રાજ આ દેશના એક એક રાજનો સહાર કરે છે, અને રાજ ન મળે તો દેશનો નાશ કરે, માટે તેને ભક્તિથી કે શક્તિથી વશ કરવો જોઇએ એવો વિચાર કરીને અનેક જાતના ખાવાના પદાર્થો તૈયાર કરાવીને તથા સાજને વખતે માળ ઉપર એ બધું બરાબર ગોઠવીને રાતની આરતીની સભા પછી, મેઢીના ભારોળીઆમા બાધેલી સાકળથી ઝુનતા પવનમા પોતાના ઓઢવાના કપડાથી ઓશીકું ઢાળીને તથા પોતાના કેટલાક અગરક્ષકોથી વીંટાઇને, ધૈર્યથી જોણે તથે જગતને છતી લીધા છે એવો વિક્રમ હાથમા તરવાર રાખીને દીવાના ઓછાવામા ઉભો ઉભો દિશાઓમા જોવા લાગ્યો, ત્યાં મધરાત સમયે બારીમાથી પહેલા ધુમાડો, પછી જવાણા અને છેવટ સાક્ષાત્ ચમ-રાજ જેવા લયકર વેતાલને આવતાં જોયો.

તે વેતાલનું પેટ ખૂખથી ઉકુ ઉતરી ગયું હતું, એટલે ત્યાં પડેલા ખાવાના પદાર્થો યથેચ્છ ખાઇને, સુગંધી દ્રવ્યો પોતાને શરીરે ચોળીને તથા પાન ખાઇને મંતુષ્ટ થયેલા વેતાલે ત્યાં ઝુપતા પલંગ ઉપર બેસીને શ્રી વિક્રમને કહ્યું "તે મનુષ્ય, હું અગ્નિ વેતાલ નામનો દેવાના રાજનો પ્રસિદ્ધ પ્રતીહાર છું અને દરરોજ એક રાજને માફ છું પરંતુ તારી આ ભક્તિથી

૬ 'ગાદી' અવન્તીનો અર્થ ઉજ્જયિની નગર કરવો જોઈએ

જૂ મૂળમા ચન્દ્રશાલા રાખ્દ છે, એનો અર્થ રા દી શાસ્ત્રીએ અગારીમા કર્યો છે, પણ અગારીમા ઉપર ભારોટીયું હોય નહિ એટલે ઉપરો માળ અર્થજ બરાબર છે, આપ્તેના કોષમા A room on the top of a house એમ અર્થ આપ્યો છે.

૮ મૂળમા ભારત્રિકાવસર રાખ્દ છે, રાજસભા માટે અવસર રાખ્દ ખાસ આ ગ્રન્થમા વપરાયો છે આગળ પણ સર્વાવસર રાખ્દ આવે છે.

પ્રસન્ન થઇને મેં અભયદાન સાથે આ રાજ્ય તો તેને આપી દીધું, પણ આટલાં લક્ષ્યભોજ્ય તારે રાજ મને આપવાં. આ દરાવ બેધને કચ્છક થયો. અને એ રીતે કેટલોક કાળ ગયા પછી શ્રી વિક્રમ રાજાએ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું છે તે પૂછ્યું, ત્યારે અગ્નિવેતાણ “હું નથી જાણતો. પણ માગ સ્વામીને પૂછીને જણાવીશ” એમ કહીને ગયો. બીજા રાતે ફરી મળ્યો ત્યારે “મહેન્દ્રે તમારું મંપૂર્ણ મો વર્ષનું આયુષ્ય છે એમ કહ્યું છે” એમ અગ્નિવેતાણે કહ્યું. ત્યારે ખૂબ ગિરધર્મ દેખાડીને રાજાએ તેને આગ્રહ કર્યો કે “મારા આયુષ્યમા એક વર્ષ જોણું કે વધારે મહેન્દ્ર પામે ફરાવો;” તેણે એ વાત કચ્છક કરી અને પાછો આવ્યો ત્યારે “મહેન્દ્રથી પણ મોનાં નવાણું કે, એકસો એક ન થઇ શકે” એમ કહ્યું. આ નિર્ણય જાણીને બીજા દિવસે અગ્નિવેતાણ માટેનાં લક્ષ્યભોજ્યાદિ બધ કરી, રાતે સડવા માટે તૈયાર થઇને વિક્રમ ઉભો રહ્યો.

પછી વખત થતાં રાજાની રીતે આવેલા અગ્નિવેતાણે લક્ષ્યભોજ્યાદિ ન જોઇને રાજાનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એ બે વચ્ચે ૬૬ યુદ્ધ થયું, તેમા પોતાનાં પુણ્યની મદદથી તેને જીતીને ઉપર પછાડીને રાજાએ પોતાનો પગ તેની છાતી ઉપર મુકીને “હવે તારા ઈષ્ટ દેવને મંજારી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે તેણે રાજાને કહ્યું “તારા આ અદ્ભુત સાહસથી હું પ્રુશી થયો છું. અને આજથી તું જે જે કામ બતાવીશ તે કરવા હું અગ્નિવેતાણ કચ્છક થાઉં છું, હું તારે તાબે છું.” આ રીતે તેનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. અને પોતાના પરાક્રમથી, જેણે બધી દિશાઓ ઢાંચી છે એવા તે રાજાએ જનુ વિરોધી રાજાઓના મંડળોને પોતાને તાબે આવ્યાં.

(૩) હે માહસાંક,^{૧૦} તારા રાત્રીઓ (યુદ્ધમાં નષ્ટ થઇ જતાં ખડેર થઈ ગયેલાં તે)નાં મદિરોની સ્ફટિકની લીંતોમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ છોટેથી જોઇને આ કોષ રાત્રીમાંથી છે એમ માની, જંગલી હાથી ક્રોધયો, તેમાં માથું મારે છે પણ તેથી પોતાનો દાંત પડી જતા, ફરી તેનેજ જોઇને હાથણી હશે એમ ધારી, ધીમે ધીમે સ્પર્શ કરે છે.

૯ અગ્નિવેતાણની આ પ્રકારની કથા હેમચંદ્રની જૈન સિદ્ધાસન દ્વાત્રિશિ-કામા પણ આરંભમા આપી છે. વિક્રમ અને વેતાણની જુદી જાતની કથા કથા સરિતસાગરમા છે, જ્યાં વેતાણનું નામ અતિરિખ્ય લખ્યું છે,

૧૦ સાહસાક એ સાહસ મુખ્ય લક્ષણ દોવા માટે વિક્રમને મળેલું નામ છે,

૨ અવન્તી (ઉજ્જયની) નગરીમા શ્રી વિક્રમાદિત્ય રાજાને પ્રિયશ્રુ મંજરી નામની પુત્રી હતી લાણાવવા માટે તેને વરફિયા નામના પડિતને સોંપી હતી તે બુદ્ધિશાળી હોવાથી થોડા દિવસોમા વરફિયા પાસેથી બધા શાસ્ત્રો શીખી ગઈ. હવે ભરજીવાનીમા આવેલી તે પ્રિયશ્રુમંજરી પોતાના પિતાની સેવામા હમેશા રહેતી હતી એક વખત વસત ઋતુ ચાલતી હતી, બરાબર બપોરનો વખત હતો અને સૂરજ માથે તપનો હતો, ત્યારે એ ઝરખામા બેઠી હતી, ત્યાં રસ્તે જતા અને ઝરખાની છાયામા થાક ખાવા ઉભેલા પોતાના ગુરૂને જોઈને, તેણે પાંદેલી ફેરીએ બતાવીને તથા ગુરૂને એની તૃષ્ણા છે એમ જોઈને કહ્યું કે “તમને આ ફળો શીતળ હોય તો ભાવે છે કે ઉના ઉના ?” એના શબ્દોમા રહેલી ચાતુરી સમજ્યા વગરજ ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “મને ઉનાજ જોઈએ છીએ.” એટલે ગુરૂએ પાંચરેલા કપડામા તેણે તે ફળો આડા ફેંક્યા પણ એ ફળો જમીન ઉપર પડી જવાથી ધૂળવાળા થતા બે હાથમા લઈને ગુરૂએ કુકથી ધુળ ઉડાડવા માડી, એટલે રાજકન્યાએ મશ્કરી કરીને કહ્યું કે “શુ એ અતિ ગરમ છે તે કુકીને ઠડા પાડો છો ?”

આ પ્રમાણે તેના મશ્કરીના શબ્દો સાંભળીને કેાપેલા તે બ્રાહ્મણે કહ્યું “રે બ્રહ્મણી, ગુરૂને જોહા પાડવામા તને ગમ્મત મળે છે તો તને પશુપાલ, પતિ તરીકે મળશે” આ પ્રમાણે તેનો શાપ સાંભળી રાજકન્યાએ કહ્યું “તમે જો કે તણે વેદ જાણનાર છો પણ વિદ્યામા જે તમારાથી ચડી-આતો તમારો પરમગુરૂ હશે તેને હું પરણીશ” આ પ્રમાણે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી શ્રી વિક્રમ તેને માટે સારો વર શોધવાના ચિન્તારૂપી સમુદ્રમા ડુબી ગયા અને એ સ્થિતિમા વરફિયાએ “તમને મનગમતો વર હું શોધી આપીશ” એમ અરજ કરવાથી ઉતાવળા થયેલા રાજાની આઠા લઈને તે પડિત (મૂર્ખ વર જોળવા) જગલમા નીકળી પડ્યો ત્યાં અતિ તૃષ્ણા લાગવાથી તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો અને ચારે તરફ તપાસ કરતા પણ પાણી ન જોયું, પણ ત્યાં પશુપાલ-ગોવાળ-ને જોયો એટલે તેની પાસે પાણી માગ્યું તેણે પણ “પાણી તો નથી પણ દુધ પીઓ” એમ કહ્યું તથા એ માટે ‘કરવડી’ કરવા કહ્યું કેાંઈ કેાંઈમા નવાયેલો આ ‘કરવડી’ શબ્દ સાંભળી પડિતનું ચિત્ત ચિન્તામા ડુબી ગયું. એટલે તે ગોવાળે તેને માથે પોતાનો હાથ મુકીને તેને લેસની નીચે બેમાથો અને બે હાથનો

ખોખો ('કરવડી') કરાવીને (ખોખામાં જ લેમને દોહીને) ગળા સુધી દુધ પાચુ. ગોવાળે માથે હાથ મુક્યો તથા 'કરવડી' જેવો નવો શબ્દ શીખ્યો માટે તે પડિતે તેને ગુરુ જેવો માનીને તથા તેને રાજકન્યાને યોગ્ય વર માનીને તેનું લેસો ચારવાનું કામ છોડાવી દીધુ અને તેને પોતાના મકાનમાં તેડી આવ્યો. અને જ મહિના સુધી તેના (ગામડીઆ) શરીરને (સુધારામાં) કેળવ્યુ તથા ॐ નમઃ શિવાય એ મંત્ર આશીર્વાદ માટે બોલાવ્યો. જ મહિને આટલા અક્ષરો એના ગળામાં બેસી ગયા છે એમ જોયું એટલે સાઈ મુહુર્ત જોઈને તે ગોવાળને મારાં લુગડાં પહેરાવી, રાજાની મલામા લઈ ગયો. પણ સલાક્ષોભથી તે ગોવાળ સારી રીતે ગોખેલો આશીર્વાદ ભુલી ગયો અને તેને બદલે 'ઉશરટ' એટલા અક્ષરો બોલ્યો^{૧૨} આ અર્થવગરનો શબ્દ સાંભળીને ચક્રિત થયેલા રાજાને, ગોવાળના બોલવામાં ન રહેલી આશ્ચર્યની તમા આરોપ કરીને પડિતે કહ્યું—

(૪) ઉમા માથે રથા રૂદ્ર ચક્ષુ ધારેલ શંકર
દંકારબક્ષ ગર્વિષ્ઠ રક્ષો રાજા તને સદા.

આ પ્રમાણે શ્લોક બોલીને તથા અર્ચનો વિસ્તાર કરીને (એટલે ઉશરટ એ શબ્દના દરેક અક્ષરમાંથી ઉપર પ્રમાણે એક એક પદ નીકળીને આશીર્વાદ બને છે એ રીતે સમજાવીને) તે (ગોવાળ) ના પાડિત્યની ગંભીરતા સમજાવી. તેના ઉપર વિશ્વાસથી ખુશ થઈને રાજાએ પોતાની પુત્રી તે લેસો ચારનાર ગોવાળને પરણાવી. પછી પડિતની શીખવણીથી તે ગોવાળ હમેશાં મુગેજ રહેવા લાગ્યો, એ જોઈને રાજકન્યાએ તેની વિદ્વતાની પરીક્ષા કરવા સાઈ તેને એક નવું લખેલુ પુસ્તક સુધારવા આપ્યું. ત્યારે હાથમાં પુસ્તક લઈને તેના અક્ષરોને વળગેલ બિન્દુ, માત્રા, વરકુ વગેરે નખ કાપવાની નેરણીથી ઉખેડી નાખી અક્ષરોને બિન્દુ વગેરે વગરના કરી નાખ્યા. આ ઉપરથી રાજપુત્રીએ તે મૂર્ખ છે એમ નક્કી કર્યું તે દિવસથી^{૧૩} " જમાઈ શોધ " એ પ્રમાણે કહેવત ચાલી. એક દિવસ ચીતરવાળી ભીંતમાં લેસોનું ટોણું (કોઈ એ) દેખાડતાં

૧૨ આ 'ઉશરટ' ને મળતી કથા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ બ

૧૩ ગુજરાતીમાં તો આવી કહેવત સાલગ્રી નથી પણ મરાઠીમાં ' જમાઈશોધ ' પ્રચલિત છે. મોતસવર્ધની ડીઠસનેરીમાં એ શબ્દનો જે પ્રવાસો છે તે મેરઢગના કથનને મળતો છે. કોઈપણ માણસ જે વિષયમાં પોતે બીલકુલ ન સમજતો હોય તેમાં હડાપણ રાખે તો એ માટે ' જમાઈશોધ ' જામાતૃશુદ્ધિ કહી શકાય એમ વાતર્થ જણાય છે.

આનંદમાં આવીને, પોતાની હાલની સ્થિતિ બૂલી જઈને, ભેસોને બોલાવવા માટે વપરાતા ઉચ્ચારો તે કરવા લાગ્યો. આ ભેધને રાજપુત્રીએ તે ભેસો ચારનાર ગોવાળ છે એમ નક્કી કર્યું. તે ગોવાળે રાજકન્યાએ કરેલા તિરસ્કારનો વિચાર કરીને વિદ્વતા માટે કાલિકાદેવીની આરાધના કરવા માંડી. પુત્રી વિધવા થવાની^{૧૪} બીકથી રાજાએ રાતમાં દાસીને કપટવેપથી મોકલી અને 'તને હું (કાલિકા) પ્રસન્ન થઈ છું' એમ બોલી જ્યાં તે ગોવાળને ઉઠાડવા જાય છે ત્યાં કાલિકાદેવીએ જ આ બોલુ થાય છે એમ ખેંચીને જાતે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આ વાત સાંભળીને રાજકન્યા જ ત્યાં આવી અને તેણે "કાંઈ ખાસ વાણી રહ્યું છે?"^{૧૫} એમ પૂછ્યું. આ ઉપરથી તે વખતથી જ કાલિદાસ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેણે કુમાર સંભવ વગેરે ત્રણ મહાકાવ્યો અને ૭ પ્રબંધો રચ્યા. આ પ્રમાણે કાલિદાસની ઉત્પત્તિના પ્રબંધ પૂરા થયે.

એક વખત તે (ઉજ્જૈન) નગરમાં વસનારો દાન્ત નામનો શેઠ હાથમાં બેટ લઈને સભામાં બેઠેલા વિક્રમ પાસે આવ્યો અને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે અરજ કરી. મહારાજ, મેં શુભ મુહૂર્તમાં મોટા કારીગરો પાસે એક મહેલ બનાવ્યો છે, અને તેમાં મોટો ઉત્સવ કરીને મેં પ્રવેશ કર્યો છે. પછી એ મકાનમાં રાતે હું પર્વતમાં અર્ધો ઉંઘમાં અને અર્ધો જાગતો પડ્યો હતો; ત્યાં 'પડું છું' એમ અકસ્માત થયેલો અવાજ સાંભળીને હું બીકથી ગભરાઈ ગયો અને 'પડીશમાં' એમ બોલી, એજ વખતે

૧૪ મૂળમાં રાજાને પુત્રી વિધવા થવાની બીક ત્યાં માટે લાગી એ નથી કહ્યું. પણ એક પ્રતમાં આરાધના કરવા બેઠો અને 'બોરાક છોડી દીધાને આઠ દિવસ થયા' એટલા રાખડો વધારે છે (જુઓ મૂળ પૃ ૭ રિ. ૧)

૧૫ મૂળમાં અસ્તિ કલ્પિદ્વાગ્વિશેષઃ એમ રાખડો છે, અને અસ્તિ રાખડથી આરંભ કરી કાલિદાસે કુમાર સંભવ કાવ્ય રચ્યું. જુઓ—

અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિદેવતાત્મા

કુ. સ. સ. ૧ મ્ત્રો. ૧

કથિત રાખડથી આરંભ કરી મેધદૂત રચ્યું; જુઓ મેધદૂતનો પહેલો મ્ત્રોક—

કથિત્કાન્તાવિરહગુણા સ્વાધિકારપ્રમત્ત.

ધામ્ રાખડથી આરંભી ત્રણ રાખડો રચ્યું —

યાગર્થાવિવ સંપૃક્તૌ વાગર્થપ્રતિપ્રત્તયે.

ઉપર પ્રમાણે કાલિદાસે પોતાના ત્રણ કાવ્યોમાં રાજકન્યાના ઉપરના પ્રશ્ને અમર કર્યો છે એમ વાર્તાકારનું વિવક્ષિત જણાય છે.

ભાગ્યો. આ મહાનની બાબતમાં જોશીઓનો તથા મોટા મીસ્ત્રીઓનો વખતો વખત મહાદાનોથી મેં જે સત્કાર કર્યો તે અને નકામો દડ થયો એમ મને લાગે છે. હવે આ બાબતમાં મહારાજ જે કહે તે સાચુ (તેમ હું કરું.)

આ વાતનો સારી રીતે વિચાર કરીને. તેણે કહેલા ત્રણ લાખ^{૧૬} તે ધવલગૃહની કિંમતના, તેને આપી દેછને સાંજના આમ દરબાર^{૧૭} (સર્વાવસર-દીવાન-ધ-આમ) પછી પોતે ખરીદી લીધેલા તે મહેલમાં જઈને થી વિક્રમ નીરતે મુઠ ગયા. અને જ્યારે 'પહુ છું' એમ વાણી સાંભળી ત્યારે પોતે અસાધારણ સાહસિક હોવાથી 'તરત પડ' એમ કહેતાં જ પાસે પડેલા સુવર્ણ પુરપને પ્રાપ્ત કર્યો.

આ પ્રમાણે (વિક્રમને) સુવર્ણ પુરપની સિદ્ધિ થઈ. ^{૧૮}

૪ વળી એક વખત એક દરિદ્ર માણસ પોતાને હાથે લોહાની દુબળી દરિદ્રતાની પુતળી બનાવીને દારપાળની રળથી અંદર આવીને રાજને કહેવા લાગ્યો. " મહારાજ, આપ જેના ધણી છો એવી આ ઉભળયની નગરીમાં બધી વસ્તુઓ તરત જ વેચાઈ જાય છે તથા ખરીદાઈ જાય છે. એવી ખ્યાતિ સાંભળીને, અહીંના ચોરાશી^{૧૯} ચોટામાં વેચવા માટે આ દરિદ્ર-

૧૬ આ રીતે દ્રવ્યસૂચક જે આકડા આવે છે તે દ્રવ્યસૂચક હોવા નોંધએ. કારણકે આજ અન્યમાં આજળ દીનાર અને દ્રવ્ય સંબંધ વપરાયા છે (જુઓ મૂળ પૃ ૮ તથા ૧૬૧ વગેરે) આ દ્રવ્ય જો કે સીકા માટે મૂળ ગ્રીક (Drachmae) ઉપરથી નીકળેલો સામાન્ય સંબંધ છે. પણ ગુજરાતમાં દ્રવ્ય નામથી ચૈત્રક સમયમાં વપરાતા સીકાની કિંમત શું હતો એ પ્રશ્ન જરા વિકટ છે. આજળ જ્યાં દ્રવ્ય સંબંધ મૂળમાં આવે છે ત્યાં એની ચર્ચા કરી છે.

૧૭ સાંધ સર્વાવસર સંબંધનો ૨૬ દી. શાસ્ત્રીએ તે " સંધ્યાકાળ પછીનું સપથું " કૃત્ય કરીને " એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે પણ ટોનીએ અમેજી ભાષાતરમાં આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા સર્વાવસર સંબંધનો અર્થ 'હું' દીવાન-ધ-આમ અથવા દરબાર-ધ-આમ જેવો છે એમ તર્ક કર્યો છે (જુઓ અમેજી ભાષાતર પૃ. ૮ - ટિ. ૨) તે ચર્ચાર્થ લાગે છે.

૧૮ આ સુવર્ણ પુરપ સિદ્ધિની કથના નૂના વખતમાં બહુ લોકપ્રિય હતી. વસ્તુના રકને આ સિદ્ધિ મળવાનું આજ પુસ્તકમાં આજળ કહ્યું છે (જુઓ પ્રકાર પાંચમો). શ્રીવિક્રમને, સુવર્ણ પુરપની પ્રાપ્તિની આ કથા જૈન સિંદાસન દ્વાત્રિશિકામાં પણ મળે છે. બીજા પુસ્તકમાં શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરપની સિદ્ધિ બીજી રીતે કહી છે. પ્રબંધકાવમાં પણ શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરપની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત હોવાનું કહ્યું છે.

૧૯ કોઈ પણ મોટું શહેર ચોરાશી ચોટાવાળું જ કહેવાયું નોંધએ એમ આ કથા સાહિત્યની પ્રથા નિષ્ણાય છે.

તાની પુતળી લઇને હું આજો દિવસ અને રાત ભટક્યો. પણ કોઇએ તેને લીધી નહિ. એટલું જ નહિ પણ મને ઉલટો ધમકાવ્યો. આ નગરીનું આ કલંક જેવું છે, તેવું આપને જણાવીને (બીજો) જવાની રજા માગું છું. એજ વખતે આ બાબતને પોતાના નગરનું મોટું કલંક ગણીને તેને એક લાખ દીનાર^{૨૦} આપીને રાજ્યએ પોતે એ લોદાની પુતળીને ખજાનામાં મુકાવી. પછી તેજ રાતે રાજ્ય નીરાતે સુતા હતા, ત્યાં રાતના પહેલા પહોરમાં હાથીઓની આધ્યાત્મી દેવતાએ,^{૨૧} પ્રત્યક્ષ આવીને કહ્યું કે “આપે દરિદ્રતાની પુતળી ખરીદેલી હોવાથી મારે અહીં રહેવું યોગ્ય નથી.” બીજો પહોરે ધોડાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાએ તથા ત્રીજો પહોરે લક્ષ્મીએ પ્રગટ થઇને એજ પ્રમાણે કહ્યું અને રાજ્યના સાહસનો ભંગ ન થાય માટે રજા લઇને તે તે દેવતાઓ ગયાં. પછી ચોથો પહોરે દિવ્ય તેજોમય સ્વરૂપવાળો એક ભવ્ય પુરુષ પ્રગટ થયો અને તારામાં તારા જન્મથી રહેલો હું સત્ત્વ નામનો છું પણ હવે જવાની રજા માગું છું.” તેણે આમ કહેતાંજ, રાજ્ય હાથથી તરવાર ખેંચીને ત્યાં પોતાના ઉપર ધા કરવા ભય છે ત્યાં રાજ્યનો હાથ પકડીને “તમારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું” એમ કહીને, તે સત્ત્વજ રોકાઇ ગયો. એટલે હાથીઓની અધિષ્ઠાત્રી વગેરે ત્રણે દેવતાઓ પાછાં આવ્યાં અને કહ્યું કે “જવાનો સંકેત તોડીને સત્ત્વે અમને છેતર્યા છે પણ હવે (સત્ત્વ નથી જતો એટલે) અમારે જવું યોગ્ય નથી” આ રીતે તેઓ પણ પ્રયત્ન વગર જ રહ્યાં. આ રીતે વિક્રમાદિત્યના સત્ત્વનો^{૨૨} પ્રબંધ પૂરો થયો.^{૨૩}

૫ વળી એક વખત સભામાં શ્રી વિક્રમરાજ બેઠા હતા ત્યાં રજસામુદ્રિકે શાસ્ત્ર જાણનાર કોઇ પરદેશીને દારપાળે લાખલ કર્યો. આ પરદેશીએ

૨૦ દીનાર રાખે દ્રુમ માટેજ વપરાયો લાગે છે. જુઓ ટિ. ૧૬ મંથકર્તા આ રાખે શિયિલ રીતે વાપરે છે.

૨૧ હાથીનું લરકર, ધોડાનું લરકર એ રીતે જૂના કાળમાં લરકરના વિભાગો હતા, અહીં હાથી અને ધોડાની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા કહેલ છે તેને તે લરકરની સમજવી, મતલબ કે એ દેવતા જવાથી એ જાતના લરકરી બળનો નાસ થયો.

૨૨ સત્ત્વનો અર્થ ધોનીએ Courage કર્યો છે. પણ હિંમત, સાહસિકપણ, ઉદારતા વગેરે અનેક ગુણો જેમા સમાઈ જાય એવા ચિત્તના એક તેજસ્વી ધર્મે માટે આ રાખે વપરાયો છે. સત્ત્વનો અર્થ બુદ્ધિ તથા સમય અતઃકરણ પણ થાય છે.

૨૩ આ પ્રબંધ પણ જૈન સિદ્ધાસન દ્વાચિસિકામાં મળે છે.

૨૪ શરીરના અણુક ચિન્હો બેઠીને તેનું જાત્ય પારખવાનું સામ્ર.

રાજાનાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈને. માયું ધુણાવ્યું એટલે રાજાએ તેને તેના વિપાદનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તમે (સામુદ્રિક) અપલક્ષણોનો ભડાર છો. છતાં જન્મ દેશોની સાંપ્રાપ્ત્ય લક્ષ્મી તમે ભોગવો છો એ જોઈને મને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર ઉપર નિર્વેદ આવ્યો છે. જેના પ્રભાવથી તમે પણ રાજ્ય કરો એવું કોઈ વિચિત્ર અંતઃ (આંતરકું—સામુદ્રિક ચિહ્ન) હું તમારામાં દેખતો નથી.” આવું તેનું વચન સાંભળતાં પોતાના પેટમાં મારવા રાજાએ તરવાર ખેંચી અને જ્યાં મારવા જાય છે ત્યાં પેલા સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ “આ શું કરો છો ?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી વિક્રમે કહ્યું કે “પેટ ચીરીને તને એવું આંતરકું (ચિહ્ન) દેખાડું છું” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “બત્રીશરૂપ (સામુદ્રિક) લક્ષણોથી અધિક (પ્રભાવવાળું) આ તમારું સત્ત્વરૂપ લક્ષણ મારા જાણવામાં નહોતું.” એટલે રાજાએ તેને ઇનામ આપીને વિદાય કર્યો.

આ પ્રભાણે સત્ત્વપરીક્ષા પ્રબંધ પુરો થયો. ૨૧

૬ વળી એક વખત પરકાયપ્રવેશની વિદ્યા વિના બધી કળાઓ નકામી છે એમ સાંભળીને એ વિદ્યા મેળવવા માટે રૂઝથી પર્વત ઉપર ભેરવાનન્દ યોગી પાસે જઈને શ્રી વિક્રમગજાએ તેની લાંબા વખત સુધી સેવા કરી. વિક્રમ આવ્યા પહેલાંથી આ યોગીની સેવા કરતો એક દ્વિજ પણ ત્યાં હતો; તેણે રાજાને કહ્યું કે “તમારે મને મુકીને ગુરૂ પાસેથી આ વિદ્યા ન લેવી”. આ પ્રભાણે, તેણે આગ્રહવાળી વિનંતિ કરેલી હોવાથી ન્યારે ગુરૂ વિદ્યા આપવા તૈયાર થયા ત્યારે શ્રી વિક્રમે ગુરૂને વિનંતિ કરી કે “પહેલાં આને વિદ્યા આપો અને પછી મને આપો.” “એ આ વિદ્યા સેવા માટે સર્વથા અયોગ્ય છે” એમ ગુરૂએ વારંવાર કહ્યું છતાં છતાં ન્યારે વિક્રમે ન માન્યું; ત્યારે ‘તને પશ્ચાત્તાપ થશે’ એમ ઉપદેશ આપીને રાજાના આગ્રહથી તે પ્લાહણને ગુરૂએ પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા આપી. પછી ત્યાંથી પાછા વળીને ખેંચ ઉજાળે આવી. ત્યાં રાજાના પાટવી હાથીના મરણથી શોકમાં પડેલા રાજાએ જોઈને જોઈને પરકાયપ્રવેશ વિદ્યાનો અનુભવ લેવા માટે રાજાએ પોતાના હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી શું જન્મ્યું તે નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે:—

૨૫ મહાપુરુષનાં બત્રીશ લક્ષણો અનેક રીતે ગણાય છે. ભગવાન બુદ્ધના લક્ષણો માટે જુઓ Kern's Manual of Buddhism p. 62.

૨૬ આ સામુદ્રિક અપલક્ષણવાળી કથા સ્તંભકરની સિદ્ધાસન દ્વાત્રિશિકામા જુદી રીતે મળે છે [જુઓ કથા ૨૯ માં]

૨૭ શ્રી પર્વતના ઉલ્લેખ ભવશૂતિના માલતી માપવ નાટકમાં મળે છે. તે યોગીઓના રહેઠાણ વરીકે પ્રખ્યાત હતો.

(૫) રાજાએ ધાત્રીને પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવા રાખીને પોતાના હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે લાગ જોઈને તે ધાત્રીએ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો (અને પછી તો તે શ્રી વિક્રમ તરીકે રાજ્યને તથા રાજાની રાણીઓને પણ ઉપભોગ કરવા લાગ્યો) પછી (હાથીના શરીરમાં રહેલા) રાજાએ (આ સ્થિતિ જોઈને, રાણીએ) પાળેલા પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પછી મરેલી ધરોળીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો (જોઈ પોપટ મરી ગયો) એટલે (પોતાને જાણ પોપટના મરણના શોકથી) રાણી મરી જશે એમ વિચાર કરીને જોડે ધાત્રીએ પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને જીવડાવ્યો કે તરત શ્રી વિક્રમે પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો

આ રીતે શ્રી, વિક્રમને પરકાય પ્રવેશ વિદ્યા સિદ્ધ થઈ. ૨૮

૭ વળી એક વખત શ્રી વિક્રમ રાજા માર્ગ ઉપરથી જતા હતા ત્યાં તે નગરમાં વસતો શ્રી સંઘ જેની પાછળ ચાલે છે તથા બન્દી જોનાના ટાળા જેની ' સર્વજ્ઞ પુત્ર ' એમ સ્તુતિ કરે છે, એવા શ્રી સિદ્ધસેન આચાર્યને આવતા જોયા અને ' સર્વજ્ઞ પુત્ર ' એ શબ્દ સાંભળીને રાજાને ક્રોધ થયો એટલે તેની સર્વજ્ઞતાની પરીક્ષા કરવા માટે તેને માનસિક નમસ્કાર કર્યો

સિદ્ધસેને પણ પહેલા મેળવેલી વિદ્યાના બળથી ગમના લાગેને જાણીને, જમણે હાથ ઉઠાવી કરીને ' ધર્મલાલ ' એ રીતે આશીર્વાદ આપ્યો અને રાજાએ આશીર્વાદ આપવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે મહર્ષિએ તમે કરેલા માનમ નમસ્કાર માટે આશીર્વાદ આપ્યો છે, એમ કહ્યું એટલે એના જ્ઞાનથી ચક્રિત થયેલા રાજાએ તેના પારિતોષિક તરીકે એક કોડ સુવર્ણ^{૩૦} આપ્યા

૨૮ શ્રી વિક્રમે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા મેળવ્યાની આ કથા જરા જુદી રીતે પ્રબંધ કોશમાં કહેલી છે. એમાં પટ્ટહસ્તીને બદલે પટ્ટાચી (પાટલી ઘોડો આવે છે.)

પરકાયપ્રવેશ વિદ્યાની મહત્ત્વના જુદા કાળમાં જુદા પ્રચારમાં હોય એમ લાગે છે, કયા સરિત્સાગરમાં એક કરતા વધારે સ્થળે પરકાય પ્રવેશની કથા મળે છે. શકર દિગ્વિજયમાં પણ છે અને આ પુસ્તકમાં પણ પાંચમાં પ્રકારમાં આ વિદ્યાનો નન્દ પ્રબંધ નામનો પ્રબંધ છે

૩૦ નિષ્ક કે સુવર્ણ એટલે સોનાનો સીકો જુદા કાળમાં જુદા જુદા રાજ વંશોએ જુદી જુદી જાતના તથા વિન બિલ વજનના સોનાના સીકા પડાવ્યા હતા એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ અંકારે એના વખતમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત સોનાના સીકાને ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ માનવાનો જરૂર નથી.

૨૯(૧). (કારણ કે) હે કોશાધીશ, આપ્ત વર્ગનો કોઇ પુરૂષ મારી નગરે પડે તો તેને એક હજાર ઝળિયું આપવા; જેની સાથે હું સંભાષણ કરું તેને દસ હજાર આપવા; જેની વાણીથી મને હસવું આવે તેને તારે એકદમ એક લાખ નિષ્ક આપવા; અને મને જે મંત્રોપ પમાડે તેને એક કોડ નિષ્ક આપવા. આ મારી હમેશ માટે ચોક્કસ આજ્ઞા છે. આ રીતે ત્રિકમ રાજાએ દાનની રકમો ચોક્કસ કરાવી રાખી હતી.

૮ વળી એક વખત રાજાએ તેમને (સિદ્ધસેનને) અપાવેલા સુવર્ણનો વૃત્તાંત કોશાધીશને પૂછ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ મેં ઐશ્વર્યવંદિકામાં નીચેના શ્લોકમાં એ સુવર્ણદાન નોંધ્યું છે:—

(૭) દૂરથી હાથ ઉઘો કરીને ‘ધર્મલાલ’ એમ સિદ્ધસેન સૂરીએ કહ્યું ત્યારે એમને રાજાએ એક કોડ આપ્યા. ૩૨

પછી શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીને સભામાં બોલાવીને “ તમને તે દિવસે અપાયેલું સુવર્ણ લીઓ ” એમ રાજાએ કહ્યું. ત્યારે “ જમીને તૃપ્ત થયેલાને ભોજન નકામું છે ” એમ કહીને પછી “ આ સુવર્ણથી કરજે દબાયેલી પૃથ્વીને^{૩૩} કરજમાંથી મુક્ત કરો ” એમ ઉપદેશ આપ્યો. એટલે તે ઉપદેશથી મંત્રુષ્ઠ થયેલા રાજાએ તે ઉપદેશનો સ્વીકાર કર્યો.

(૮) હાથમાં ચાર શ્લોકો રાખીને તમને મળવાની ઇચ્છાથી કોઇ ભિક્ષુ આવ્યો છે, તેને દરવાજે રોકવામાં આવ્યો છે, હવે તે આવે કે જાય ?

(રાજાએ જવાબ આપ્યો:—)

(૯) હાથમાં ચાર શ્લોકવાળા ભિક્ષુને દસ લાખ રોકડા આપો અને ચૌદ શાસનો (દાનના લેખો) આપો પછી તેની મરજી પ્રમાણે આવે કે જાય. ૨

૨૯ આ છઠ્ઠી શ્લોક ઉપરના પારિમાર્ક શ્લોક મૂળમાં છપાયો છે, પણ એ અમુક પ્રતોમાં નથી મળતો અને સખધ જેતા એ રથને નહિ પણ ભાષાંતરમાં જ્યાં મુક્યો છે ત્યાં હોય તો ત્યાં એમ ગણીને અર્ધો એટલો કમનો ફેરફાર કર્યો છે.

૩૧ એ વખતે રાજાએ કરેલાં ધર્મદાનો માટે રાજ્યના દફતરમાં ખાસ ચોપડો રહેતો, જેને ધર્મવાદિકા કહેતા.

૩૨ આ શ્લોક જૈનસિદ્ધાસન દ્વાત્રિંશિકામાં તથા પ્રભાવક ચરિત (૩૬૫વારી પ્રબંધ શ્લોક, ૬૪)માં મળે છે. આનું પ્રાકૃત રૂપ કથાવલીમાં મળે છે.

૩૩ કરજે દબાયેલી ઋણપ્રસ્તા અવનીનો અર્થ આજની પેઠે કરજમાં દબાયેલી, પૃથ્વી ઉપર જીવનાર ખેડુ પ્રભ એમ દરો. એ વખતે પણ ખેડુ પ્રભ, કરજમાં દબાયેલી હોવાનો સંભવ છે. પણ આ પ્રકરણમાં તો આમળ એ ખેડુ પ્રભની ઋણમુક્તિ વિષે કાંઈ નથી આવર્ણ.

(૧૦) હમેશાં તમે બધું આપો છો એવી તમારી સ્તુતિ ડાહ્યાજનો કરે છે તે ખોટું છે; કારણ કે યજુઓને તમે પીડ આપતા નથી અને પરસ્ત્રીઓને છાની આપતા નથી ૩

(૧૧) હે રાજા, તમારા મુખમાં સરસ્વતી રહી છે, અને કરકમળમાં લક્ષ્મી રહી છે તો શું કીર્તિને કાંઈ ક્રોધ થયો છે કે એ પરદેશ ગયો ? ૪

(૧૨) જેમાં માર્ગોનો ૩૪ સમૂહ તમારી પાસે આવે છે અને ગુણ દિગતમાં જાય છે એવી આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખ્યા ? ૫

(૧૩) તમારાં યુદ્ધનાં વાજાં વાગતાં, હે રાજા નીચે પ્રમાણે ચમત્કાર થયો, યજુઓના હૃદયથી ઘડાઓ ફુટી ગયા અને યજુઓની સ્ત્રીઓના નેત્રામાંથી પાણી ગળવા લાગ્યાં. ૬

(૧૪) તમારા મુખ કમળમાં સરસ્વતી (વાણી-ખીજો અર્થ સરસ્વતી રામની નદી) વસે છે. અને તારો હોઠ જ શેષ (લાલ અને ખીજો અર્થ શેષ રામનો નદ) છે; અને કાકુત્સ્થ (એક સૂર્યવંશી રાજા) રાજાના પરાક્રમની યાદ આપે એવો તારો જમણો હાથ એ સમુદ્ર (મુદ્રાઓ વાળો) છે. આ તમારી પડખે હમેશાં રહેલી સેનાઓ (અથવા નદીઓ) દાણ પથ્ય તમને વીતા મુકતી નથી, અને હે રાજા તમારી ઝંદર આ સ્વચ્છ માનસ (મન અને માનસ સરોવર) છે, પછી તમને પાણી પીવાની ઇચ્છા શા માટે થાય છે ? ૭૭

(૧૫) (આઠ કોટિ સુવર્ણ-વગેરે સ્લોક આગળ પૂરા આપ્યો છે.)

૯ એજ રાતે વિક્રમ રાજા વીરચર્મા તરીકે શહેરમાં ફરતા હતા ત્યાં એક ૧ ચીના મોઢામાંથી નીચેનો અર્ધો સ્લોક વારંવાર સાંભળ્યો:—

૩૪ સાધારણ રીતે ધનુષ્યની દોરી જેવાઈને ધનુષ્ય ધરનારની નજીક જાય અને ફેલાયા આવેલું બાણ છેડે જાય. અહીં માર્ગે એટલે બાણ તથા મારણ અને ગુણ એટલે દોરી તથા ગુણો જે રીતે એ જે રાજાના જે અર્ધનો લાલ લઈને રાજાની પ્રશંસા કરી છે.

૩૫ ઉપરના સાતે સુભાષિતો જેમ કરની સિંહાસન દ્વારિશિકામાં છે. અને રા. દી. રાસ્ટ્રીએ સિ. દ્વા. વગેરે સાધનો ઉપરથી મેલ્યા જે સિદ્ધસેન અને રાજાની ઉક્તિ પ્રત્યુક્તિએ, અને પછીના આર સિદ્ધસેન જોડ્યા અને બદલામાં વિક્રમરાજાએ આરે દિશાનુ રાજ્ય આપ્યું, અને પછી પગમાં પડી જૈન ધર્મો ધર્યા એમ અર્થ ક્યો છે. આ સ્લોકો ખરી રીતે સુભાષિતો જ છે અને સુભાષિતાવલો વગેરે સુભાષિત સંગ્રહમાં જુદા જુદા નામથી એવાના કેટલાક આપેલા છે. જુઓ મૂળ પૃ. ૧૧, ૧૨ ટિ. ૫.

(૧૧) આપણા રાજાને (સંસાર સમુદ્રમાંથી) તારનાર કૃષ્ણ કહી શકાય.

રાત પૂરી થઇને લગભગ સવાર થવા આવ્યું ત્યાં સુધી રાજાએ ઉત્તરાર્ધ સાંભળવા માટે વાટ જોઇ પણ ન સંભળાયું, એટલે નિરાશ થઇને મહેલમાં જઇને ઉઘી ગયો. સવારે પ્રાતઃજ્વલથી પરવારી રાજાએ તે ધાંચીને બોલાવી ઉત્તરાર્ધ પૂછ્યું ત્યારે નીચે પ્રમાણે કહ્યું —

(પણ) જગત દરિદ્રતામાં કુળી ગયું છે, અને બલિ (કરો તથા બીજો અર્થ બહિરાગ) નો બંધનો હજી છુટયા નથી

શ્રી મિદ્ધસેને આપેલા ઉપદેશનો આ પુનરૂક્તિ છે એમ નક્કી કરીને રાજાએ પૃથિવીને ઋણમુક્ત કરવાનો આદેશ કર્યો x

x આ રથે એક હરત પ્રતમા નૃપતિ મનોનુસારી પૃથ્વીરસ પ્રબંધ નામનો એક કઠકો વધારે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૫ ટિ. ૧) એજ મતલબની વાત શ્રી હંસુરમ પ્રબંધ નામથી ભોજપ્રબંધમાં મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે —

એક દિવસ ઉલ્લેખમાં ભટ્ટ માત્રને સાથે લઇને વિક્રમરાજ મહાકાળના મહિરમાં નાટક જોવા છુપા વેપમાં ગયા હતા, ત્યાં જ શહેરીનો પુત્ર નાટક કરાવતો હતો તેની સપત્તિનું વર્ણન સૂત્રધારને માટે પ્રસંગોપાત સાંભળીને રાજાને તેની સપત્તિ લેવાનો લોભ થયો. અત્યુક વખત પછી રાજાને તરસ લાગી એટલે મુખ્ય વેશ્યાને ઘેર જઈ ભટ્ટ માત્ર મારફત પાણી માગ્યું, ત્યારે મુખ્ય વેશ્યા પોતાના માણસોને કહીને રાજા માટે રોડીનો રસ લેવાને વાડીએ ગઈ. ત્યાં રોડીમાં સૂચા મારીને કાઢતા તે અર્ધો ધડો પણ ન ભરી રાકી એટલે કચવાઇને પ્યાલો ભરીને છાત્રીવારે આવી. રાજાએ રોડીનો રસ પીધા પછી ભટ્ટ માત્રે વાર લાગવાનું તથા ખિન્ન થયાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “સાધારણ રીતે એક રોડીમાંથી આખો ધડો અને એક પ્યાલો ભરાય છે. આજ ધડોયે પૂરો ન ભરાયો. તેનું કારણ સમજાવું નથી” ત્યારે ભટ્ટ માત્રે કહ્યું “તમે પાકટ જુદિના છો માટે તમેજ કારણ વિચારીને કહો. વેશ્યાએ કહ્યું કે પૃથ્વી પતિનું મન પ્રભાની વિરક્ત થયું માટે પૃથ્વીનો રસ ક્ષીણ થયો,” રાજાને પણ તેની જુદિની કુશળતા જોઈને આશ્ચર્ય થયું. અને પછી પોતાના મહેલમાં સુતા સુતા વિચાર કર્યો કે “પ્રભાને પીડા કર્યા વગર પણ માત્ર પ્રભા વિરક્ત વિચાર કરવાથી પૃથ્વીના રસની હાનિ થઈ માટે હું તો પ્રભાને નહિ પીડું” આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પરીક્ષા કરવા બીજી રાતે તેને ઘેર ગયો, ત્યાં તરતજ તેણે આનંદથી રોડીનો રસ લાવી આપ્યો, જે પીને રાજા મહેલમાં જઈને સુઈ ગયો. અને ભટ્ટ માત્રે પૂછવા વેશ્યાએ હવે રાજાનું મન પ્રભા ઉપર રાજી છે એમ કહ્યું. રાજાએ પોતાનો રાતનો જ્ઞાન્ત કહીને તે વેશ્યાને, બોલવું ચિત્ત સમજવાની તેની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈને દાર આપ્યો.

આ યોગ્યી લોકકથા છે. અનેક રાજાઓને નામે યોડાયેલા ફેરફારથી ચડેલી મળે છે. ભોજપ્રબંધમાં મૂળમાં છે. કદાપિ કવિએ પણ ‘આમ્યમાતા’ નામથી એક કાવ્ય લખીને આ લોકકથાને અમર કરી છે.

૧૦ એક વખત મારા જેવો કોઇ કૌન રાજા ભવિષ્યમા યશે કે ? એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીએ જવાબ આપ્યો કે —

(૧૭) હે વિક્રમ રાજા, આજથી ૧૧૬૯ વર્ષ જતા, તારા જેવો કુમાર (કુમારપાલ) રાજા યશે

૧૧ વર્ષી એક વખત પોતે જગત્ ઝલુરહિત કરતા હતા ત્યારે, પોતાના ઉદારતાના ગુણથી અહુકાર આવી જતા સવારે એક કીર્તિસ્તંભ ઉભો કરાવીશ એમ વિચાર કરતા વિક્રમ રાજા રાતે વીરચર્યાઈ તરીકે ચોટામા ફરતા હતા, ત્યાં સામ સામા લડતા બે આખલાઓના ત્રાસથી, (પાસે આવેલી) દરિદ્રતાથી પીડાતા કોઇક બ્રાહ્મણની જૂની બળદ બાધવાની ઝુપડીના ચાલલા ઉપર ચડીને બેઠા, ત્યાં તે જ બે આખલાઓ આવીને એ ચાલલાને વારંવાર શીંગડા મારવા લાગ્યા આ અરસામા તે ધરનો ધણી બ્રાહ્મણ અકસ્માત જાગી ગયો અને આકાશમા શુક્ર અને ગુરૂથી ચંદ્ર મંડળને રોકાયેલું જોઈને તેણે પોતાની જાતને જગાડી અને ચંદ્ર મંડળની સ્થિતિથી સ્મિત રાજાનું તે પ્રાણસંકટ જાણીને તેની શાન્તિ માટે હોમવાના દ્રવ્યો લાવવાનું કહ્યું ૩૭ આ બધી વાતચિત રાજા સાંભળતો હતો ત્યાં તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ આ રાજા પૃથિવીને ઝલુમુક્ત કરવા તૈયાર થયો છે, છતાં મારી સાત કન્યાઓને પરણાવવા માટે દ્રવ્ય જોઈએ છીએ તે તો મને આપતો નથી, પછી શાન્તિ કર્મ કરીને (તમારે) એને સંકટમાંથી શા માટે છોડાવવો જોઈએ ? ” આ પ્રમાણેના બ્રાહ્મણ પત્નીનાં વચનથી સર્વથા જેનો ગર્વ ખૂણી ગયો છે એવા રાજાએ તે સંકટમાંથી છુટીને કીર્તિસ્તંભની વાત જાણીને, લાખા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું

(૮૧) હે વિક્રમ રાજા, જો કે તે કષ્ટ વેદ્ય, સાદસને છુટુ મુડી દીધું

૩૬ રાજાએ ઘણીવાર રાતે છુપો વેપ લઈને—અધાર પછેડો ઓઢીને નગરચર્યા જેવા નીકળતા અને એ રીતે મજેલી માછીવીનો પ્રલના ફાળો દૂર કરવામા ઉપયોગ કરતા, પોતાના અધિકારીઓ વિરૂદ્ધની ફરિયાદો આ રીતેજ સાંભળવામા આવતી એમ લોકસાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ છે આ લોકકથાનો આદર્ય અવધારમા કેટલો સ્વરતો તે કહેવું કઠણ છે, પણ વીરચર્યા શબ્દ એ માટે વપરાયેલ છે

૩૭ ઉપરની વાતમા રાજાને સંકટ સૂચક એ અદ્રમશળના યોગની વાત જાણે તે વિષે કોઇ અન્યનો સ્ત્રોત એક પ્રતમા ઉત્તરેડો મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ ૧૪ ટિ ૦) આ વાતને મળતી વાત એક નવલક કથા (ન ૨૬૦) માં પણ મળે છે

૩૮ મૂળમા મુક્ત વા સાફસે એમ સંખેડો છે તેનો અર્થ ઈંગ્લેન્ડે Thomas lost the courage તે સાદસ ઊડી દીધું. એવો કથો છે પણ વિક્રમે ઉલ્લા દિવસેમા સાદસિ સ્વભાવ ઊડી દીધો હતો એવું મારું દલકથામા, આ જગમા [કે મારા ભણવા

અને એમાં આત્માને મલિન કર્યો, છતાં અજરામરપણું ન મેળવ્યું; અસોસ, તું જન્મ દારી ગયો.

૧૨ એક વખત વિક્રમનું આયુષ્ય પુર થવા આવ્યું, ત્યારે ક્રોધ આયુર્વેદ જાણનાર વૈદે વિક્રમની તત્કાલિત ખરાબ જોડને, “કાગડાનું માંસ ખાવાથી રોગ મટશે” એમ કહ્યું; એટલે રાજાએ એ રધાવ્યું, એ ઉપરથી રાજાની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થયો છે, એમ વિચારીને “હવે ધર્મ એજ બળવાન ઔષધ છે,” એમ રાજાને (તેણે) જણાવ્યું. “પ્રકૃતિનો વિકાર થાય એ ઉત્પાત છે, જીવવાની તૃષ્ણાથી પોતાની લોકોત્તર સર્વશાળી પ્રકૃતિ છોડીને તમે કાગડાનું માંસ ખાવા ઇચ્છો છો માટે જરૂર નહિ જવો”; ૩૯ એમ વૈદે કહ્યું, એટલે એને પરમાર્થ જન્મ ગણીને પ્રશંસા કરી તથા ઇનામ આપ્યું. પછી હાથી, ઘોડા ખજાનો વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ યાચકોને આપી દઇ રાજલોકની તથા નગરલોકની રજા માગી લીધી. અને પછી પોતાના મહેલમાં ક્યાંક એકાંતમાં તે સમય (મરણ સમય)ને યોગ્ય સ્નાન, દાન, દેવપૂજા વગેરે કરીને દર્બાસન ઉપર બેઠા અને હવે ૪૦ વ્રજાદારથી પ્રાણ છોડીશ એમ વિચાર કરે છે ત્યાં અકસ્માત આવેલ અપ્સરાઓના સમૂહને જોયો, એટલે હાથ જોડીને “તમે કાણ છો?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ કહ્યું “અત્યારે લાંબી વાત કરવાનો વખત નથી, પણ અમે તમારી રજા લેવાજ આવ્યાં છીએ” આમ કહીને અપ્સરાઓ પાછી વળતી હતી ત્યાં વિક્રમે ફરી કહ્યું. “ક્રોધ નવા વ્રજાએ તમને ઉત્પન્ન કરી લાગે છે, કારણ કે તમે અસાધારણ રૂપવાળી છો છતાં નાક નથી એ એક ખામી છે એ શું? એટલું જાણવાની મારી મરજી છે” આના જવાબમાં તેઓએ હાથની તાલી પાડી, હસીને કહ્યું કે “તમે તમારા દોષનો અમારામાં આરોપ કરો છો.” આટલું બોલીને તેઓ મુંગી રહી એટલે રાજાએ કહ્યું કે “તમે તો સર્વલોકમાં રહો છો, તો તમારો અપરાધ મેં કયો હોય એ કેમ સંભવે?” ત્યારે

પ્રમાણે અન્યત્ર પણ] આપી નથી એટલે રા. દી. શાસ્ત્રી પેટે મેં પણ સાદસને છદ્ધ મુક્યું અર્થાત્ ખૂબ સાદસ કર્યું એવો અર્થ કર્યો છે.

૩૯ માણસની પ્રકૃતિમાં એકાએક ફેરફાર થાય એ નજીક આવતા મરણનું સૂચક [એવી આયુર્વેદવી માન્યતા છે.

૪૦ વ્રજાદાર = વ્રજાર મ; મરણ વખતે પ્રાણ સરીરના આખ. નાક વગેરે નુદાં નુદાં છિદ્રોમાંના એકાથી નીકળી જાય છે એમ મનાય છે, પણ યોગીઓના પ્રાણ વ્રજાદાર-વ્રજાર મ-માયાની મધ્યમાં રહેલી સીવણીમાંથી એ તુટીને નીકળે છે, એમ મનાય છે.

તેઓમાંથી એક મુખ્ય સુંદરીએ કહ્યું. “હે રાજન! પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી આ વખતે નવે નિધિ તારા મહેલમાં ઉતર્યા હતા તે નવ નિધિઓની અમે અધિષ્ઠાત્રી^{૪૧} દેવતાઓ છીએ. દેવરૂપ તમે જન્મથી આરંભી આજસુધીમાં, મહા દાનો આપવામાં માત્ર એક નિધિમાંથી એટલો જ ભાગ ઓછો કર્યો છે કે જેથી તમે નાકનું ટેરવું જોઈ શકતા નથી.” આ પ્રમાણે તેઓનું બોલવું સાંભળી કપાળે હાથ અડાડી તેણે કહ્યું કે “જો હું નવ નિધિઓ છે એમ જાણત, તો નવ પુરુષોને તે આપી દેત પણ દૈવે અચાનક રાખીને મને ઠગ્યો છે.” સારે તેઓએ યાદ આપ્યું કે “કળિયુગમાં તો તમે જ ઉદાર છો.” આ રીતે શ્રી વિક્રમ પરસોકને પ્રાપ્ત થયા. સારથી આજસુધી વિક્રમાદિત્યનો સંવત્સર જગતમાં ચાલે છે. શ્રી વિક્રમાદિત્યના દાનના વિવિધ પ્રબંધો છે.

પરિશિષ્ટ ૩

‘ઉશરટ’ શબ્દમાંથી પંડિત વરરૂચિએ કાંઈક અર્થ ગોઠવીને ગોવાળને પંડિત તરીકે ચલાવ્યાની જે કથા મેરુતુંગે અહીં આપી છે, તેને કાંઈક મળતી એક ‘અપ્રશિષ્’ની વાર્તા કથા પ્રકાશમાં છે. અને બીજી ‘વિસેમીરા’ની જૈનસિંહાસન દ્વાત્રિશિકામાં છે.

હેલી વાર્તાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. બોજરાજના સમયમાં ઉત્તજેનમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, આ બ્રાહ્મણને કવિ કાસિદાસ જેટલું માન મળતું નહોતું, એટલે તે પોતાની નાતનાજ એક નોકર સાથે પરદેશ નીકળી ગયો. અને કાલંજરના રાજાને મળ્યો, તેની સેવામાં રજો અને છેવટ રાજાએ ખૂબ દાન આપી રજા આપી. પાછા વળતાં એક દિવસ એક વૃક્ષ નીચે પોતે સુતાં સુતાં ઉઘી ગયો. એ વખતે નોકરના મનમાં લોભની વૃત્તિ જાગી અને તેણે તેના માથા ઉપર પગ મુકી તેનું માર્યું કાપી નાખવા માટે તરવાર ઢાલી. ત્યાં રોક જાગી ગયો અને તેણે નોકરને પોતાની પાસેનું બધું સોનું આપી દેવાની તથા એ ગામ છોડી દેવાની શરતે પોતાને બચાવવાની આજ્ઞા કરી, પણ નોકરે ન માન્યું. ત્યારે પોતાના બાપને ‘અપ્રશિષ્’ એટલો સંદેશો આપવાની માગણી કરી. નોકરે એ વાત કશુલ કરી અને પાત્રી રોક ઉપર ધા કર્યો. ઉપરના મંદિરનો દાંષ્ટ અર્થ તેનો બાપ મમજ્યો નહિ, એટલે તેણે ચૌદ વિદ્યા જાળુનાર તરીકે રાજાને એ સંદેશો

૪૧ નદી, પર્વત, સદેવ. ગાંડ વગેરે જડપદાર્થોની અંદર પણ, પ્રાણીઓમાં આત્મા વસે છે તેમ અધિષ્ઠાના દેવતા વગેરે; એવી પૌરાણીક માન્યતા છે.

ખતાઓ. પણ રાજા, કાવિદાસ કે કાંઈ વિદ્વાન એ સમજી શક્યા નહિ. આથી રાજા નિરાશ થઈ ગયો અને તેણે અનશનવ્રત લીધું. આ જોઈને વરરશિ નામે એક પંડિત નિર્વિણ્ણ થઈને જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં જંગલમાં જાડ ઉપર રાત ગાળતાં એક શૃંગાલ સ્ત્રી પાસેથી તેને ખુલાસો મળી ગયો. કારણ કે તે શૃંગાલ સ્ત્રીએ પોતાનાં બચ્ચાને ઉપરની વાર્તા કહી સંભળાવી અને અપ્રશિષ્ઠ શબ્દ એક શ્લોકનાં જુદાં જુદાં આર પદોનાં પહેલા અક્ષરોથી બનેલો છે એ પણ કહ્યું:—

अनेन तव पुत्रस्य प्रसुप्तस्य वचनान्तरे ।

शिष्टामाक्रम्य पादेन खड्गेन निहतं शिरः ॥

હવે ‘વિસેમિરા’ની કથા નીચે પ્રમાણે છે:—વિશાલા નગરીમાં નન્દ નામે એક રાજા હતો. તેના પુત્રનું નામ હતું વિજયપાલ, અને તેના મંત્રીનું નામ બહુશ્રુત. હવે રાજાને પોતાના ગુરૂ શારદાનન્દ ઉપર કાંઈક ખોટા જોમ આવવાથી તેણે ગુરૂને મારી નાખવાનું કામ બહુશ્રુતને સોંપ્યું. પણ મંત્રીએ દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરીને તેને ન મારતાં પોતાને ત્યાં બોધરામાં સંતાડી રાખ્યા. એક દિવસ કુંવર વિજયપાલ શિકાર કરવા ગયો અને રસ્તો જુલ્હી ગયો. ત્યાં તેની પછવાડે વાઘ પડવાથી તે જાડ ઉપર ચડી ગયો. આ જાડ ઉપર વૃક્ષદેવતા વાંદરાનું રૂપ લઈને વસતા હતા. તેણે કુંવરની ખૂબ પરીણાગત કરી અને રાત પડતાં કુંવરને પોતાના બોજામાં સુવાર્યો. હવે જાડ નીચે ખેંઠેલા વાઘે કુંવરને નાખી દેવા માટે વાંદરાને ઘણું સમજાવ્યો. પણ વાંદરે માન્યું નહિ. અમુક વખત પછી વારો બદલાણો અને વાંદરે કુંવરના બોજામાં સુતો. વાઘે કુંવરને બીવરાવ્યો, વાંદરાને નાખી દેવા સમજાવ્યો અને કુંવરે બીકથી વાંદરાને નાખી દીધો. પણ વાંદરે પડતાં પડતાં જાડની ડાળીને વળગીને બચી ગયો. આથી કુંવર શરમાઈ ગયો. વાંદરે તો એને આશ્વાસન આપ્યું. કે “કાંઈ નહિ, જૂલ્હ થઈ જાય, પણ તમને પરતાવો થાય છે એ સાફ છે.” ત્યાં સવાર પડતાં વાઘ આવ્યો ગયો. પછી દેવતાત્મા વાંદરે કુંવરને વિ. સે. મિ. રા. જોમ આર અક્ષરો ગોખાવ્યા, અને પછી જાડ ઉપરથી ઉતાર્યો. પછી તો કુંવર ગાંડા જેવો થઈ ગયો અને ‘વિ. સે. મિ. રા.’ જોમ બોલતો બોલતો જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો, ત્યાં તેને શોધવા નીકળેલા રાજાને એ મળી ગયો. રાજાએ કુંવરને ગાંડા જેવો જોઈને તથા વિ. સે. મિ. રા. જોમ બોલ્યા કરતો જોઈને દવાના, મેત્રના વગેરે ઘણા ઉપાયો કર્યા પણ કાંઈ ફાયદો ન થયો ત્યારે એને ગુરૂ શારદાનન્દ યાદ આવ્યા. અને તેના શોક કરવા માંડ્યો.

મત્રીએ રાજાને ગઈ વાતનો નકામો શોક ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એ સાથે વિ સે મિ રા નો સાચો ખુલાસો જે કાષ્ટ શોધી, કુવરને સાંજે કરી આપે તેને પોતે અર્ધું રાજ્ય આપશે એમ જાહેર કરવા સૂચન્યું પછી શારદાનદની સલાહ પ્રમાણે મત્રીએ કહ્યું કે ' મારા ઘરમા એક સાત વર્ષની છોકરી છે તે જે કુવરને જીવે તો સાજા કરી આપે ' રાજા કુવરને લઈ મત્રીને ઘેર ગયો અને ત્યાં પડદા પછવાડે સતાયેલા શાગ્દા નરે વિ સે મિ રા એમાના દરેક અક્ષરથી શરૂ થતા ચાર શ્લોકો કહ્યા વિ માથી વિશ્વાસ, સે માથી સૈત્તુગત્થા, મિ માથી મિત્રદ્રોહી અને રા માથી રાજસ્ત્વ એ રીતે ઉપલા અક્ષરોમાથી શબ્દો નીકળે છે અને પહેલા ત્રણ શ્લોકોમા વિશ્વાસઘાતની નિન્દા અને ચોથા શ્લોકમા એ પાપનું પ્રાપ્તિ કહેલું છે આ ચાર શ્લોકો સાબળતા જ કુવર ગાંડો મગી ગયો અને પછી પોતાની જગલના અનુભવની વાત કરી બધાને આશ્ચર્ય થયું રાજાએ પડદા પછવીડેથી શારદાનદને શોધી, તેને પગે પડી માફી માગી અને પોતાને બ્રહ્મહત્યામાથી બચાવનાર તથા કુવરની જીવગી બચાવનાર મત્રીની પ્રશંસા કરી

પરિશિષ્ટ આ

કાલિદાસ કવિ સંબંધી પ્ર ચિં મા આપેલી કથા ખૂબ પ્રચલિત છે, એ આર્ય મા તારાનાથ (૪ સ ૧૬૦૮)ના બૌદ્ધ ઇતિહાસમા મળે છે કદાચ તારાનાથે આવાજ કાષ્ટક મૂળમાથી સમઢ કર્યો હશે આ એક જાતની લોક કથા છે અને અનેક રૂપમા કર્ણપરપરાથી પ્રચલિત છે કાલિકાના વરથી કાલિદાસને વિદ્યા પ્રાપ્ત થયાની, પણ પ્ર ચિં થી જુદી જાતની કથા માટે જુઓ Indian Antiquary Vol VII p 115-117 કાલીદાસ એ નામજ આ બધી દત્તકથાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે કાલિદાસ કવિ અને વરરૂચિ બેય વિક્રમના સમકાલિન હોવાની પણ શ્રુતપરપરા ચાલે છે વિક્રમની મહાના નવ રત્નોમા અમર, વરરૂચિ અને વરાહમિહિર સાથે કાલિ દાસનું પણ નામ છે—

ધન્યન્તરિ ક્ષણકોડમરસિંહશઙ્ક

વેતાલમદ્વઘટવર્ષરવાલિદાસાં ।

હ્યાતો વરાહમિહિરો નૃવત્તે સમાયા

રન્નાનિ વૈ વરરૂચિર્નય વિષમસ્ય ॥

પણ આ શ્રુતપરપરા વિશ્વમનીય નથી વિક્રમગંવત્ના આરંભ વખતેજ જ્ઞ આ વિક્રમ રાજા યજ્ઞ ગયા હોય તો વરાહમિહિર જેનો સમય

(મરણુ ઇ. સ. ૫૮૭) ચોક્કસ છે તે તો વિક્રમની સલામાં નજ' હોઇ શકે. કવિ કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી આરંભી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધીમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો તરફથી મુકાય છે. ઇ. સ. ૬૩૪ના રવિદ્રીર્તિના લેખમાં ૨૫૫૮ ઉલ્લેખ હોવાથી તે પહેલાં કાલિદાસ થઈ ગયા એ તો ચોક્કસ છે. કેટલા વખત પહેલાં એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. કૃષિ વગેરે માશ્વાત્ય વિદ્વાનોનો વધારે એક ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં-ગુપ્ત સમયમાં મુકવા તરફ છે. ન્યારે અત્ય ઘણા વિદ્વાનોનો મત ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં મુકવા તરફ છે. અશ્વધોષ પહેલાં કે કલિદાસ? એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ મુશ્કેલ છે.

કાલિદાસનાં ત્રણ મહાકાવ્યો ગણાવ્યાં છે તે તો કુમારમંભવ, રઘુવંશ અને મેઘદૂત, પણ છ પ્રજ્ઞો ગણાવ્યા છે, તેમાં ત્રણ તો નાટકો હશે. એથો કદાચ ઋતુસંહાર, પાંચમો નભોદય હશે? છઠ્ઠો પણ કાલિદાસના નામથી કોઇક અંથ પ્રચલિત હશેજ. પણ વિદ્વાનો ત્રણ કાવ્યો અને ત્રણ નાટકોનેજ અને કેટલાક ઋતુસંહારને પણ મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિઓ માને છે. બાકીના અંથો બીજા કાલિદાસના; કાલિદાસ નામના ત્રણ કવિઓ થઇ ગયા કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ૬

મેરુનુંગે અહીં આપેલો વિક્રમ પ્રબંધ ખામ જૈનશ્રુત પરપરા પ્રમાણે લખેલો છે. વિક્રમના તેરમા ચૌદમા શતકમાં વિક્રમ વિષે પ્રચલિત દંત-કથાઓમાંથી નમુના દાખલ થોડી કથાઓ જ મેરુનુંગે આપી છે. પ્ર. ચિં.માં આપેલી તથા બીજી વિક્રમ સંબંધી કથાઓમાંથી એ મુખ્ય મુદ્દાઓ તરી આવે છે (૧) જૂના કાળમાં વિક્રમ નામના દાનવીર તથા સાહસિક રાજા થઇ ગયા; અને એના નામથી સંવત્ આલ્લો છે. (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી આ વિક્રમ રાજા જૈન થયા હતા.

ઉપરના એય મુદ્દાઓ વિષે અહીં ટુંકામાં વિવેચન કરવું યોગ્ય છે. વિક્રમ નામનો રાજા જૂના કાળમાં થઇ ગયો હોવાની તથા એ દાનવીર તેમજ સાહસિક હોવાની માન્યતા કાંઈ કેવળ જૈન માન્યતા નથી, જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ એ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે-વિ. સં. ના ૧૧ મા શતકમાં લખાયેલા નવસાહસાંકચરિત નામના કાવ્યમાં અતીતે વિક્રમાદિત્યે ગતેઽસ્તં સાતઘાટને (સ. ૧૧ શ્લો. ૯૪) એ રીતે વિક્રમનો તથા સાત વાહનનો ઉલ્લેખ છે, ખરી રીતે વિક્રમાદિત્ય અને સાત વાહન

નામના બે રાજ્યો જૂના કાળમાં થઇ ગયા હોવાની, મધ્ય કાળમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. અને એ બેય રાજ્યો વિષે અનેક દંત-કથાઓ પણ પ્રચારમાં આવી હતી. એ વખતનું આદ્ય સાહિત્ય આ કથાઓથી અરપૃષ્ઠ નથી એમ કથા સરિત્સાગર (કર્તા સોમેશ્વર. ઇ. સ. ૧૦૭૦) ઉપરથી લાગે છે. કથા સરિત્સાગરમાં આવતી વૈતાલ પંચવિંશતિ કથાનો નાયક રાજા ત્રિવિક્રમસેન (વિક્રમસેનનો પુત્ર) એ અને અહીં આપેલ કથાઓનો નાયક વિક્રમાદિત્ય એક જ છે. (જુઓ કથા સરિત્સાગરના ટોનીએ કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતરની Penznerની નવી આવૃત્તિ The Ocean of Story Vol. VI p. 228.)

પણ અહીં વિક્રમ મંબંધી જૈનશ્રુત પરંપરામાં જળવાઇ રહેલ, દંત-કથાઓનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. અને વિક્રમ મંબંધી દંતકથાઓ સિદ્ધસેન દિવાકરના મંબંધને લીધે જૈનોએ વધારે જળવી રાખેલ છે એ સ્પષ્ટ છે.

વિક્રમમંબંધી આ દંતકથાઓ અલારે આ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં, એનાજ સમકાલિન પ્રભાવક ચરિત્રમાં તથા તીર્થ કલ્પમાં, અને તેથી કાંઈક અર્વાચીન પ્રબંધકોશમાં, તેમજ કાંઈક પ્રાચીનતર પરિશિષ્ટ પર્વમાં અને તેરમા ચૌદમા શતકથી પ્રાચીન નહિ એવા સિદ્ધાસન દ્વાર્ત્રિશિકા (બત્રીશ પુતળીની વાર્તા)માં મળે છે. આથીયે પ્રાચીનતર જૈન સાહિત્યમાં કવચિત્ દુંકા ઉલ્લેખો મળે છે ખરા. પ્રબંધ ચિંતામણિ વગેરે ગ્રંથોમાં એ વખતે લોકમાં પ્રચલિત વિક્રમ મંબંધી દંતકથાઓનો અને સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મેરુતુંગ વગેરે ગ્રંથકારો કોઇ પ્રમાણભૂત મૂળમાંથી પોતે સંગ્રહ કરેલો છે એમ કહેતા નથી. માત્ર સત્સંપ્રદાય (good tradition)નો હવાલો આપે છે. છતાં આ જૈનશ્રુત પરંપરા તદ્દન નિર્મૂળ છે એમ કહેવું એ સાહસ છે. વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઇ રાજા આ દેશના ઇતિહાસમાં થઇ ગયો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ ઉત્તર આપવો કડક છે. જેણે વિક્રમાદિત્યની પદવી ધારણ કરી હોય એવા તો એક કરતાં વધારે રાજાઓનાં નામ આ દેશના ઇતિહાસમાં મળે છે. દા. ત. ગુપ્ત વંશના ચંદ્રગુપ્ત બીજા (ઇ. સ. ૪૮૦ થી ૪૧૪) એ વિક્રમાદિત્યની પદવી ધારણ કરેલી, એજ રીતે એ પછી લગભગ સો વર્ષે થઇ ગયેલા ચણધર્મ રાજાએ પણ વિક્રમાદિત્યની પદવી ધારણ કરેલી. અને દક્ષિણના ચાલુક્ય વંશમાં તો વિક્રમાદિત્ય નામના અનેક રાજાઓ થયા છે. પણ વિક્રમ મંવત્તના આરંભ વખતે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ ની આસપાસમાં જેના નામથી મંવત્ પ્રવર્તે એવો વિક્રમ નામનો

રાજ યમ ગયો છે ખરો ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે એવો, ઉત્કર્ણ લેખો કે સીકાઓનો પુરાવો હજી નથી મળ્યો. પૌરાણિક કે બૌદ્ધ શ્રુત પરંપરામાં પણ આ વિક્રમનું નામ નથી. પણ જૈન શ્રુતપરંપરામાં છે. એટલે ઐતિહાસિક વિચારણા માટે જૈન શ્રુતપરંપરાનું આખું ખોખું ટુંકામાં જોવું જોઈએ. જૈનશ્રુત પરંપરા કહે ॥ કે:-

અવન્તીમાં વિ. સં. ના આરભ પહેલાં ગર્દભિસ્લ નામનો એક રાજ યમ ગયો, આ રાજ્યએ જૈન સાધુ કાલકાચાર્યનું અપમાન કર્યું અને તેણે શકોની મદદથી ગર્દભિસ્લોનો નાશ કરાવ્યો. પણ કેટલાક વર્ષ પછી ગર્દ-ભિસ્લના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને અવન્તીમાંથી હાંકી કાઢ્યા. પછી જૈન સાધુ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી પોતે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને જગતને ઝણ મુક્ત કર્યું. અને ત્યારથી વિક્રમનો સંવત્ ચાલ્યો. (જુઓ કાલકાચાર્ય કથાનક, પ્રભાવક ચરિતમાં કાલક સૂરિપ્રબંધ, જૈનસિંહાસન દ્વાનિશિકા, હાર્વર્ડમંડૂત સીરીઝ Vol. XXVI p. 251 વગેરે.)

મહાવીરના નિર્વાણને ૬૮૩ વર્ષ ગયાં ત્યારે વિક્રમરાજનો જન્મ થયો એવી દિગંબરમતની જૈન શ્રુત પરંપરા છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૬ ટિ *) પણ સ્વેતાંબરમતની જે માન્યતા તીર્થ કલ્પ આદિમાં આપી છે તે પ્રમાણે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૫૩ વર્ષે કાલકાચાર્ય અને ૪૭૦ 'વર્ષે વિક્રમ રાજ યમા છે. વચ્ચે કોણ કોણ યમા તે વિષે જૈનશ્રુત પરંપરાની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે.

રાજનું નામ	વર્ષ
કાલક	૬૦
નવનંદ	૧૫૫
મૌર્યવંશીઓ	૧૭૮
પુષ્પપુત્ર	૩૦
બલમિત્ર બાનુમિત્ર	૬૦
નરવાહન કે નંદવાન	૪૦
ગર્દભિસ્લ	૧૩
શક	૪

કુલ ૪૭૦

તીર્થ કલ્પના આધારે રા. દી. શાસ્ત્રીએ કરેલો ઉતારો ઉપર પ્રમાણે છે, જૈનપટ્ટાવધીઓમાં પણ આજ ગોઠવણ છે. પણ જિનસેને (પ્ર. સ. ૭૮૩-૮૪)

હરિવંશ પુરાણમાં જે ક્રમ આપ્યો છે તેમાં થોડો ફેર છે, દાખલા તરીકે જિનસેને મૌર્યોને બદલે મયૂરોને ૪૦ વર્ષ આપ્યાં છે, રાસભ (ગર્દભિલ્લ) રાગઓને સો વર્ષ, અને નરવાહનને ૪૨ આપ્યાં છે.

આ સમગ્ર ગોઠવણની પરીક્ષા અહીં પ્રસ્તુત નથી, તેમ એટલો અવકાશ પણ નથી, પરંતુ “ ગર્દભિલ્લો થયા ” એવો ઉલ્લેખ પૌરાણિક વંશાવળીમાં છે, એ અહીં નોંધવું જોઈએ; માત્ર વિક્રમાદિત્યનું નામ પૌરાણિક વંશાવળીઓમાં નથી.

(બાકી ઉપર તીર્થ કલ્પના આધારે મહાવીરના સમયથી વિક્રમના સમય સુધીની જે વંશાનુક્રમની ગોઠવણ મુકી છે તેને બદલે બ્રાહ્મણ પરંપરા, બૌદ્ધ પરંપરા અને જૈન પરંપરા એ ત્રણની તુલના ઉપરથી તથા અશોક વગેરેના લેખો, એ વખતના સીકાઓ વગેરે ખીન્ન સાધનો ઉપરથી એ વખતના રાજવંશોનો જે કાલાનુક્રમ ઐતિહાસિકોને હાલમાં માન્ય થયો છે તે કેમ્બ્રીજ હોસ્ટરી વો. ૧, વીન્સેન્ટ સ્મીથની અલ્બોર્ટીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ વગેરેમાં લેવો.)

હવે. વિ. સં. નો આરંભ કયા રાજથી શા કારણે થયો એ વિષે પુરાતત્ત્વ-શોધકોએ ઘણાં વર્ષોથી ખૂબ ચર્ચા કરી છે, પણ હજી હેવટનો સર્વમાન્ય નિર્ણય થયો નથી. ઉત્કીર્ણ લેખોના ચોક્કસ પુરાવાઓ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે ઇ. સ. પાંચમા શતકથી એક માલવ સંવત્ માળવા તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો; ઇ. સ. આઠમા નવમા શતકથી એજ સંવત્ વિક્રમ સંવત્ પણ કહેવાવા લાગ્યો અને ક્રમશઃ વિક્રમ સંવત્ નામનોજ પ્રચાર સર્વવ્યાપી થઈ ગયો. પણ પહેલાં માલવ સંવત્ શા માટે ચાલ્યો અને પછી એનું નામ વિક્રમસંવત્ શા માટે પડ્યું ? શકલોકો-પરદેશીઓ-ને માળવામાંથી કાઢ્યા એ દિવસથી સંવત્ ચાલ્યો એવી પણ એક માન્યતા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં કોણે માળવામાંથી શકોને કાઢ્યા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ હમણાં પુરાતત્ત્વવિત્ જ્યસ્વાલે આપ્યો છે તે નીચે ટુંકામાં નોંધ્યો છે, પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોની સાધારણ માન્યતા અત્યાર સુધી એવી હતી કે ગમે તે કારણથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં માલવસંવત્ શરૂ થયો, પછી ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આગપાસમાં શક દાવપોને હરાવ્યા અને પશ્ચિમદિગ્દ તાબે કર્યો, એ બનાવની યાદગીરીમાં માળવાના લોકોએ માલવસંવત્ને એ ચંદ્રગુપ્તનો વિક્રમાદિત્ય પદવી ઉપરથી વિક્રમસંવત્ નામ આપ્યું. બીજો મત હજોને હરાવનાર ચૈત્યધર્મ વિક્રમાદિત્ય (ઇ. સ. ૫૩૫)ના નામથી માલવસંવત્ને વિક્રમસંવત્ નામ મળ્યું એવો પણ છે. મૂળ સંવત્

૪ સ પૂર્વે ૫૭ મા કનિષ્ઠ શરૂ કરેલો એવો એક મત પેલા ચાલેલો (જુઓ ઇમ્પીરીઅય ગેઝીટીઅર ઓફ ઇન્ડિયા Vol II p 4-5 ની ટિ) પછી સર જૉન માર્શલે એટ્રીઝ પેલાથી આ સવત્ ચાલ્યો એવો મત પ્રગટ કર્યો, પણ ડા કૅનોએ એ મતનું દમણા બે વર્ષ પેલા જ સચોટ ખડન કર્યું છે (જુઓ Historical Introduction to Corpus Inscriptionum Indicarum Vol II part 1)

આ વિષયમા કેમ્બ્રીજ ઈસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (Vol I)મા રેખ્સને બહુ સરસ નોંધ કરી છે એ કહે છે કે સીકાઓનો પુરાવો સાચો સમજાય તો આ સમય (૪ સ પૂર્વે પ્રથમ શતક)ની ઐતિહાસિક સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે લાગે છે. આન્દ્રોએ વચલો મુલક કબજે કરીને ઉત્તરેનું રાજ્ય ઘણું કરી, શુગ પુખ્તમિત્ર પાસેથી જીતી લીધું એટલે લગભગ ૪ સ પૂર્વે ૬૦ મા ઉત્તરેનની ઉત્તરે ચલોનું પૂર્વમા શુગોનું અને દક્ષિણમા આન્દ્રોનું જોર હતું અને વિરૂદ્ધ પુરાવો ન હોવાથી ઉત્તરેન આન્દ્રોના હાથમા હોવાનો સંભવ લાગે છે પછી ૪ સ પૂર્વે ૭૫ ની આસપાસમા પશ્ચિમમા શકોનું જોર થયું, ચક્રવીપના આ શકો છેક ઉત્તરેન સુધી વધ્યા હોવાનો સંભવ છે અને એ બનાવનું સ્મરણ ઉપરની કાલકાચાર્યની જોન કથામા જળવાઈ રહ્યું લાગે છે (કાલકાચાર્ય કથાનક ૪ સ દશમા અગીઆરમા શતકની રચના હશે સમગ્ર કથા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ ૧૩ અં ૫) અલગત કથા સાચી છે કે ખોટી છે એ ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી પણ એ સમયની જે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ખીજા ઐતિહાસિક સાધનોથી આપણે જાણીએ છીએ તે એ કથાથી વિરૂદ્ધ નથી જોતાં ઉત્તરેનના રાજ્યને કનેડ્યા હોય અને તેઓએ આ પરદેશીઓની મદદ માગી હોય એ સંભવિત છે

કૂર ગર્દભિલ્લ અને તેનો શકોને મારનાર પરાપકારી પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બેય ઐતિહાસિક પુરૂષો હોય, ગર્દભિલ્લોના વચનો પુરાણોમા ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ ભાગવત ૧૨-૧-૨૭, વિ પુ અ ૪ અ ૨૪ શ્લો ૧૪) અને કેટલાક વિક્રમાદિત્યને ઉત્તરેનનો કહે છે (દા ત નવસાહસાક ચરિત, પ્ર ચિ. વગેરે) તો કેટલાક પ્રતિષ્ઠાનનો કહે છે, તેનો ખુલાસો આ રાજ્યોનો આન્દ્રો માથે સંબંધ આનવાથી થઈ શકે છે ગર્દભિલ્લો કદાચ આન્દ્રોની સાખા હોય, આન્દ્રો અને શકો વચ્ચેનું યુદ્ધ આ કાળથી શરૂ થયું હશે અને ૪ સ ખીજા શતકમા જ્યારે ઉત્કીર્ણ લેખો મળે છે ત્યારે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે

· ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રેલા શતકમાં શકોને પોતાના દેશમાંથી નસાડનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય ઉન્નત્તમાં યદ્ય ગયા હોવાનો સંભવ છે છતાં શકોનો છેલ્લો વિનાશક તો વિક્રમાદિત્ય ગિરધારી (ઇ. સ. ૩૮૦ થી ૪૧૪) . ચંદ્રગુપ્ત ખીન્ને જ છે. (કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી Vol. I. p. 531 to 533).

ઉપર આપેલા ગ્રો. રેપ્સનના મતથી આગળ વધીને શ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણુનિ જ વિક્રમ સંવત્ના મૂળરૂપ શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહે છે; અલબત્ત વિક્રમ સંવત્ તેણે પોતે નહોતો ચલાવ્યો પણ માળવાના લોકોએ. આ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુએ જે શકરાજાને હરાવ્યો અને અવન્તીમાંથી કાઢ્યો તે શક નહાપાન. આ અનુમાન માટે એમણે જૈન શ્રુત પરંપરાનો-ખાસ કરીને " શાલવાહને નરવાનની રાજધાનીને વારંવાર હુમલા કરીને લીધી " એ અર્થની આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં ઉત્તરેલી એક ગાથાનો તથા તે ઉપરની કથાનો આધાર લીધો છે.

એજ લેખક કહે છે કે માળવાના સીક્ષાઓ જોતાં ઇ. સ. પૂર્વેના ખ્રેલા શતકમાં માલવોનામણે કાષ્ઠ વિજયના સ્મરણમાં સીક્ષાઓ પાડ્યા છે (માલવગણસ્યજય). હવે આ વિજય તે શકો ઉપર મેળવેલો વિજય હોવો જોઈએ અને માળવાના લોકોએ જ એ વિજયના સ્મરણમાં માલવ સંવત્ ચાલુ કર્યો હશે. માળવાના લોકોએ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણુને શકો ઉપરની ચડાઈમાં મદદ કરી હોય એ પણ સંભવ છે.

વિક્રમાદિત્યની રાજધાની પૈકણમાં હોવાની શ્રુતપરંપરાનો પણ ઉપરના અનુમાન સાથે મેળ ખેસે છે. આ સમગ્ર વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે The Journal of the B. & O. Research Society ના ૧૯૩૦ ના Vol. XVI. part 3 & 4 માં શ્રી. કા. જયસ્વાલનો Problems of Saka-Satavahana History નામનો લેખ જુઓ. પણ આ ગૌતમીપુત્રને વિક્રમાદિત્યનું ગિરધ મળ્યું નથી. આ ગિરધ મેળવનાર તો ઇ. સ. ચોથા શતકમાં શકોનો નાશ કરનાર ચંદ્રગુપ્ત ખીન્ને જ; એ દાનવીર પણ હતો જ. પાછળથી દંતકથામાં આન્ધ્ર રાજા ગૌતમીપુત્ર અને ગુપ્ત રાજા ચંદ્રગુપ્ત બેય શક જ્ઞેતાઓની એકતા ચર્ચા ગઈ હોવાનો સંભવ માનવાથી ઘણો ખુલાસો થઈ શકે છે; પણ જયસ્વાલનો મત અતિદાસિક મુશ્કેલીઓ વગરનો છે એવું નથી.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને વિક્રમાદિત્ય

જૈન શ્રુતપરંપરા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના ગુરૂ તરીકે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધચિંતામણિકારે એ પ્રબંધ રચ્યે દહ્યો છે. ખીન્ન પ્રયોગમાં

એ સંબંધને લક્ષ્મી અનેક કથાઓ આપેલી છે, વળી તીર્થકર્ષ, પ્રભાવક ચરિત વગેરે ગ્રંથોમાં સિદ્ધસેનનું ચરિત પણ લંબાણથી આપ્યું છે. પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં પણ કેટલુંક વિશેષ છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૯ ટિ. ૧) ૪૨ પણ બધી કથાઓનો ટુંકો સાર એટલો જ છે કે સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય હતા, પણ એમણે જૈનસિદ્ધાન્તોને સરકૃત ભાષામાં ગ્રંથવાની ઇચ્છા કરી એ મોટું પાપ થયું અને તેનો પ્રાપચિત્ત તરીકે બાર વર્ષ સુધી તપ સહિત તીર્થયાત્રા તથા જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવાનું સ્વીકાર્યું. સિદ્ધસેન બાર વર્ષ પાત્રામાં ગાળી પછી માળવે ગયા અને ત્યાં તેણે વિક્રમરાજને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો અંગીકાર કરાવ્યો. સિદ્ધસેને મહાકાળના મંદિરમાં શિવને નમસ્કાર ન કર્યા અને રાજાના આગ્રહથી નમસ્કાર કરતાં શિવલિંગ ફાટ્યું વગેરે કથા તે પ્લાઠાણુ ધર્મ કરતાં જૈનધર્મની ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અશા- વેશ અમલકાર કથા છે. પણ આ સિદ્ધસેનસૂરિ સમર્થ વિદ્વાન હતા એ નિઃસંશય; એમણે પ્રાકૃતમાં સન્મતિતર્ક જેવો અપૂર્વ મહાગ્રંથ રચ્યો છે અને સંસ્કૃતમાં દ્વાત્રિશિકાઓ (બત્રીશીઓ) રચી છે.

આ સિદ્ધસેનસૂરિનો સમય એમના ગ્રંથો ઉપરથી ચોક્કસ નક્કી થઇ શકતો નથી અને વિક્રમના સંબંધ ઉપરથી નક્કી કરવામાં વિક્રમ સં ની ઉપર જોયેલી મુસોલ્લી નડે છે.

૨. શાસિવાહન પ્રબંધ.

૧૩ હવે દાનમાં તથા વિદ્વતામાં શ્રી શાસિવાહનની કથા જેમ સાંભળી છે તેમ ઉતારી છે; તેના પૂર્વજન્મની કથા આ પ્રમાણે છે. શ્રી પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં સાતવાહન રાજા રાજ સ્વારી કરવા જતા હતા; ત્યાં સહેરની બાજુમાં

૪૨ સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય કેવી રીતે થયા એ સબધી ઉપર કહેલ પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં તથા પ્રભાવક ચરિતમાં આપેલ કથા જરા જોવા જેવી છે. વૃદ્ધવાદીએ શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિથી મુસજને કુલ આપ્યાં. આ જોઇને સિદ્ધસેન તેની સાથે વાદ કરવા તેની પછવાડે ગયા, અને વાદ કરવા માટે આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધવાદીએ સહેરમાં જઇને વાદ કરવાનું કહ્યું પણ સિદ્ધસેને કહ્યું “અહા જ વાદ કરીએ” અને આ ગોવાળો સચ્ચ થયો.” વૃદ્ધવાદીએ હા પાડી, પછી સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં પોતાનો સિદ્ધાંત કહી પણ તેમાં ગોત્રાળીઆ શું સમજે ? પછી વૃદ્ધવાદીએ એક જ પ્રાકૃત ગાથા કહી કે “કાઇને મારવું નહિ, કાંઇ ચોરવું નહિ, પરાંગીમન કરવું નહિ અને યોગમાં યોગ” જે બંને તે દાન કરવું એમ ધર્મગર્ભે આજ્ઞા કર્યું.” આ સાંભળી ગોવાળીઆઓએ વૃદ્ધવાદી જીત્યા એમ કહ્યું.

વહેતી નદીમાંથી તરંગો દ્વારા પાણીમાંથી કઠિ આવી પડેલા એક માછલાંને હસતું જોયું, એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર થાય એ ખરાબ ચિંત છે એમ જાણીને, બીકથી મુઝાઈને, બધા પ્રજા માણસોને પોતાની (માછલુ હસ્યું એ શું !) એ શકા પૂછવા માંડી; તેમાં જ્ઞાનસાગર નામના એક જૈન મુનિને પૂછ્યું. પોતાના વિશેષજ્ઞાનના બળથી તેણે તેનો પૂર્વ જન્મ જાણીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો કે " તમે પૂર્વજન્મમાં આજ રહેરમાં લાકડાનો ભારો વેચી નિર્વાહ કરતા રહેતા હતા, અને તમને કાંઈ પ્રજા નહોતી, ત્યારે જન્મવાટાણે તમે આજ નદીને કાંઈ પથરા ઉપર બેસી સાથવો પાણીમાં પલાળી હમેશાં ખાતા. એક દિવસ કોઈ જૈનમુનિ એક માસનો ઉપવાસ કરી પાસેથી જતા હતા ત્યારે તમે તેને બોલાવી પારણું કરવા તે સાથવાનો પેડો આપી દીધો. તે પાત્રે કરેલા દાનના પ્રભાવથી અત્યારે તમે સાતવાહન રાજા છો. અને તે મુનિ દેવ થયા છે અને તે દેવથી અધિષ્ઠિત આ માછલાંએ તે લાકડાનો ભારો વેચનાર જીવને-તમને આજ રાંભરપે જોઈને ખાનદથી હાસ્ય કર્યું છે. આ કથા નીચેનાં શ્લોકમાં સંગ્રહાઈ છે:—

(૧૬) માછલાંનું મોઢું હસ્યું એ જોઈને બપોળીત સાતવાહન રાજાને મંપિએ કહ્યું કે " તમે પહેલાં પૂર્વજન્મમાં આ નદીમાં મુનિને સાથવાથી પારણું કરાવ્યું હતું, તે તમને દેવથી (આ સ્થિતિમાં) જોઈને માંડું હસ્યું. " ૪૩

આ શ્રી સાતવાહને જાતિરમરણથી પૂર્વજન્મના જ્ઞાનને સાક્ષાત્ જોઈને ત્યારથી દાનધર્મમાં તથા મહાકવીઓનો તેમજ વિકાનોનો સંગ્રહ કરવામાં પરાયણ રહેવા માડ્યું તેણે ચાર કોડ સુવર્ણ આપીને ચાર ગાથાઓ ખરીદી અને શાવિવાહન નામથી સંગ્રહેલી ગાથાઓના કોરાનું મોઢું રાજા રચાવ્યું. આ રીતે અનેક યશસ્વી કાર્યોના લંકાર જેવા શ્રી સાતવાહન રાજાએ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. ઉપર કહેલી ચાર ગાથાઓ બહુચુત માણસો પાસેથી જાણી લેવી. ૪૪

૪૩ આ માછલાવાળી કથા યોગ ફેરફાર સાથે પ્રબન્ધકોશમાં મળે છે.

૪૪ એક હરિવંશમાં તથા છાપેલી પ્રતમાં " આ ચાર ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે. " એમ કહી દસ ગાથાઓ આપેલી છે જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭ ટિ. ૪. પણ આ ગાથાઓને કયા ભાગ સાથે કરો સંબંધ નથી, અને ચાર કહીને દસ આપી છે એ ઉપરો અતર્કરોધ જોવા. હારીઆમ કોષએ જમે તે ગાથાઓ લખી દીધી દરો તે અદર આવી મિથ દોવાનો સભવ છે. આ દશમાની કોઈ ગાથાકોશની વેબરની આગૃતિમાં નથી મળતી એમ યોગીએ નોંધ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ક

માળવાના રાજ્ય મુજબના સમયમાં એટલે વિક્રમના અગીયારમાં શતકમાં વિક્રમાદિત્ય પેઠે સાતવાહન કે શાલિવાહનની જૂના વખતના પરાક્રમી રાજ્ય તરીકે પ્રખ્યાતિ હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬ માં ઉતારેલો નવમાહસાંકચરિતનો શ્લોક). સાતવાહન કે શાલિવાહન રાજ્યની કથા કથાસરિત્સાગરમાં પણ મળે છે (જુઓ તરંગ ૭૭૦) જેમાં સાતવાહનને પ્રતિષ્ઠાનનો રાજ્ય કલ્પો છે, અને બૃહત્કથાના કવિ ગુણાદય અને સાતવાહનના પ્રમંથથી જ કથાસરિત્સાગરનો આરભ થાય છે. પણ કથાસરિત્સાગરમાં નાગાર્જુન અને શાલિવાહનનો સંપર્ક કલ્પો નથી, જ્યારે આ જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણેની શાલિવાહનની કથામાં નાગાર્જુનનો સંપર્ક આવે છે. (જુઓ આજ મન્યનો પ્રકાશ પાંચમો).

અહીં પ્ર. ચિ.માં સાતવાહનની જે ટુંકી કથા આપી છે તે ખાસ જૈનશ્રુત પરંપરાની કથા છે, આ કથાના વિસ્તાર માટે તથા શાલિવાહનના જન્મની કથા માટે પ્રભાવક ચરિતમાં પાદ્મિસ પ્રબંધ તથા તીર્થકંપ જુઓ. તીર્થકંપ પ્રમાણે માતવાહનનો જન્મ એક વિધવા બ્રાહ્મણી અને નાગરાજના સંપર્કથી થયો હતો. 'કથાસરિત્સાગરમાં ગુણાદયનો જન્મ આ પ્રમાણે થયાનું કહેલું છે.

ઐતિહાસિક વિચારણા માટે ઉપયોગી હોય એવું કાષ્ઠ પ્ર. ચિ.ની કથામાં તો મળતું નથી, પણ તીર્થકંપ વગેરેમાં આપેલી કથામાં આ સાતવાહન વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા, તેણે વિક્રમાદિત્યને દરારેલા અને હેવટ તાપીની ઉત્તરમાં વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં સાતવાહનનું એ પ્રમાણે ૬૬ બાધી વગેરે વાત છે. દક્ષિણમાં ઈ.સ પૂર્વે ૨૦૦ થી લગભગ સાડાચારસો વર્ષ સુધી આન્ધ્ર વંશનું રાજ્ય હતું અને એ વંશના રાજાઓ સાતવાહન કહેવાતા. એટલે વિક્રમ સંવત્સરા આરંભ વખતે દક્ષિણમાં સાતવાહનનું રાજ્ય હતું જ અને કાષ્ઠ વખત માળવા પણ આ આન્ધ્ર વંશના તામામાં ગયું હતું એટલી ઐતિહાસિક હકીકતનું સ્મરણ ઉપલી દત્તકથામાં લાગે છે. પણ સાતવાહન સંપર્કથી આ દત્તકથા થી જયસ્વામના તર્કની વિરુદ્ધ જાય છે. વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ (અથ ૪ અ. ૨૪) વગેરે પુરાણોમાં આન્ધ્ર વંશની વંશાવળી મળે છે, આ વંશાવળીઓ તથા એ વંશના તેમજ બીજા ઉત્કર્ણ લેખો ઉપરથી ઉકેલેલા આન્ધ્ર વંશના ઇતિહાસ માટે જુઓ વીન્સેન્ટગ્રીયની The Early History of India તથા પરિશિષ્ટ

દુઃખા ઉલ્લેખેલો શ્રી. જયસ્વાલનો લેખ). આ આન્ધ્ર વસના સત્તરમા રાજનું નામ હાલ છે. અને ગાથા સપ્તશતી નામનો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમા રચાયેલો ગ્રંથ હાલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પ્ર ચિં. મા સાતવાહને સાતસો શ્લોકનો ગાથાકોશ રચાવ્યાનું કહ્યું છે તે આ હાલની ગાથા સપ્તશતીને ઉદ્દેશે છે. આ સમ્રાટમાની ગાથાઓ એક કર્તાની કે એક કાળની નથી

૩ શીલવ્રત વિષે ભૂયરાજ પ્રબંધ.

આ પ્રબંધ નીચે પ્રમાણે છે—છત્રીય સાખ ગામવાળા ૪૫કાન્ધ-કુબ્જમા કલ્યાણકટક નગરમા રાજ્ય કરતો ભૂયદેવ રાજા પોતાના પખાલીની સ્ત્રીમાં પોતાને કામવાસના થઇ એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે માળવામા જઇ શ્રી. કદ્ર મહાકાળને આરાધી, માળવ દેશ તે દેવને સમર્પી, જાતે તાપસ થઇ ગયો એ પ્રમાણે દુકામાં વાત છે. ૪૧

૪૫ મૂળમા કાન્ધકુબ્જ નગરે કલ્યાણકટકે એ રીતે રાખે છે. રા. હી શાસ્ત્રીએ કાન્ધકુબ્જ દેશમા કલ્યાણકટક નગરમા એવો અર્થ કર્યો છે. એક પ્રતમા ૨૫૪ એવો પાઠ પણ છે. પણ કન્ધકુબ્જ કે કાન્ધકુબ્જ (હાલનું કનોજ) એ રાહેરનું નામ છે, જો કે એ રાહેર જોનો રાજધાની હોય તે રાજ્ય માટે કાન્ધકુબ્જ નામ વપરાય ખર, પણ કલ્યાણકટક નામનું કોઇ રાહેર કાન્ધકુબ્જની હકુમતના પ્રદેશમા હવે કે હોય એવું જાણવામા નથી. ટોનીએ કાન્ધકુબ્જ નગરમા એમ અર્થ કર્યો છે અને કલ્યાણકટક સદિગ્ધ રાખેલ છે અને કટક એ કદાચ હાલના મહોલિવાચક કટાનું સંસ્કૃત હોય એમ તર્ક કર્યો છે.

૪૬ ઉપર આપેલી કથા અમુક પ્રતોમા નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી આપી છે. કાન્ધકુબ્જ દેશમા કલ્યાણકટક રાજધાનીમા રાજ્ય કરતા ભૂયદેવ રાજા એક દિવસ સવારે રાજમાર્ગ ઉપરથી જતા હતા, ત્યાંએક મહેલના ગોખમા બેઠેલી એક સ્ત્રીને જોઇને તેનું ચિત્ત દશાઇ જવાથી તેણે પોતાના પખાલીને તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે તેડી લાવવાનો દુકમ કર્યો. તેણે આ સ્ત્રીને તેડી આપી મહેલમા કપાક સકેવ રથાનમા રાખી, રાજાને ખબર આપ્યા. પત્ની રાજાએ ત્યાં જઈ તે સ્ત્રીને પોતાની બાથમા પકડી, પણ તે સ્ત્રીએ રાજાને કહ્યું “ મહારાજ તમે સર્વ દેવતાઓના અવતાર જેવા છો આ એક દુલ્લખી જાતિની સ્ત્રીમા કેમ મન ગયું ? ” આ તેના અમૃત જેવા વાક્યથી રાજાને કામાગ્નિ થોડો શાત થયો, પત્ની તેણે ‘ હ કોણ છું ? ’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હ તમારા નોકર પખાલીની સ્ત્રી, તમારી દાસાનુ-દાસી છું. ” તેની આ વાતથી મનમા ચક્રિત થયેલા રાજાને કામાગ્નિ સર્વથા શાત થઈ ગયો. અને તેને પોતાની દીકરી ગણીને જવાની રજા આપી. તેના રારીરને પોતાના હાથ અડયા એમ વિચારી રાતે જ એ દાસને સજા કરવા માટે બારીમા હાથ રાખી કાંક માણસના હથે એમ સમજાવી પોતાના જ પહેરીતરો પાસે કપાવી

૪ વનરાજાદિ આપોત્કટ વંશ

૧૫ ઉપર કહેલા કાન્યકુબ્જના એક ભાગરૂપ ગુર્જરભૂમિ ૪૭
૪૮ વદીઆર નામના પ્રદેશમાં પંચાસર ગામમાં આપોત્કટ વંશના બાળક
૪૯ વંશુ નામનાં ઝાડ ઉપર બાંધેલી ઝાળીમાં રાખી તેની માતા લાકડ

નાખ્યા. પછી સવારે મંત્રીએ પહેરીઝરોને પકડતા હતા તેને રોષી પોતે માળ
જઈ મહાકાળના મંદિરમાં રાંકરની આરાધના કરવા માંડી. દેવની આજ્ઞાથી હા
પાછા જેવા હતા તેવા થઈ જતાં, કાન્યકુબ્જના અર્ધાભાગ જેટલા માળવા દેશ
અન્તાપુર સાથે તે (મહાકાળ) દેવને આપીને તેની રક્ષા માટે પરમાર રાજપુત્રોન
ચોળના કરીને જાતે તપસ્વીની દીક્ષા લઈ લીધી.

અહીં જે માળવા દેશ મહાકાળને અર્પણ કર્યાની વાત આવે છે તેનો આગ
પણ નિર્દેશ આવે છે. કાન્યકુબ્જના રાજાએ પરમારોને માળવાનું રક્ષણ કરવા માં
નીમ્યાનું જે કથન પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં મળે છે તેમા પણ નીચેની હકીક
જોતાં ઐતિહાસિક સત્યાંશ રહેશે દેખાય છે. પહેલું તે માળવાના પરમારો રવત
થયા પહેલાં કાન્યકુબ્જના રાજાઓના તથા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના મહાલેશ્વરો હોવાને
સંબંધ છે, બીજું રવત ત્ર થયાં ત્યારે કાન્યકુબ્જની ગુજરાત ઉપરની સત્તા પણ
માળવાના પરમારોને મળી હશે અને તે સત્તા તેઓએ યશુક વખત સુધી જળવ
રાખેલી એમ ૧૦૦૫નાં માળવાના રાજા સીયકનાં તામ્રપત્રો પ્રાપ્તિ તાલુકાન
હરસોળ ગામમાંથી મળ્યાં છે તે ઉપરથી દેખાય છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨
અ. ૧ પૃ. ૪૨ તથા Journal of B. & O. research 1928 December
ના અંકમાં રાખાલદાસ બેનરજીનો લેખ.)

૪૭ ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ એક કળે-વિક્રમની દરમિયાં સદીમાં કાન્યકુબ્જના
રાજાઓને તાબે હતો એમ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી સાબીત થાય છે. આટલો
ઉપરના કથનમાં સત્યાંશ છે. (જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા લા. ૧ અ. ૩)
પણ વનરાજાની બાદચાવરથા વખતે એટલે વિક્રમની આઠમી સદીમાં તે ગુજરાત
ઉપર મોટે ભાગે દક્ષિણના પશ્ચિમી શાસકોની સત્તા હતી.

૪૮ વદીઆર એટલે કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેનો કચ્છના રણના કાંઠોનો પ્રદેશ.
પંચાસર નામનું એક નાનું ગામ કચ્છના નાના રણની એક કોરે આજ સુધી છે.
હાલમાં એ ભાગ રોંધણપુરના નવાબને તાબે છે.

૪૯ મૂળમાં વળ રાખે છે; પણ એટલે તે કપાસના ઠાડ, એની ટાળીએ
બાળકની ઝાળી લટકવી મુરકેલ છે. એક પ્રતમા જાણ રાખે છે. એ પણ એક
ઠાડનું નામ છે. પણ ગિનમંડનચલિએ વૃક્ષશાસ્ત્ર એમનું લખ્યું છે એન બરાબર
છે મોટા ઝાડની ટાળીએ જાળી બાંધાય.

હુંતી હતી ત્યાં જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિ પ્રસંગોપાત્ત આવી ચડયા. અને મણે બપોરે પણ જાડની છાયા ખસી નહિ એ જોઈને, ઝાળીમાં રહેલા બાળકના પુણ્યને એ પ્રભાવ છે એમ વિચાર કરીને, આ બાળક જૈનધર્મને આવક થશે એમ આશાથી તે બાળકની મા માટે આજીવિકાને બદોબરત રીતે તેની પાસેથી તે બાળકને માગી લીધો. અને (પોતાની એક શિષ્યા) રમતીને ઉછેરવા આપ્યો. આ રીતે ઉછરતા એ બાળકને શુદ્ધે ૫૦ વન-જ નામ આપ્યું. અને આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને દેવની પૂજનાં સાધને. નાશ કરનાર ઉંદરોથી તે સાધનોની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપ્યું. પણ નરાજ તો દેહાં મારી ઉંદરોનો નાશ કરવા લાગ્યો, એટલે શુદ્ધે તેમ રવાની ના પાડી. પણ વનરાજે કહ્યું કે એ (ઉંદરો)ને ચોથા (દડપ) પાયથી જ વશ રાખી શકાય એમ છે. પછી તેના જતક (જન્મ કુંડલી) રાજ્યોગ છે એમ વિચારીને તથા એ મોટો રાજ થશે એવો નિર્ણય રીતે તેને પાછો તેની માતાને સોંપી દીધો. અને માતી સાથે બીડોના ૧૪ મામમાં (પહ્લીમ્મૌ) રહીને ચારના (ખરી રીતે ધાડપાકુના) ધાથી રહેતા પોતાના મામા સાથે બધે ધાડો^{૫૧} પાડવા લાગ્યો.

૫૦ મેરું ટુંગે ઉપર વનરાજ પંચાસરના ચાવડાવ રાને હતો એટલું જ કહ્યું છે, ની, માતાનું પણ નામ નથી આપ્યું. પણ રત્નમાળામાં કૃષ્ણાજીએ વનરાજના તા પંચાસરના રાજ જ્યોતિષીની વિષે, લાખી કથા આપી છે. કાન્ધકુબ્જ દેશના ક્યાજી, કટકના રાજ, જીવડે વીર જ્યોતિષીને કેવી રીતે હરાવ્યો અને તેની ગર્ભા રાગી રૂપસુંદરીને રાજાએ પોતાના સાળા સુરપાળ સાથે કેવી રીતે જ ગદમાં ૧૬લી દીધી, અને ત્યાં કોઈ બીલડી સાથે રહેતાં તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો ત્યારે એ પુત્ર કદ વેકતી વગેરે વર્ણન રત્નમાળામાંથી રાસમાળામાં પણ ઉતાર્યું છે. (જુઓ રાસમાળા ગુજરાતી ભાષાતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૩ થાં ૩૩). જિતમંડનગણિ મારપાલ પ્રબંધમાં મેરુંડને અનુસરે છે. પણ ધર્મારણ્યમાં જુદી રીતે વૃતાત છે - માં જ્યોતિષીની રાણીનું નામ અક્ષતા આપ્યું છે. આ રાણીને ધર્મારણ્યસૂત્રમાં રીલુડીના વનમાં મોઢ બાદાલો તપ કરતા હતા ત્યાં, તેઓના આશ્રયમાં મુખી પાવવાનું. જ્યોતિષીએ સુરપાળને કહ્યું અને ત્યાં જન્મેલા વનરાજને મોઢ બાદાલોએ ટોટા કર્યો. અને જ ગદમાં મુતોલા વનરાજના મોઢા ઉપર આવતા તડકાથી તેનું ફાલુ કરવા નાગે પોતાની ફેણનું છત્ર કર્યું; એ જોઈને બાદાલોએ આ ગુર્જરદેશને ૧૦૦ થરો એમ વિચાર કર્યો. વગેરે કથા છે.

૫૧ મૂળમાં આપેલા ઘાટીપ્રપાત રાજ ગુજરાતી ધાડ પાડવીનું સંસ્કૃત કરેલું ૨૫ લાગે છે.

૧૬ એક દિવસ કાકર ગામમાં કોઈ વેપારીના ઘરમાં ખાતરપર પાડીને જ્યાં ધન ચોરવા જતા હતા ત્યાં દહીંના કામમાં હાથ પડી ગયો. એટલે અહીં તો હું જમ્યો, એમ વચ્ચાર કરીને તે બધું (ચોરેલું) ત્યાજ મુકીને પાછો વળી ગયો. બીજે દિવસે તે વેપારીની બહેન શ્રીદેવીએ રાતે ઊનીરીતે સહોદરના હેતથી તેને બોલાવ્યો. અને બોજન તથા કપડાં આપીને તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો, ત્યારે વનરાજે વચન આપ્યું કે “ મારો રાજ્યાભિષેક થશે ત્યારે તને બહેન ગણીને તારી પાસે તિથક કરાવીશ.” ૫૭

૧૭ વળી એક વખત ચોરનો ધંધો કરતા વનરાજના ચોરાએ જંગલમાં એક ઠેકણે જન્મ નામના વાણીઆને (તેની પાસેથી ધન છુટી લેવાં) રોક્યો. પણ તેણે ત્રણ ચોરને જોઈને પોતાની પાસેના પાંચ બાણમાંથી બે બાણ બાગી નાખ્યાં અને ચોરાએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે “ તમે ત્રણ છો માટે ત્રણથી વધારે બાણ નકામા છે, ” ત્યારે (તેની પરીક્ષા લેવા) તેઓએ બતાવેલ ફરતી વસ્તુને તેણે બાણથી વીધી નાખી, આથી તેઓ ખુશી થયા અને તેને પોતાની સાથે લઈ ગયા. પછી તેની મુદ્દ કરવાની કળા જોઈને ચકિત થયેલા શ્રી વનરાજે “ મારો રાજ્યાભિષેક થાય ત્યારે હું મહામાત્ય થઈશ ” એમ વચન આપીને તેને જવા દીધો. ૫૮

૧૮ પછી એક વખત કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી શ્રી મહાલિકાને ૫૫ પહેરામણી તરીકે કંચુક સેનધમાં ગૂર્જરદેશ આપેલા, તેની (ખડણી) ઉધરાવવા કાન્યકુબ્જથી જો ‘ યંચોલી ૫૬ આવેલો તેણે વન

૫૨ મૂળમાં આપેલો સ્નાત્રપાતન રાજ્ડ પણ ઘાટીપ્રપાત જેવો. સુજ્જાતી ખાતર પાડવુંનો રૂપાતર લાગે છે. પણ ખાતર પાડવું એનો અર્થ ચોરી કરવી એવો થાય છે. જ્યારે સ્નાત્રપાતન રાજ્ડ ચોરી માટે દીવાલમાં બાકોર પાડવું એ અર્થમાં મેરુત્તે વાપર્યો છે.

૫૩ ૧૬ માં પ્રબંધનો શ્રી દેવીવાળો જ્ઞાનન્ત નિનમડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે. આખી વાત બહારવટીઆઓની ચાલતી વાતોને મળતી છે. ટોનીએ અધ્યક્ષાળના કોઈ બહારવટીઆએ ધરધણીના ધરનું ચીકું ભુલથી દોઢે અડાડયું માટે તે ધરમાથી કોઈન લીધું એ મતલબની વીલાયતની દત્તકવાનો સાર ૪-૨-૧૮૬૯ના ‘જ્યોત્ષ’ નામના વર્તમાન પત્રમાંથી ટિપ્પણીમાં લેવાયો છે. (૫. ૧૭)

૫૪ જન્મનો ૧૭ માં પ્રબંધ નિનમડનના કુમારપાલ પ્રબંધમાં લગભગ ૬૫૨ પ્રમાણે મળે છે.

૫૫ નિનમડનગણિએ મહાલિકાને બહલે મહાલુદેવી નામ આપ્યું છે.

૫૬ મૂળમાં ચન્નકુલ રાજ્ડ છે, એ રાજ્ડ ત્યાં પુસ્તકમાં અનેક રથએ મળે છે. એનો અર્થ કવચિત્ વસ્તુવાતી નોકર જેવો તો કવચિત્ સામાન્ય નોકર જેવો જણાય છે.

રાજ નામના માણસને સેલ્લભૂત (હિંગણી કરનારાં માણસો સાથે રક્ષક તરીકે ભાણું લઈને ફરનાર) નીમ્યો જ મહિના સુધી દેશમાંથી વસુલ ઉધરાવીને ૨૪ લાખ^{૫૭} રૂપાના દ્રમ અને ચાર હજાર તેજોજાતિના ઘોડા એટલું લઈને સ્વદેશ તરફ પાછા ફરતા પંચકુલને સૌરાષ્ટ્ર નામના ધાટમાં વનરાજે હણી નાખ્યો અને તેના રાજાની ખીકથી ક્યાંક જંગલમાં એક વર્ષ સુધી પોતે છુપાઈ રહ્યો.^{૫૮}

૧૯ પછી વનરાજ પોતાના રાજ્યાભિષેક માટે શહેર સ્થાપવાની ઇચ્છાથી શરૂ ભૂમિની તપાસ કરતા હતા, ત્યાં પીપલુલા તળાવની પાળ ઉપર નીરાંતે બેઠેલા જરવાડ સાખડના પુત્ર અણુદિલે પૂછ્યું કે ‘ શુ જુઓ છો ? ’ ત્યારે તેના (વનરાજના) પ્રધાનોએ કહ્યું કે ‘ ‘ શહેર વસાવવા યોગ્ય શરૂભૂમિ^{૫૯}

પંચકુલ રાખ્દ હર્ષચરિતમા તથા ઉત્કર્ષ લેખોમા પણ મળે છે. ગો. હી. બોઝા દ્વારમાં વપરાતો પચોલી રાખ્દ આ પંચકુલમાંથી નીકળ્યો છે એમ કહે છે. Contributions to the History of the Hindu Revenue Systemમાં યોસલે પંચકુલ એટલે ફરટમ અધિકારી એમ અર્થ કર્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ તો જેમાં પાંચ મોટા અધિકારીઓ રહેલા તે એનો અર્થ અટકાવે કર્યો છે.

કનોજ (મહોદય)નો રાજા દીકરી માટે ગુર્જરદેશમા (કર) ઉધરાવતો એમ તો સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિનીમાં પણ કહ્યું છે (જુઓ શ્લોક ૧૦)

૫૭ પં. જગન્નાથદાસ ઇન્દ્રજી તો ફત્તખ સીકાઓને ‘ દ્રમ ’ કહેતા એમ કહે છે (જુઓ બોગેંગેઝીટીઅર Vol. I part I p. 151). પં. ગો. હી. બોઝાએ ૪ થી ૭ આનાની કામતના રૂપાના સીકાને દ્રમ કહેતા એમ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ (પૃ. ૪૨૧ દિ. ૪)મા લખ્યું છે.

૫૮ આ અદારમો પ્રબંધ જિનમંડનમણિએ લખાયેલ આજ પ્રમાણે આપ્યો છે. પણ ૨૪ લાખ રૂપક દ્રમને બદલે ચોવીસ લાખ સોના નાણું અને ચારસો ઘોડા એમ લખ્યું છે. ઉપર તેજો જાતિના ઘોડા એમ લખ્યું છે તેનો અર્થ દ્વારમાં કાઠીઆવાડમા તેજણ ઘોડા કહે છે તે દુરો ?

૫૯ જે ઠેકાણે સસણું કુતરાની સામું થાય તે શહેર વસાવવા યોગ્ય ભૂમિ અને એવી જમીન ઉપર આ શહેર વસાવેલું એવી દત્તકથા પણ શહેરો માટે દક્ષિણમા પશ્ચિમાયે છે. દા. ત. વિજયનગરની સ્થાપનાની કથા. (જુઓ સેવેનું Forgotten Empire p. 299-300 તથા પ્રો. દેરાચનું Beginings of Vijayanagar History p. 149) તેમજ અમદાવાદ માટે ‘ જળ કુત્રે પર સરસા આયા તખ બાદશાહને શહેર બસાયા ’ વગેરે પ્રસિદ્ધ દત્તકથા છે. એ દત્તકથા અર્થે વખતની છે તથા મેલ્લક મોડા શહેરો માટે ચાલે જ એમ શ્રી રત્નમણિરાવ બીમરાવે પણ નોંધ્યું છે. (જુઓ ગુજરાતનું પાદનગર અમદાવાદ પૃ. ૩૦)

શોધીએ છીએ. ” “ જો તે શહેરને માફ નામ આપે તો એવી જમીન બતાવું ” એમ કહીને જાળ (પીપુડી ?) નાં ઝાડ પાસે જઈને જેટલી જમીનમાં સમજાએ કુતરાને જહીરાઓ હનો તેટલી જમીન બતાવી. અને ત્યાં અણદિલ્લપુર નામથી વિક્રમ મ. ૮૦૨ વર્ષમાં વૈશાખ સુદિ બીજને સોમે^{૧૦} શહેર વસાવીને તે જાળના ઝાડના મૂળ આગળ ધવલગૃહ કરાવીને, રાજ્યાભિષેકના મુદ્દત વખતે કાકરગામમાં રહેતી તે માનેલી બેન શ્રીદેવીને તેડાવીને, તેની પાસે તિલક કરાવીને પચાસ વર્ષના વનરાજે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. અને તે જમ્ય નામના વાણીઆને મહામાત્ય બનાવ્યો. પછી પચાસર ગામથી શ્રીશીલગુણ સુરિને લક્ષ્મીપૂર્વક ખોલાવી ધવલગૃહ (રાજમહેલ) માં પોતાના સિંહામન ઉપર બેસારી સાતે^{૧૧} અંગ. વાળું રાજ્ય તેમને અર્પણ કરીને કૃત્તોમાં શિરોમણિપણું બતાવ્યું. પણ નિરપૂઠ હોવાથી તેઓએ (રાજ્ય લેવાની) ના પાડી. પણ વનરાજે પ્રત્યુપકાર શુદ્ધિથી એમની આઠા પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાવાળું^{૧૨} પચાસર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું અને તેમાં પોતાની પૂજક તરીકેની

૧૦ અણદિલ્લપુર નામ અણદિલ્લ લરવાડે બતાવેલી જમીન ઉપરથી પડયુ એ તો અણદિલ્લપુર નામ ઉપરથી પાછળથી ઉપજેલી દંતકથાન લાગે છે. પણ અણદિલ્લપુર પાટણની સ્થાપનાની તિથિ એ ગ્રાંડી ઐતિહાસિક ચર્ચાનો વિષય છે. ઉપર મેંશરૂં સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ બીજ એ રીતે પાટણની સ્થાપનાની તિથિ આપી છે, પણ તેણે જ વિચારબેધીમાં સંવત ૮૨૧ વૈશાખ સુદિ બીજને સોમ (સદયુ સંવત ૮૨૧ વર્ષે વૈશાલ્ય શુદિ ૨ સોમે વાઝઢાનશોત્પન્ન: વનરાજ: શ્રીભળહિલુપુરમસ્થાપયત) એ રીતે તિથિ આપી છે. ધર્મારણ્યમાં સંવત ૮૦૨ અષાઢ સુદ ત્રીજને શનિવાર આપેલ છે (અ. ૬૬ જો. ૮૪) પાટણના અણપતિ મંદિરની મૂર્તિ નીચેના લેખમાં સં. ૮૦૨ કૈત્રમુદિ બીજને શુક્રવાર લખેલ છે. રાસમાળાએ ઉતારેલ એક કવિતના સારમાં સં. ૮૦૨ મહાવદિ ૭ ને શનિવાર લખેલ છે. (જુઓ રાસમાળા પૃ. ૪૧) અને પાટણની રાજ્યસાવહિમાં સં. ૮૦૨ આવણ સુદિ બીજ ને સોમ આપેલ છે. (એજન પૃ. ૪૨) આ જુદી જુદી તિથિઓમાંથી પ્ર. ચિ. માં તથા ધર્મારણ્યમાં આપેલીનાં તિથિવાર અણી કરતામળી રહે છે. બાકીના નથી મળતાં (જુઓ કાન્તમાળામાં શ્રી. રામકાવ્ય યુનીલાલ મેડિનો લેખ પૃ. ૧૫૭)

૧૧ રાજ્યનાં સાત અંગો તરીકે રવામી (રાજ) અમાત્ય, સુદંત (મિત્રરાજ) ફૂગ, રાષ્ટ્ર, ઘરકર, અને કોરા એ પ્રમાણે ગણાય છે. -

૧૨ પચાસર પાર્શ્વનાથ નામનું જૈન મંદિર અત્યારે પાટણમાં છે અને તેમાં વનરાજની રાજજીવવાળી આરાધક મૂર્તિ પણ છે પણ જેમાંથી એકેય વનરાજના સમયનાં નથી.

મૂર્તિ બેસારી તેમજ પોતાના રાજમહેલ પાસે કંઠેશ્વરીનું મંદિર કરાવ્યું. ૧૩

(૨૦) વનરાજ્યથી આરંભાયેલું ગૂર્જરાનું આ રાજ્ય જૈનોએ મંત્રોથી સ્થાપ્યું છે, પણ જૈનદેવીઓ એ વાતથી રાયતા નથી. ૬૪

૨૦ શ્રી વનરાજે ૫૬ વર્ષ, બે માસ અને એકવીસ દિવસ રાજ્ય કર્યું, તેનું આખું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, બે માસ અને એકવીસ દિવસનું હતું. ૬૫

સં. ૮૬૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ત્રીજને ગુરવારે અશ્વિની નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં વનરાજના પુત્ર શ્રી યોગરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. ૬૬ તેને ત્રણ કુંવર હતા.

૨૧ એક વખત ક્ષેમરાજ નામના કુંવરે રાજ્યને વિવસિ કરી કે “બીજા દેશના રાજાનાં વહાણો પવનના તોફાનથી વીખરાઈ ગયાં છે અને બીજા કોઈ કઠિથી શ્રી સોમેશ્વર પાટણમાં આવી ચડ્યાં છે. હવે, આ વહાણોમાં એક હજાર તેજસ્વી ધોડાઓ, એકસો પચાસ હાથી અને બીજી વસ્તુઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. એ બધું આપણા દેશમાં થઇને પોતાના મુલકમાં જશે.” જો મહારાજા કુકમ કરે તો એ બધું હુરી લઇએ.” ત્યારે રાજાએ ના પાડી. એ પછી તે ત્રણે કુંવરોએ “રાજા ધરડા થવાથી

૬૩ ૧૬ મેા પ્રબંધ જિનમંડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમા પણ આ પ્રમાણેજ છે.

૧૪ આ સ્થોત્ર કુમારપાલ પ્રબંધમા પણ મળે છે. પણ જૈનોનો ગૂર્જરાનું રાજ્ય પોતે રચાયાનો આ દાવા તેના દેવીઓ એટલે બાકાણા કણુલ રાખતા નથી એ વાતને ધર્મારવ્યની મોઢોએ વનરાજને ઉછર્યાની જુદી જાતની દંતકથાથી ટેકા મળે છે.

૬૫ સવત્ ૮૦૨ થી ૬૦ વર્ષ વનરાજે રાજ્ય કર્યું, એમ પ્ર. ચિની બે પ્રતોમાં પાઠ મળે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૧ દિ. ૨) અને જિનમંડન ગણિએ પણ વનરાજે સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. રાજવલી કોષ્ટકમાં પણ એમ છે. સુદૃઢ સંકીર્તન અને સુદૃઢકીર્તિકલ્લોચિનીમાં વનરાજને આપોતકટ વંશનો સિંહ કે વનમાંથી ઉઠેલો વીર કહેલ છે, એ બાજક હતો ત્યારે એના ઉપરથી જાણ ન ખસવાની વાત સુદૃઢ કીર્તિકલ્લોચિનીમાં નોંધાયેલ છે. (સ્ત્રો. ૬).

વનરાજે અણ્ણદિલ્લપુર પાટણ રચાવ્યું અને પચાસરાનું મંદિર બંધાવ્યું એટલું આ બેય પ્રતોમાં મળે છે.

૬૬ એક પ્રતમાં સં. ૮૬૨ વર્ષે એટલોજ પાઠ છે મદિનો, તિથિવાર વગેરે નથી. અને અમુક પ્રતમા આષાઢ સુદિ ૧૩ લખી છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૧ દિ. ૨, ૩).

ધેલા થઈ ગયા છે." એમ જણીને પોતાના મુલકના સીમાડા ઉપર લશ્કરને તૈયાર રાખીને છુપાયેલા ચોરાની રીતે એ બધું પડાવી લઈ પોતાના ખાપ પાસે હાજર કર્યું. અંદરથી કાપેલા પશુ મુંગા રહેલા રાજાએ તેઓને કાંઈ આવકાર ન આપ્યો. એ બધું રાજાને સોંપી દઈને હોમરાજ કુંવરે "આ માફ કામ કર્યું કે નહાઈ?" એમ પૂછ્યું. ત્યારે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે "જો સાફ કામ કર્યું એમ કહું તો ખીજની વસ્તુઓ છુટવાનું ખાપ લાગે; જો નહાઈ કર્યું એમ કહું તો તમારા મનમાં ખેદ થાય. માટે મૌનમાં જ રીય છે, એમ મિદ્ધ થયું. હવે તમે પહેલાંજ પૂછ્યું ત્યારે ખીજનું ધન છુટવાની ના પાડી તેનું કારણ સાંભળો. જ્યારે ખીજા રાજ્યોના રાજાઓ બધા રાજાઓનાં રાજ્યની પ્રસંસા કરે છે ત્યારે ગૂર્જરદેશમાં ચોરાનું રાજ્ય છે એમ મશ્કરી કરે છે. આપણા એલચીંઈ આ વાત પત્રદ્વારા જણાવે છે ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિશે કાંઈક ગલાનિ થઈને દુઃખ થાય છે, આ પૂર્વજોનું કલંક બધાય સોઠાના હૃદયમાંથી જુલાઈ જાય તો બધા રાજાઓની હારમાં આપણે પણ રાજા કહેવાઈએ. પણ થોડા ધનના સોભથી તમે આ પૂર્વજોનું કલંક વિસ્તારીને તાજું કર્યું છે." પછી રાજાએ આમુધશાળામાંથી પોતાનું ધનુષ્ય મગાવીને "તમારામાં જે બળવાન હોય તે ચડાવે." એમ કહ્યું. પણ કોઈથી તે ચડાવી શકાયું નહિ. ત્યારે રાજાએ રમતમાં તેની પણ ચડાવીને કહ્યું :—

(૨૧) રાજાઓના હુકમનો ભગ થાય, સેવકોની રાજી બંધ થાય, અને સ્ત્રીઓની (પતિથી) જુદી પધારી એ રાજ વગરનો વધ કહેવાય છે.

"આ પ્રમાણે નીતિરાજનો ઉપદેશ હોવાથી અમારો આ રીતે રાજ વગર વધ કરનાર પુત્રોને શી શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે?" આ કારણથી રાજાએ પ્રાયોગવેશન (અનુજાનો ત્યાગ) કરીને એકસો વીસ વર્ષની ઉંમરે ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો. આ રાજાએ શ્રી ભટ્ટારિકાચોગીશ્વરીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

૨૨ આ રાજાએ ૩૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી મં. ૮૯૭ થી ૨૫ વર્ષ શ્રી હોમગળે રાજ્ય કર્યું. પછી મં. ૯૨૨ થી ૨૯ વર્ષ શ્રી જૂયડે રાજ્ય કર્યું, આણે શ્રી પાટણમાં શ્રી જૂયડેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. પછી સં. ૯૫૧ થી શ્રી વૈરીસિંહે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૯૭૬ થી ૧૫ વર્ષ

૬૭ મૂળમાં જ્ઞાન પુણ્ય સખ્દ છે, તેનો અર્થ તે રચણે રહેતાં માણસો એવો સામાન્ય રીતે થાય. આ પુરતકમાં કવિયત્ત્વ જસુસ જેવા અર્થમાં પણ આ સખ્દ વપરાયેલો દેખાય છે.

શ્રી રત્નાદિત્યે રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૯૯૧ થી ૭ વર્ષ શ્રી. સામંતસિંહે રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે ચાપોતકેટ વંશમાં સાત રાજાઓ થયા અને વિ. સં. ના ૯૯૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય ચાલ્યું

પરિશિષ્ટ (સ્વ)

ચાવડા વંશની વંશાવળી.

પ્રબંધકારેના કહેવા પ્રમાણે ચાવડા વંશના કુલ ૧૯૬ વર્ષના રાજ્ય-કાળમાં કોઈ પણ રાજ્યકર્તાનો ઉલ્લીર્ણ લેખ હજી સુધી મળ્યો નથી, એટલે એ વંશ વિષે જે કાંઈ માહિતી મળે છે તે એ વંશના પહેલા રાજા પછી લગભગ ચારસોથી પાંચસો વર્ષે અને છેલ્લા રાજા પછી બસોથી ત્રણસો વર્ષે લખાઈ છે. અને એ વંશાવળી વિષેનાં લખાણોમાં પરસ્પર વિરોધ પણ ધણો છે. ઉપર પ્ર. ચિં.ની વધારે પ્રતોમાં આપેલી વંશાવળી ઉતારી છે, પણ પીટર્સનવાળી વસંતક દાયપ્રતમાં તથા જાપેલી પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે :-

- ૧ વનરાજ સં. ૮૦૨ થી ૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨૧ દિવસ સુધી
- ૨ યોગરાજ સં. ૮૬૨ આપાદ સુદિ ૩ થી ૮૭૮ આવણ સુદિ ૪ સુધી ૧૭ વર્ષ ૧ માસ અને ૧ દિવસ
- ૩ રત્નાદિત્ય સં. ૮૭૮ આવણ સુદિ ૫ થી સ. ૮૮૧ કાર્તિક સુદિ ૯ સુધી ત્રણ વર્ષ, ૩ માસ
- ૪ (નામ નથી) મં ૮૮૧ થી સ. ૮૯૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ ચતુર્થ સુધી
- ૫ હેમરાજ સં ૮૯૮ થી સં. ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ રવિ સુધી વર્ષ ૩૮ માસ ૩ દિ ૧૦
- ૬ ચામુડ સં ૯૩૫ આશ્વિન સુદિ ૧ સોમથી સ. ૯૩૮ માઘ વદિ ૩ સોમ સુધીમાં ૧૩ વર્ષ ૪ માસ ૧૬ દિન
- ૭ શ્રી આંકદેવ સ. ૯૩૮ થી સ. ૯૬૫ પોષ સુદિ ૬ શુક્ર સુધી વર્ષ ૨૬ માસ ૧ દિ. ૨૦
- ૮ જ્યોત્ક સં. ૯૬૫ થી ૯૯૧ આપાદ સુદિ ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ ૬ માસ ૫ દિવસ

આ પ્રમાણે ચાપોતકેટ વંશમાં સાત પુરોએ ૧૯૦ વર્ષ જે માસ અને સાત દિવસ રાજ્ય કર્યું.

(જુઓ મુળ પૃ. ૨૨ નીચે ટિપ્પણી) આ પાઠકેટલો અશુદ્ધ છે તે કહેવાની જરૂર નથી હસ્તપ્રત મેળવ્યાથી મુશ્કેલી ઘટતી નથી પણ વધે છે કારણ કે એમાં પુરા આંકડાજ નથી આપ્યા. નામ સાત આપ્યાં છે, છતાં આંક નામ માનો તોજ કાંઈક મેળ ખાય એવું છે અને કમ પણ ઉપરથી જુદો

છે. બીજી પ્રતોમાં માત્ર વર્ષજ આપ્યાં છે. ત્યારે આમાં મહિનો, તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર પણ આપેલ છે, છતાં ગણતરી કરતાં બે શિવાય ભાગ્યેજ કોઈનો મેળ બેસે છે (જુઓ રામલાલ યુનીલાલ મોદીનો ચાવડાઓની વંશાવળી નામનો લેખ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ. ઇતિહાસ વિભાગ પૃ ૪૦).

શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદીએ ગણિતની મદદથી આ વંશાવળીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને નામ નથી ત્યાં વૈરિસિંહનું નામ મુક્યું છે. પ્ર. ચિ.નીજ આ બે વંશાવળી ઉપરાંત (૧) સુકૃતસંકીર્તન, (૨) સુકૃતકીર્તિ કલ્પોલિની (૩) વિચારશ્રેણી (૪) કુમારપાલપ્રબંધ (૫) ધર્મારણ્ય (૬) રત્નમાળ (૭) મિરાતેઅહમદી (૮) પ્રવચનપરીક્ષા, (૯) રાજવલી કાષ્ટક તથા ભાટ ચારણોના ચોપડાઓ વગેરેમાં આ વંશાવળી મળે છે અને પહેલા બે ગ્રંથો શિવાય બાકીના ગ્રંથોમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો પણ આપ્યાં છે. વળી પહેલા બે ગ્રંથો પ્ર. ચિ. પહેલાં લગભગ પોણોસો વર્ષ ઉપર રચાયેલ છે, વિચારશ્રેણી તો મેરૂતંગનોજ લખેલો ગ્રંથ છે, જેમાં માત્ર વંશાવળી છે કુમારપાલ પ્રબંધ પ્ર. ચિ. પછી સ. ૧૪૯૨ માં રચાયેલ છે. ધર્મારણ્ય પણ પંદરમા શતકથી પ્રાચીન નથી. રત્નમાળ પણ પ્ર ચિ થી અર્વાચીન જણાય છે. મિરાતે અહમદી (અદારમા શતકનું મધ્ય)નો તો પ્ર. ચિ.જ આધાર હશે બાકીના ચોપડા વગેરે પણ પ્ર ચિ થી અર્વાચીન જ છે.

હવે વિચારશ્રેણી મેરૂતંગનો જ લખેલો ગ્રંથ છે. છતાં એનો પાઠ પ્ર. ચિ.ના ઉપર આપેલા બેમાંથી એકેય પાઠને પૂરેપૂરો મળતો નથી એ જરા વિચિત્ર સ્થિતિ છે. પણ વિચારશ્રેણીમાં સાત નહિ પણ આઠ રાજ્યો મળ્યા છે, અને તેનો અનુક્રમ પણ ઉપર પ્રમાણે છે એટલું ટિપ્પણીમાં આપેલ પાઠ સાથે વિચારશ્રેણીનું મળતાપણું છે. પરંતુ વનગજના રાજ્યકાળનો આરંભ સં. ૮૨૧ માન્યો છે, અને છેલ્લા રાજ્યનો રાજ્યકાળ ૧૦૧૯ માં પૂરો થયો માન્યો છે એ મોટો ફેર છે. વિચારશ્રેણી શિવાય કોઈ પણ ગ્રંથમાં ચાવડાવંશને ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ સુધી માન્યો નથી તેમજ ઉપર આપેલા ટિપ્પણીના પાઠ શિવાય બધા ગ્રંથોમાં ચાવડાવંશનો કુલ રાજ્યકાળ ૧૯૬ વર્ષનો માન્યો છે.

હવે સુકૃતસંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્પોલિની નામના મેરૂતંગથી જૂના જે બે ગ્રંથોમાં ચાવડાવંશની વંશાવળી મળે છે તે બેયમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો, આદિઅતનાં વર્ષો કે કુલ વર્ષો કશું આપ્યું નથી. માત્ર રાજ્યોનાં

નામો અને કોઈ કોઈ વિષે એકાદ બે પ્રસંગો નોંધેલ છે. આ બે પ્રંથોમાં અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વનરાજ (૨) યોગરાજ (૩) રત્નાદિત્ય (૪) વૈરિસિંહ (૫) ક્ષેમરાજ (૬) ચામુંડ (૭) આહડ (૮) જૂલટ.

પ્ર. ચિ.ની દિ.વાળી પ્રતમાં આજ અનુક્રમમાં આજ નામો છે, માત્ર સાતમાનું નામ આહડને જદલે આકડ અને આઠમા જૂલટનું જૂલગડ છે. અને વિચારશ્રેણીમાં અનુક્રમ ઉપર પ્રમાણેજ છે પણ સાતમાનું નામ ધાધડ દેવ છે આઠમાનું નામ ફેટલીક પ્રતોમાંથી પડી ગયું છે, પણ વોટસન મ્યુઝીઅમની પ્રતમાં સામેતસિંહ છે. જૂલટ કે જૂલગડ એણેજ શ્રી. રા. સુ. મોદી કહે છે તેમ સામેતસિંહ પદવી ધારણ કરી હશે. ધર્મારણ્યમાં ઉપરનોજ અનુક્રમ છે માત્ર આહડ કે ધાધડને જદલે ઉધડ લખ્યું છે, એટલો ફેર છે.

હવે પ્ર. ચિ. મૂળમાં જે અનુક્રમ આપ્યો છે તેજ કુમારપાલ પ્રબંધ, રત્નમાળ, મિરાતે અહમદી, પ્રવચન પરીક્ષા, રાજવલી કોષ્ટક, અને ભાંડારકરના ૧૮૮૩-૮૪ ના રિપોર્ટમાં છપાયેલ છુટી વંશાવળી, આ બધામાં રાજ્યકાળનાં વર્ષ સાંધે એક સરખો—નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વનરાજ ૫૯ કે ૬૦ વર્ષ (૨) યોગરાજ ૩૫ (૩) ક્ષેમરાજ ૨૫ (૪) જૂલક ૨૯ (૫) વૈરિસિંહ ૨૫ (૬) રત્નાદિત્ય ૧૫ (૭) સામેત-સિંહ ૭. આ બેય વંશાવળી સરખાવતાં એક ચામુંડ નામ સ્મૃતસંકીર્તનવાળા પાઠમાં વધારે છે, બાકીનાં નામો એનાં એ છે પણ ક્રમ ફેર છે. સ્મૃત-સંકીર્તન અને સ્મૃતકીર્તિકલોલિની પ્રાચીનતર એ દકીકત ઉપર ભાર મુકીને આઠ રાજ્યો સુ. સં. વાળા અનુક્રમમાં યદ્ય અથા એમ માનવું વધો પડલાં જુલદરે ચોખ્ખું છે. (જુઓ I. A. Vol. XVIII. p. 148. તથા જુલદરું અરિસિંહ.) અને શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી પણ એમજ ગણે છે, બાકી રાસમાળામાં ખીન્ને—સાત રાજ્યોવાળો ક્રમ ઉતાર્યો છે અને બોમ્બે ગેઝેટીયર (Vol. I. part I.)માં વિચારશ્રેણીનો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. કાળાનુક્રમની બાબતમાં ચાવડાવંશે કુલ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એટલી હકીકત ધણાખરા પ્રાચીનોએ તથા આધુનિકોએ સ્વીકારી છે, અને માત્ર પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતની પાંચ છ વર્ષની જૂલને અવગણી છે. પણ કયાંથી કયાં સુધી એ બાબતમાં બોમ્બે ગેઝેટીયર વિચારશ્રેણીને અનુસરી ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ ગણે છે. અને ગૌ. દી. ઝોઝા, લીન્સેન્ટ રિમય વગેરે તેને અનુસરે છે, પણ ૮૦૨ માં પાટણનો સ્થાપના યથાનું વિચારશ્રેણી ચિવાય અથા

પ્રથોમાં કહેલું છે. અને હમણાં સાંભરમાથી મળેલા સિદ્ધરાજના વખતના એક લેખમાં (જુઓ I. A. December 1929 p 234) મૂળરાજનું ગાદીએ બેઠવાનું વર્ષ ૯૬૮ આપેલું હોવાથી હવે ૮૦૨ થી ૯૬૮ નો આવકાકાળ માનવો યોગ્ય લાગે છે. પ્રત્યેક રાજના રાજ્યકાળનાં વર્ષો નાખતમાં ખીજા ચોક્કસ પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી ઉપર કહેલા પ્રથોને સરખાવી અટકાવ કરવાની રહે છે. અને બોમ્બે ગેઝેટીઅર નીચે પ્રમાણે વર્ષો આપેલ છે.

વનરાજ	૮૨૧ થી ૮૩૬	૧૫ વર્ષ
...	૮૩૬ થી ૮૬૨	૨૬
યોગરાજ	૮૬૨ થી ૮૯૭	૩૫
રતનાદિત્ય	૮૯૭ થી ૯૦૦	૩
વૈરીસિંહ	૯૦૦ થી ૯૧૨	૧૨
ક્ષેમરાજ	૯૧૨ થી ૯૩૭	૨૫
ચામુડ	૯૩૭ થી ૯૬૪	૨૭
ધામડ	૯૬૪ થી ૯૯૩	૨૯
અત્તાતનામા	૯૯૩ થી ૧૦૧૭	૨૪
		<u>૧૯૬</u>

આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવાના કારણોમાં વનરાજ ૧૦૯ વર્ષ જીવ્યો હોય એ સગભગ અસંભવિત છે વગેરે ઉદાપોદ ગેઝેટીઅરે કહે્યો છે.

૨. રા. જોવિન્દલાલએ પ્રાચીન ગુજરાતમાં ઉપરની વંશાવળી ન ઉતારી છે. ગુજગતી રામભાળામા, ખીજી નામ, હિંદી રાજમડલ મથને અનુમરી ચામુડ મુવેરાજ આવ્યું છે. (જુઓ રામભાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૩૭ માં ટીપ) જે ચામુડવંશાવળી સાથે ચરણ થયાનું પરિણામ લાગે છે. શ્રી, ગમંલાલ સુનીલાવ મોદીએ ઉપર આપેલી બધી વંશાવળીઓને સરખાવી નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ સ્વીકારી છે (જુઓ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ ઇતિહાસ વિભાગ પૃ ૩૮)

૧ વનરાજ	૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯
૨ યોગરાજ	૮૬૧ થી ૮૭૦	૯
૩ રતનાદિત્ય	૮૭૦ થી ૮૭૩	૩
૪ વૈરીસિંહ	૮૭૩ થી ૮૮૪	૧૧
૫ ક્ષેમરાજ	૮૮૪ થી ૯૧૩	૨૯

૬ ચામુંડ	૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧
૭ ધાધડ	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭
૮ ભૂવડ	૯૭૧ થી-૯૯૮	૨૭

આ વંશાવળી વિષે વિશેષ ઉદ્ધાપોદ આ પરિશિષ્ટને યોગ્ય નથી.

૫ (મૂળરાજ પ્રબંધ)

૨૨ ૬૮માતૃગો સેવવા યોગ્ય નથી, પર્વતો પાખ વગરના છે, કાચબાને જળ સાથે પ્રીતિ છે, આ સર્પનો રાજા બે જીભવાળો છે, એ પ્રમાણે પૃથ્વીને ધારણ કરવા માટે યોગ્ય પાત્રનો વિચાર કરતા શ્વેતાની મંધ્યાની અંજલી (ચુલુક) માંથી તરવાર ફેરવતો કાઈ વીર ઉભો થયો.^{૧૯}

૨૩ હવે જેહાં કહેલા ૭૦ભૂવડરાજના વંશમાં મુળલહેવના પુત્રો

૬૮ મૂળમા માતૃંગ રાખે છે. તેનો અર્થ હાથીઓ, તથા આરાધ ધાય છે, આરાધ સેવવા યોગ્ય નથી, પર્વતોને જેહા પાખ હલી પણ પાછળથી કપાઈ ગઈ એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. મૂળમા પાંખ માટે પક્ષ રાખે છે, તેનો ખીલે અર્થ સહાયક પણ ધાય છે. મૂળમાં જડ રાખે છે. ૩ અને ૬ બેને એક ગણીને જડ એટલે અચેતન તથા પાણી, સર્પ બે જીભવાળો હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે, બે જીભનો ખીલે અર્થ એક વખત એક વાત અને ખીજ વખત ખીજ બોલે તે.

૬૯ પૃથ્વીનો ભાર દિગ્ગજે, પર્વતો, કૂર્મરૂપે રહેલ વિષ્ણુ, સર્પરૂપરોપ, વગેરે ધારણ કરે છે એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. હવે આ સ્ત્રોકમાં સ્ત્રોપથી દિગ્ગજે વગેરે પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડનાર પૌરાણિક પાત્રો અથવા ભાગવાથી શક્તાએ પોતાની અજલીમાંથી નવા ચૌહાસ વીરને ઉત્પન્ન કર્યો એ રીતે ચૌહાસ કુળની પ્રશંસા કરી છે. ચૌહાસ કુળનો મૂળ પુરુષ શ્વેતાના સાંધ્ય ચુલુક (અંજલી) માંથી ઉત્પન્ન થયાની આ કથના બિંદુલે (વિ. નું ૧૧ મું સતક) વિક્રમાંક દેવ ચરિતમાં આપી છે. (નુઓ મ. ૧ સ્ત્રો. ૩૩ થી ૫૭) શ્રીપાણે સં. ૧૨૦૮ ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશરિતમાં બિંદુલે અનુસરી ઉતારી છે. (સ્ત્રો. ૨ નુઓ પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧ લેખાક ૪૫) અને વસંત વિલાસમા અને વરતુપાલ તેજપાલ પ્રશરિતમાં પણ એજ વાત ઉતારી છે. હેમચંદ્રે દ્વાપાયમાં ચૌહાસ મૂળપુરુષની ઉત્પત્તિ નથી આપી પણ તેના દીકાકાર અભયતિલકચંદ્રિ (સં. ૧૩૧૦)એ દીકામાં ઉપરનો સ્ત્રોક જ ઉતાર્યો છે એ લેતા અસેવ્યા માતૃહયા: - 'વગેરે સ્ત્રોક વિક્રમના ૧૩ મા ચૌહાસ રાતકમા પ્રસિદ્ધ દેવો બહાએ. સં. ૧૨૦૮ પછી કદાચ કાંઈ પ્રશરિત માટે રચાયો હશે.

૭૦ આ ભૂવડ તે કાચ્ય કુબ્જનો જ્યોતિષીની દસાવનાર ભૂપદેવ કે ભૂવત્સદેવ. એમ પ્ર-ચિ-વગેરે પ્રજાઓની કહેવાની મનલજ છે. પ્ર-ચિ. માં ક્ષયડના વસંત મૂળરાજનો દાદો મુન્નલ થયો એટલું જ કહ્યું છે. પણ રતનમાળમા તથા ગિનમડન-

રાજ, બીજ અને દંડ નામના ત્રણ ભાષ્યો 'યાત્રામાં ગયેલા' ત્યાં સોમનાથને નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી પાછા વળ્યાં; ત્યારે રાજાશ્રી સાંમંતસિંહને ઘોડાં ફેરવવાની ક્રિયામાં જોતા હતા ત્યાં રાજાએ ઘોડાને ચાણુક માર્યો એ જોઇને કાપડી (બાવા)નો વેપ ધારણ કરેલા રાજ નામના ક્ષત્રિયે કારણ વગર નેણે મારેલા ચાણુકથી પીડાઇને, માથું હલાવતાં 'હાં, હાં.' એમ બોલી દીધું. ત્યારે રાજાએ એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેણે કહ્યું કે "ઘોડાએ તો આવારણાં લેવા જેવી સરસ ચાલ કરી પણ તે જોયા વગર તેને ચાણુક (તમે) માર્યો ત્યારે મને મર્મમાં આઘાત થયો." તેના આ વચનથી ચકિત થયેલા રાજાએ તે ઘોડો તેને એમવા આપ્યો. અને તે ઘોડેસ્વાર તથા ઘોડાનો યોગ્ય યોગ જોઇને પગલે પગલે એમને આવારણા લેતા રાજાએ તેના તે આચરણથી જ તેનું કુળ મોડું હશે એમ ગણીને લીલાદેવી નામની પોતાની બહેન પરણાવી. તે લીલાદેવીને મર્લ રહ્યા પછી કેટલોક કાળ ગયા પછી એકાએક તેનું મરણ થતાં પ્રધાનોએ તેના પેટમાં રહેલા બાળકનું મરણ ન થાય માટે તેનું પેટ ચીરાયીને બાળકને ઉગારી લીધું.^{૭૧} આ બાળક મૂળ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તેનું મૂળગજ નામ પાડ્યું. આ બાળક બાલસૂર્ય જેવો તેજોમય હોવાથી, મૌને વડાલો થઇ પડ્યો અને પરાક્રમી હોવાથી મામાનું સામ્રાજ્ય વધારવા લાગ્યો. પણ મામો સાંમંતસિંહ જ્યારે દારૂ પીને મત્ત બની ગયો^{૭૨} હોય ત્યારે મૂળરાજાનો રાજ્યાભિષેક કરે અને જ્ઞાન આવે ત્યારે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકે. આ દાખલાથી "આવડાઓનું જ્ઞાન" એમ મસ્કરી પ્રસિદ્ધ થઇ છે. આ રીતે હમેશા પોતાની મસ્કરી થતી જોઇને

ગણિના કુ પ્રબંધમાં ભુવડનો કર્ણાદિત્ય, તેનો ચદ્રાદિત્ય, તેનો સોમાદિત્ય, તેનો ભુવનાદિત્ય અને તેના રાજ, બીજ તથા દંડક એવો ક્રમ આપ્યો છે પણ જ્યસિંહ સૂત્રિએ સિંહવિક્રમ, વીરકોટોર, હરિવિક્રમ, તે પછી ૮૫ રાજાઓ, પછી રામ, સદાજરામ, શીદક અને રાજ એ પ્રમાણે ક્રમ આપ્યો છે. (સ. ૧ શ્લો. ૨૧ થી ૨૭) આ વંશાવળી તો દેખીતી રીતે કલ્પિત છે, પણ રત્નમાળ તથા કુ. પ્રમધવાળીમાં પણ વિદ્યાર્થ મૂકવા માટે વધારે પુરાવાની અપેક્ષા છે.

૭૧ આ રીતે જેની સુવાવડ પાસે આવી હોય તેવી સ્ત્રીનું અચાનક મરણ થતા ઉપર પ્રમાણે માનું પેટ ચીરીને બાળકને બચાવી લેવાનું પ્રાચીન વૈદકમય સુમુત્રમાં કહ્યું છે. (ભુજો સુમુત્ર નિ. અ. ૮ શ્લો. ૧૩ અને ૧૪) અને તે પ્રમાણે આજથી હજાર વર્ષ ઉપરના વૈદ્યો કરતા એમ આ દાખલાથી જણાય છે.

૭૨ આવડાઓ દારૂડીઆ હતા. એવી ચોલુક્ય સમયમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. "આવડાઓ પુષ્કળ દારૂ પીતા હોવાથી માલ્લો પેટે તેનું પણ રાજ્ય ગયું." એમ મોટા પરાજયમાં કહ્યું છે. (ભુજો, અ. ૪ પૃ. ૧૦૮ ૧૦૯)

મૂળરાજા પોતાના માણસોને તૈયાગ રાખી એક વખત ઉન્મત્ત મામાએ ગાદી ઉપર બેમારો ત્યારે તેને મારીને પોતે સાચે જ રાજા થઈ પડ્યો. મં. ૯૯૮ મા મૂળરાજાને રાજ્યાભિષેક થયો. ૭૪

૭૪ એક વખત ૭૪ સપાદવક્ત્રનો રાજા શ્રીમૂળરાજાને દરારવા માટે મૂર્ખરદેશની નજીક આવ્યો, એજ વખતે ૭૫ નિલંબરદેશના રાજાનો બારપ નામનો મેનાપતિ ચડી આવ્યો. આ બેમારો એક સાથે લડાઈ ચાલતી હોય ત્યા ખીન્ને પછવાડેથી દડલો કરે તો ?” એ માટે પ્રધાનો માથે મૂળરાજા વિચાર કર્યો. અને પ્રધાનોએ મહાદ્વ આપી કે “કંચાદુર્ગમા ભરાઈ રહીને થોડા દિવસ કાઢી નાખવા, પછી નવરાત્ર આવતા સપાદવક્ત્રનો રાજા પોતાની રાજધાની શાકંભરી (સાભર)મા પોતાની જોતરદેવીની પૂજા કરવા જશે ત્યારે શ્રીબારપ મેનાપતિને દરારવો અને પછી મપાદવક્ત્રના રાજાને પણ દરારવો.” આ

૭૩ મૂળરાજાને રાજ્યાભિષેક સ. ૯૯૮ મા થયો એ મતને સામાન્ય રીતે એકાદ પ્રત શિવાય (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૪ ટિ. ૧) બધી પ્રતોનો તથા પાછળના કુમારપાદ પ્રબંધ વગેરે યોગેનો ટેકા છે, માત્ર વિચારપ્રેક્ષીમા સ. ૧૦૧૭ મા રાજ્યાભિષેક થયો એમ કહ્યું છે. પણ સિદ્ધરાજાનો હમણા મળી આવેલો લેખ જોતા સ. ૯૯૮ ની સાદ જ માનવી થાય છે. (જુઓ પૃ ૪૧)

૨૩ મા પ્રબંધ જિનમંત્રનગણિના કુમારપાદ પ્રબંધમા પણ ઉપર પ્રમાણે મળે છે.

૭૪ સપાદ લશ એટલે સવાળીક પ્રદેશ, એજ શાકંભરી કે સાભર, પાછળથી આ રાજાઓ અન્તરેશના ચોદાણુ રાજાઓના નામથી ઓળખાયા છે. મૂળરાજા ઉપર ચડી આવનાર સપાદ લક્ષીય રાજાનું નામ પ્ર. વિ. મા આપ્યું નથી; પણ હમ્પીર મહાકાવ્યમા વિમલરાજ નામ આપ્યું છે. વિ. સ. ૧૦૩૦નો શાકંભરીના એક વિમલરાજાનો લેખ મળ્યા છે (જુઓ E. I. Vol II p. 116) માટે એ વિમલરાજ ન મૂળરાજા ઉપર ચડી આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

૭૫ વિલગ દેશ તે આજે પણ એજ નામથી ઓળખાય છે. મૂળરાજાના વખતમા છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાને દરારીને પ્ર. સ. ૯૭૨ (વિ. સ. ૧૦૨૮) મા માન્ય બેટમા તૈલપે ચાલુક્યવંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હવે બારપ નામનો હાટનો ચાલુક્યવંશી રાજા (કે તૈલપનો સામત) મૂળરાજાના વખતમા હોવાનું બારપના પાત્ર કીર્તિવર્માના શક. ૯૪૦ (વિ. સ. ૧૦૫૪) ના લેખથી અનુમાન થાય છે (જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા.)

આ બારપે હાટમાં પોતાની રવનત્રતા રાખીને તૈલપનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હોય તો પ્ર. વિ. નુ ઉપતું ક્ષય, દેમચંદ્ર તો હાટરાજા કહે છે તે અને કીર્તિકામરીનું હાટરાજાનો મેનાપતિ એ રીતનું ક્ષય, ત્રણેનું સમાધાન ન થઈ શકે છે. સુદૃઢ સંકીર્તનમા કાન્ધકુળ રાજાનો દડનાથ બારપને કહ્યો છે, તે તો ગૂણ દાગે છે.

રીતની, તેમની સલાહ સાંભળીને, શ્રીમૂળરાજે કહ્યું કે "લોકોમાં, હું ભાગી ગયો એમ નહિ કહેવાય શું ? " ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે--

(૨૩) ઘેટા પાછો વળે તો તે 'મારવા' માટે, અને સિંદ પણ (શિકાર ઉપર) કોપથી ફૂટેા મારવા ઇચ્છે ત્યારે સરીરને સંકોચે છે, માટે હૃદયમાં વેર ભગ્નેશ ભુદ્ધિવાળા માણસો, પોતાના વિચારો તથા પોતાની દિલચાલ છુપાં ગળે છે અને કાંઈ પણ ન ગણુકારતાં સદન કરી જાય છે. -વખત જળગવી જાય છે.

આ પ્રમાણેનાં તેઓનાં વચનથી શ્રીમૂળરાજ ૭૬ કથાદુર્ગમાં ભરાઇ બેઠો. પછી શ્રી સપાદસક્ષના રાજાએ ગૂર્જરદેશમાં જ ચોમાસું વીતાવ્યું અને નવરાત્ર આવતાં લશ્કરની છાવણીની જગ્યામાં જ શાકભરી નગરની રચના કરી ત્યાં જ ગોત્રદેવીને લઈ આવી ત્યાં જ નવરાત્ર ઉજવવાનો આરંભ કર્યો. શ્રીમૂળરાજે આ વાત સાંભળી ત્યારે મંત્રીઓ આમાં નિરૂપાય છે એમ જાણી લીધું પણ પોતાની જ ભુદ્ધિ એ વખતે પ્રદીપ્ત થઇ જવાથી તેને અનુસરી રાજ્ય તરફથી લદાણી (બેટા) મોકલવાનો આરભ કરીને (એ બહાને) ચારે તરફથી બધા સામંતોને રાજગણથી બોલાવ્યા. અને ફૂટ (છૂપા સાકેતિક લેખો) તથા છુપાં ખરચોને લગતા ખાતાના અધિકારી-પંચોલી મારફત બધા રાજપુત્રોને તથા પાયદળોને, તેમના કુળ અને ચારિત્ર્ય તરફ ધ્યાન ખેંચી તથા યથાયોગ્ય દાનાદિથી ખુશ કરી, અમુક વખતે તૈયાર રહેવું એમ જણાવી એ બધાને સપાદસક્ષના રાજાના તંત્રુની આસપાસ ગોઠવી દીધા. અને નક્કી કરેલે દિવસે મુખ્ય સાંઢણી ઉપર ચડી સાંઢણીની ખબર રાજનાર માણસને સાથે લઇ (રાતોરાત) લાંબી વાટ કાપી નાખીને પ્લોક્ષાટ-તાં જ એકાએક કોઇના કળવામાં આવ્યા વગર સપાદસક્ષના રાજાની છાવ-ણીમાં પેશી ગયો અને પછી સાંઢણી ઉપરથી ઉતરી, હાથમાં તરવાર લઇ એકેએક શ્રીમૂળરાજ સપાદસક્ષ રાજાના દ્વારપાળ પાસે પહોંચી ગયો અને તેને કહ્યું કે " અત્યારે તમારા રાજ શું કરે છે ? જા, તારા ધણીને કહે કે શ્રીમૂળરાજ રાજદ્વારમાં પેસે છે " એમ કહેતાં જ દ્વારપાળને પોતાના બાહુ દંડથી ધક્કો મારી, ગારણામાંથી ખસેડી, "આ શ્રીમૂળરાજ પોતે જ બારણામાં પેસે છે" એમ દ્વારપાળ કહેતો હતો, ત્યાં તો તંત્રુની અંદર પેસીને તે રાજાના પડંગ ઉપર પોતે બેસી ગયો. જય શ્રાન્ત થયેલા તે રાજાએ એક ક્ષણ તો મૌન

રાખ્યું, પછી જરાક ખીકને ખંખેરીને " શુ તમે જ મૂળરાજ છો ? " એમ પૂછ્યું ત્યારે મૂળરાજે રપટ કહ્યું કે 'હા.' આ વાત મામળી ન્યા પ્રસંગને યોગ્ય કાષ્ઠક બોલવા ન્યા છે ત્યા પહેલેથી જોનો મકેત ગોઠવી રાખ્યો હતો તે, મૂળરાજના આ દળર પાવણે તણુને ઘેરી લીધો. પછી મૂળરાજે તે રાજાને કહ્યું કે " આ પૃથ્વીના પડ ઉપર મારી મામે સુદમા ઉભો રહે એવો કોઈ યુદ્ધવીર રાજા છે કે નહિ એમ હું વિચાર કરતો હતો ત્યા મારી ઇચ્છાને અનુમરતા તમે આવી પહોંચ્યા પણ ખાવા જતી વખતે જેમ (કાળીઆમા) માખી આવી પડે તેમ તિલ્લગદેશના તૈયપ નામના રાજાનો સેનાપતિ મને જીતી લેવા આવ્યો છે, તેને શિક્ષા કરી લઉં, ત્યા મુધી તમારે માગ ઉપર પછવાડેથી હુમલો ન કરવો એમ તમને આગ્રહ જરી વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. " મૂળરાજે આમ કહ્યું ત્યારે તે રાજાએ જ્યામ આવ્યો કે " તમે જો કે રાજા છો છતા સામાન્ય પાવદગપેડે જીદગીનું જોખમ ન ગણીને આ રીતે એકલા યાનુના ધરમા પેસો છો તેથી તમારી સાથે હવે મારે જીદગીના છેડા મુધી સધિ જ રહેશે " તે રાજાએ એમ કહેતા "એવું ન બોલો" એમ તેને રોજીને, તેણે જમવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું તેની તિરસ્કારથી ના પાડીને, હાથમા તરવાર લઈ મૂળરાજ ઉભો થઈ ગયો અને માલ્છી ઉપર ચઢી તે લશ્કરથી વીંટાઈને સેનાપતિ આરપના લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યો અને તેને મારીને તેના દશદળર ધોડા-ઓને તથા અદાર હાથીઓને છુટી લઈ ન્યા મુકામ કરે છે ત્યા નસુમોએ આ ખબર આપવાથી મપાદવક્ષનો રાજા ભાગી ગયો. ૭૮

રાજાએ શ્રીપાટલુમા મૂળગાજવમદિકા કરાવી અને મૂળદેવ સ્વા-મીનું મદિ કરાવ્યું અને દર મોમવારે શ્રીસોમેશ્વર પાટલુની યાત્રા કરાવે શિવભક્તિથી મૂળરાજ જતો હતો એટલે તેની ભક્તિથી મતુદ થયેલા સોમ-

૭૭ વૃત્તેતલન્યયદરજ વાળા વાક્યનો અર્થ ટોનોના કે સ. ડી. રાક્ષીના ભાગાવરમા રપટ નથી.

૭૮ સપાદ લાના રાજાએ મૂળરાજ ઉપર ચડઈ કર્યાને દેમચદ્રે તો ખીલકુલ હલેખ નથી કર્યો બિનમટનજિએ પણ એ વાત નથી નોધી સુદનખોર્નિહલ્લો-લિનો, કીર્તિશૌમુદી, વરણપાલ તેજ પાલ પ્રસરિત. કે સુદન સરીતનમા પણ એ વાતનો હલેખ નથી. પણ જારપ ઉપર મૂળરાજે પોતાના પુત્ર ચામુદને મોકલવાની હાજા કયા દેમચદ્રે કરી છે (જુઓ દ્વાપમય સ ૬) અને કીર્તિશૌમુદી, મુ. કી. ૬., સુ. સં., વ. તે. પ્ર. વચેરેમા જારપને મૂળરાજે દરાખ્યાની વાત ટુકામા નોંધેલી છે. વસંત વિલાસમા તો મૂળરાજના એકેય મુદ્દનુ રપટ કવન નથી.

નાથે ઉપરેશ આપ્યો તથા પોતે મડલી નગરમા પધાર્યા, અને તે રાજાએ ત્યા મૂલેશ્વરનું નદિ કરાવ્યું ૮૦ અને તેના દર્શન કરવાના ઉત્સાહથી હમેશા જતા મૂળરાજને તેની ભક્તિથી સતુટ થયેના શ્રીસોમેશ્વરે “ હું સમુદ્ર સાથે તારા શહેરમા આવીશ ” એમ કહીને શ્રીઅણ્ણદિલપુરમા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને સિવ સાથે માગર પણ આવેતો હોવાથી પાટણના બધા જલાશયોના પાણી ખારા થઇ ગયા રાજાએ ત્યા (પાટણમા આવેના સોમેશ્વર માટે) ૮૧ ત્રિપુરપ્રાસાદ નામનું મંદિર કરાવ્યું પછી એ મંદિર માટે યોગ્ય તપસ્વી પુત્રી (ચિન્તાયક-મહાપતિ પેટે મંદિરનો સર્વાધિકારી) ની શોધ કરતા મરસ્વતી નદીને કાંઠે એકતરફ ઉપનામ કરી પાટણમા કોઇ ને કહ્યા વગર ભિક્ષામા જે મળી જાય તેના પાત્ર ગ્રામ (કોળીઆ) લેવા, એવો નિયમ પાળનાર કથડી નામના તપસ્વીની વાત સાંભળી એટલે તેને નમસ્કાર કરવાના હેતુથી રાજા ત્યા ગયો ત્યારે તેને એકતરફ તાવની ટાંઢ ચડેલી તે ટાંઢને તેણે પોતાની કથામા સુકી, એ જોઈને રાજાએ પૂછ્યું કે ‘ કથા ક્રુજે છે કેમ ? ’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ રાજા સાથે હું વાત કરી શકું એમ નહોતું એટલે આ કન્ધામા જવરને મુક્યો છે ” ૮૨ આ સાંભળીને રાજાએ પૂછ્યું કે ‘ જો આટલી બધી તમારામા શક્તિ છે તો પછી તાવને તદ્દન કેમ રોકતા નથી ? ’ તપસ્વીએ જવાબ આપ્યો કે —

૭ દર એમવારે સોમનાથ જવાની અસંભવ જેવી વાત દૂધામ્રય તથા કી ક્રો મા નથી ફક્ત સુકૃત મકીર્તન (સ ૨ સ્લો ૩) મા તથા વસંતવિલાસ (સ ૩ સ્લો ૬) મા છે

૮૦ આ મડલો ગામ રહેલા કહેલ વડીઆરે પ્રદેશમા જ આવ્યું છે અને એ મડલીજામમા રથારેલ મૂળનાથદેવને કબોઈ નામનું ગામ મળરાજે વિ સ ૧૦૪૩ મા આપ્યાના લેખવાળું દાનપત્ર મળ્યું છે (જુઓ I A Vol VI મા ભુલદરે છપાવેલા ૧૧ વાઙ્મયોમા રહેલું) આટ પાટણમા એક જૈન મંદિર તથા એક શિવમંદિર કરાવ્યાની તથા તે ઉપરાંત ત્રિપુર પ્રાસાદ બધાબધાની મેરતુ ની વાત સાચી હોઈ જોગી પાત્ર આ મડલો જામમા મૂલેશ્વરના મંદિરની વાત અતિદાસિક દુકીકત છે

૮૧ મુ સ મા તથા મુ કી ક મા ત્રિપુરપ્રાસાદ કે ત્રીદેવચૃદ બધાબધાની વાત છે (સ ૨ સ્લો. ૩ તથા સ્લો ૨૩)

૮૨ યોગ શક્તિથી આ રીતે કથા — જોડવાની ધાળની કે ગોદડીમા તાવ મુક્યાની અને તે ક્રુજવાની વાત ધખા તપસ્વીએ વિષે ચાને છે એ વર્ષો પહેલા એક આધુનિક તપસ્વી વિરે આવી જ વાત સામગ્રેલી, ત્યાર પ્ર ચિ નો મા વાત વાચી નહોતી

(૨૪) પૂર્વના અચિત્તથી જે કાષ્ટ રોગો મને આવનારા હોય તે જાણે આવે, કાશ્વ જે સમૂહના તે પરમ પદમા (કર્મના) જાણનાથી છુટો થઈને જવા પ્રારંભ કરે

શિવપુરાણમાં કહેવા આ પ્રમાણેના વચનનો પાઠ કરનાર અને 'ન બોગવેયુ કર્મ ક્ષીણ થતુ નથી' એમ જાણનાર હું આ રોગને કેમ છોડુ ? " આ રીતે તેણે કલા પત્રી ત્રિપુરપદ્મસ્થાનના પૂજારી તરીકે રહેવાની તેને રાજ્યને વિનંતી કરી

(૨૫) (રાજ્યના) અધિકારથી ત્રણ માસમાં અને મહાપતિપણથી ત્રણ દિવસમાં (નગ્ન મળે છે), પણ તરત નરકમાં જવાની ધમ્મિકા હોય તો એક દિવસ માટે પુરોહિત થતુ

" આ પ્રમાણે સ્મૃતિ વાક્ય જાણવા છતાં અને તપશ્ચર્યા વદાશ્વરે સમાગ્રપી મમુદને તરી ગયા પછી દેવે શુ ગાયત્રી ખરીના ખાડામાં કુળી મૂકે ? " એ રીતે રાજ્યને ના પાડી ત્યારે ગળાએ એક જાતની રાટલો (મંદક) મા તામ્રચાસન ઉપરથી તે પાદડા વચ્ચે ગળીને ત્રિશા માટે આવેલા તે તપસ્વીને આપ્યું

આ વાત જાણ્યા વગર તે ત્યાંથી પાછા વળ્યા, ત્યારે ખેલા મગ્ગ ત્રીના પ્રવાહમાં તે તપસ્વીને જવા માટે જે પ્રમાણે રસ્તો થઈ જતો તે પ્રમાણે ગરતો ન થયો. ત્યારે જન્મથી આગળી તે દિવસ સુધીના પોતાના દુષ્ણો વિગારો જોયા અને હવે તાજ ત્રિશામાં કાંઈ દોષ દોષ તો તે જાણવા તેમાં જોયું ત્યાં તામ્રચાસન દીકું આ પછી તે તપસ્વીને ક્રોધ થયો છે એમ જાણી તેની પાસે જઈ રાજ્યને તેના 'સાત્વન' માટે વિનંતી કરી વાક્યો કહેવા માડ્યા, ત્યારે તેણે " મેં જન્મને દાથે તમારું તામ્રચાસન લીધું તે દોષ કેમ થાય ? " એમ કહીને વચનના મનો પોતાનો શિષ્ય ગળાને મોખો તે વચનનારે ' દમ્ભેમાં શરીર યોગવા માટે ૩૨ તોલા ઉંચુ કેમ, ૧૬ તોલા દરુદ્ધો, ચાગતોરા કપડા, તથા જનીય વારાજનાઓ, અને ગામ માથે મેલ છાંદસું જે ગયો તો પૂજારીપદ કહ્યું કહ્યું " એમ કહ્યું ત્યારે રાજ્યને એ મધુ કનુ ૧ ફી ત્રિપુરા મં સ્થાનમાં તપસ્વી સ્વામી તરીકે તેના નિજીએક છોડી તે દરોહ તામચી

૮૩ જાન આવના રાજ્યનાં તે જાણના રીતે જાણના પત્રા પત્રા આપના તે વચનાના પત્રાને તામ્રચાસન કરેલા જોડે નિંદામ વચવામાં આવ વામ્રચાસનોએ થઈ મહા કરી

પ્રસિદ્ધ થયો. અને ઉપર પ્રમાણે બોગો. બોંગેવો હોવા છતાં તે નિષ્કપટ સ્વસ્થર્ય પાળતો હતો. એક વખત રાતમાં મૂળરાજની રાણીએ તેની પરીક્ષા મેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે તેણે પોતાના મોઢાની પાનની પીચકારી મારીને તેના શરીરમાં કોદનો રોગ ઉત્પન્ન કર્યો. અને ત્યારે રાણીએ ક્ષમા માગી તેનો ક્રોધ શાંત કર્યો ત્યારે પોતાને શરીરે ચોલેલો લેપ તેને શરીરે ચોળાવી તથા ન્હાયેલા પાણીવડે ન્હવરાવી તેને સાજી કરી.

(૫) લાખાની ઉત્પત્તિ તથા મરણનો પ્રબંધ.

૨૬ પહેલાં કાષ્ઠક પરમારકુળમાં કીર્તિરાજ નામના રાજાને કામક્ષતા નામની પુત્રી હતી, તે બાળકપણમાં મખીઓ સાથે એકાદ મંદિરના આંગણમાં રમતી હતી, ત્યારે રમતમાં, સખીઓ પરસ્પર વર પર્મદ કરવાનું કહેવા લાગી. (અને બીજી સખીઓએ મંદિરના રંગ મંડપના ચાંબલાઓને પોતપોતાના વર કરાવ્યા) ત્યારે એક ચાંબલાને કામક્ષતાએ વર તરીકે પર્મદ કર્યો પણ તે ચાંબલાની ખજાડે કુલડ નામનો ગોવાળ અગમચૂતાં મંતાયેલો તે કાંઈ ધોર અંધકારમાં દીકું નહિ અને કામક્ષતાએ તેને જ વર તરીકે પર્મદ કર્યો. આ પછી કેટલાક વર્ષો વહી ગયાં અને તે કામક્ષતા માટે મોઢા મોઢા કુળના વરો તેના બાપે જોવા માંડ્યા ત્યારે પતિવ્રતાવ્રત પાળવાનો પોતાનો આગ્રહ માખાપને જણાવી દ્રઢતા રાખી તે (કુલડ)ને જ કામક્ષતા પરણી. આનો પુત્ર તે લાખાકંઠ તે કંઠ દેસનો રાજા થયો. તેણે પ્રમત્ર કરેલા યશી-રાજના વરદાનથી તે કાષ્ઠથી હારે નહિ એવો થયો હતો. તેણે અગીઆર

૮૪ કંઠ દેસના રાજાઓની મૂળરાજના સમયની વસત્વળી ચોક્કસ મળતી નથી, (જુઓ ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો પૃ. ૧૮૩) લાખા નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ થયા હોય છે. લાખાના જન્મની મેરૂતિ ઉપર આપેલી કથા તેા દત્તકથાજ લાગે છે. પદ્ય કંઠના રાજાઓ મૂળ ગોવાળ-કદાચ પ્રાચીન આશી-રોના વસત્તે દોમ એટલા ઐતિહાસિક તર્ક માટે આ દત્તકથા આધાર રૂપ થાય એવી છે. કંઠ કાઠીઆવાડના ભડેભાણે પોતાને માદવ ગણે છે તેનો પ્રધારો પણ આ રીતે મળે છે. (જુઓ મારો મારૂ કુળ તામને લેખ જે તરીઆપતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો અને વસંત ૧૯૮૫ પાંચના તથા તે પછીના અકામાં છપાયો છે.)

કંઠના બાટો લાખાની ઉત્પત્તિ ઉપરથી જુદી રીતે કહે છે. (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ લા. ૧ પૃ. ૬૯ ટિ. ૨,) લાખાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમ હો પણ મૂળ-રાજના વખતમાં કંઠના રાજાનું નામ લાખો કુલાણી હર્ષ અને તેને મૂળરાજે દુરાયેલો એટલી વાતમાં ક્ષમાથ (સ. ૫ મ્થો. ૧૨૭) કી. કૌ. (સ. ૨ મ્થો. ૪-૫), સુ. સં. (સ. ૨ મ્થો. ૧) અને સુ. કી. ક. (મ્થો. ૨૪)નો મેરૂત્તને ટકા છે.

વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રીસ પમાડ્યો. પછી એક વખત લાખો ૮૫૬ પિલકોટના કીલ્લામાં હતો ત્યારે મૂળરાજે જાતે તેને ઘેરો લાવ્યો. ત્યારે ક્યાંક હલ્લો કરવા મોકલેલો પોતાનો માહેય નામનો અતિ સાહસિક સેવક પાછો આવી જમ તેની તે (કમ્બના રાજ) વાટ જોવા લાગ્યા. આ વાતની મૂળરાજને ખબર પડી જવાથી તેના આવવાના રસ્તાએ મૂળરાજે રોકી દીધા. હવે પોતાનું કાર્ય પૂરું કરીને તે માહેય પાછો આવેલો હતો, ત્યારે તેને રોકી મૂળરાજનાં માણસોએ હથીઆરો છોડી દેવાનું કહ્યું. ત્યારે તેણે પોતાના ધણીના કામને ટોકા આપવા માટે (અપમાન ગણી જઈ) હથીઆરો છોડી દઈ, લડવા માટે તૈયાર થયેલા લાખા પાસે આવી તેને પ્રણામ કર્યો. પછી યુદ્ધમાં—

(૨૬) જે ઉગીને-જતા યદને (શત્રુઓને) તાપ ન દેખાડે તો તો એને હલકો જાણવો એમ લાખો કહે છે. ઉપર તો આઠે કે દસ એમ ગણ્યા દિવસો જ (વધારે જીવવાના) મળે.

આવાં બોધ વાક્યો બોલતો તથા માહેય સેવકે ઉત્તમૃતિ દેખાડીને સાહસ કરવા જેને ખૂબ ખાનો ગડાવેલો, એવો લાખો મૂળરાજ સાથે દંડ-યુદ્ધમાં ઉતર્યો. પણ ત્રણ દિવસના યુદ્ધ પછી, મૂળરાજને આ (લાખો) જીતી શકાશે નહિ એમ સમજવાથી, ચોથે દિવસે તેણે સોમેશ્વરનું સ્મરણ કર્યું અને પોતામાં રૂદ્રનો અંશ અવતરવાથી (તેના બળથી) મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો. પછી લડાઈમાં જમીન ઉપર પડેલા તે લાખાની પવનથી હલતી મૂળને મૂળરાજે જ્યારે ધગ અડાડ્યો ૮૬ ત્યારે લાખાની માએ તારો વંશ લૂતાં (કોલ) રોગથી મરણ પામશે એ રીતે શાપ આપ્યો.

(૨૭) જેણે પોતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિમાં લક્ષ (લાખાનો તથા એક લાખ એ પ્રમાણે બે અર્થ છે) હોમ કર્યો અને તેની રાણીઓનાં આંસુઓનાં જુદાં જુદાં દીપાંઓને પકડવાનું સૂત્ર જનાવ્યું. (મતલબ કે આંસુઓની અવિચ્છિન્ન ધારા આવી).

૮૫ કમ્બમાં જુજ વાહુકાનું હાલનું ફેર જામ તે જૂનું કોપલકોટ એમ ૨. ૬. કહે છે. રાસમાળા ત્રી. આ. લા. ૧ પુ. ૭૦ ટિ.)

૮૬ આ રીતે મરેલા લાખાની મૂળને-પગ અડાડવાની વાત હેમચંદ્રે કે મેરવંશ પદેલાંના કોઈએ નથી લખી, તેમ જ એ એકને લાખાની માએ 'લૂતા રોગથી તારો વંશ મરશે' એ શાપ આપ્યાની વાત પણ પદેલી મેરવંશે અહીં લખી છે અને તેનો કુમારપાલના

(૨૮) એકાએક મોટી લાંબી જાળમાં આવેલા, કચ્છપર્ણક (એક લાખ કાચના તથા કચ્છના લાખા)ને મારીને લડાઈથી સમુદ્રમાં તેડે (મૂળરાળે) માછીમારપણુ બતાવ્યું.

આ રીતે લાખાની ઉત્પત્તિ અને મરણનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૮૭

(૨૭) જોણે જળવાનોને જીતી લીધેલા તે બલિઅસુરમાં ત્યાગરૂપે વેશનો પૃથ્વીમાં જન્મ થયો (બી વચાચું), દ્વીપીમાં તે ત્યાગરૂપી વેશન મૂળ ૬૮ થયાં, રામમાં એ વેશને કટિ કુટયા, સૂર્ય પુત્ર (કર્ણ)માં તે વેશને શાખા ઉપશાખાઓ કુટી, નાગાર્જુનમાં તેને કાંધક કળાઓ બેઠી વિક્રમાદિત્યમાં એ વેશને કુલ આત્મા પણુ હે મૂળરાજ, તું દાનેશ્વરીમાં, એ ત્યાગ વેશને મૂળથી ફળ આપ્યાં.

૩૦ તમારા શત્રુઓના મહેલો (મહેલોનાં ખંડેરાં) જે ચોમાસામ વરસાદના પાણીથી ન્હાયા છે, પછી (સ્થળે સ્થળે) દૂર્વા કુટી નીકળી દે તેથી કુશ ધારણ કરેલ હોય એવા લાગે છે, પાણી ચાલવાના રસ્તાઓમાંથી પડતા પાણીથી નિવાપાંજસિ આપીને, પડતી ભોંતિના પીંડાઓ (કટકાઓ) ને બ્હાને પોતાના ધણીના પ્રેતને હમેશાં પીંડ આપવાની (આદતની) ક્રિયા કરે છે. ૮૮

આ રીતે તે રાજાએ પંચાવન વર્ષ સુધી નિર્ધટક સામ્રાજ્ય કર્યું. પછી (એક દિવસ) સાંજની આરતીનો વિધિ પૂરો થયા પછી, રાજાએ પોતાના મુખ-વાસ માટેનું પાન કૃપા કરીને એક વંક (સેવક)ને આપ્યું, અને તેણે હાથમાં લઈ જોયું ત્યાં તેમાં ઝીણું જન્તુઓ જોવામાં આવ્યાં, એ વાતનું તરવ (એ ખરાબ ચિન્હ છે એમ) જાણીને વૈરાગ્યથી સંન્યામ લઇને, જમણા પગના અંગુઠાને ઝૂંઝિ લગાડીને, ગજ (હાથી) દાને વગેરે મહાદાનો આપતાં આપતાં આઠ દિવસમાં—

(૩૧) સંયમની કેળવણીને જેનું મન વશ છે એવા તેણે પગને લાગેલા અને જેનાં હુમ્મટો તથા જવાળાઓ ઉઘાં જાય છે એવા અગ્નિને પણ સહન

૮૭ મૂળરાળે ઉપર પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે કચ્છમાં જ કચ્છના રાજા લાખા સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યો હતો એમ મેઘવ્રજી લખ્યું છે. પણ હેમચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રના રાજા સાથેની લડાઈમાં લાખો સૌરાષ્ટ્રના સન્નના પક્ષમાં લડ્યા આવેલા દોષાથી તેને મૂળરાળે માર્યો એમ કહે છે.

૮૮ આ સુભાષિતમાં મૂળરાજને દાનેશ્વરી કહેલ છે એ કથનને એના દાનપત્રો તથા બીજા ઉત્પત્તિ સંજોગે દેઠા આવે છે.

આ સુભાષિત ખાસ મૂળરાજને જ લાગુ પડતું હોય એવું નથી, રાજાધરા પદવિ જેવા સુભાષિત સમૂહમાં પણ મળે છે (જુઓ મૂળ પ્ર. ૨૬ ટિ. *).

વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રીસ પમાડ્યો. પછી એક વખત લાખો વપકપિલકોટના કીલામાં હોતો ત્યારે મૂળરાજે જાતે તેને ઘેરો ધાલ્યો. ત્યારે ક્યાંક હલ્યો કરવા મોકલેલો પોતાનો માહેય નામનો અતિ માહસિક સેવક પાછો આવી જાય તેની તે (કચ્છના રાજ) વાટ જોવા લાગ્યા. આ વાતની મૂળરાજને ખબર પડી જવાથી તેના આવવાના રસ્તાએ મૂળરાજે રોકી દીધા. હવે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરીને તે માહેય પાછો આવતો હતો, ત્યારે તેને રોકી મૂળરાજના માણસોએ હથીઆરો છોડી દેવાનું કહ્યું. ત્યારે તેણે પોતાના ધણીના કામને ટેકા આપવા માટે (અપમાન ગળી જઈ) હથીઆરો છોડી દઈ, લડવા માટે તૈયાર થયેલા લાખા પાસે આવી તેને પ્રણામ કર્યા. પછી સુદમાં—

(૨૬) જે ઉગીને-છતા થઈને (શત્રુઓને) તાપ ન દેખાડે તો તો એને હલકો જાણવો એમ લાખો કહે છે. છેવટ તો આડે કે દશ એમ ગણ્યા દિવસો જ (વધારે જીવવાના) મળે.

આવાં બોધ વાક્યો, બોલતો તથા માહેય સેવકે ઉમ્મરૂતિ દેખાડીને સાહસ કરવા જેને ખૂબ પાનો ચડાવેલો, એવો લાખો મૂળરાજ સાથે દંડ-સુદમાં ઉતર્યો. પણ ત્રણ દિવસના સુદ પછી મૂળરાજને આ (લાખો) જીતી ચકાશે નહિ એમ સમજાવાથી, એથે દિવસે તેણે સોમેશ્વરનું મંત્રણ કર્યું અને પોતામાં રૂદ્રનો અંશ અવતરવાથી (તેના બળથી) મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો. પછી લડાઈમાં જમીન ઉપર પડેલા તે લાખાની પવનથી હલતી મૂળને મૂળરાજે જ્યારે પગ અડાડ્યો ત્યારે લાખાની માએ તારો વંશ લૂતા (કોઠ) રોગથી મરણ પામશે એ રીતે શાપ આપ્યો.

(૨૭) જેણે પોતાના પ્રતાપથી અગ્નિમાં લક્ષ (લાખાનો તથા એક લાખ એ પ્રમાણે બે અર્થ છે) હોમ કર્યો અને તેની રાણીઓનાં આંસુઓનાં જુદાં જુદાં દીપાઓને પકડવાનું સૂત્ર બનાવ્યું. (મતસજ કે આંસુઓની અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલી).

૮૫ કચ્છમાં લુજ વાલુકાનું હાલનું કંચો ગ્રામ તે જૂનું કપિલકોટ એમ ૨. ૭. કહે છે. રાસમાળા ત્રી. આ જા. ૧ પૂ. ૭૦ ટિ.)

૮૬ આ રીતે મરેલા લાખાની મૂળને પગ અડાડવાની વાત હેમચંદ્રે કે મેરૂંચ પહેલાના કોઈએ નથી લખી, તેમ જ એ એકને લાખાની માએ 'લૂતા રોગથી તારો વંશ મરશે' એ ગાપ આપ્યાનો વાત પણ પહેલી મેરૂંચે અહીં લખી છે અને તેનો કુમારપાલના ચરિત્રમાં ઉપયોગ કર્યો છે. જિનમંડન ગણિએ પ્ર. વિ. ની આ કથા ઉતારી છે.

(૨૮) એકાએક મોટી લાંબી જાળમાં આવેલા, કચ્છપર્ણ (એક લાખ કાચના તથા કચ્છના લાખા)ને મારીને લડાઈરૂપી સમુદ્રમાં તેણે (મૂળરાજે) માછીમારપણું બતાવ્યું.

આ રીતે લાખાની ઉત્પત્તિ અને મરણનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૮૭

(૨૭) જોણે જાળવાનોને છતી લીધેલા તે બલિઅસુરમાં ત્યાગરૂપી વેલને પૃથ્વીમાં જન્મ થયો (બી વંચાયું), દધીચીમાં તે ત્યાગરૂપી વેલનાં મૂળ દ્રઢ થયાં, રામમાં એ વેલને કાંટા કુટયા, સૂર્ય પુત્ર (કર્ણ)માં તે વેલને શાખા ઉપશાખાઓ કુટી, નાગાર્જુનમાં તેને કાંધક કળાઓ બેઠી, વિક્રમાદિત્યમાં એ વેલને કુલ આખ્યાં પણ હે મૂળરાજ, તું દાનેશ્વરીમાં, એ ત્યાગ વેલને મૂળથી ફળ આપ્યાં.

૩૦ તમારા શત્રુઓના મહેલો (મહેલોનાં ખંડેરો) જે ચોખાસામાં વરસાદનાં પાણીથી ન્હાયા છે, પછી (સ્થળે સ્થળે) દ્વાર્ પુટી નીકળી છે તેથી કુશ ધારણ કરેલ હોય એવા લાગે છે, પાણી ચાલવાના રસ્તાઓમાંથી પડતાં પાણીથી નિવાપાંજલિ આપીને, પડતી ભીતોના પોંડાએ (કટકાઓ)ને બ્હાને પોતાના ધણીના પ્રેતને દબેશાં પોંડ આપવાની (શ્રાદ્ધની) ક્રિયા, કરે છે. ૮૮

આ રીતે તે રાજાએ પંચાવન વર્ષ સુધી નિર્બંધક સામ્રાજ્ય કર્યું. પછી (એક દિવસ) સાંજની આરતીને વિધિ પૂરા થયા પછી, રાજાએ પોતાના મુખ-વાસ માટેનું પાન કૂપા કરીને એક વડ (સેવક)ને આપ્યું, અને તેણે હાથમાં લઈ જોડું ત્યાં તેમાં ઝીણાં જન્તુઓ જોવામાં આવ્યાં, એ વાતનું તત્ત્વ (એ ખરાબ ચિન્હ છે એમ) જાણીને વૈરાગ્યથી સંન્યાસ લઇને, જમણા પગના અંગુઠાને અગ્નિ લગાડીને, ગજ (હાથી) દાન વગેરે મદાદોનો આપતાં આપતાં આઠ દિવસમાં—

(૩૧) સયમની કેળવણીને જેનું મન વશ છે એવા તેણે પગને લાગેલા અને જેનાં ધુમાડો તથા જવાળાઓ ઉઘાં જાય છે એવા અગ્નિને પશું સંહર્ષ

૮૭ મૂળરાજે ઉપર પ્રભાણે સ્વતંત્ર રીતે કચ્છમાં જ કચ્છના રાજા લાખા સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યો હતો એમ મિત્રવંશે લખ્યું છે. પણ હેમચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રના રાજા સાથેની લડાઈમાં લાખા સૌરાષ્ટ્રના રાજાના પક્ષમાં લડવા આવેલા હોવાથી તેને મૂળરાજે માર્યો એમ કહે છે.

૮૮. આ સુભાષિતમાં મૂળરાજને દાનેશ્વરી કહેલ છે એ કથનને એનાં દાનપત્રો તથા ખીલ ઉત્પીર્ણ લેખો દેડો આપે છે.

આ સુભાષિત ખાસ મૂળરાજને જ લાગુ પડતું હોય એવું નથી, રાજાવંશના અન્ય સભ્યોને પણ લાગુ પડે છે. (દિ. ૪).

વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રીસ પમાડ્યો. પછી એક વખત લાખો ૮૫ કપિલકોટના કીલામાં હતો ત્યારે મૂળરાજે જાતે તેને ઘેરો ધાડ્યો. ત્યારે ક્યાંક હલ્લો કરવા મોકલેલો પોતાનો માહેય નામનો અતિ સાહસિક સેવક પાછો આવી જાય તેની તે (કચ્છના રાજ) વાટ જોવા લાગ્યા. આ વાતની મૂળરાજને ખબર પડી જવાથી તેના આવવાના રસ્તાએ મૂળરાજે રોકી દીધા. હવે પોતાનું કાર્ય પૂરું કરીને તે માહેય પાછો આવતો હતો, ત્યારે તેને રોકી મૂળરાજના માણસોએ હતીઆરો છોડી દેવાનું કહ્યું. ત્યારે તેણે પોતાના ધણીના કામને ટેકા આપવા માટે (અપમાન ગળી જઈ) હતીઆરો છોડી દઈ, લડવા માટે તૈયાર થયેલા લાખા પાસે આવી તેને પ્રજ્ઞામ કર્યા. પછી યુદ્ધમાં—

(૨૬) જે ઉગીને—છતા ચંદ્રને (ચતુષ્પાને) તાપ ન દેખાડે તો તો એને હલકો જણવો એમ લાખો કહે છે. છેવટ તો આડે કે દશ એમ ગણવા દિવસો જ (વધારે જીવવાના) મળે.

આવાં બોધ વાક્યો બોલતો તથા માહેય સેવકે ઉમ્મરૂતિ દેખાડીને સાહસ કરવા જેને ખૂબ પાનો ચડાવેલો, એવો લાખો મૂળરાજ સાથે દંડ-યુદ્ધમાં ઉતર્યો. પણ ત્રણ દિવસના યુદ્ધ પછી મૂળરાજને આ (લાખો) જીતી ચકાશે નહિ એમ સમજવાથી, એથે દિવસે તેણે સોમેશ્વરનું રમરણ કર્યું અને પોતામા રૂદ્રનો અંશ અવતરવાથી (તેના બળથી) મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો. પછી લડાઈમાં જમીન ઉપર પડેલા ને લાખાની પવનથી હલતી મૂળને મૂળરાજે જ્યારે પગ અડાડ્યો ૮૬ ત્યારે લાખાની માએ તારો વંશ લૂતાં (કોઠ) રાગથી મરણ પામશે એ રીતે શાપ આપ્યો.

(૨૭) જેણે પોતાના પ્રતાપથી અગ્નિમાં લક્ષ (લાખાનો તથા એક લાખ એ પ્રમાણે જે અર્થ ૧૧) હોમ કર્યો અને તેની રાણીઓનાં આંસુઓનાં જુદાં જુદાં દીપાંઓને પકડવાનું સૂત્ર બનાવ્યું. (મતલબ કે આંસુઓની અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલી).

૮૫ કચ્છમા જુજ તાલુકાનું હાલનું કેચ ગ્રામ તે જૂનું કપિલકોટ એમ ૨. ૬. કહે છે. રાસમાળા ત્રી. આ. ભા. ૧ પૃ. ૭૦ દિ.)

૮૬ આ રીતે મરેલા લાખાની મૂળને પગ અડાડવાની વાત હેમચંદ્રે કે મેરૂદંમ પહેલાના કોઈએ નથી લખી, તેમ જ જે એકને લાખાની માએ 'લૂતા રાગથી તારો વંશ મરશે' એ શાપ આપ્યાનો વાત પણ મેરૂદંમે અહીં લખી છે અને તેના કુમારપાદના ચરિત્રમા ઉપયોગ કર્યો છે. જિનમંડન ચણિએ પ્ર. વિ. ની આ કથા ઉતારી છે.

(૨૮) એકએક મોટી લાંબી ; જળમાં આવેલા, કચ્છપર્ણ (એક લાખ કાચના તથા કચ્છના લાખા)ને મારીને લડાઈરૂપી સમુદ્રમાં તેણે (મૂળરાજે) માછીમારપણુ બતાવ્યું.

આ રીતે લાખાની ઉત્પત્તિ અને મરણનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૮૭

(૨૭) જેણે જળવાનોને છતી લોધેલા તે બલિઅસુરમાં ત્યાગરૂપી વેલનો પૃથ્વીમાં જન્મ થયો (બી વંશયું), દધીચીમા તે ત્યાગરૂપી વેલનાં મૂળ દ્રઢ થયાં, રામમાં એ વેલને કાંટા કુટયા, સૂર્ય પુત્ર (કર્ણ)માં તે વેલને શાખા ઉપશાખાઓ કુટી, નાગાર્જુનમાં તેને કાંધક કળાઓ બેઠી, વિક્રમાદિત્યમાં એ વેલને કુલ આવ્યા પણ હે મૂળરાજ, તું દાનેશ્વરીમા, એ ત્યાગ વેલને મૂળથી ફળ આવ્યાં.

૩૦ તમારા શંતુઓના મહેલો (મહેલોનાં ખંડેરો) જે ચોમાસામાં વરમાદનાં પાણીથી ન્હાયા છે, પછી (રથજે રથજે) દુર્વા પુટી નીકળી છે તેથી કુશ ધારણ કરેલ હોય એવા લાગે છે, પાણી ચાલવાના રસ્તાઓમાંથી પડતા પાણીથી નિવાપાંજલિ આપીને, પડતી ભોંતોના પોંડાઓ (કટકાઓ)ને બ્હાને પોતાના ધણીના પ્રેતને હમેશાં પોંડ આપવાની (શ્રાદ્ધની) ક્રિયા કરે છે. ૮૮

આ રીતે તે રાજાએ પચાવન વર્ષ સુધી નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય કર્યું. પછી (એક દિવસ) સાંજની આરતીનો વિધિ પૂરો થયા પછી, રાજાએ પોતાના મુખ-વાસ માટેનું પાન કૃપા કરીને એક વઠ (સેવક)ને આપ્યું, અને તેણે હાથમાં લઇ ભેધું ત્યાં તેમાં ઝીણાં જન્તુઓ ભેવામા આવ્યાં, એ વાતનું તત્ત્વ (એ ખરાબ ચિન્હ છે એમ) જાણીને વૈરાગ્યથી સંન્યાસ લઇને, જમણા પગના અગ્રકાને ઝમિ લગાડીને, ગજ (હાથી) દાન વગેરે મહાદાનો આપતાં આપતાં આઠ દિવસમા—

(૩૧) સંયમની કેળવણીને જેનું મન વશ છે એવા તેણે પગને લાગેલાં અને જેનાં ધુમાડો તથા જવાળાઓ ઉઘાં જાય છે એવા અગ્નિને પણ સંહન

૮૭ મૂળરાજે ઉપર પ્રભાવે સ્વનંત્ર રીતે કચ્છમા જ કચ્છના રાજા લાખા સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યા હતા એમ મેરવજે લખ્યું છે. પણ હેમચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રના રાજા સાથેની લડાઈમા લાખો સૌરાષ્ટ્રના રાજાના પક્ષમા લડવા આવેલા હોવાથી તેને મૂળરાજે માર્યા એમ કહે છે.

૮૮ આ સુભાષિતમા મૂળરાજને દાનેશ્વરી કહેલ છે એ કથનને એના દાનપત્રો તથા બીજા ઉત્કૃષ્ટ લેખો દેકો આપે છે.

આ સુભાષિત ખાસ મૂળરાજને જ લાગુ પડતું હોય એવું નથી, રાજાધરા પદવિ જેવા સુભાષિત સમઢમા પણ મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૬ ટિ. *).

૧૦. વળી જોણે સૂર્યના મહાજને પણ બેઠું તેની આગળ બીજા પ્રતાપીઓની
। વાત જ સુ ૧૮૯

આવા આવા સ્તુતિ વચનોથી જેના વખાણ ચતા હતાં, તે મૂળરાજ
વર્ગમાં ગયો.

સ ૯૯૮ થી પચાવન વર્ષ સુધી મૂળરાજે રાજ્ય કર્યું

આ પ્રમાણે મૂળરાજપ્રબંધ પૂરે થયો

૨૮ સ. ૧૦૫૩ થી ૧૩ વર્ષ સુધી શ્રીચામુંડરાજે રાજ્ય કર્યું. પછી
સ. ૧૦૬૬ થી ૭ મહિના સુધી વલ્લભરાજે રાજ્ય કર્યું, પછી સ. ૧૦૬૬
। ૧૧ વર્ષ અને ૭ માસ સુધી શ્રીદુર્લભરાજે રાજ્ય કર્યું તે રાજ્યએ શ્રી
પાટણમાં દુર્લભ મરોવર બધાવ્યું (આ દુર્લભરાજને મદનસંકર તંથા
જગંપણ એ પ્રમાણે બે બિરો હતાં. ૯૦)

૯૯ મૂળરાજ ઉવટ શ્રીરથજીમાં જઈને જાતે બળી મુચો એમ દ્વાપ્રયમાં
હ્યું છે. (સ. ૬ સ્તો. ૧૦૭) અને વસંતવિલાસમાં તે આજ સ્થાન મળે છે.
(સ. ૩ સ્તો. ૭). જિનમહાનગ્નિએ પણ જાતે જમણા પગને અગ્રે આગ
લગાડીને અદાર પ્રહરમાં બળી મુચો એમ કહ્યું છે.

૯૦ અમુક હાથ પ્રતગા તથા ખેલા છપાવેલી પ્રતમાં જે પાઠ છે. (જુઓ
મૂ. પૂ. ૨૯ ટિ. ૪) તે પ્રમાણે સ. ૧૦૫૦ (૫૨) ના માગણ સુદિ ૧૧ વાર
શુક્ર પુષ્યનક્ષત્ર અને વૃષભજીમાં શ્રીચામુંડરાજ ગાદી ઉપર બેઠો, આણે પાટણમાં
અદનાથદેવ તથા અધિજીવરના મંદિરો કરાવ્યા, સ. ૧૦૬૫ આશ્વિન સુદિ ૫
શોભવાર સુધી ૧૩ વર્ષ ૧ માસ અને ૨૪ દિવસ તેણે રાજ કર્યું પછી સ. ૧૦૬૫
આશ્વિન સુદિ ૬ મગધવારે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર અને ત્રિશુલ લગ્નમાં શ્રીવલ્લભરાજ ગાદી
ઉપર બેઠો. આ રાજ્યનું માળવા દેશમાં મારાના કિલ્લાને ઘેરો ધાવેલા શીળીના રોગથી
મરણ થયું, અને રાજદમન રાકર તથા જગજપણ એ પ્રમાણે તેના બિરો હતા.
સ. ૧૦૬૫ ચૈત્ર સુદિ ૫ સુધી ૫ મહિના અને ૨૯ દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું.
પછી સ. ૧૦૬૫ ચૈત્ર સુદિ ૬ વાર ગુરુ અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર અને મકર
લગ્નમાં તેના બાઈ દુર્લભરાજનો રાજ્યમાં અભિષેક થયો. આણે શ્રીપત્તનમાં
ધટિકાગૃહ, દાનસાળા અને હાથીખાના સાથે સાત માળનું ધવલ ગૃહ કરાવ્યું. અને
પૌતાના બાઈ વલ્લભરાજના એથ માટે મદનસંકર પ્રાસાદ તથા દુર્લભ સરોવર કરાવ્યા.
ત્રિવરુગ પોતે જ વિચાર મેલીમાં લખે છે કે સ. ૧૦૫૨ ના વર્ષમાં વલ્લભરાજ ગાદીએ બેઠો
અને તેણે ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને પછી સ. ૧૦૬૬ માં ગાદીએ બેઠેલા તેના
બાઈશ્રી દુર્લભરાજનું રાજ્ય જ્યાર વર્ષ રહ્યું (સરકરી પ્રત I. A. Vol VI. p. 214
માનો હતારો) જિ. મ. જણના કુમારપાલ પ્રબંધમાં તે પ્ર. ચિ. ના ઉપર આપેલા
વચનોનો ઉતારો મળે છે. ચાચુડે (સ. ૧૦૫૩થી એમ નથી કહ્યું પણ) ૧૩ વર્ષ,

૨૯ પછી પોતાના લાઇના પુત્ર જીમનો રાજ્યમાં અભિષેક કરીને તીર્થોપાસનાની વાસનાથી દુર્લભરાજ જાતે વારાણસી તરફ જવા નીકળ્યો, રસ્તામાં માલવ મડળ પહોંચતાં, તેના મહારાજ શ્રીમંતે “છત્ર ચામર વગેરે રાજ શિલ્પો મુકીને જાવા (કાર્પટિક)ના વેષે આગળ જાવ અથવા યુદ્ધ કરો” એમ કહેવાથી, ધર્મમાં વિદ્ન આત્મ્ય એમ જાણીને એ મમમ વૃત્તાંત શ્રીજીમ રાજને કહેવરાવી જાવાને વેષે તીર્થમાં જઈ પરલોકની સાધના કરી, મરણ પામ્યો. ત્યારથી માળવાના રાજાઓ સાથે શુભરાતના રાજ-એને મૂળ વિરોધ થયો. ૯૧

વલ્લભરાજે ૭ માસ અને દુર્લભરાજે ૧૧ વર્ષ ૭ માસ રાજ્ય કર્યું એટલું કહ્યું છે. રાનમાળમાં તથા પ્રવચન પરીક્ષામાં પણ આજ પ્રમાણે છે.

ચામુંડ વિષે સુ. સં., સુ. જી. ૬, ડી. કૌ. વ. વિ. વગેરેમાં ખાસ કંઈ નથી કહ્યું. પણ દ્વયાશ્રયમાં કેટલુંક પ્ર. ચિ. થી જુદું છે. બારણ ઉપર ચામુંડને મૂળરાજે મોકલેલો એતો ઉપર કહ્યું જ છે. ખીલુ તીર્થયાત્રા કરવા કારી તરફ જતા દુર્લભરાજના છત્ર ચામરાદિ લઈ લીધાનું મેરદુગ કહે છે, પણ દેમચંદ્રનો દીકાકાર ચામુંડના છત્ર ચામરાદિ માળવાના રાજાએ લઈ લીધા (સ. ૭ સ્તો. ૩૧) અને એજ કારણથી ચામુંડ વલ્લભને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો અને વલ્લભ રીતજાથી મર્ચા પછી ચામુંડ દુર્લભરાજને આડીએ બેસારી પોતે શુકલ-નીર્ધમાં જઈ રહ્યો, (સ. ૭ સ્તો. ૫૮) એન કહે છે. વલ્લભરાજે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલો એટલું તો સુ. સં. (સ. ૨ સ્તો. ૧૪), ડી. કૌ. (સ. ૨ સ્તો. ૧૦) અને સુ. ડી. ૬. (સ્તો. ૩૨) માં પણ છે. વળી દિગ્વિજયના પાઠ પ્રમાણે જયજય પણ એલું વલ્લભરાજનું બિરહ હોવાનું પણ સુ. સં. (સ. ૨ સ્તો. ૧૫), વસન્તવિલાસ (સ. ૩ સ્તો. ૧૦) સુ. ડી. ૬ (સ્તો. ૩૨) અને ડી. કૌ. (સ. ૨ સ્તો. ૧૧ ડી. કૌ. માં જન-લકપન એમ રાજ છે.) અને દ્વયાશ્રયમાં છે (સ. ૭ સ્તો. ૪૦) દ્વયાશ્રયના દીકા કારે રામુઓ ઉપર વાપની પેઠે તડાપ મારતો માટે જયજયન કહેવાયો એમ પ્રવાસો કર્યો છે (એજન) અને ડી. કૌ. કારે ‘ વૈરીઓના શહેરોને ઘેરતો હોવાથી ’ એમ પ્રવાસો કર્યો છે, વલ્લભરાજના રાજદમન (કે મદનરાજ) નિરહનો ખીલ કાઢ્યો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, વલ્લભરાજને માળવાની ચડાઈમાં વૈલો જેને ન ઓળખી રાક્યા એવો રોગ થયો એમ દેમચંદ્રે કહ્યું છે, દીકાકારે રીતજા નામ પાડ્યું છે (સ. ૭ સ્તો. ૪૩). પાટણની ખાઈની આગળ દુર્લભરાજ રાજનું સરોવર હોય એમ વ. વિ. માં કહ્યું છે (સ. ૨ સ્તો. ૪૧).

૬૧ દુર્લભરાજના છત્ર ચામરાદિ લઈ લેનાર માળવાના રાજનું નામ મુંજ મેરદુગે તથા તેને અનુસરી નિર્નમંડને પણ આપ્યું છે, પણ એતો ભૂલ છે. કારણકે મુંજને મારનાર માન્યએટનો વૈલવ વિ. સ. ૧૦૫૩-૫૪ માં મરણ પામ્યો

(૬) મુંજરાજ પ્રબંધ.

હવે પ્રસંગોપાત્ત માલવ મંડળના અધિકારરૂપ શ્રીમુંજ રાજાનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે (આપીએ છીએ). ખેલાં માલવ પ્રદેશમાં શ્રીપરમારવંશનો ૯૨ સિંહદંત ભટ્ટ નામનો રાજા હતો. તે (રાજપાટિકા) છડી સ્વારીમાં ફરતો હતો; ત્યાં સર નામના ધામના ઝુંડમાં તરતનું જન્મેલું અતિ રૂપાળું બાળક તેના જોવામાં આવ્યું અને તે બાળક ઉપર પુત્ર પ્રેમ થવાથી તેણે તે બાળકને ઉપાડી ભણ રાણીને આપ્યું, અને તેનું મુજ એવું જન્મ સ્થાન યોગ્ય નામ પાડ્યું. આ પછી આ રાજાને સીન્ધવ નામનો પુત્ર થયો. પછી સર્વ ગુણોના સમૃદ્ધ જોનામાં એકઠો થવાથી જે ચિત્તાકર્ષક લાગે છે તે મુંજનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છાવાળો રાજા તેના (મુંજના) મહેસે ગયો. મુંજે અતિશય નરમ બનીને તથા પોતાની રાણીને વેનાસનની પછરાડે રાખીને પ્રજામપૂર્વક રાજાનો આદરસત્કાર કર્યો. ત્યારે રાજાએ તે પ્રદેશમાં એકાંત જોઈને તેના (મુંજના) જન્મનું વૃત્તાન્ત જોડેથી સંજગાવીને કહ્યું કે “ તારી ભક્તિથી મને સંતોષ થયો છે તેથી પુત્રને મુકોને તને રાજ્ય આપું છું. પણ આ સીન્ધવ નામના ભ્રાત્ર સાથે પ્રીતિથી વર્તવું ” એમ શીખામણ આપીને તેનો અભિષેક કર્યો. પોતાના જન્મની વાત પોતાની રાણી મારકત ફેરાશે એવી શંકાથી તેણે (મુંજ) પોતાની રાણીને પણ મારી નાખી. પછી પરાક્રમથી જેણે પૃથ્વીને ફાગવી છે એવા તથા સર્વ વિદ્વાનોના ચક્રવર્તી એવા શ્રીમુંજે રાદાદિત્ય

છે, અને ૧૦૫૩ સુધી તેા અણહિલપુર પાટણની ગાદી ઉપર મુંજરાજ હતો. એટલે આપુંડના સંબંધમાં જો આ બનાવ બન્યો હોય તો માજરાનો રાજા સિન્ધુ-રાજા હોવો જોઈએ. સિન્ધુરાજે લાટ છત્યાનું નવ સાહસાક ચરિત્ર (સ. ૧૦ પ્રો. ૧૭)માં કહ્યું છે. અને કુર્બંજરાજના છેલ્લા વર્ષમાં એ બનાવ બન્યો હોય તો ભોજ રાજા હોવો જોઈએ.

જોમને કુર્બંજરાજના બાઈ નાગરાજનો પુત્ર દુયાકયમાં કહ્યો છે, એટલે પ્ર. ચિં. ની કેટલીક પ્રતોમાં કુર્બંજરાજનો પુત્ર કહ્યો છે તે જૂથ છે.

માજવા સાથે મુંજરાજના રાજાએને વિરોધ થવાનું કારણ મેરુત્રને કહ્યું છે તે કરવાં જુડે, મુંજરાજના વજનથી આવેલું અને જેવ રાજ્યના સીમાડા પાસે મારો હોવાથી કાયમ આહુ રહેલું લાગે છે.

૯૨ માજવાના પરમાર રાજાનું નામ અહીં સિંહદંત આપ્યું છે, કેટલીક પ્રતોમાં, સિંહસટ તથા શ્રીદર્પ પણ આપ્યું છે, રત્નમંદિર અલિએ પણ શ્રીદર્પ આપ્યું છે. નવ સાહસાકચરિત્રમાં એ રાજાનું નામ સીધક આપ્યું છે અને રાજા મુંજે પોતાના વિ. સ. ૧૦૩૧ના લેખમાં પણ એ જ આપ્યું છે,

નામના અમાત્ય ઉપર રાજ્યની ચિન્તાનો ભાર નાખી તથા સીધા નામના તે ભાઈને, તે તોફાની હોઈને આશાલંગ કરતો હોવાથી સ્વદેશમાંથી દેશવટે આપો સાંભા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. આ સીધા ગૂર્જર દેશમાં આવી ૯૪કોશદ્દ નગર પાસે પોતાનું ગામકું વમાવી દીવાળીની રાતે શિકાર કરવા ગયો અને ચોરોને વધ કરવાની જગ્યા પાસે એક છુંડને ચરતો જોઈ, છાળા ઉપરથી નીચે પડી ગયેલા ચોરના રાખને જોયા વગર તેને ગોઠણથી નીચે નાખી દઈ છુંડ ઉપર જેવું બાણ તૈયાર કર્યું તેવા રાખે સંકેત કર્યો, એટલે રાખને હાથે અડતું ચટકાવી બાણથી તે છુંડને મારી જેવું છુંડને ખેંચ્યું તેવું જ રાખ ખડખડોત્ત હસીને ઉછું થઈ ગયું. ત્યારે સીન્ધવે રાખને કહ્યું કે તારા સંકેત વખતે છુંડને બાણ મારવું એ શ્રેયસ્કર છે. અથવા બરાબર જોઈને મેં પ્રહાર કર્યો છે. ૯૪ આ પ્રમાણે તેના વાક્યથી તે હિંદુ શોધતા પ્રેતે તેના નિર્મીત સાહસથી સંતુષ્ટ થઈને “વર માગી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે તેણે ‘મારું બાણ જમીન ઉપર ન પડે’ એમ માગ્યું. અને “ખીજ વાર વરદાન માગી લે” એમ સાંભળીને ‘મારા બાહુને બધી લક્ષ્મી સ્વાધીન થાવ’ એમ માગ્યું. ત્યારે તેના સાહસથી ચકિત થયેલા પ્રેતે “તારે માળનામાં જવું” એમ કહ્યું. “ત્યા મુજ રાજ્યનો વિનાશ પાસે આવ્યો છે. છતાં તારે ત્યાં જવું જ, ત્યાં તારા વંશમાં રાજ્ય આવશે” તેનો મોકલેલો સિંધુલ ત્યાં ગયો અને મુજ રાજ્યની પાસેથી સારી આવકવાળો દેશ મળ્યો પણ ફરી તેણે હિંદુતાઈ કરી ૯૫ એટલે શ્રીકૃષ્ણે તેની આંખ ફોડી નાખી અને લાકડાના પાજરામાં રાખ્યો ત્યાં તેને ભોજ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે બધાં મજરાઓ બણ્યો, છત્રીરા

૯૩ શુભરીવૃત્ત ભોજ પ્રબંધમાં મેઘપાટમાં નામદદ (નામડા ?) પાસે ગામ વસાવ્યું એમ લખ્યું છે. (ભુજો મૂળ ૫ ૩૨ ટિ. ૫) પણ રત્નમંદિર ગણિતે ૧૧૬૬ લખ્યું છે.

કાસદદ તે હાલનું કાસદ્રા-ધોળકાથી પાલીતાણે જતા રીયા રસ્તામાં ગણિત પાસે આ ગામ છે વરતપાલની યાત્રામાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે. આણી તળેટીમાં, માવેલું કાંચદ્રાતે કાસદદ એવો પણ પુરાતત્ત્વમાં એકમત છે.

૯૪ આ વાક્યનો અર્થ અરપણ છે, યોનીના તથા રા. દી. રાત્રીના ભાષા-ભાષી પણ મૂળના રાખડો બરાબર બેસતા નથી, (ભુજો મૂળ ૫, ૩૨ પંક્તિ ૬-૭)

૯૫ સિંધુલે ફરી કું હિંદુતાઈ કરીએ પ્ર. ચિ.ની એક પ્રવચન તથા રત્નમંદિર ગણિતે આપ્યું છે, કે ‘એક વખત એક તેલીને ઘેર જઈ સિંધુલે તેલ માગ્યું તે તેલ તેલીએ ન આપ્યું એટલે તેણે ક્રોધ કરીને તેલીના ગળામાં કોરા વાળી દીધી, ૨ કોઈ મલકથી નીકળી નહિ પણ ઉવટે સિંધુલે જ કાઢી’ આ વાનમાં કાંઈ નાદ નથી, નહોતો તેલી અને દુળણો રાજપુત પાડોશી હતા અને તેલીની સ્ત્રીના દેખાથી વરકરાઈ એક વખત ગામમાં છુળીઓ વાગ્યો ત્યારે શરાવનમાં પેલા જપૂતે કોરા તેલીના ગળામાં વાળી દીધી એવી લોકકથા પ્રસિદ્ધ છે.

આયુધો વાપરતાં શીખ્યો. ૭૨૯૬ કળાઓ રૂપી સમુદ્રમાં પારગત થયો. અને સર્વ (શુભ) લક્ષણ યુક્ત થઇને વધતો લાગ્યો. તેના જન્મ વખતે જાતક જાણનાર કોઇ જોશીએ જન્મ પત્રિકાનો કળાદેશ કહ્યો કે:-

(૭૨) પચાસ અને પાંચ વર્ષો, સાત માસ અને ત્રણ દિવસ સુધી બોજ રાજ ગોડદેશ સાથે દક્ષિણાપથ ભોગવવાનો છે.

આ શ્લોકનો અર્થ મમજીને, એ હશે તો મારા દીકરાને રાજ્ય નહિ મળે એમ આશંકા કરીને તેનો વધ કરવા માટે મુંજે તેને ચડાવોને સોંપ્યો. પછી મુધરાતે વધ કરવા લાઈ ગયેલા બોજની અતિ મનોહર મૂર્તિ જોઈને જેના મનમાં અનુકંપા પ્રગટી છે અને તેથી જેઓ ધ્રુજ રહ્યા છે એવા ચડાવોએ ' તારા ધૃષ્ટ દેવડું રમરણ કરી લે ' એમ બોજને કહ્યું ત્યારે તેણે-

(૭૩) તે સત્યુગના અલંકારરૂપ રાજ માધાતા ગયો; જેણે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો તે રાવણને મારનારા રામ ક્યાં છે ? યુધિષ્ઠિર વગેરે તમારા સુધીના બીજા રાજાઓ પણ ગયા. પણ હે રાજ આ પૃથ્વી તેમાંના કોઇ સાથે નથી ગઈ પણ હવે તમારી સાથે જશે એમ ધાઈ છું.

આ કાવ્ય કાગળમાં લખીને તે મારાઓના હાથમાં રાજને આપેવા માટે આપ્યો. ૯૭ તે જોઈને રાજના મનમાં અતિ ખેદ થયો, અને તેણે આંસુઓ પાડતાં ભૂલકત્યા (બાળકત્યા) કરનાર તરોડ પોતાની નિન્દા કરી પછી તેઓ (મારાઓ) મારફત બહુમાન સાથે બોજને તેડાવી લઈ તેનું યુવરાજ પદવી આપીને સન્માન કર્યું. આ વખતે તિલંગ દેસના રાજ શ્રી તૈલિપે સૈન્ય મોકલીને મુંજને દબાવ્યો. ત્યારે રોગથી પીડાતા અમાત્ય રૂદાદિત્યે ના કલ્પા છતાં તેની સામે મુજ ચડ્યો, ત્યારે રૂદાદિત્યે કહ્યું કે " તમારે ગોદાવરી નદીની હદ રાખવી એ નદી ઓળંગીને ઓળંગ ન જવું. " ૯૮ આ રીતે સોગન આપીને વાર્તા છતાં " તેને પહેલાં ૭ વાર

૯૬ ૩૬ જાતના આયુધો તથા ૭૨ જાતની કળાઓના નામ રતનમંદિર ગણીએ આપ્યા છે. શુભ લક્ષણોનું વર્ણન કલ્પસૂત્ર સુખ જોધિકામાં છે.

૯૭ બોજને મારવા માટે મારાઓને આપ્યો ને તેઓએ જ બોજને છવતે રાખ્યો એ રીતે ઉપર વર્ણન છે. પણ જલ્લાલના બોજ પ્રબંધમાં તથા રતનમંદિર ગણિના બોજ પ્રબંધમાં જાણના રાજ વરસરાજ ને બીજાને મારનાખવાની કૃત્રમ કર્યો, અને તેણે સત્તાડી રાખ્યો વગેરે વધારે વિસ્તારવાળી કથા છે.

૯૮ મુંજને ગોદાવરી ન ઓળંગવાનું રૂદાદિત્યે કહ્યાનું શુભરીતે પણ કહ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૩૩ ટિ. ૪) રતનમંદિરગણિએ એ નથો કહ્યું પણ અપશુકનો થયા એમ કહ્યું છે,

જલ્લાલે તો મુંજ કેદ પકડાયાની તથા ત્યાં મરવાની વાત જ બધી આપી પણ મુંજ બોજને ગાદી ઉપર બેમારી તપોવ્રતમાં ગયો એમ જ લખ્યું છે.

હરાબ્યો. છે. ” એ રીતે તેની અવગણના કરીને, પોતાના હિપર અતિ શ્રદ્ધા રાખી તેણે નદી ઝાંઝગી સામે કડિ લસકરની છાવણી નાખી. રૂદ્રદિત્યે રાજનું આ વૃતાન્ત સાંભળી રાજના અવિનયને પરિણામે ભાવિ વિપત્તિની આશંકા કરી જતે ચિતામિમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તૈલિષે છજ અને બજવડે તેના સૈન્યને વીખેરી તથા મારી નાખ્યું અને શ્રીમુંજ રાજને મુંજ ધાસનાં દોરઝાં થી બાંધી, પકડી લીધો અને કેદખાનામાં લાકડાના પિંજરામાં પૂરીને રાખ્યો. ત્યાં તૈલિષની બેન મૃણાલવતી ૯૯જે મુંજની સેવા ચાકરી કરતી તેના મુંજની સાથે રાખેલીના સંબંધ થઈ ગયો. પછી પાછળ રહેલા મુંજના પ્રધાનોએ કેદખાના સુધી સુરંગ (ભોંયડું) ખોદી (કેવી રીતે ભાગવું) તેના સંકેત તેને જણાવ્યો. દ્રુવે એક વખત મુંજ પોતાનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં જોતો હતો ત્યાં મૃણાલવતી પાછળથી આવી અને તેનું વૃદાવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયેલું મોઢું અરીસામાં દેખાયું, ત્યારે જુવાન ૧૦૦ મુંજના મોઢાની પાસે જ પોતાનું વૃદ્ધ મોઢું દેખાવાથી તે વધારે શીકું લાગતાં અને તેથી મૃણાલવતીને ખિન્ન જોઈને મુંજે કહ્યું કે:—

(૩૪) મુંજ કહે છે કે “હે મૃણાલવતી ! તારૂં પૌવન ગયું, એ માટે ખેદકર માં, કારણ કે સાકરના સેંકડો કટકા થયા હોય તો પણ તે આવવાથી મીઠી'જ લાગે છે. ”

આ પ્રમાણે તેને કહીને પોતાને દેશ જવા હજીજતો, છતાં તેના વિરહ ન સહી શકતો મુંજ ભયથી પોતાની વાત (સુરંગ મારફત પોતે ભાગી જવા માગે છે તે) તેને જણાવી શકતો નથી. વારંવાર પૂછવા છતાં મુંજે પોતાની ચિંતા તેને જણાવી નહિ, ત્યારે તેણે મીઠાં વગરની મોળી તથા અતિ મીઠું નાખીને ખારી રસોઇ ખવરાવી પણ વિચારમાં હોવાથી તેને સ્વાદની ખબર ન પડી, એ જોઈને ખૂબ રનેહ બતાવીને તથા આગ્રહભરેલી વાણીથી મૃણાલવતીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ હું આ

૯૯ આ મૃણાલવતી તૈલિષના કક્કા દેવદે રાખેલી સુંદરી નામની દાસીનો પુત્રી હતી. અને તે જુવાન થતાં તૈલિષે તેને શ્રીપુરના ચક્રરાજને આપી હતી અને ચંદ્ર શૂળ રોગથી મરણ પામતા તે પાછી લાઇને ઘેર આવી આ વિધવા તૈલિષના કહેવાથી મુંજના ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા રાખતી. એ પ્રમાણે યુગશીલે મૃણાલવતીનું ચરિત્ર આપ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૩૪ ટિ. ૧)

૧૦૦ મેરુતંગ કેદમાં પડેલા મુંજને જુવાન કહે છે પણ તેને જાદીએ બેઠે એ વખતે બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષો થઈ ગયા હતાં એ જોતા તેની ઉમ્મર ચાળીસ ઉપર તો હોવી જોઈએ.

બોધરા મારફત મારે દેશ જઈ છું, જો તું ત્યાં આવે તો મહાદેવીના પદે તારો અભિષેક કરી મારી કૃપાનું ફળ જતાવું." આના જવાબમાં "ધરણીના દાખડો લઈને આવું ત્યાંસુધી એક ધણુ વાટ જીવો" એમ કહીને મૃણાલવતી ગદ્ય પથ્ય તે ધરડી વિધવાએ 'ત્યાં જઈને મને એ છોડી દેશે' એમ વિચાર કરીને પોતાના લાઘ-રાજને આ વૃત્તાન્ત કહી દીધો, અને પછી તેની વધારે વિડંબના કરવા માટે, તેને દોરડાંથી બંધાવી ઘેર ઘેર તેની પાસે બીજા મગાવી. આ રીતે ઘેર ઘેર ભ્રમતા તેણે નિર્વેદથી ભરેલા ચિત્તે નીચેનાં વચનો કહ્યાં છે:—

(૩૫) ૧૦૧ સર્વના ચિત્તને દરી લેવા માટે મન્મથની વાતો કરવામાં જ્યો કુશળ છે તે સ્ત્રીઓમાં જ્યો વિશ્વાસ રાખે છે તે માણસો અમારી પેઠે ધણો એક પામે છે.

(૩૬) (બાલ્યાવસ્થામાં) બોળી તુટીને હું કેમ ન મુઓ ! હું શા માટે બળીને રાખ ન થઈ ગયો ! આ મુંજ દોરીએ બંધાઈને માંકડા પેઠે હિંડે છે.
વળી—

(૩૭) હાથીઓ ગયા, રથો ગયા, ઘોડા ગયા, પાવણ માણસો ગયાં, એક પથ્ય નોકર નથી, માટે હે સ્વર્ગમાં રહેલા રક્ષાદિત્ય ! તારી સામે જોઈ રહેલા મને તું આમનથ્ય કર (બોલાવી લે).

વળી એક દિવસ કોઈક ગૃહસ્થને ઘેર બીજા મગવા મુંજને લઈ ગયા, ત્યાં તેની પત્ની હાથમાં ક્ષુદ્ર કાચલીવાળા મુંજને જાણ પાછને ગર્વથી માથું ઉંચું રાખી બિલ્લા આપવાની નથી એમ કહેવા લાગી ત્યારે મુંજે તેને કહ્યું કે:—

(૩૮) હે બોળી મુઘ્ધા ! તું મને હાથમાં કાચલીવાળો જોઈને ગર્વ કરમાં; કારણકે મુંજનાં ચૌદસો ને છાંતેર હાથીઓ ગયા, (અને અત્યારે આ સ્થિતિ છે).

(૩૯) ૧૦૨ હે માંકડા ! આ સ્ત્રીએ તને ખંડિત કર્યો એ માટે ઉદ્વેગ કરીશમાં; કારણકે રામ, રાવણ, મુંજ વગેરે કોણ કોણ સ્ત્રીથી ખંડિત નથી થયા.

૧૦૧ રત્ન મંદિર ગણિએ ને પાઠ આપ્યો છે તેના અર્થ નીચે પ્રમાણે માય છે:—

સ્ત્રીના ચિત્તમાં સો, મનમાં સાઠ, અને હૃદયમાં જત્રીસ પુરપેરા દોષ ■ એવી સ્ત્રીને ને અમે વિશ્વાસ કર્યો તે અમે ખરેખર મૂર્ખ છીએ. (જુઓ શાખાંતર ૫. ૧૪)

૧૦૨ રત્ન મંદિર ગણિએ મુકુટ ને બદલે મંદક પાઠ આપ્યો છે અને તેના અર્થ શાખાંતરકર્તાએ " ધીથી નીવરતો અર્ધો રોટલો " એમ કર્યો છે.

(૪૦) ૧૦૩હે મંત્ર (રેટીયા), તું રડમાં, મને તો માત્ર કટાક્ષ મારીને આણે લમાવ્યો છે, પણ (તને) હાથથી ખેંચે ત્યારે તો વાર્તા જ શી !

(૪૧) જે શુદ્ધિ પછી ઉપજે છે તે શુદ્ધિ જે પહેલાં ઉપજે તો, મુંજ કહે છે, હે મૃણાલવતી ! કાઈ દુઃખ ન વેડે.

(૪૨) યશના મુંજરૂપ, હાથીઓનો સ્વામી, અવન્તીનો રાજા અને સરસ્વતીના નિવાસરૂપ એવો જે મુંજ પહેલાં કૃતકૃત્ય હતો, તેને કહ્યાટકના રાજાએ પોતાના પ્રધાનની શુદ્ધિની મદદથી જ પકડી લીધો અને પછી યજ્ઞો ઉપર ચડાવ્યો. ખરેખર કર્મની ગતિ વિષમ છે.

(૪૩) ઈંદ્રના મિત્ર અને યજ્ઞપુરૂષના તેજરૂપી અંશ (રામ વગેરે) ને જન્મ આપનાર, જે દશરથ તે દોકરાના વિરહ દુઃખથી પથારીમાં મરી ગયા અને ગરમ તેલની કોઠીમાં રાખી મુકેલા તેના શરીરને અગ્નિમંરકાર પણ લાંબે વખતે થયો. ખરેખર કર્મની ગતિ વિષમ છે.

(૪૪) હે દ્રવ્યથી અંધ મૂઢ ! તું દુઃખમાં પડેલાની હાંસી શું કરે છે ! લક્ષ્મી સ્થિર ન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ! શું તું પાણીના રેંટમાં ખાલી બડાઓ ભરાય છે અને ભરેલા ખાલી થાય છે એ ભ્રેતા નથી !

(૪૫) શંકા ઉત્પન્ન કરે (ખીક લગાડે) એવી માણસની ખોપરી એ એનાં ધરણું છે, અને જેનાં અંગો સિચિલ-લયડી ગયેલાં છે એવો ભૂંગી એ એનો સેવક છે, અને ધનમાં એક ધરડો બળદ એની પાસે છે; સર્વ દેવાના પણ ગુરુ એવા શંકરની જ્યારે આવી અવસ્થા છે; ત્યારે માથે વિધિ વાંકો થતાં આ આપણે તો કાણુ !

(૪૬) જેની આસપાસ સમુદ્ર ખાઈ રૂપ છે તે લંકા જેવો ગદ, અને દશ માધાવાળો રાજા તેનો ગદપતિ હતા ભાગ્યનો ક્ષય થતાં તે બધું ભાંગી ગયું માટે હે મુંજ ! તું ખેદ કરમાં.

આ રીતે લાંબા વખત સુધી બીખ માટે લમાવીને વધ કરવાની જગ્યાએ લઈ જઈ રાજાનો આજ્ઞાથી વધનો વિધિ કરવામાં આવ્યો. એ વખતે મારાઓએ 'ઘણ્ટ દૈવતનું સ્મરણ કરો' એમ મુંજને કહ્યું. ત્યારે મુંજે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૪૭) યશના મુંજરૂપ મુંજ જતાં લક્ષ્મી તો ગોવિંદ પાસે જશે, અને વીર-લક્ષ્મી (શૌર્ય) વીરોને ઘેર જશે પણ સરસ્વતી આધાર વગરની થઈ જશે.

૧૦૩ ટોનીએ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે, મૂળનો યંત્રક રાખ્ધ એ મુંજને કેરવનાર સિપાઇને સંબોધન છે એમ તેણે ગણ્યું છે.

આ વગેરે મુંજનાં વાક્યો સમજવાં. પછી મુંજને મારીને તેનું માથું રાજ મહેલના આંગણમાં ચણી ઉપર પરાવી હમેશાં તેના ઉપર દહીં ચોપડાવી રાજ્યે પોતાનો ક્રોધ કાઢ્યો. પછી માળવા દેશમાં, આ વૃત્તાન્ત જાણીને તેના પ્રધાનોએ તેના બાઈના દીકરા ભોજનો રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો. ૧૦૪

પરિશિષ્ટ (ગ)

મેરુતુંગે શ્રી મૂળરાજ વિષે પોતાના સમયમાં લોકકથામાં-અથવા એ પોતે કહે છે તેમ સદ્ગુરુ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત જોટલી વાતો આપી છે તેમાંથી મૂળરાજના ઔલુક્ય વંશની વાત તો નિઃસંદિગ્ધ છે, કારણ કે એના પોતાનાં તથા એના વંશજોનાં દાનપત્રો એ વાતને ટેકા આપે છે. કોષ લેખકે પણ એ બાબતમાં વિસંવાદી કથન કર્યું નથી.

ઔલુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ માટે જુઓ ટિ. ૬૬, એથી વધારે એ બાબતનો વિચાર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કરવો એ જ યોગ્ય છે. મૂળરાજના દાદાનું નામ મુંજલ હતું એમ મેરુતુંગ કહે છે, પણ એને કોષનો ટેકો નથી. જુલક જુલદેવ કે જુલગડદેવથી મૂળરાજ સુધીની વંશાવળીનો તો મેરુતુંગે ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી એટલે એ વિચારણીય જ નથી. મૂળરાજના બાપનું નામ રાજ હતું એ ચોક્કસ હકીકત છે, કારણ કે હેમચંદ્ર તેને રાજપુત્ર કહે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૬૩) એટલું જ નહિ પણ મૂળરાજે પોતે પોતાને વિ. સં. ૧૦૪૩ ના લેખમાં પોતાને ' મહારાજધિરાજ રાજિસુત ' કહેલ છે, આ રાજિને બીજ અને દડક નામના બાઈ હોવાની વાતને કોષ ઉત્કીર્ણ લેખનો તો ટેકો નથી પણ હેમચંદ્રે દડક કે દડકનો ભત્રીજો મૂળરાજને કહ્યો છે, અને તેના દીકાકારે તો રાજિ, બીજ અને દડક એ રીતે ત્રણ બાઈઓનાં નામ આપ્યાં છે અને મૂળરાજને રાજિ પુત્ર કહ્યો છે (સ. ૩ શ્લો. ૯૯). મૂળરાજની માનું નામ મેરુતુંગે તથા તેને અનુસરી જિનમંડનગણિએ લીલાદેવી આપ્યું છે, પણ હેમચંદ્રે ચંડિકામાત સંબોધન કર્યું છે અને દીકાકારે તેના અર્થ ચાણદાલદેવો નામ્ની માતા ચસ્ય એમ વિકલ્પે અર્થ કર્યો છે (સ. ૧ શ્લો. ૧૮૮).

મૂળરાજ કે તેનો પિતા રાજિ ગુજરાતમાં ક્યાંથી અને શી રીતે આવ્યા એ બાબતમાં મેરુતુંગના કથનને જિનમંડનગણિ અનુસરે છે. ધર્મા-

૧૦૪ રત્ન મંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમાં પ્ર. ચિ. ની કોટલીક પ્રતો પેઠે થોડા પ્રાકૃત વચનો વધારે મળે છે. બાકી કયા ભાગ ઉપર પ્રમાણે છે.

રસપ્રમાં પણ તેને મળતું કયન છે, પણ એ પહેલાના કાષ્ટ અંચકારે કાંઈ કહ્યું નથી. એટલે એ વિષયનો વધારે વિચાર અહીં કર્તવ્ય નથી. મૂળરાજને અણુદિલવાડની ગાદી શી રીતે મળી એ વિષે હેમચંદ્રે મૌન સેવ્યું છે. સુ. સં. માં મૂળરાજને ચાપોતકટના છેલ્લા રાજાનો લાલેજ કહ્યો છે, પણ ગાદી કેવી રીતે મળી તે કહ્યું નથી. મેરુતુંગે જ વિચાર શ્રેણીમાં મૂળરાજને દૌહિત્ર કહ્યો છે તે તો ભૂલ જ લાગે છે, અને મૂળરાજ પોતે તો “પોતાના પરાક્રમથી સારસ્વત મંડળ (સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ) મેળવ્યો” એમ વિ. સં. ૧૦૪૩ ના દાનપત્રમાં લખ્યું છે.

સપાદ લક્ષ્મી ચંદ્રાબતી વાત હેમચંદ્રે કે બીજા કાષ્ટએ નથી લખી પણ માનવા યોગ્ય છે, કારણ કે સપાદલક્ષ્મી રાજાઓના કવિ નયમંદ્ર મૂરિએ લખેલ છે (જુઓ હમ્મીર મહાકાવ્ય સ. ૨ શ્લો. ૭-૯) આ કવિએ તો મૂળરાજને વિઘ્નહરાજ બીજાએ માર્યો એમ લખ્યું છે, પણ એ સાચું નથી લાગતું.

લાટના બારંપને દરાબ્યાની વાત હેમચંદ્રે જુદી રીતે આપી છે, પણ બારંપ મૂળરાજના વખતમાં લાટેલ દોવાની વાત તો એના પૌત્ર કીર્તિરાજનાં તથા વૃદ્ધ પ્રપૌત્ર ત્રિલોચનપાલનાં તામ્રપત્રથી માનવા યોગ્ય હરે છે.

લાખાને મૂળરાજે માર્યાની વાત હેમચંદ્રે જુદી રીતે લખી છે. કચ્છના લાખાને કે લાખાની સેનાને દરાવી; એટલું તો સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૬) માં, સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)માં, વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨૪) માં તથા કી. કી. (લાખાને માર્યો સ. ૨ શ્લો. ૪-૫)માં કહ્યું છે, પણ સૌરાષ્ટ્રના આદરિપુ ઉપરની ચંદ્રાબતી લાંબું વર્ણન હેમચંદ્રે કર્યું છે (સર્ગ ૨ થી ૪) ત્યારે પ્ર. ચિં. માં કે સુ. સં. વગેરેમાં તેનો ઉલ્લેખ જ નથી. માત્ર આદરિપુ સાથે મિન્દુનો રાજા હતો એમ દ્વાયથ (સ. ૪ શ્લો. ૮૯)માં અને સિન્ધુરાજને દરાબ્યાનું સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)માં તથા વ. તે. પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૬)માં કહ્યું છે.

મૂળરાજના ત્રણ લેખો મળ્યા છે. વિ. સં. ૧૦૩૦ નો, ૧૦૪૩ નો અને ૧૦૫૧ નો.

પરિશિષ્ટ (ઘ) .

ભોજ પ્રબંધના આરંભ તરીકે મુંગની કથા લગભગ બધા ભોજ પ્રબંધોમાં મળે છે. એક બલ્લાલ શિવાય બધા ભોજ પ્રબંધના લેખકો જાન છે. અને ભોજના પ્રબંધ લેખકોમાં પ્રાચીનતમ અને સૌથી વધારે વિશ્વ-

નીય આ મેરુતુંગ છે. મેરુતુંગ (વિ. સં. ૧૩૬૧) શુભશીલ (વિ. સં. ૧૫મુ શતક ?) રાજવંશલ (વિ. મં. નું ૧૬મુ શતક) અને રત્નમદિરગણિ (વિ. સં- ૧૫૦૭) બધાએ મુજરાજ પ્રબંધ લગભગ એક સરખો આપ્યો છે. બલ્લાલ ને કે મેરુતુંગ પહેલાં થયો હોવાનો સંભવ નથી અને જરૂર ઓછો વિશ્વ- નીય છે પણ એણે મુજ અને બોજના સંબંધની વાત જોજ રીતે આપી છે ત્યારે મુજનું છેવટ જુદી રીતે લખ્યું છે (જુઓ ટિ. ૬૩)

સિંધુલ મુજનો મોટો ભાઈ હતો. અને સિંધુલ પછી મુજ ગાદીએ બેઠો એમ બલ્લાલ કહે છે, ત્યારે જૈન લેખકો સિંધુલને ન્હાનો ભાઈ કહે છે, અને એ બાબતમાં જૈન લેખકો સાચા છે; કારણ કે મુજ અને સિંધુ- લનો સમકાલિન કવિ પરિમલ પણ સિંધુલને મુજનો ન્હાનો ભાઈ કહે છે. વળી બોજનું પોતાનું દાનપત્ર મુજ પછી સિંધુલ કે સિંધુરાજ અને પછી બોજ એવા ક્રમ આપી જૈન લેખકોની વાતને સાચી કરાવે છે. (જુઓ I. A. Vol. vi. p. 53-54) પણ મુંજે સિંધુલને દેશનિકાલ કરેલો, પછી કેદમાં પુરેલો અને કેદમાં જ બોજનો જન્મ થયા પછી ગાદીએ બેઠો વગર તે મરણ પામ્યો, જેથી મુંજ પછી બોજ ગાદીએ બેઠો એમ જે મેરુતુંગ વગેરે કહે છે તે સમકાલિન પુરાવાઓથી ખોટું કરે છે. કારણ કે મુજ પછી તેનો નાનો ભાઈ સિંધુરાજ કે સિંધુલ ગાદીએ બેઠો હતો અને મુજેજ તેને પોતાનો વારસ નીમ્યો હતો એમ એ બેયના સમકાલિન કવિ પરિમલ (ઉર્દૂ પદ્યગુપ્ત)ના સ્પષ્ટ કથનથી જણાય છે (જુઓ નવસાહમાંક અંરિત સ. ૧૧ સ્કો. ૬૮) અને બોજનો ઉપર ઉલ્લેખેલો ઉત્કાર્ણ લેખ તેને ટેકા આપે છે. વળી બોજને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની મેરુતુંગ વગેરેની વાત કલ્પિત લાગે છે, સમકાલિન જૈન લેખક ધનપાલ (જેને વિષે મેરુતુંગે ધણી વાતો લખી છે. જુઓ-પ્ર. ચિ. પ્રકાશ બીજો) બોજને મુજેજ સુવરાજ નીમ્યો હતો એમ કહે છે (જુઓ તિલક મંજરીની પ્રસ્તાવના સ્કો. ૪૩)

છેવટના ભાગમાં મુજે તૈલિપને છ વાર હરાવ્યાનું મેરુતુંગ કહે છે તેમાં કદાચ અભિરુચિ હશે પણ મુજ અને તૈલિપ વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયેલાં હોવાનો સંભવ છે. અને છેવટમાં મુજ હાર્યો, કેદ પકડાયો અને તૈલિપે મરાવી નાખ્યો; એટલી વાત ઐતિહાસિક લાગે છે. કારણ કે તૈલિપ અને તેના સામન્તોના બે ચૌહુદ્ર્ય લેખોમાં એનું સ્થાન છે (જુઓ Dynasties of the Kanaries districts p. 40 ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ૫. ૧૦૦)

દ્વે તેલિપનો દેહાન્ત વિ. સં. ૧૦૫૪ માં થયો અને ૧૦૫૦ માં અમિતગતિએ મુજના રાજ્યકાળમાં સુભાષિત રત્નસદાહ નામનો અંથ પૂરો કર્યો છે માટે એ બે તારિખો વચ્ચે વિ. સં. ૧૦૫૧, ૧૦૫૨ કે ૧૦૫૩ માં મુજનો દેહાન્ત થયો હશે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ ૫. ૧૦૨)

મુજનો રદાદિત્ય નામનો અમાત્ય હોવાનું મેરુતુંગ જે કહે છે તેને મુજનુ પોનાનું વિ. સં. ૧૦૩૬ નું તામ્રપત્ર ટેકા આપે છે (જુઓ I. A. Vol. XIV p. 106)

મૃણાલવતી માથેના આડા વ્યવહારની પ્રબલ લેખકોની વાત વિશ્વસનીય માનવા માટે વિશેષ પુરાવાની અપેક્ષા છે.

‘ મુજ બણ્ણ મૃણાલવણ ’ જેવા પ્રાકૃત સુભાષિતો તો આધુનિક લોક સાહિત્યના દુહાઓ જેવાં છે અને એ સુભાષિતોને જોડનારી મુજ મૃણાલવતીના સબધની તથા મુજ પાસે બીજા મગાઓની કલ્પના દુહાઓ જોડનારી વાર્તાઓ જેવી હોઇને ખાસ સાચી માનવાની જરૂર નથી (જુઓ / સરસ્વતી માર્ચ ૧૯૩૨ માં સૂર્યનારાયણ બ્યાસનો મુજ વિષે લેખ પૃ. ૪૦૬)

મુજના મોઢામાં હેવટ મેરુતુંગે ગતે મુંજે યજ્ઞપુરુષે નિરાલમ્બા સરસ્વતી એવા જે શબ્દો મુક્યા છે તે ખોટા નથી ધનપાલ, પદ્મગુપ્ત, ધર્મજય (દશરૂપકનો કર્તા) અમિતગતિ અને પિંમલસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર દલાયુધ જેવા અનેક વિદ્વાનો મુજના આશ્રિત દત્તા ઐટહુંજ નહિ પણ તે પોતે પણ કવિ દત્તા. જો કે તેનો રચેલો કોઇ અન્ય અત્યારે મળે નથી, પણ સુભાષિતોના સંગ્રહોમાં મુજ (કેવાકપતિરાજ) ના નામે હિતારા મળે છે, ખામ કરીને મુજ પછી પચાસ વર્ષની અદર થયેલા ક્ષેમેન્દ્ર મુજના નામથી સુભાષિતો ઉતાર્યા છે એ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટ છે.

પ્રકાશ બીજો

ભોજ અને ભીમના પ્રખંધો

હવે જે વખતે માળવામાં ભોજ રાજ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે આ ગુજરાત દેશમાં ચૌલુક્ય કુળના રાજ ભીમ રાજ્ય કરતા હતા.

એક વખત પાછલી રાતના ભોજ રાજ્યએ લક્ષ્મીની ચચલતાનો તથા પાણીના તરંગ જેવા પોતાના જીવનનો પોતાના મનમાં વિચાર કરીને પ્રાતઃકૃત્ય કર્યા પછી દાનમંડપમાં નોકરો પાસે માગજોતે બોલાવી જેમ આબુ તેમ સુવર્ણના ટંકો^૧ આપવા માંડ્યા.

પછી રોહક નામના તેના મહામાત્યે કાશ ખાલી થઈ જશે એ કારણથી ભોજના ઉદારતાથી ગુણને દોષ માનીને, બીજો રીતે તો એ (દાનનો પ્રવાહ) રોકી શકે એમ ન હોવાથી, સામાન્ય દરબાર ખલાસ થયા પછી સભાના ભારેડીઓમાં—

(૧) આપત્તિ માટે લક્ષ્મીને સાચવવી

એ પ્રમાણે ખડીથી લખ્યું, સવારે ચોગ્ય વખતે એ અક્ષરો જોઈને, કોણે લખ્યું છે એ કોઈ સેવકે ન કહ્યું ત્યારે રાજ્યએ જવાબમાં લખ્યું કે:—
લક્ષ્મીવાળાને આપત્તિ ક્યાંથી આવે?

વખતે દેવનો કોપ થાય !

એ રીતે મન્ત્રીએ લખ્યા પછી તે જોઈને રાજ્યએ લખ્યું કે:—

તો સાચવેલું પણ નાશ પામે.

ઉપર પ્રમાણે લખેલું જોઈને તે સચિવે રાજ પાસે માફી માંગી લઈને પોતે લખેલું હતું એમ જાહેર કરી દીધું. પછી (રાજ્યએ કહ્યું) રૂપાંચસો પંડિતો પણ મારા મનથી હાથીને વશ રાખવા સમર્થ નથી. મહામાત્ય જેવા મથાચોગ્ય ગરાસ ખાય છે. વળી (મારી) પેંચીમાં (મેં) નીચેની ચાર આચાર્યો કોતરાવી છે:—

(૨) ન્યાંમુધી રૂવલાવથી ચળ એવી આ કંપતિ છે ત્યાંમુધી ઉપકાર કરવાનો આ અવસર છે. ચોક્કસ આવવાની વિપત્તિ ન્યારે આવશે ત્યારે તો ઉપકાર કરવાનો અવસર ક્યાંથી મળશે ?

૧ ટંક એ સીકા વાચક સામાન્ય રાખે છે.

૨ મૂળમાં આ બે ચ વાક્યો અરખે છે, કદાચ કોઈ પણ હરવપ્રવમાં સાચો ખાઠ જળવાઈ રહ્યો નથી, મતલબ ઉપર નીચેના સંબંધથી કંઈક સમજાય છે.

(૩) હે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર ! તારાં કિરણોની સમૃદ્ધિથી ભુવનોને (અત્યારે) રૂપેરી કરી દે : (કારણ કે) હાલ, આ દુષ્ટ વિધિ કાઢને પણ એક જ સ્થિતિમાં લાંબા વખત સુધી રહેવા દષ્ટ શકતો નથી.

(૪) હે સરોવર ! જેને જરૂર હોય તેને ચાલુ પાણી આપીને ઉપકાર કરવાનો આ તારો વખત છે. (કારણ કે) પછી મેઘનો ઉદય થતાં તો આ પાણી પણ સુકાઈ થઈ જશે.

(૫) હે કાંડા ઉપરનાં ઝાડને તોડી પાડનારી નદી ! (તારું) ખૂબ વેગવાળું અને ઘણું હલે ચડેલું પૂર (તો) થોડા જ દિવસ રહેશે પણ તારૂં આ પાપ તો લાંબા વખત સુધી રહેશે.

વળી:—

(૬) જે સૂર્ય આશ્રમા પહેલાં અર્ચાઓને ધન ન આપી દીધું તો તે ધન સવારે કાનું થશે એ જાણતો નથી.

ઉપર પ્રમાણેનો જાતે રચેલો અને કંઠના અલંકાર રૂપ (એટલે કે મોઢે ઠરેલો) શ્લોક ઇષ્ટ મંત્ર પેઠે જપતો હું, હેમન્તી ! મડા જેવા તુંથી કેમ ઉતરાઉં ?

કે વંળી કાંઈ બીજાં અવસરે સ્વારીમાં ફરતાં ફરતાં રાજા નદીને કઠિ પાચે; ત્યાં દારિદ્ર્યથી પીડાયેલા અને લાકડાનો બારો માથે ઉપાડીને, નદીનું પાણી ઉતરીને આવતા કાંઈ વિપ્રને તેણે (જેણે એટલે તેને) કહ્યું:—

(૭) “કેટલું પાણી છે વિપ્ર ?”

“જાતુ છુડે નરાધિપ”

એમ વિપ્રે જવાબ આપ્યો એટલે રાજાએ કહ્યું:—

“અવસ્થા કેમ આવી છે ?”

અને વિપ્રે જવાબ આપ્યો:—

“આપ જેવા નથી બધે.”

વિપ્રના આ જવાબ પછી રાજાએ તેને જે હનામ આપ્યું તેની તોષ મન્ત્રીએ ધર્મવહીમાં નીચે પ્રમાણે લીધી:—

(૮) લાંબું, લાંબ અને વંળી લાંબ (નાણું) અને દશ મદોન્મત્ત લાંબી એટલું “જનું છુડે” (જાનુંદહન) કહેવાથી સંતુષ્ટ થયેલો રાજાએ (વિપ્રને) આપ્યું.

કે આ વાત અને તેમાં આવેલા શ્લોકો વાસ્તવરૂપે ભોજ પ્રબંધમાં પણ છે.

૪ ધર્મવહી=ધર્મવહિકા એટલે ધર્માદા ખાતે થતા અર્ચનો દિસાળ રાખવાનો ચોપડો.

૪ પંચળી કોષ વખતે મધરાતે અકસ્માત જાગી ઉઠેલા રાજાએ ગગન મંડળમાં નવા ઉગેલા ચંદ્રને જોઈને પોતાના સાહિત્ય સમુદ્રમાં આવેલી ભરતી જેવું નીચેનું અર્ધ કાવ્ય ઉચ્ચાર્યું:—

(૯) ચંદ્રમામાં જે વાદળાના કટકા જેવું દેખાય છે તેને લોકો સસહુ કહે છે પણ મને એવું નથી લાગતું.

રાજાને ઉપર પ્રમાણેના અર્ધો શ્લોક વારંવાર બોલતા સાંભળીને રાજાના મહેલમાં ૧૫ાતર પાડીને તેજુરીવાળા ઝોરડામાં પેઠેલા કોષક ચોર, પોતાની પ્રતિભાના જોરને ન શકી ચકવાથી, નીચે પ્રમાણે ઉપરના અર્ધો શ્લોકને પૂરો કર્યો:—

પણ હું તો, તમારા શત્રુઓની વિરહથી પીડાયેલી સ્ત્રીઓના કટાક્ષો રૂપી ઉલ્કાપાતથી પડેલાં સેંકડો ધારાઓથી ચંદ્રમાનું શરીર કલંકિત છે એમ માનું છું.

ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા પછી, ચોરને પોતાના અંગરક્ષકો મારફત પકડાવી રાજાએ કેદમાં નાખ્યો અને સવારે તે ચોરને સભામાં બોલાવી રાજાએ જે ઇનામ આપ્યું તેની નોંધ કરતાં ધર્મવહી લખનારે નીચેના શ્લોક લખ્યો:—

(૧૦) જેણે મૃત્યુની ખીંક છોડી દીધી હતી એવા આ ચોરને ઉપરનો અર્ધો શ્લોક રચવા માટે રાજાએ દશ કોટિ સુવર્ણ અને દાંતથી જેણે પર્વતાને ખોદી નાખ્યા છે તથા જેના મદની ગંધથી ભરરાઓ ખેંચાય છે તેવા આઠ હાથીઓ આપ્યા.

૫ વળી કોષ વખત તે ધર્મવહી વંચાતાં પોતાને જ મોટા મનનો માનીને રાજા અભિમાની પેઠે:—

(૧૧) જે કોષએ ન કરેલું તે મેં કર્યું છે, કોષએ જેવું દાન ન દીધેલું તેવું દાન મેં દીધું છે, અને જે અસાધ્ય હતું તે મેં સિદ્ધ કર્યું છે, તેથી મારું મિત્ર દુભાતું નથી.

એ પ્રમાણે વારંવાર પોતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો; ત્યારે કોષ જૂના મન્ત્રીએ રાજાનો ગર્વ હિતારવાની ક્ષમ્ભાથી શી વિદ્યમાદિયની ધર્મવહી રાજાને બતાવી, એ ધર્મવહીના ઉપલા ભાગમાં પ્હેલુંજ નીચેનું કાવ્ય હતું:—

(૧૨) આઠ કોટિ સુવર્ણ,^૭ ૯૦૦ ગુલામ મોતી, મદની ગંધથી પ્રમત

૫ આ ચોથો પ્રબંધ અને ૯, ૧૦ શ્લોકો ભોજ પ્રબંધમાં પણ મળે છે.

૬ જુઓ પ્રકાશ પહેલો ટિ. ૫૦

૭ સોનાના કુન્ડે જાતના સીકાને જૂના વખતમાં સુવર્ણ કહેતા.

X એક ગુલામ=૪૦૦ તોલા

ભમરાઓ જેના તરફ ખેંચાય છે એવા ક્રોધથી હંચી ડોકવાળા પચામ દાથીઓ, દશ હજાર ધોડાઓ અને વિલાસમા ચતુર સો વારાંગનાઓ એટલું પાંચ રાજ્યો દંડરૂપે મોકલેલું તે વૈતાલિકને આપી દીધું.

(૧૩) તમારા મુખકમળમાં હમેશાં સરસ્વતી વસે છે, તમારો હોઠ લાલ છે. રામના વીર્યની યાદ આપતો તમારો જમણો બાહુ સમુદ્ર છે. આ વાદિનીઓ (નદીઓ કે સેનાઓ) તમારા પડખાને એક ક્ષણ પણ છોડતી નથી. છતાં તમારી અંદર રહેલા આ સ્વચ્છ માનસમાં, હે રાજા, પાણી પીવાની ધ્રુષ્ટા કેમ થાય છે* ?

આ કાવ્યના પારિતોષિકનું વર્ણન “આઠ કાટિ સુવર્ણ” વગેરે (૧૨ મા) શ્લોકમાં કરેલું છે, એમ સમજવું. આ કાવ્યનો અર્થ સમજીને, તેનું (વિક્રમાદિત્યનું) ઔદાર્ય જોઇને જેનો બધો ગર્વ ગળી ગયો છે, એવા રાજ્યો (ભોજ) તે ધર્મવહીને યોગ્ય રીતે પૂજીને પાછી ઠેકાણે મુકાવી દીધી.

૬ (એક વખત) પ્રતીહારે વિગ્રહિત કરી કે “સ્વામી, આપના દર્શનની ઇચ્છાથી આવેલું એક સરસ્વતી કુટુંબ દરવાજો ઉભુ છે.” “તરત અંદર લઇ આવો” એમ રાજ્યો આજ્ઞા કરવાથી તે કુટુંબમાંથી પહેલી અંદર પેઠેલી દાસીએ રાજાને કહ્યું:—

(૧૪) બાપ વિદ્વાન છે, બાપનો પુત્ર વિદ્વાન છે, મા વિદુષી છે, માની પુત્ર વધુ પણ વિદુષી છે, અને બિચારી કાણી દાસી પણ વિદુષી છે, માટે હે રાજા ! આ વિદ્વત્કુટુંબ છે એમ માનું છું.

આ પ્રમાણેના તે દાસીના પ્રહમનમય વચનથી જરા હસીને રાજ્યો તે કુટુંબના વડિલને નીચેનું સમસ્યા પદ આપ્યું:—

સાર લેવો અસારથી.

(૧૫) વિત્તનો સાર દાન આપવું તે, આયુષ્યનો સાર કીર્તિ અને ધર્મ, અને શરીરનો સાર પરોપકાર કરવો તે, આ રીતે અસારમાંથી સાર લેવો.

પછી રાજ્યો તેના પુત્રને નીચેનાં બે પદો સમસ્યાપૂર્તિ માટે આપ્યાં.

દિમાલય નામનો પર્વતરાજ અને વિરહાતુર મેનાં.

*આ શ્લોકમાં દ્વિઅર્થો સજ્જો વાપરીને વિરોધાભાસ જતાવ્યો છે. પહેલી પ ક્રિયા આવેલો સરસ્વતી સજ્જ નદીના નામ ર્પેત્રસિદ્ધ છે. સોણ નદીનું નામ છે, બીજી પંક્તિના સમુદ્ર સજ્જનો એક અર્થ દરીઓ અને બીજો મુદ્રાઓવાળો, વાદિનીઓ-નદીઓ કે સેનાઓ, માનસ-માનસ સરોવર કે મન.

૪ પંચળી કાષ્ઠ વખતે મધરાતે અક્ષરમાત્ર જાગી ઉઠેલા રાજાએ ગગન મંડળમાં નવા ઉગેલા ચંદ્રને જોઈને પોતાના સાહિત્ય સમુદ્રમાં આવેલી ભરતી જેવું નીચેનું અર્ધું કાવ્ય ઉચ્ચાર્યું:—

(૯) ચંદ્રમામાં જે વાદળાના કટકા જેવું દેખાય છે તેને લોકો સસહુ કહે છે પણ મને એવું નથી લાગતું.

રાજાને ઉપર પ્રમાણેનો અર્ધો શ્લોક વારંવાર બોલતા સાંભળીને રાજાના મહેલમાં ૧૫ાતર પાડીને તેજુરીવાળા ઝોરડામાં પેઠેલા કાષ્ઠક ચોરે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાના જોરને ન શકી ચકવાથી, નીચે પ્રમાણે ઉપરના અર્ધા શ્લોકને પૂરો કર્યો:—

પણ હું તો, તમારા ચતુષ્ચોની વિરહથી પીડાયેલી સ્ત્રીઓના કટાક્ષો રૂપી ઉત્કાષ્ઠાતથી પડેલાં સેંકડો ધારાઓથી ચંદ્રમાનું શરીર કલંકિત છે એમ માનું છું.

ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા પછી, ચોરને પોતાના અંગરક્ષકો મારફત પકડાવી રાજાએ કેદમાં નાખ્યો અને સવારે તે ચોરને સભામાં બોલાવી રાજાએ જે ઇનામ આપ્યું તેની નોંધ કરતાં ધર્મવહી લખનારે નીચેના શ્લોક લખ્યો:—

(૧૦) જેણે મૃત્યુની ખીક છોડી દીધી હતી એવા આ ચોરને ઉપરનો અર્ધો શ્લોક રચવા માટે રાજાએ દશ કોટિ સુવર્ણ અને દાંતથી જેણે પર્વતોને ખોદી નાખ્યા છે તથા જેના મદની ગંધથી જામરાઓ ખેંચાય છે તેવા આઠ હાથીઓ આપ્યા.

૫ વળી કાષ્ઠ વખત તે ધર્મવહી વંચાતાં પોતાને જ મોટા મનનો માનીને રાજા અભિમાની પેઠે:—

(૧૧) જે કાષ્ઠએ ન કરેલું તે મેં કર્યું છે, કાષ્ઠએ જેવું દાન ન દીધેલું તેવું દાન મેં દીધું છે, અને જે અસાધ્ય હતું તે મેં સિદ્ધ કર્યું છે, તેથી માફ ચિત્ત દુભાવું નથી.

એ પ્રમાણે વારંવાર પોતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો; ત્યારે કાષ્ઠ જૂના મંત્રીએ રાજાનો ગર્વ ઉતારવાની ક્ષમ્ભાથી શ્રી વિદ્યમાદ્રિયની ધર્મવહી રાજાને બતાવી, એ ધર્મવહીના ઉપલા ભાગમાં પ્હેલુંજ નીચેનું કાવ્ય હતું:—

(૧૨) આઠ કોટિ સુવર્ણ,^૭ ૯૩ તુલા^૪ મોતી, મદની ગંધથી પ્રમત

૫ આ ચોરો પ્રબંધ અને ૯, ૧૦ શ્લોકો બોળ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. --

૬ જુઓ પ્રકાશ પેટા ૮૬, ૫૦

૭ સોનાના એક બલના સીકાને નૂના વખતમાં સુવર્ણ કહેતા,

૪ એક તુલા = ૪૦૦ તોલા

(૨૦) જેણે સહેલાઈથી ગળેન્દ્રોના કુભને તોડી નાખવાનો પ્રતાપ
જતાઓ છે; એવા સિંહને મૂઝાં સાથે સંધિ પણ શાની અને વિગ્રહ
પણ શાનો ?

ઉપરની ગાથાની જવાબરૂપ ગાથા માટે ભીમે માગણી કરી અને બધા
મદાકવિઓની જુદી જુદી ગાથા રચનાઓને હુદ્ ગણુમણાટરૂપ ગણીને.

(૨૧) અંધકના પુત્રોના કાળરૂપે ભીમને વિધિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે,
જે ભીમે સો યજુઓને ન ગણ્યા તેને તમારી એકની શું ગણુત્રી ?

ઉપર પ્રમાણેની ચિત્તમાં ચમત્કાર ઉપજાવે એવી ગોવિન્દાચાર્યની
ગાથાને તે પ્રધાન (સાન્ધિવિગ્રહિક) ના હાથમાં આપીને સન્ધિતું દ્વયજ
દૂર કર્યું.

વળી એક વખત પ્રતિદારે બહાર કરેલા કોઇ પુરૂષે સભામાં આપીને
શ્રી ભોજને કહ્યું:—

(૨૨) મારી' માને મારણી સંતોષ નથી કે દીકરાની (મારી) વધુથી
સંતોષ નથી, અને દીકરાની વધુને તેની સાસુથી કે મારાથી સંતોષ નથી
અને મને-તે નમ્ર હોવા છતાં મારી પત્નીથી સંતોષ નથી, હે રાજા
આમાં કોનો દોષ ?

ઉપર પ્રમાણેનું તેનું વાક્ય સાંભળીને તેની આજ્ઞામ દરિદ્રતાને દૂર
કરે એવું પાત્રોત્તરિક અપાવ્યું ૧૦

હ એક વખત દીડીની ઝલુમાં રાતે^{૧૧} વીરચર્યાથી દરતા રાજાએ
એક દેવમંદિરની આગળ કોઇક પુરૂષને નીચેનો શ્લોક:—

(૨૩) ટાટથી અડદની સિંગ પેઠે હું મુઝું છું અને ચિન્તારૂપ
સમુદ્રમાં કુખી ગયો છું, હોઠ ફાટ્યા છે, આસની ધમણ ચાલે છે, ભુખથી
માફ પેટ ઉઠું ઉતરી ગયું છે. (તાપવા માટેનો) અગ્નિ ફરી ગયો છે,
અપમાન પામેલી ત્રિયા પેઠે ઉઘ મને છોડીને ક્યાંક ચાલી ગઈ છે, પણ
સત્પાત્રને આપેલી લક્ષ્મી પેઠે આ રાત ફીણુ-ચતી નથી.

× આ શ્લોકનો અંધક એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીમ તે પાદુ પુત્ર ભીમ જેણે
ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને માર્યા હતા.

૧૦ આ વાત તથા ૨૨ માં શ્લોક ભોજ પ્રબંધમાં પણ છે. વળી નવમે
પ્રબંધ અને ૨૩, ૨૪, ૨૫ શ્લોકો પણ ભોજ પ્રબંધમાં મળે છે.

૧૧ મૂળના વખતમાં રાજાએ વેષ પહેટો કરીને વરતીના સુખ દુઃખ નહાવા
માટે રાતે ફાવા નીકળતા તે વીરચર્યા.

(૧૬) તમારા પ્રતાપરૂપ અગ્નિથી હિમાલય નામનો પર્વતરાજ બળવા લાગ્યો. અને વિરહાતુર મેના (હિમાલયની સ્ત્રી)એ પ્રવાલની શય્યામાં પોતાના શરીરને નાખ્યું.

ઉપર પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી થયા પછી વડિલની પત્નીને ' કયા મુખને દુધ પાઉં ? ' એ પ્રમાણે સમસ્યા આપી અને તેણે તેની નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી:-

(૧૭) જ્યારે રાવણુ જનમીયો, દશ મુખ એક શરીર !

જનની મનમાં ચિંતવે, કયા મુખને દુધ પાઉં ?

પછી દાસીને "લટકું કોને કંક ?" એ પ્રમાણે સમસ્યા આપી અને તેણે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:-

(૧૮) વિરહે ક્રોધ કરીને, કાઠી મુક્યો એ કય

સખિ અચરજ સુને થતું. લટકું કોને કંક ?

પછી બધાને સત્કાર કરીને જવા દીધાં. માત્ર (તે વિદ્વત્કુટુંબની) દીકરીને રાજ બૂલી ગયો. અને રાદિવાને આમને રાગ આપ્યા પછી માથે રાજહત્ર ધારણ કરીને અગાશીમાં ફરતા રાગને પાસવાને તે કુટુંબની દીકરી સંબંધી વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો એટલે રાગએ તેને "બોલો" એમ કહ્યું, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો:-

(૧૯) હે રાગ બોજ ! હે કુલદીપક, હે સર્વ રાગઓના મુકુટમણિ, તમારા આ ભુવનમાં રાત્રે પણ માથે હત્રી રાખીને તમે ફરો છો તે યોગ્યજ છે. કારણ કે તમારું મુખ જોઈને શરમથી, ચંદ્રમા બેઠો ન પડે અને ભગવતી અર્ધવતી દુશ્ચરિત્રનું પાત્ર ન થાય એમ તમારી ધૃષ્ટિ છે.

ઉપર પ્રમાણેના તેના વચન પછી તેના સૌન્દર્યથી જેનું ચિત્ત હરાયું છે એવા રાગએ તેને પરણીને રાણી બનાવી.

પછી એક વખત બે રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ હોવા, છતાં સંધિમાં દુષણ ઉત્પન્ન કરવા માટે, શીબોજરાજએ ગુજરાતની વિદ્વતા બાણવાની ધૃષ્ટાંત્રી સાન્ધિ વિગ્રહિકના હાથમાં નીચેની ગાથા આપીને તેને બીમ તરફ મોકલ્યો.

X મૂળમાં સર્વાવસર રાજદાન તેનો અર્થ દિવાને આમ જોવા કરવા જોઈએ એમ ટોની પ્ર. ચિ. ના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં કહે છે. તે ચર્ચા લાગે છે.

૮ મૂળમાં ચમલવત્ર રાજદાન તેની મતલબ સુલેહ કે સુલેહના કારણે જોવી લાગે છે. ટોનીએ language of friendship અર્થ કર્યો છે.

૯ મૂળના સાન્ધિ વિગ્રહિક રાજદાનો અર્થ એવો જોવા લાગે છે. રાજના મંત્રી મંડળમાં સાન્ધિ વિગ્રહિકની પણ ગણતરી હતી, એમ ઉત્ક્રીષ્ટ લેખો તથા અર્થશાસ્ત્રના અન્યો જોતાં જણાય છે.

(૨૦) જેણે સહેલાઈથી ગળેન્દ્રોના કુંભને તોડી 'નાગવાનો' પ્રતાપ બતાવ્યો છે; એવા સિંહને મૃગલાં સાથે સચિ પણ શાની અને વિગ્રહ પણ શાનો ?

ઉપરની ગાથાની જ્વાળામય ગાથા માટે ભીમે માગણી કરી અને બધા મહાકવિઓની જુદી જુદી ગાથા રચનાઓને ક્ષુદ્ર ગણગણાટરૂપ ગણીને.^{૧૦}

(૨૧) અંધકના પુત્રોના કાળરૂપે ભીમને વિધિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, જે ભીમે સો શત્રુઓને ન ગણ્યા તેને તમારી એકની શું ગણુની ?

ઉપર પ્રમાણેની ચિત્રમાં ચમત્કાર ઉપજાવે એવી ગોવિન્દાચાર્યની ગાથાને તે પ્રધાન (સાન્ધિવિગ્રહિક) ના હાથમાં આપીને સન્ધિનું દ્વયજી દર કર્યું.

વળી એક વખત પ્રતિદારે જાહેર કરેલા કોષ પુરૂષે સભામાં આવીને થી ભોજને કહ્યું:—

(૨૨) મારી માને મારાથી સંતોષ નથી કે દીકરાની (મારી) વહુથી સંતોષ નથી, અને દીકરાની વહુને તેની સાસુથી કે મારાથી સંતોષ નથી અને મને-તે નમ્ર હોવા છતાં મારી પત્નીથી સંતોષ નથી, હે રાજન આમાં કાનો દોષ ?

ઉપર પ્રમાણેનું તેનું વાક્ય સાંભળીને તેની આજ્ઞામ દરિદ્રતાને દૂર કરે એવું પાગિતોષિક અપાવ્યું.^{૧૦}

૬ એક વખત દીની ઝડપમાં રાતે^{૧૧} વીરચર્યાથી ફરતા રાજાએ એક દેવમંદિરની આગળ કોષક પુરૂષને નીચેનો શ્લોક:—

(૨૩) દાઢથી અડદની શિંગ પેઠે હું મુજું છું અને ચિન્તારૂપ સમુદ્રમાં કુબી ગયો છું, હોંક ફાટ્યા છે, શાસની ધમણ ચાલે છે, ભુખથી માઈ પેટ ઉડું ઉતરી ગયું છે. (તાપવા માટેના) અગ્નિ ઠરી ગયો છે, અપમાન પામેલી પ્રિયા પેઠે ઉઘ મને છોડીને' ક્યાંક ચાલી ગઈ છે, પણ સત્પાત્રને આપેલી લક્ષ્મી પેઠે આ રાત લીલુ-ચતી' નથી.

× આ શ્લોકનો અંધક એટલે પૂતરાઈ અને ભીમ તે પાકુ પુત્ર ભીમ જેણે પૂતરાઈના પુત્રોને માર્યા હતા.

૧૦ આ વાત તથા ૨૨ માં શ્લોક બોલ પ્રબંધમાં પણ છે. વળી નવમે પ્રબંધ અને ૨૩, ૨૪, ૨૫ શ્લોકો પણ બોલ પ્રબંધમાં મળે છે.

૧૧ જૂના વખતમાં રાજાઓ વેષ પલટો કરીને વરવીના સુખ દુઃખ ભણવા માટે રાતે ફરવા નીકળતા તે વીરચર્યા.

ખોલતો સાંભળીને રાત પૂરી થયા પછી સવારે તેને બોલાવીને
 “તમે બાકીની રાતમાં અતિ ટાઢની પીડા કેવી રીતે સહન કરી?”
 એમ રાતમાં કહેલો શ્લોક સંભળાવીને રાત્રીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો
 કે હે સ્વામી, “ત્રણ જાડાં કપડાંના બળથી હું ટાઢ સહન કરું છું” ત્યારે
 રાત્રીએ ફરી પૂછ્યું કે “એ તારાં ત્રણ કપડાં શું છે?” એટલે તેણે
 જવાબ આપ્યો કે—

(૨૪) રાતે ગોઠણ, દિવસે સૂરજ, અને બેવ સંધ્યા વખતે અગ્નિ,
 આ રીતે હે રાત્રી મેં ગોઠણ, સૂર્ય અને અગ્નિથી ટાઢ ઉડાડી.

તેણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું એટલે રાત્રીએ ત્રણ લાખ આપીને તેને
 સતુષ્ટ કર્યો.

(૨૫) તમે હાલમાં જન્મ ધરીને ત્યાગના માર્ગથી સત્પુરુષોના ચિત્તરૂપી
 દેહખાનામાંથી બાહ્ય, કર્ણ વગેરેને છોડાડ્યા છે. (મતલબકે સત્પુરુષોના
 મનમાં આજ્ઞાથી બાહ્ય કર્ણ વગેરેનું જ દાતા તરીકે સ્થાન હતું તે હવે તમે
 લીધું છે.)

આ પ્રમાણે સરસ્વતીની પ્રસાદીવાળા ઉદ્ધારના વેગવાળો એને જોઈને
 તેનું પારિતોષિક આપવામાં પોતાને અસમર્થ ગણીને રાત્રીએ તેને રાજાને
 પાછો વાળ્યો.

૧૦ એક વખત રાત્રી સ્વામીમાં દાથી ઉપર બેસીને શહેરમાં ફરતો
 હતો. ત્યાં કોઇક દરિદ્રને જમીન ઉપરથી દાણા વીણતો જોઈને તે અર્ધકવિ
 ૧૨(રાત્રી)એ નીચેના અર્ધો શ્લોક કહ્યો.

(૨૬) પોતાનું પેટ ભરવાને પણ જોઓ અશક્ત છે, તેઓના જન્મ-
 વાથી શું ?

તેના જવાબમાં તે દરિદ્રે કહ્યું:—જોઓ સમર્થ હોવા છતાં પરોપકાર
 કરતા નથી તેઓના જન્મવાથી પણ શું ફળ છે ?

(૨૭) વળી રાત્રીએ કહ્યું:—બીજાઓ પાસે માગવામાં પ્રવૃત્તિવાળા
 માણસને હે માતા, જન્મવાથી માં.

ઉપરના રાત્રીના વાક્યનો તેણે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો—

૧૨ બીજા રાત્રીને એટલુંજ અર્ધ કવિ ચા માટે કહે છે તે બરાબર સમન્વત્

‘હે પૃથ્વી ! જે બીજની માગણીને નથી સંતોષતો તેવાને તું ધારણ કરીશ માં.

એટલે રાજાએ “તમે કાણ છે” એમ પૂછ્યું અને તેણે જવાબ આપ્યો કે “હું રાજશેખર છું, પણ તમારા સહેરના મુખીઓને લીધે તમારા વિવિધ વિદ્વાનોની ઘેરી દારમાં હું બીજ રીતે પેસી ન શક્યો એટલે સ્વામીના દર્શનની ઇચ્છાથી આવો પ્રયત્ન કર્યો.” પછી તેને યોગ્ય મહાદાનોથી રાજાએ ખુશી કર્યો એટલે—

(૨૮) જે સરોવરમાં (પાણી સુકાઈ જવાથી) મરેલાં જેવાં દેડકાંઓ ખાડાઓમાં ભરાઈને પડ્યાં હતાં, કાચબાઓ જમીનમાં પેસી ગયા હતા, મોટાં માછલાંઓ ગારામાં આજોટી આજોટીને મૂર્છા ખાઈને પડ્યાં હતાં તે જ સરોવરમાં, અકાલજલદ (વખત વગર આવેલા વરસાદે) ઉન્નત થઈને એવું કામ કર્યું કે હવે કુસ્થરચળ સુધી કુબેલા જંગલી હાથીઓનાં ટાળાં પાણી પીએ છે.

ઉપર પ્રમાણે અકાલજલદ ૧૭રાજશેખરની ઉક્તિ યથા.

૧૧ એક વરસ વરસાદ ન થવાથી (ગુજરાતમાં) ખડ અને દાણા મળતાં નહોતાં અને ભીમના ૧૪રયાન પુરુષોએ (ગુજરાત ઉપર) ભોજ ચડી આવે છે એવા ખબર આપ્યા. એટલે રાજા ભીમ ચિંતામાં પડો મયા અને તેણે ૧૫ડામર નામના સાન્ધિવિગ્રહકને કહ્યું કે ગમે તે દંડ આપીને પણ આ વર્ષે

X અહીં અકાલ જલદના બે અર્થ છે. (૧) વખત વગર આવેલો વરસાદ અને બીજો અકાલજલદ રાજશેખર નામનો કવિ: કહેવાની મતલબ એમ લાગે છે કે અકાલે આકારનાં ચડી આવેલા વરસાદે જેમ પાણી વગરના સરોવરને પાણીથી ભરી દીધું તેમ રાજશેખર કવિએ ભોજની કૃપાથી હનતિ મેળવીને પોતાના કુટુંબને સુખી કરી દીધું.

૧૩ રાજશેખર નામના એક મહાકવિ સરકૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેણે કપૂરમંજરી, બાલ રામાયણ, બાલભારત વગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ‘અકાલ જલદ રાજશેખર’ થી એજ કવિ વિવક્ષિત હોય તો એ કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલ વિ. સં. ૯૫૯ થી ૯૬૯) અને મહીપાલ (વિ. સં. ૯૬૯ થી આગળ) ના સમકાલિન હતા. (જુઓ Duff's chronology of India p. 283 તથા નાગરી પ્રયા-રિણી પત્રિકા ભા. ૬ અં. ૪ પૃ. ૩૬૦) એટલે એ કવિ ભોજ રાજા (વિ. સં. ૧૦૬૦-૬૫ થી ૧૧૧૦) જેણે લખસગ સો વર્ષે યર્ષગયા.

૧૪ રયાન પુરુષ એટલે સરહદને અડીને આવેલા પરદેશોમાં મુકેલા જમસુસો.

૧૫ મેરુતંત્રનો આ ડામર ઐતિહાસિક પુરુષ લાગે-છે, દ્વાયાશ્રયમાં ભીમના દૃત તરીકે જે દામોદરનું નામ (જુઓ સ. ૬) તે આ ડામરજ હોવો જોઈએ, દામો-

બોજને ગુજરાત ઉપર ન આવવા દેવો. આ પ્રમાણે રાજની આજ્ઞા થવાથી તે [ડામર] ત્યાં (બોજની રાજધાનીમાં) ગયો અને તે અત્યંત ક્રુપા પણ પારકાનું ચિત્ત જાણવામાં કુશળ ડામરને બોજે નીચે પ્રમાણે કહ્યું—

(૨૬) (બોજે પૂછ્યું)—“તમારા રાજ પાસે મન્ધિવિગ્રહના કામ ઉપર કેટલાક દૂતો છે તે કહો ” (ડામરે જવાબ આપ્યો)—“ હે માલવરાજ ! ત્યાં તો મારા જેવા ઘણા છે. પણ તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે અને સામાના અધમ, મધ્યમ, તથા ઉત્તમ ગુણને જોઈને તેને અતુરપ માણસોને મોકલવામાં આવે છે. ” અંદરથી હસીને તેણે (ડામરે) આપેલા આ જવાબથી ધારાના રાજ ખુશી થયા.

ઉપર પ્રમાણે તેના વચનની ચતુરતાથી આશ્ચર્ય સાથે ખુશી થયેલા રાજાએ ગુજરાત તરફ પ્રયાણ માટે ઢોલ વગડાવ્યો. પ્રયાણના આરંભ વખતે એક ચારણ કવિએ નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી:—

(૩૦) ચોલદેશનો રાજ સમુદ્રના ખોળામાં પેસી જાય છે, આન્ધ્રનો રાજ પર્વતની શુક્રમાં વસે છે; કર્ણાટકનો રાજ પાલડી નથી બાધતો, ગુજરાતનો રાજ ઝરણાઓને સેવે છે, એલીનો રાજ અઝો ચાટે છે, અને રાજાઓમાં સુખદ એવો કાન્યકુબ્જનો રાજપણ કૂબડો થઈ પડ્યો છે. હે બોજરાજ તમારા લશ્કરની હિલચાલના બખના બોળથી બધા રાજાઓ બાકુળ થઈ ગયા છે.

(૩૧) કોકણનો રાજ ખુણામાં બરાઈને સુવે છે, લાટનો રાજ ખારણા પાસે સુવે છે, કલિંગનો રાજ આંગણામાં સુવે છે, હે કોરાલના રાજ ! તું તો નવો છો, પણ મારો પિના પણ અર્ધિજ યોગાનમાં રહેતા હતા. આ રીતે (માળવાના) કેદખાનામાં રાતે પધારી કરવા માટે સ્થાન મેળવવા સાફ રાજાઓ વચ્ચે ઝગડો થયો છે.

પ્રયાણના ઢોલ વગડાવ્યા પછી સમસ્તરાજવિડંબન નામનું નાટક બજવાતું હતું, તેમાં કોઈક રાજાએ ક્રોધમાં આવીને કેદખાનાની અંદર સાફ સ્થાન રાખીને બેઠેલા તૈલિપરાજને ઉડાડ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું “ હું તો

દરના નામથી થોડા સુખાચિતો પણ સુખાચિત સમહોમા મળે છે, એટલે મેરુગે કરેલા એની ચતુરતાના વખાણને ટોકા મળે છે. પ્રબંધ ચિંતામણીની અમુક પ્રતોમાં આ ડામરને નાગર જ્ઞાતિનો કહ્યો છે. (જુઓ મૂળમાં ટિપ્પણીમાં આપેલું પાડાવર) એ ડામરની ચતુરતાની ઘણી વાતો જૂના વખતના પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે પ્ર. ચિં. ની જુદી જુદી પ્રતોમાં ન્યૂનાધિક વાતો મળે છે. અને રત્ન મંદિર ગણિતા બોજ પ્રબંધમાં પણ કેટલીક વધારે વાતો છે.

અર્ધિ વંશપરપરાયો રહ્યું હું એ તમારા જેવા આગન્યુકના કહેવાથી માફ
સ્થાન કેમ છોડું ?” આ સાંભળીને (નાટક જોતા) રાજા ભોજે હાનીને
ડામર આગળ નાટકમાં ઉતરેલા રમતી પ્રશંસા કરી. ત્યારે ડામરે
કહ્યું “દેવ, રસ ખૂબ ઉતર્યો છે, પણ કથાનાયકના વૃત્તાન્ત મંનથી નટનું
અત્તાન ધિક્કારવા યોગ્ય છે કારણકે શ્રી તૈલિપ રાજા રણમાં પરાવેવા
મુંજરાજના માથાથી ઝોળખાય.” (અહીં એ નથી તેથી નથી ઝોળખાતો)
આ રીતે સભા મમત્સ ડામરે કહ્યું એટલે તેના તિગ્રહારથી ક્રોધમાં આનીને
કોઈ વખત ન કરેલી એવી તૈયારી સાથે એજ વખતે તિગ્રહાર તરફ
પ્રયાણ કર્યું.

પછી ૧૬ તૈલિપદેવનું મોટું લશ્કર આવતું સાંભળીને વ્યાકુળ થયેના
ભોજ પાસે ડામર આવ્યો અને રાજા (ભીમ)ના કલ્પિત સંદેશો જતાવીને
ભોગપુર પાસે ભીમ આવેલ છે એમ કહ્યું

ધારામાં ક્ષાર મુક્યા જેવી ડામરની તે વાતથી બેમાકળા થઇ ગયેલા
શ્રી ભોજરાજાએ “તમારે, ગમે તેમ કરીને તમારા ગમને આ વર્ષે ચડી
આવતા રોકવો” એ રીતે ડામરને વારવાર દીનતા સાથે કહેવાથી, વખત
સમજનાર ડામરે ભોજરાજા પાસેથી હાથથી સાથે એક દાથી બેટરપે
લઇને પાટણમાં શ્રી ભીમને સંતોષ પમાડ્યો ૧૭

૧૬ તૈલિપને આ રીતે ભોજનો સમકાલિન પ્રેરણા કહે છે તે બુદ્ધા છે,
કારણ કે ભોજના માઠીએ બેકા પહેલા જ તૈલિપ વિ. સ. ૧૦૫૩ માં મત્સ્ય પાંચે
હતો રાજવંશને તો લખ્યું છે કે ભોજે મુંજની વિધવા કુસુમવતી (તૈલિપની
બહેન)ને મરફાની ધોનાકમાં સાથે લઇ તૈલિપ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવી કેદ
કરી મારી નાખ્યો, પણ એ કલ્પિત કથા છે.

૧૭ ડામર સભાથી પ્ર. વિ. ની બીજી પ્રતોમાં ઉપર ઉતારેલ છે તે ઉપરાંત
કેટલીક વાતો છે (જે મૂળમાં ટિપ્પણીમાં ઉતારી છે) તેનો ધાર નીચે આપેલ છે,
(૧) શ્રી ભોજરાજા મુંજરાજ ઉપર પ્રસ્થાન કરીને બહાર નાખેલા તથા ન્યારે
ડામરને મળ્યા ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે “ભીમકીય (રાજા શીમ) નામનો દુનમ
મું કરે છે ?” ત્યારે ડામરે જવાબ આપ્યો કે “ભીમ રાજાએનું માથું મુંડાયું છે અને
એકનું પલાળી રાખ્યું છે તે હવે મુંડે” આ જવાબથી રાજા અમત્કાર પાંચે
પછી રાજબુવનમાં રાજવિડબન નામનું નાટક ભજવાઇ હતું તેમાં ડામરનો સ્વામી
(ભીમ) કર્ણાટકના રાજાની ખુશામત કરતો જતાવવામાં આવ્યો હતો, એ જોઈને ડામરે
કહ્યું “હે ભોજરાજા, જો મારો રાજા કર્ણાટકના રાજાના હાથથી ખેંચાતો દોય તો
એના હાથમાં મુંજનું માથું કેમ નથી ?” આ વાક્યથી આગળનું વૈર માફ આવતા
મુંજરાજ દેશ છોડી દબને ભોજે કર્ણાટક તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે ડામરે ભોજને કહ્યું. -

૧૨ એક વખત ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળતાં, અર્જુનના ૧૮રાધાવેધની વાત સાંભળીને અબ્યાસને શુ મુશ્કેલ છે ? એમ વિચારીને, સતત અબ્યાસ કરીને સર્વના દેખતાં રાધાવેધ કર્યો અને નગરમાં ૧૯ઠાટની શોભા કરાવી. તેની એક ધાંચી અને એક દરજીએ અવગ્રા કરીને ઉત્સવ ન કર્યો, અને શ્રીભોજ-રાત્રીને (નીચે પ્રમાણે) કારણ દર્શાવ્યું. ધાંચીએ અગાશી ઉપરથી છેક જમીન ઉપર મુકેલા સાંકડા મોઢાના માટીના વાસણમાં તેલની ધાર બરાબર નાખી દીધી, અને દરજીએ જમીન ઉપર ઉભા ગહીને આકાશમાધી

“હે ભોજરૂપી સૂર્ય તમે બરેબર પૂર્વ દિશામાં જ શોભો છો, પશ્ચિમ દિશામાં જવાથી સૂર (સૂર્ય) પણ હલકો પડે છે.”

(૨) વળી એક વખત શ્રી ભીમ રાજ માલવમંડળમાં રામરને મોકલ્યા ૧૯લા એને ત્યાં કેમ વર્તેલ તે સીખવવા મંડપા. વાત પુરી થયા પછી ડામરે ત્યાજ પછેડી ખ ખેરી નાખી, બીમને કહ્યું “તમારું સીખવેલું અર્હાજ સુકી ભલે છે. કારણકે ત્યાં જઇને હું વખત ભેઠને જ સૂણરો તે બોધીશ. બીજાએ સીખવેલું કેટલું કામ આવે!” પછી રાજાએ સમયસર બોધવાની તેની ચાતુરી બેવા માટે એક ડાખલાને શુભ રીતે રાખથી, સરીને ભોજની સલા શિવાય બીજા કયાક ન ઉઘાડવો એમ કહીને આપ્યો. પછી ડામરે માળવાની ભોજસભામાં જઇને તે ધણું કપડાથી વીટેલો ડાખલો લાવીને ભોજ આગળ મુક્યો. ભોજ રાજા ઉઘાડીને જુએ ત્યાં અંદર રાખ બરેલી, એટલે ભોજ પૂછ્યું કે આ તે કેવી ભેટ ? તરત બુદ્ધિવાળા ડામરે જવાબ આપ્યો કે “દેવ શ્રી ભીમે કોટિદોષ કરાવ્યો હતો. તેની આ તીર્થસ્થ રક્ષા છે અને પ્રીતિથી આપને ભેટ મોકલી છે.” આ જવાબથી ખુશી થયેલા રાજાએ પોતાને હાથે બધાને રક્ષા આપી. બધાએ તિલક કર્યું. અત પુરમાં પણ મોકલી. પછી સન્માન પામીને સામી ભેટ સાથે ડામર પાછો આવ્યા, અને એ વસ્તાન્ત ભણીને ભીમે પણ માન આપ્યું.

(૩) વળી કૌતુક બેવાની મરજીથી ભીમે સીલ કરેલો લેખ આપીને તેને માળવે મોકલ્યો. તેણે ભેટ સાથેના લેખ ભોજને આપ્યો. ભોજે ઉઘાડીને વાંચ્યું ત્યાં ‘આને તરત મારી નાખવો.’ એમ અંદર લખેલું હતું. એટલે આશ્ચર્ય ચકિત રાજાએ પૂછ્યું ‘આ શું લખ્યું છે ?’ અને તરત બુદ્ધિવાળા ડામરે જવાબ આપ્યો કે “મારી જન્મ પત્રિકામાં જ્યાં મારે લોહી પડે ત્યાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડે એમ લખેલું છે, માટે પોતાના દેસનો વિનાશ ન થાય એ હેતુથી ભીમે મને અર્હા મોકલ્યો છે. હવે તમે જોય લાગે તેમ કરો.”-રાજાએ તેને મારવાની ના પાડી અને સન્માન સાથે પાછો મોકલ્યો. ત્યાં ભીમે તેની બુદ્ધિ માટે તેને બહુ માન આપ્યું.

૧૮ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં અર્જુનના મત્સ્યવેધ નામથી ઓળખાય તે જ આ રાધાવેધ હતો.

૧૯ ઠાટની શોભા કરાવી એટલે રાધાવેધ કર્યો એ માટે બીજર રાજાગારવાને હુકમ કર્યો.

પડતી સોઇના કાણામાં દોરો પેરાવી દીધો અને આ રીતે પોતાના અન્ધાસની કુચળતા દર્શાવી રાજાને ચક્રિત હોય તો એ પ્રમાણે કરી બતાવવા કહ્યું. અને એ રીતે રાજાનો ગર્વ દૂર કર્યો.

(૩૨) હે ભોજરાજ, હું રાધાવેધનું કાનણુ સમજી ગયો છું. ધારાથી ને વિપરીત (રાધા) હોય તે તમારાથી સદન થતું નથી.

૧૩ વિદ્વાનો જેની ઉપર પ્રમાણે પ્રશંસા કરતા હતા તે ભોજરાજએ નવું નગર વસાવવાની ઇચ્છાથી પડો વગડાવ્યો, ત્યારે ધારા નામની વેશ્યાએ અગ્નિ વેતાલ નામના પોતાના પતિ સાથે લંકામાં જઈને તે શહેરની રચના નેહને પાછા આવી " માફ નામ નવા શહેરને આપવું " એમ કહીને તે શહેરનો નકશો આપ્યો અને ભોજે ધારાનગરને વસાવ્યું ૨૦

૧૪ એક દિવસ સાંજનો દિવાને આમ ખલાસ થયા પછી રાજા પોતાના શહેરની અંદર ફરતો હતો ત્યાં—

(૩૩) આ જન્મતો વૃથા ગયો; (કારણકે) હું નગન છું, ભડવીરની તરવાર ન ભાંગી, સ્ત્રીઓના તીખા કટાક્ષો ન માણ્યા કે ગોરીને ગળે ન લગાડી.

ઉપર પ્રમાણે કોઇક દિગ્ગજરને બોલતો સાંજણીને મવારે તેને બોલાવ્યો, અને રાતે તેણે બોલેલું વચન સંભળાવી તેનામા શી ચક્રિત છે તે પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—

(૩૪) હે દેવ, દીવાળી આવતાં અને દાર્થીઓના ગીડ રથજમાંથી મહા ઝરવા માંડતાં, ગીડ કેશ સાથે દક્ષિણપથને એક છત્ર નીચે આણી દઉં !

ઉપર પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવવાથી રાજાએ તેને સેનાપતિના પદ ઉપર નીમ્યો. અને સિન્ધુ દેશનો વિજય કરવામાં શ્રી ભીમ રોકાયો હતો ત્યાં તે દિગ્ગજર બધા સામંતો સાથે અણહિલપુર ઉપર ચડી ગયો અને અણહિલપુરને લાંગીને તેના ધવલગૃહ (રાજમહેલ)ના ધટી મૂકના

૨૦ ને કે મેરૂતંગે ઉપર આવેલી કથા નિ.સાર છે પણ ભોજ પદેશ માંગવાના રાજાઓની રાજધાની લક્ષ્મણમાં હતી અને ભોજે ધારાનગરી વસાવી તેમાં રાજધાની કરી એટલું ઐતિહાસિક તત્વ એ વાતમાં લાગે છે. (નુબો વારત કે પ્રાચીન રાજવંશ લા. ૧ પૃ. ૧૧૨)

૨૧ ભોજની એકાદ વખતની ચલાઈ શ્રી ભીમે મેરૂતંગ ભીમ પાસે કહેવાયે તેમ દંડ આપીને કે હામર જેવા એલચીની ચતુરાઈથી પાછી વાળી દોરાનો સંભવ છે. પણ પછી ભોજે પાટણ એક વખત જીત્યું દરો એમ લાગે છે. ભીમની સિન્ધ ઉપરની ચલાઈનો ઉલ્લેખ દેમચંદ્રે કર્યો છે. (દયાપ્રવસ. ૬)

હાર આગળ કઢીઓ દાટીને જથપત્ર લીધું. તે વખતથી કુલચન્દ્ર લુંટી ગયો. એવી આખા જગતમા ખ્યાતિ થઈ. પછી કુલચન્દ્ર જથપત્ર લઈને માળવે ગયો અને તે વૃતાન્ત બોજને કહ્યો ત્યારે શ્રી સરસ્વતીકંઠાબરણ બોળે કહ્યું કે “તમે અંગારા કેમ ન દાટયા ? આતો માળવાનું ઉધરાણું (કર) ગુજરાતમા જશે.”

૧૬ એક વખત ચાદનીમાં બેઠેલા શ્રીભોજે પાસે બેઠેલા કુલચન્દ્રના સાંભળતાં પૂર્ણ ચદ્રમંડળને જોઈને નીચેના અર્થો શ્લોક કહ્યો.

(૩૫) જેઓ બાલી સ્ત્રી સાથે આખી રાતને એક ક્ષણ પેઠે પસાર કરે છે તેઓને ચદ્રમા શીતળ કિરણવાળો જણાય છે. પણ વિરહીઓને ઉપાડીઆ જેવો સતાપ કરનાર લાગે છે.

આ અર્થો શ્લોક અર્ધકવિએ (ભોજે) કહેતાં કુલચન્દ્રે કહ્યું:—

અમારે તો વધ્ધલાએ નથી, અને વિરહે નથી. તેથી ઉભય બ્રષ્ટ અમારે તો ચન્દ્રમા અરીસા જેવો શોભે છે; એ નથી શીતળ કે નથી ઉબળુ.

ઉપર પ્રમાણેની તેની ઉક્તિ પછી રાજાએ એક સારી સ્ત્રી તેને બેઠ આપી. ૨૨

૧૭ પછી કામરનામનો સાન્ધિવિગ્રહિક માલવ મંડળમાંથી ગુજરાતમાં ગયો ત્યારે તેણે ભોજની સલાનું વર્ણન કરતાં ત્યાં મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, અને ભોજની સલામાં જઈને શ્રી ભીમના અતિશય રૂપનું વર્ણન કરતાં ભીમને જોવાનું ભોજને મન થયું. અને તેણે કામરને કહ્યું કે “ભીમને અહીં લઈ આવો અથવા મને ત્યાં લઈ જાઓ.” ખીજી તરફથી માળવાની સલા જોવાની ઉત્કંઠાથી ભીમે પણ એમજ કહ્યું. એટલે એક વરસ સુક્તિઓ જાણનાર કામર મોટી ભેટો લઈને પાનનો કરડીઓ ઉપાડનાર બ્રાહ્મણના વેષમાં ભીમને સાથે લઈને ભોજની સલામાં ગયો અને પ્રણામ કર્યો. ભોજે ભીમને લઈ આવવાની વાત કહી. ત્યારે તેણે વિનંતી કરી કે “દેવ ! રાજાઓ સ્વતંત્ર છે, એની પાસે ઇષ્ટ કાર્ય ફાણુ પરાણુ કરાવી શકે ? માટે આપે આ ખોટી આશા ન રાખવી.” કામરે આમ કહ્યું એટલે શ્રીભીમનાં અવસ્થા, રંગ, આકૃતિ કેના જેવાં છે એમ ભોજે પૂછ્યું ત્યારે કામરે પાનનો કરડીઓ ઉપાડનારને જતાવીને સલાસદો તરફ જોઈને કહ્યું કે “હે દેવ:—

૨૨ કુલચન્દ્ર સંખંધીના પ્ર. ચિં. ના આ વૃતાન્તમાં દિગંબર દેવની પ્રજ્ઞા આવે છે. એક પ્રતમાં વારાગના પાઠ છે તે સાચો હોય તો વેશ્યા આપી, એવો અર્થ થાય, રાજાઓ આ રીતે વેશ્યાને આપે એવી પ્રથા ન્દૂના કાળમા હતી.

(૩૬) આજ આકૃતિ, આ વર્ણ, આ રૂપ અને આજ ઉગ્મર, પણ આની અને રાજની વચ્ચે કાચ અને ચિન્તામણિ જેટલો ફેર છે.

ઉપર પ્રમાણે કામરે કહ્યું એટલે ચતુર ચક્રવર્તી ભોજરાજ તે (પાન ઉપાડનાર)ના સામુદ્રિક લક્ષણો જોવા લાગ્યા. અને એ કામમાં ભોજની સ્થિત દૃષ્ટિ જોઈને રાજ (શું વિચાર કરે છે તે)નો વિચાર જાણીને તે માન્ધિવિગ્રહિકે બેટની વસ્તુઓ લઈ આવવા માટે તે (પાનનો કરંડીયો ઉપાડનાર) ને મોકલી દીધો. અને આ વસ્તુઓ લઈ અવાતી હતી ત્યારે તે તે વસ્તુના ગુણના વર્ણનમાં તથા ખીજ વાતોમાં ધણો વખત નીકળી ગયા પછી રાજએ “હજી પાનનો કરંડીયો ઉપાડનાર કેમ નથી આવતો ? ” એમ પૂછતાં કામરે “ તે ભીમરાજ હતા ” એમ જાહેર કર્યું. રાજ ભોજે એની પછવાડે લશ્કર મોકલવા માંડ્યું. ત્યારે “ બાર બાર યોજન ઉપર સ્વારીના ઘોડાઓ અને એક ધડીમાં યોજન જાય એવી સાંટણીઓ તૈયાર રાખવામાં આવેલ છે. આ બધી સામગ્રીથી શ્રી ભીમ તમારી સરહદ ઓળંગે છે ત્યાં કેમ પકડાશે ? ” એ રીતે તેણે કહ્યું એટલે રાજ ભોજ હાથ ધસીને બેસી રહ્યા.

૧૮ વર્ણી શ્રી ભોજે શ્રીમાધ પંડિતની વિદ્વત્તા તથા પુણ્યવત્તાને સતત સાંજળીને, તેને મળવાની ઉત્સુકતાથી વારંવાર મંદેશા મોકલીને એક વખત શિયાળામાં શ્રીમાલ નગરીથી માધને તેડાવ્યા. અને ભોજન વગેરેથી બહુ માન સાથે પુષ્કળ સત્કાર કર્યો. પછી રાજને યોગ્ય રમત ગમતો બતાવી, રાતે રંગારતી પછી પોતાની પાસે મુકેલા પોતાના જેવા પક્ષગમાં માધપંડિતને સુવાની મોકલણ કરી પોતાને ઓઢવાનું ગરમ કપડું તેને આપ્યું, અને લાંબા વખત સુધી મીઠી વાતો કરતાં કરતાં સુખેથી ભોજરાજ સુઈ ગયા. સવારે મંગળવાદિત્ર વાગ્યા પછી જાગેલા રાજ પાસે માધપંડિતે પોતાને ઘેર જવાની રજા માગી; આથી આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાજએ દિવસે ભોજન કપડાં વગેરેનું સુખ કેવું હતું એ પૂછ્યું ત્યારે માધપંડિતે કહ્યું કે “ સારા ખરાબ અન્ન વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી, પણ ગરમ કપડાંના બારથી થાક લાગ્યો છે. ” આ જવાબથી ખેદ પાગેલા રાજએ માંડ માંડ રજા આપવાથી માધપંડિત પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા અને રાજ શહેરના ઉપવન સુધી વળા-

૨૩ એ વખતમાં રાજની સવારે તથા રાતે આરતી ઉતારવામાં આવતી એમ લાગે છે. જુઓ દેવચંદ્ર રચિત કુમારપાલ પ્રબંધ.

વવા ગયા; ત્યારે માધપંડિતે “ આપે મારે ત્યા પધારવાની કૃપા કરવી ” એમ વિનંતિ કરી અને તે પોતાને ગામ ગયા. આ પછી કેટલેક દિવસે માધનો વૈભવ અને તેનાં મોજશોખનાં સાધનો જોવાની ઇચ્છાથી શ્રીમોજ શ્રીમલનગરમાં ગયા. માધપંડિત સામે ગયા તથા બીજો પણ સત્કાર કર્યો અને રાજાનો તેના લશ્કર સાથે માધના આંગણમાં સમાસ થઈ ગયો. પછી માધ પંડિતના મહેલમાં જઈને જુલે છે તો બધા રસ્તાઓ સોને મહેલા જોયા. વળી નાણા પછી દેવપૂજના ધ્યાનમાં મણિમરકતની જમીનમાં શેવાળવાળાં પાણીનો જમ થવાથી પોતે પહેરેલાં કપડાં રાજાએ ઉઘાડી લીધા ત્યારે પુરોહિતે વસ્તુચિતિ સમજાવી. અને દેવપૂજ તથા મંત્ર પાઠ પુરાં થયા પછી જમવાનો વખત થતાં, પીરસાયેલી રસોઇ ચાખતાં, રાજાના મનમાં તે દેશમાં ન મળે એવાં તથા તે ઋતુમાં ન ઉત્પન્ન થતાં એવાં શાક ફળો વગેરે જોઈને બારે આશ્ચર્ય થયું. કહેલાં દુધ સાથે ચોખાવાળા (દૂધપાક ?) રસોઇ ગળા સુધી ધરાઈને ખાધા પછી ભોજન પૂર્ણ કરી ઉપરનો મેડી (ચન્દ્રશાળા) માં ચડીને પહેલાં ન જોયેલ કે ન સાંભળેલ કાવ્ય, કથા, પ્રબંધ, નાટક વગેરે જોતા જોતાં શીઆળાની ઋતુ હોવા છતાં (કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલા) આકર્ષિત ઉનાળાની ભ્રાન્તિ થવાથી ઘોળું સ્વચ્છ કપડું વીંટીને તથા પુષ્કળ ચંદન ચોપડીને સુતેલા ભોજને વીંઝણા લઈને ઉમેલા નોકરો પવન નાખવા માડ્યા અને ભોજને એવી સારી ઉધ આવી ગઈ કે એક ક્ષણ પેઠે રાત નીકળી ગઈ. અને સવારમાં સંખધ્વનિથી જાગી ઉઠ્યા. આ રીતે દર વખતે શીઆળો હોવા છતાં માધપંડિતે ઉનાળાનો જોતે અતુલ્ય કગળો છે, એવા ભોજે આશ્ચર્ય સાથે કેટલાક દિવસ રહીને સ્વદેશ જવા માટે રજા માગી અને પોતે કરાવવા માડેલા નવા ભોજસ્વામી નામના મંદિરનું પુણ્ય (માધ પંડિતને) આપીને ભોજ રાજા માળવે ગયા.

હવે માધના જન્મ વખતે તેના પિતાએ જોધી પાસે જાતક કરાવ્યું તો એમ આપ્યું કે પહેલાં ચડતી ચડતી કળામાં સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરીને હવેટમાં વૈભવ ખુટી જતાં અને પગ ઉપર ચોડો સોજાનો રાગ થઈને માધપંડિત મરણ પામશે.

આ રીતે જોધીએ જતાવેલાં મહનાં ફળને વૈભવથી દુર કરવાની ઇચ્છાથી માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું માનતાં તેના જનોય દગ્ગર દિવસે થાય એમ ગણીને નાણાથી ભરેલા છત્રીય દગ્ગર દારો કરાવીને નવા જતાવેલા કાશમાં રાખીને તથા તે ઉપરાંત પુષ્કળ સમૃદ્ધિ મુકીને

જેનું માધનામ પાડ્યું છે, એવા પુત્રને કુળને યોગ્ય કેળવણી આપીને પોતાને દૃતદૃત્ય માનતા માધના પિતાએ પરલોકવાસ કર્યો. પછી કુળેર પેડે પુષ્કળ માત્રાન્યના ધણી રૂપ માધ વિદ્વાનોને તેઓની છત્તા પ્રમાણે પેસો આપીને તથા માગણોને ન માપી શકાય એવાં દાનો આપીને દૃતાર્ય કરવા લાગ્યા. તથા ઉપર કહ્યા છે તેવા ભોગો ભોગવવાથી પોતે દેવતાનો અવતાર હોય એમ દેખાડવા લાગ્યા. વળી તેણે શિશુપાલ વધ નામનું મહા કાવ્ય રચીને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કર્યાં. પણ ઉવટમાં પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પેસો ખુટી ગયો. અને વિપત્તિ માથે પડતાં પોતાના દેશમાં ન રહી શકવાથી પોતાની પત્ની સાથે માગવામાં જન્મને ધારાનગરમાં રહ્યા. અને પુસ્તક અર્પણ કરીને શ્રી ભોજ પાસેથી થોડુંક પણ દ્રવ્ય લઈ આવવાનું કહીને પોતાની પત્નીને માથે ભોજ પાસે મોકલી અને પોતે તેની વાટ જોવા લાગ્યા. ત્યાં માધની પત્નીની આવી રિયતિ જોઈને સંમ્રમ સાથે સળી મુકીને પુસ્તક ઉઘાડતાં ભોજ નીચેનું કાવ્ય વાંચ્યું:—

(પ્રાતાકાળ થતાં)

(૩૭) કુમુદના વનની શોભા ક્ષીણ થઈ ગઈ છે અને કમળની શોભા ખીલી નીકળી છે, ઘૂડનો આનંદ ઉડી ગયો છે, અને ચક્રવાક આનંદમાં આવી ગયેલ છે. સૂર્ય ઉદય પામે છે અને ચંદ્રમા અસ્ત થાય છે. અરે, દુષ્ટ વિધિનાં કામોનું પરિણામ વિચિત્ર છે.

અને તે કાવ્યનો અર્થ સમજીને “ મન્યની તો શી વાત ? પણ આ એકજ કાવ્યની ક્રિંમત તરફકે પણ આખી પૃથ્વી આપીએ તો એાછી પડે ” એમ વિચારીને સમયોચિત વાપરેલા અનુચિત હ્રી શબ્દના પારિતોષિક રૂપે લાખ દ્રવ્ય આપીને રાજાએ તેને રાજ આપી. પણ તે માધ પંડિતની પત્ની રરતામાં આશ્વર્તા એળખાઈ ગઈ એટલે કેટલાકે માગણો માગવા લાગ્યા. અને માધની પત્ની તે બધું દ્રવ્ય માગણોને આપી દહને પ્હેલાંની રિયતિમાંજ ઘેર આવી અને પોતાના પતિને એ વૃત્તાન્ત કહ્યો. એ વખતે માધના પગ ઉપર થોડો સોજો આવ્યો હતો. પછી “ તું મારી શરીરધારી કીર્તિ છે ” એમ પ્રશંસા કરતા પોતાને ઘેર આવેલા કોઇક ભિક્ષુને જોઈને તથા પોતાના ઘરમાં તેને આપવા જેવું કાંઈ ન જોવાથી નિર્વેદ પામેલા માથે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા:—

(૩૮) પેસો નથી, જોડી આશા મને છોડતી નથી, દાન કરવામાં જેને જોડી ટેવ પડી છે એવો મારો હાથ ટુંકા થતો નથી, માયના કરવામાં

હલકાઈ છે, અને આપઘાત કરવામાં પાપ છે, માટે હે પ્રાણે! શોક કરવાથી શું ફળ છે ? તમે જાતે ચાલ્યા જાવ.

(૩૯) દરિદ્રતાથી અગ્નિનો તાપ સંતોષરૂપ પાણીથી શાંત કર્યો પણ દીન માણસોની આશાના લંગથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ શાથી શાંત થાય ?

(૪૦) દુકાળમાં જીખ મળતી નથી, ખરાબ સ્થિતિમાં આવી ગયેલાઓને કરન્ને પૈસા ક્યાંથી મળે ? જમીન ધણીને કામ તો કાણુ આપે ? (પરિણામે) કાળીઓ પણ આપ્યા વગર આ સૂર્ય આપમે છે. હે ગૃહિણી, ક્યાં જમ્યે અને શું કરીએ ? જીવિતવિધિ ગઢન છે ?

(૪૧) જીખથી પીડાયેલો વટેમાર્ગુ મારું ઘર પૂછતો ક્યાંકથી આવી ચડ્યો છે, તો હે ગૃહિણી આ જીખનો ખામ એવું ઘરમાં કાંઈ છે ? ત્યારે ધરધણીઆણીએ વાણીથી 'છે' એમ કહીને આંખમાંથી ગળી પડતાં મોટાં આંસુનાં દીપાંચો અક્ષરો વગર જ 'નથી' એમ કહી દીધું.

(૪૨) માગણુ નિરાશ થઈને પાછો ગયો; માટે હે પ્રાણે! હવે તમે પણ જાવ. પછી પણ જવું તો છે તો આવો સચવારો ક્યાંથી મળશે ?

ઉપરનું વાક્ય પુરું કરતાં જ તે માથ પડિત મરણુ પામ્યા. અને સવારે તે વાત સાંભળીને શ્રીમાળમાં તેની નાતના માણસો ધનવાળા હોવા છતાં તે પુરૂષરત્નનો જીખથી પીડાઈને અન્ત આગ્યો એ જોઈને તેની જાતનું બિલ્લમાળ એ પ્રમાણે શ્રી ભોળે નામ આપ્યું.^{૨૪}

૨૪ મેરૂતંગે આપેલી ઉપરની માધની કથાનો છેવટનો માધના મરણને લગતો કટકો તથા ૩૮, ૩૯ અને ૪૨ શ્લોકો બદલાવકૃત ભોજ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. જૈન ભોજ પ્રબંધોમાંથી રત્ન મંદિર ગણિએ મેરૂ દ્વારે અનુસરણ સમય વર્ણન કર્યું છે. પ્રભાવક ચરિતમા માધને સિદ્ધર્ષિ (ઉપમિતિ ભવપ્રપચના કર્તા) ના કાકાના દીકરા બાઈ તથા ભોજના બાલમિત્ર કરેલ છે. (જુઓ સિદ્ધિ સૂરિ પ્રબંધ શ્લો. ૧૫) પણ ઉપમિતિ ભવ પ્રપચની રચનાનો સમય વિ. સ. ૯૬૨ છે, એટલે સિદ્ધર્ષિ કે એના કાકાના દીકરા બાઈ ભોજના સમકાલિન ન હોઈ શકે; પણ તે પહેલાં સો વર્ષે થઈ ગયા હોવા જોઈએ. મધનો એથીયે પ્રાચીનતર હોવાનું બીજા પુરાવાઓથી નક્કી થયું છે. કારણ કે આવકારિક વામન (ઇ. સ. ૮૫૦) કાગ્યાલંકાર વૃત્તિમા માધના સિશુપાલવધમાંથી હદાહરણ લે છે. વળો માથ પોતાને રાત્ર વર્મલાતના મંત્રી સુભદ્રદેવના પૌત્ર અને દત્તકના પુત્ર કહે છે. (આ ઉપરથી પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમા તથા રત્નમંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમા માધના પિતાનું નામ કમુદ આપ્યું છે તે જીવન લાગે છે.) હવે વર્મલાતનો એક 'ઉત્પાદ' લેખ મળ્યો છે, અને એ વર્મલાત માધના દાદાના આશ્રયદાતા હશે એમ માનીને

મધ્યદેશમાં જન્મેલો સાંકાસ્થ ગોત્રનો સર્વદેવ નામનો એક દિવસ રહેતો હતો. જૈનધર્મના સંસર્ગથી આ દિવસમાંથી ઘણું કરી મિથ્યાત્વ (બ્રાહ્મણધર્મ વગેરે બીજા ધર્મમાં માન્યતા) નીકળી ગયું હતું. એને ધનપાત્ર અને શોભન નામના બે પુત્રો હતા. એક વખત શ્રી વર્ધમાનસૂરિ ગામમાં આવ્યા હતા, ત્યારે એમને એમના ગુણો ઉપરના અનુરાગથી પોતાના ઉપાશ્રયમાં રાખીને તથા અત્યંત ભક્તિથી એમને સંતુષ્ટ કરીને, તેઓ સર્વથા પુત્ર છે એમ માનીને, પોતાના પૂર્વજે ક્યાંક ગુપ્ત રીતે રાખેલા નિધિ (ધન ભંડાર) વિશે આ દિવસે પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી વર્ધમાનસૂરિએ^{૨૫} વાક્યચ્છળથી (બે અર્થવાળું વાક્ય વાપરીને) અર્ધો ભાગ માગ્યો. પછી એમણે બતાવેલી નિયાતી ઉપરથી સર્વદેવને ધન ભંડાર મળ્યો, એટલે એણે તેમાંથી અર્ધો ભાગ આપવા માંડ્યો; ત્યારે તેઓએ બે પુત્રોમાંથી અર્ધું એટલે એક પુત્ર માગ્યો. પણ ધનપાત્ર મિથ્યાત્વથી અન્ધ ભુદ્ધિવાળો અને જૈન માર્ગની નિન્દા કરનારો હોવાથી તેણે પિતાને ના પાડી અને નાના પુત્ર શોભન ઉપર પિતાને બહુ રોદ્યો હતો તેથી પોતે (ના પાડી અને) પોતાની પ્રતિષ્ઠા તુટવાથી લાગતા પાપને તીર્થોમાં ધોવા માટે તીર્થમાં જવા નીકળ્યો. પણ પિતૃભક્ત નાનો પુત્ર શોભન, પિતાને એ આશ્ર-દમાંથી રાષ્ટ્રી પિતાની પ્રતિષ્ઠા પાળવા માટે વ્રત લઈને તે ગુરૂની પછવાડે જાતે ચાલી નીકળ્યો.

પછી બધી વિદ્યાઓ બણીને તથા શ્રી બોજરાજની કૃપાથી, બધા પંડિતોમાં ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીને, પોતાના બાપ સંબંધી ક્રોધથી ધનપાત્રે બાર વર્ષ સુધી સ્વદેશમાં જૈનદર્શન(ના અનુયાયી સાધુઓ)ના પ્રવેશનો નિરોધ કરાવ્યો. પણ તે દેશના જૈનધર્મના અનુયાયીઓએ ખૂબ અભ્યર્થના કરીને જૈન મહાપુરુષોને બોલાવવાની છૂટ મેળવી; તેથી સર્વ (જૈન) સિદ્ધાન્તોમાં પારંગત શોભન નામનો તપોધન ગુરૂની રજા લઈને ત્યાં આવ્યો. અને ધારાનગરીમાં પેસતાં સ્વારીમાં જતા ધનપાત્રે તે પોતાનો બાપ છે એમ ઓળખ્યા વગરજ તેને મરકરીમાં “હે ગધેડા જેવા દાંતવાળા બહત ! નગરકાર છે” એમ કહ્યું; ત્યારે તેણે સાતું

ઉત્ક્રીષ્ટ લેખના સમય ઉપરથી હાલમાં ડૉ. ગ્રીવહૉર્ન અને શ્રી. કે. રા. બાડારકર જેવા કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞો માધ્યમે ઇ. સ. આઠમા શતકમાં મુકે છે. (જુઓ Epigraphia Indica Vol. IX p. 190)

૨૫ પ્રભાવક ચરિતમાં આ સૂરિનું વર્ધમાનસૂરિ નહિ પણ મહેન્દ્રસૂરિ નામ છે. જુઓ મહેન્દ્ર પ્રબંધ; પણ રત્ન મંદિર ગણિ પ્ર-વિં. ને અનુસરી વર્ધમાન સૂરિ નામ લખે છે. પોતાના પિતાનું સર્વદેવ નામ તો ધનપાત્રે તિલકમન્દીમાં જ લખ્યું છે.

કહ્યું “હે વાહરાના ટપલુ જેવા મુખવાળા મિત્ર ! તું સુખી છો ?” શોભનમુ-
નિના આ વાક્યથી મનમાં ચક્રિત થયેલા ધનપાલે વિચાર કર્યો કે મેં મસ્ક-
રીમાં પણ ‘નમસ્કાર છે’ એમ કહ્યું તો તેણે ‘મિત્ર તું સુખી છો ?’ એવો
જવાબ આપીને શોભનમુનિને છટામાં મને દરાવ્યો “પત્રી તમે કેના મહેમાન
છો ?” એમ ધનપાલે પૂછતા શોભનમુનિને “અમે તમારા જ મહેમાન છીએ”
એવો જવાબ સાંભળીને પોતાના જુદા સાથે તેને પોતાને મહેને મોકલીને
ત્યાં રાખ્યા. પછી ધનપાલે મહેલમાં આવીને ખીંડી વાણીથી તે મુનિને તેના
માથીએ સાથે જમવાનું નિમત્રણ આપ્યું પણ મુનિએ ‘પોતે શુદ્ધ
આહાર જ લીએ છે માટે નહિ જમી શકે’ એમ કહ્યું, ત્યારે ધનપાલે
આમહથી પોતાને ત્યાં જમવામાં શુ દોષ છે ? એ પૂછ્યું એટલે શોભનમુનિએ
જવાબ આપ્યો કે —

(૪૩) મુનિએ મ્હેનજી કુળમાંથી પણ મધુકરીથી મેળવેલું અન્ન લેવું પણ
બૃહસ્પતિ જેવાનું પણ એકલાનું અન્ન ન ખાવું.

તેમજ દશવૈકલિક નામના જૈન શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે. —

(૪૪) શુદ્ધો ભમરા જેવા છે, તેઓ નિશ્ચિત રથાન વગરના, અનેકનું
અન્ન ખાનારા અને ધ્રુન્દિયોને નિશ્ચયમાં રાખનારા છે તેથી તેઓ સાધુ
કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે “જૈન તેમજ અન્ય શાસ્ત્રોથી નિષિદ્ધ-ખીજ માટે
તૈયાર થયેલા આહાર અમે નથી લેતા અને શુદ્ધ આહાર જ લાઇએ છીએ”
એમ મુનિએ કહ્યું એટલે તેના ચરિત્રથી ચક્રિત થયેલા ધનપાલ પોતાને
મહેલે ગયા

પછી ધનપાલ નહાવા બેઠા હતા ત્યાં ગોચરમાં નીકળેલા તે બે
મુનિઓને આવેલા જોઈને, અન્ન હજી રધાયેલું ન હોવાથી બ્રાહ્મણીએ દહીં
આપવા માડ્યું, ત્યારે મુનિએ કેટલા દિવસનું છે ? એમ પૂછ્યું એટલે ધન-
પાલે “શુ એમાં પૂરા છે ?” એમ મસ્કરીમાં પૂછ્યું એ વખતે બ્રાહ્મ-
ણીએ બે દિવસનું છે” એમ નક્કા કરીને કહ્યું, અને મુનિઓએ “હા પૂરા છે”
એમ કહેવાથી ધનપાલ નહાવાને ઢેકાણેથી ઉઠીને તે જેવા માટે ગયા. પત્રી
વાસણમાંના દહીં પાસે રાખેના અગ્રતાથી લાલ રંગેલા રૂના પુમડા ઉપર
દહીંના જ રંગના દહીંના જ પિંડા જેવા ઘોળા જન્તુઓથી લાલ રૂ ઘોળુ
થયેલું જોઈને જૈન ધર્મમાં જીવ જ્યાની મુખ્યતા છે, તથા જીવની ઉત્પત્તિનું
વિશેષ જ્ઞાન છે એમ ધનપાલને લાગ્યું.

(૪૫)^{૨૧} મમ અડદ વગેરે દ્વિદળ અન્ન જ્યારે કાચા ગોરસમાં પડે છે, ત્યારે તેમાં, તથા ત્રણ દિવસના દહીંમાં એવની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ જ્ઞાન જિન શાસનમાં જ છે, એમ નિશ્ચય થવાથી અને શોભન મુનિના શોભન બોધથી, મમ્મક જ્ઞાન થવાથી તેણે સમ્યક્પણાનો (જૈનધર્મ)નો સ્વીકાર કર્યો અને સ્વભાવથી બુદ્ધિશાળી હોવાથી તેણે કર્મ પ્રકૃતિ વગેરેના જૈનવિચારપ્રધાન ગ્રંથોમાં ધણી પ્રવીણતા મેળવી. પછી સવારે સવારે જિનમૂર્તિની પૂજા કરતી વખતે નીચેના શ્લોકો તેઓ બોલતા.

(૪૬) શરીર પાડી નાખનારી મહેનતથી પણ ન પકડાય (ન રીઝે) એવા, થોડાં સહેરોના ધણીની મેં અતિ દેશાવેશાં મોહથી સેવા કરી પણ હવે બુદ્ધિથી આરાધી શકાય એવા અને પોતાનું પદ આપે એવા ત્રિભુવનના ધણી પ્રાપ્ત થયા છે, જેથી ખુલાં જે દિવસો નકામા ગયા તે દુઃખ કરે છે.

(૪૭) હે જિન, જ્યાં સુધી જિનશામન નહોતું સાંભળ્યું ત્યાં સુધી બધે ધર્મ છે, એમ લાગ્યું, જેમ ધતુરો પીધેલો માણસ બધે સોનું જ દેખે છે,^{૨૭} અને તેને પોતાનું સાચું પદ મળતું નથી.

(૪૮) દેશનો પતિ એક ગામ આપે છે, ગામધણી એક ખેતર આપે છે, ખેતરનો ધણી થોડી યોગો આપે છે, પણ સર્વનો ધણી સંતુષ્ટ થાય ત્યારે પોતાની સંપત્તિ આપે છે.

૨૦ ઉપર પ્રમાણે વાક્યો બોલતા ધનપાલ એક દિવસ રાત્ર સાથે શિકારમાં ગયા હતા ત્યાં રાત્રએ ધનપાલને કહ્યું:—

(૪૯) “ હે ધનપાલ ! આ દરણો રા માટે આકાશમાં ઊડે છે, અને આ હુકરો રા માટે જમીન ખોતરે છે ! ” ત્યારે ધનપાલે જવાબ આપ્યો કે “ હે દેવ, તમારા અસ્ત્રથી બધ પામીને, પોતાની જાતનો આશ્રય લેવા માટે આ મૃગો ચંદ્રમામાં રહેલા મૃગને અને હુકરો આદિવરાહને શોધે છે. ”

પછી રાત્રએ એક દરણીને બાણથી વીંધ્યું અને તેના વર્ણન માટે ધનપાલ સામે જોઈ ત્યારે ધનપાલે નીચેનું વચન કહ્યું:—

૨૬ શ્લોક ૪૫ ને મળતું નીચેનું વચન હેમચંદ્રના યોગશાસ્ત્રમાં છે.

આમગોરસસંપૃત્તં દ્વિદલં પુષ્પિતોદ્રમમ્ ।

દમ્યહદ્વિતયાતીર્થં કુરિષ્તાત્ર ચ ષર્જયેત્ ॥

૨૭ ધતુરો પીધેલો માણસ પીણું દેખે એ વિચાર જૈન સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ મળે છે જુઓ મૃત્વિષ્ઠમપિ હૈમેવ પીતોન્મત્તો દિ પદ્યતિ. પરિશિષ્ટ ૫૫.

(૫૦) તમારે આ પરાક્રમ ગ્રંથાતલમાં જાવ, આ (શિકારની) ખરાબ નીતિ છે કે જેમા શરણે આવેલુ દોષરહિત અને નમણુ બળવાનથી મરાય છે અને આ તો મહાકષ્ટ છે, જગત્ અરાજક થઇ ગયુ છે

ઉપર પ્રમાણે ધનપાવના તિરસ્કારથી ક્રોધ કરીને રાજાએ ' આ શુ ? ' એમ પૂછ્યુ એટલે ધનપાવે નીચેનુ વચન કહ્યુ -

(૫૧) પ્રાણુ જવાની સ્થિતિમાથી તે વખતે, મોઢામા તૃણ લેવાથી શત્રુઓને પણ છોડી દેનામા આવે છે, ત્યારે આ પશુઓ જેઓ હમેશા તૃણ ખાઈને જ રહે છે, તેને કેમ મારવામા આવે છે ?

ઉપરના વચનથી અત્યત દયા ઉત્પન્ન થતા રાજાએ ધનુષ્ય અને બાણને લાગી નાખવાનુ કશુલ કરીને જીવિતના અન્ત પર્યંત મૃગયાના વ્યસનનો ત્યાગ કર્યો પછી શહેર તરફ પાછા ફરતા યજ્ઞના સ્તંભ માથે બાધેલ બકરીની દીન વાણી સાંભળીને " આ પશુ શુ કહે છે ? " એમ રાજાએ પૂછતા ધનપાવે " જુઓ, ને કહે છે -

(પશુ કહે છે)

(૫૨) મને સ્વર્ગનું ફળ ભોગવવાની તૃષ્ણા નથી, વળા મેં તમારી પાસે (સ્વર્ગમા મોકલો એવી) પ્રાર્થના કરી નથી, હું હમેશા ખડ ખાવાથી સંતુષ્ટ છુ તેથી હે સાધુ ! (તમારે મને મારવો) તે ચોગ્ય નથી યજ્ઞમા તમે મારેલા પ્રાણીઓ જે ચોક્કસ સ્વર્ગમા જતા હોય તો તો તમે માનાપને મારીને, પુત્રોને મારીને તથા સગાઓને મારીને કેમ યજ્ઞ કરતા નથી ?

એ પ્રમાણેના તેના વાક્યથી રાજાએ આ શુ ? એમ ફરી પૂછ્યુ એટલે ધનપાવે -

(૫૩) યજ્ઞનો ચાલેલો નાખીને, પશુઓને હણીને તથા લોહીનો ગારો કરીને જે સ્વર્ગમા જવાનુ હોય તો નરકમા કેવા કામથી જવાય ?

(૫૪) મત્સ્ય એજ યુપ (યજ્ઞસ્તંભ), તપ એ જ અગ્નિ, અને કર્મો એ જ સમિધ, અને (આ યજ્ઞમા) અર્હિસાની આહુતિ આપવી, આવો યજ્ઞ સત્યુરૂપો કરે ॥

ઇત્યાદિ ૨૮ શુક્રમવાદમા કહેલા વચનો રાજાની પાસે કલા

૨૮ શુક્રમવાદ એ મેઈ ગ્રંથના નામ જેવુ જાગે છે પણ એ નામનો ગ્રંથ મારા ભણવામા નથી.

અને "હિંમ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારાઓ તથા હિંસક સ્વભાવવાળાઓને બાહ્યરૂપ રાક્ષસો જાણવા" એમ કહી, રાજાને જૈન ધર્મ તરફ વાળ્યા.

૨૧ એક વખત રાજા સરસ્વતી કંઠાભરણુ નામના મહેલમાં ફરતા હતા; ત્યાં દમેશા સર્વથા શામન (જૈન ધર્મ)ની પ્રશંસા કરતા પડિત ધન પાલને કહ્યું કે " તમે કહો છો તેમ કલ્પ્ય તમારા માર્ગમાં પહેલાં મર્વથ થઈ ગયા હશે પણ હાલમાં કયાંય વિશેષ જ્ઞાન છે ? " ત્યારે " અર્હતે દરેલા અર્હતશ્રામણિ નામના ગ્રંથમાં ત્રણ જગતમાં રહેલા પદાર્થોનું ત્રણે દાળના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. " એમ ધનપાલે કહ્યું. એ વખતે ત્રણ દ્વારવાળા મંડપમાં ઉભેલા રાજાએ ધનપાલને " હું કયા દ્વારમાંથી બહાર નીકળીશ એ કહો જોઈએ ? " એમ પૂછ્યું. આ રીતે રાજાને, શાસ્ત્ર ઉપર કલંક મુકવા તૈયાર થયેલા જોઈને " શુદ્ધિમાત્રા ત્રયો દશીવ૦ " એ લોકોકિતને સાચી પાડતાં જોજપત્ર ઉપર રાજાના પ્રશ્નનો નિર્ણય લખીને તે જોજ પત્ર માટીના ગોળામાં મુકી એ જામડી ઉપાડનારને આપીને " દેવ ! હવે ચાલો " એ રીતે રાજાને કહ્યું. રાજાએ તો તેની શુદ્ધિકુશળતાના સંકટમાં પડેલો પોતાને માનીને તથા આ ત્રણ દ્વારમાંથી એકમાંથી નીકળવાનો નિર્ણય લખ્યો હશે એમ વિચાર કરીને, કહીઆ પાસે મંડપની વચ્ચેના કમળ વાળા શિલા તોડાવી, એ રસ્તે બહાર નીકળી, પગી પેલો માટીનો ગોળો ઉખેડી તેમાંના અક્ષરો વાંચ્યા, તો તે જ રસ્તે બહાર નીકળવાનું લખેલું જોઈને રાજાનું ચિત્ત આશ્ચર્યથી પ્રકુલ થઈ ગયું અને તેણે જિનશામનની જ પ્રશંસા કરી. લખ્યું છે કે —

(૫૫) હરિ એ આખથી જે નથી જોઈ શકતા, શંકર ત્રણ આખથી જે વસ્તુ નથી જોઈ શકતા, બ્રહ્મા આઠ આખથી જે નથી જોઈ શકતા કાર્તિકસ્વામી બાર આખથી જે નથી જોઈ શકતા, રાવણ વીસ આખથી જે ન જોઈ શક્યો, ઇન્દ્ર એકહજાર આખથી જે નથી જોઈ શકતા અને સમગ્ર જનતા જે અમણ્ય નેત્રોથી પણ નથી જોઈ શકતી તે વસ્તુ શુદ્ધિશાળી માણસ શુદ્ધિરૂપ નેત્રથી સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે.

૨૬ આ ને મળતી ' કયા દ્વારમાંથી નીકળીશ ' એ પ્રશ્નની કયા ચહાર રમકાવ નામના એક મુસલમાની ગ્રંથમાં પણ મળે છે એ અચકાર છે. સ. ૧૧ મા શતકમાં થઈ ગયો છે. (જુઓ ટોનીના સાતતરના Agenda મા ૫- 210)

૨૭ આ ' શુદ્ધિમાત્રા ત્રયોદશી 'નો બરાબર સાવાર્ય હું સમજતો નથી. પણ શુદ્ધિથી બધી મુરકેલીનો માર્ગ નીકળી શકે છે એમ અભિપ્રાય જણાય છે.

૨૨ વળી એક વખત ધનપાલે^{૩૧} ઋષભપત્યાશિકાસ્તુતિ રચી વળી
૩૨ સરસ્વતી કઠાબરણ નામના મહેલમાં પોતે રચેલી પ્રશસ્તિની પટ્ટિકા
ધનપાલે રાખીને બનાવી તેમાં નીચેનો શ્લોક લખ્યો હતો

(૫૬) આ બળવાન બુવાને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, શત્રુની છાતી ચીરી
નાખી અને બલિરાજ્યલક્ષ્મી સ્વાધીન કરી, (મતલબકે) પુરાણ પુરૂષે-
(૪થરે) ત્રણ જન્મમાં જે કર્યું, તે આણે એક જન્મમાં કર્યું

(નોંધ—૨રાહ અવતાર, નરસિંહ અને વામન અવતારના કામો સાથે
સરખામણી છે ૨રાહ અવતારે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, નરસિંહે શત્રુની છાતી
ચીરી નાખી અને વામને બલિ દૈત્યની રાજ્યલક્ષ્મી હરો લીધી આ
જુનાનના મમકમાં બધી એટલે બળવાન શત્રુ)

આ કાબ્યથી ખુશી થઇને તે પટ્ટિકાના પારિતોષિકરૂપે સોનાનો કગથ
રાખ્યો આપ્યો. એક વખત તે પ્રાસાદમાંથી નીકળતા તેના દ્વારના ગોખ
લામાં રતિ સાથે હાથતાલી દેતી કામદેવની મૂર્તિ જોઇને રાજાએ કામદેવના
હાસ્યનુ કારણ ધનપાલને પૂછ્યું ધનપાલે નીચેનો શ્લોક કહ્યો —

(૫૭) ત્રિભુવનમાં જેનો સંયમ પ્રખ્યાત છે એવા તેજ શંકર હવે
વિરહથી બહીને સ્ત્રીને પોતાના શરીરમાં ધાગણુ કરે છે, તેથી “ આ શંકર
મને જીત્યો હતો ! ” એમ હમણે આવીને પ્રિયાના હાથમાં પોતાના હાથની
તાળી આપનાર કામદેવ જય પામે છે.

(૫૮) એક દિવસે વળી શિવમંદિરમાં ભૂગી ગણને દુર્બળ ચીતરેલ
જોઇને રાજાએ પૂછ્યું કે આ ભૂગી કુમળો કેમ છે ? ત્યારે ધનપાલે કહ્યું —

(૫૯) જો આ શંકર દિગમ્ ગહે છે તો એને ધનુષ્યનું શું કામ છે ?
અને ધનુષ્ય રાખે તો ભસ્મ શા માટે ? જો ભસ્મ ચોળીને રહેતું હોય તો
સ્ત્રી શા માટે જોઇએ ? અને સ્ત્રી રાખે તો કામનો દ્વેષ શા માટે કરે છે ?
આ પ્રમાણે પોતાના ધણીની પરસ્પરવિરૂદ્ધ એવી ચેષ્ટા જોઇને આ ભૂગી
બહી શિવગોથી ઢકાએણું હોવાથી કઠોર દેખાતું અને માન હાડકા જ જેમાં
બાકી રહ્યા છે એવું શરીર ધારણુ કરે છે

૩૧ આ ધનપાલની રચેલી ઋષભપત્યાશિકાસ્તુતિ મળેલી છે અને કાવ્ય-
માળામાં છપાયેલ છે

૩૨ રાજા બોલે સરસ્વતી કઠાબરણ નામનો અલકારનો અર્થ રચ્યો છે, એ
પ્રસિદ્ધ છે. પણ મેરુગ્રંથ સોજના મહેલનું નામ સરસ્વતીકઠાબરણ આપે છે

(૬૦) પાણિમહાશ્વ વખતે જેના રવાડા ઉભા થયા છે એવા શકરનું ભસ્મશોભિત શરીર જ્ય પામે છે, તે શગેરમા ભસ્મીભૂત થયેલા કામ્બેવના (ઉભા થયેના રવાડા રૂપે) અકુર કુટતા હોય તેવું લાગે છે

(૬૧) ગાય વિવેક ગ્રન્થ હોમને અપવિત્ર વસ્તુ (વિદ્યા) ખાય છે, અતિ આસક્ત થઇને પોતાના પુત્ર સાથે વિપ્પની છુટા ગળે છે, અને ખરીથી તથા શીંગડાથી જન્તુઓને મારે છે, માટે હે રાજા કયા ગુણથી ગાયને નમસ્કાર કરવામા આવે છે.

(૬૨)૩૩ અને દુધ આપે છે માટે જો ગાય વન્દવા યોગ્ય હોય તો જેમ શુ કામ વન્દ નહિ ? જેસથી ગાયમા કષ્ટ વિશેષતા દેખાતી નથી

૨૪ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ સાહિત્ય ગુણવાળા કાવ્યોવડે રાજાનું મનરંજન ધનપાલ કરતા હતા ત્યા એક દિવસ કોઇ વહાણુવગી આવ્યાના દ્વારપાળે ખબર આપ્યા અને તેણે સજામા આવીને મીણના પાગીઆમા ઉતારેલા પ્રચલિત કાવ્યો બતાવ્યા રાજાએ " આ કાવ્યો કયાથી મળ્યા !" એમ પૂછ્યું એટલે તેણે નીચેની વાત કરી " એક વખત સમુદ્રમા એમએક અમારૂ વહાણુ અટકી ગયું, એટલે ખવાસીઓ સમુદ્રમા શુ કારણ છે તે તપાસવા લાગ્યા, તો સમુદ્રમા કુમેલું શિવાલય જોયું અને તેની ફરતું ચારે તરફ પાણી હતું પણ શિવાલયની અંદર પાણી નહોતું અને એક ભોંત ઉપર અક્ષરો જોઇને એ શુ લખ્યું હશે એમ જણાસા થવાથી, મીણની પાટલી કરી તે અક્ષરો ઉપર દાખી તો તેમાંથી જે અક્ષરો મીણ ઉપર ઉડી આવ્યા તે આ છે " રાજાએ આ વાત સાંભળી તે મીણની પાટલી ઉપર માગીતી પદી દબાવી તેમા અક્ષરો ઉપડાવી પડિતો પાસે વંચાવતા નીચેના શ્લોકો મળ્યા

(૬૩) બાળકપણથી મેજ આને પરમ ઉત્તિએ પોચાડ્યો છે, પણ હવે આ રાજાને કુવર અમારી વાત નીકળતા સરમાઇ જાય છે આ રીતે

૩૩ આ ૬૧ અને ૬૨ શ્લોકોમા, ૫૨, ૫૩, ૫૪ શ્લોકોમા તથા મૂળમા ૬૧, ૬૨ નીચે આવેલ શિષ્યણીમા ઉતારેલા બીજા શ્લોકોમા પડેલા બાલકપણથી હોમને પાછળથી જૈન થયેલા બાલકજ્ઞાના મોઢા મારફત બાલક ધર્મની દિસા પ્રધાનનાનો તથા જુદીથી કસતા દેખાતી ખામીઓનો પરિહાસ સાથે મચોટ ઉદ્દેખ કર્યો છે, જૈન સાધુઓ બાલકજ્ઞાની કઈ બાજવમા નિન્દા કરતા હશે તેના આ નમુનારૂપ દાખલાઓ છે જૈનશ્રોત્રેય શ્રીસાની આ પ્રકારે નિન્દા કરેલી મળે છે, જુઓ સરકત ભતકમાળામા શ્રીયે ભવક.

ખેદ પામેલો હોય તેમ પોતાના પુત્ર રૂપ યશના ટેકાથી વૃદ્ધ થયેલો શુભોનો સમુદ્ધ તપ કરવા માટે જાણે મમુદ્ધ કઠિ આવેના તપોવનમાં આશ્વેા ગયો

(૬૪) ધનુષ્ય ધારણ કરનાર યનુઓની સ્ત્રીઓને વૈધવ્યવત આપનાર આપ જનારે કુદ્ધ થઇને દિગ્મિજ્ય કરવા માટે દિશાઓમાં ભ્રમવા માડ્યા ત્યારે ધીજી સ્ત્રીઓની તો વાત જ શું કરવી ? પણ રતિ મેં પણ મદાન્ધ ભ્રમ રાઓની કળાશયી કળા કપડાથી વાટેહું હોય એવું દેખાતું કુલેાતું ધનુષ્ય કામદેવના હાથમાં ન આપ્યું

(૬૫) હે દેવ ચીંતારૂપ ઉડા કુવામાંથી, નિરંતર ફરતા અતિશોકરૂપ રે'ટ વડે ખેંચેલા, વિશાળ નેત્રારૂપ ધગી યત્રમાંથી નાકની દાડીના વિપ્રમમાંગેથી પડતાં આસુની ધારના પાણીને તમારા યનુઓની નીસાસા નાખતી સ્ત્રીઓ રતનરૂપ ખે કળશવડે કાયમ વહે છે

ઉપર પ્રમાણે આખા કાવ્યો વ્યાખ્યા ગયા પછી નીચેનું અર્થ કાવ્ય મળ્યું —

(૬૬) ડા ખરેખર પહેલા કરેનાં કર્મોના વિપ્રમ વિપાક જીવોને ભોગવેા પડે છે

આનું ઉત્તરાર્ધ અધુરા પલ્લો પુરા કરનારા સેકડો પડિનેાએ પૂર કરી આપ્યું પણ તેનો ઉપરના અર્ધ સાથે જરાખર મેળ ન બેસવાથી છેવટ રાત્રીએ ધનપાલ પડિતને પૂછ્યું અને તેણે નીચે પ્રમાણે પૂર કર્યું —

(દાખના તરીકે જીવો) રાવણના જે માયાઓ શકરના મરતક ઉપર શોભતા હતા તે માયાઓ હરિ, હરિ, ગીધની પાડુઓથી (ધૂળમાં) રગડાય છે

આ ધનપાલે પૂરા કરેલા ઉત્તરાર્ધનો પૂર્નાર્ધ સાથે જરાખર મેળ બેસે છે, એમ રાત્રીએ કહ્યું ત્યારે તે પડિતે કહ્યું કે જો રામેશ્વરની ભીંતની નશરિત મા આજ રચના અને આજ અર્થ ન હોય તો આજથી જીવિતના અન્તપર્યંત મારે કવિત્વનો સન્યામ જ લેવો આ પ્રમાણે તેની પ્રતિજ્ઞા સાબળીને તરતજ ખારવાઓને લઇને વહાણને સમુદ્રમાં ઝુકાવ્યું અને જ મહિને તે

૩૪ ૬૬ માં સ્ત્રોકનું સાચું ઉત્તરાર્ધ ધનપાલે પૂર કર્યાની કથા આજ પ્રમાણે પ્રભાવકચરિત [મહેન્દ્ર પ્રબંધ] માં છે અને રતનમંદિરમણી તો મેરુદગના જ રાખ્દો ઉતારે છે પણ બદલાવના બોજ પ્રબંધમાં માછીમારો નર્મદામાંથી પથરો લઈ આવે છે અને કાલિદાસ ઉત્તરાર્ધ પૂર કરે છે, એ રીતે વર્ણન છે જો કે એ પ્રસંગ નિર્ણયસાગરવાળા સરસ્વતીમાં નથી ૧૮૯૫ વાગમાં છે મૂળ સ્ત્રોક હનુમન્નાટકમાં છે જીવો મૂળમાં સરસ્વત સ્ત્રોક નીચેની ટિપ્પણી

(સમુદ્રમાં રહેલા) મંદિર પાસે પોચી જઈ ફરી મીથુની પાટલી મુકી
નેતાં આજ ઉત્તરાર્ધ મળી આવ્યું. એ જોઈને તેને (ધનપાલને) યોગ્ય
પારિતોષિક રાખ્યે આપ્યું. આ પ્રમાણે ખંડપ્રસ્થિત મંત્રંધી ધણાં કાગ્યો
શ્રુતપરંપરાથી^{૩૫} કહેવાય છે.

૨૫ એક વખત રાખ્યે “ હમણાં સેવામાં (રાખ પાસે હાજર થવામાં)
કેમ સિધ્ધિતા દેખાય છે ?” એમ ધનપાલને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો.
કે “હમણાં હું તિલક મંજરી નામનો અન્ય રચવામાં રોકાયેલો છું. ” પછી
શીઆળાની રાતના છેલ્લા પહોર વખતે રાખને કાંઈ વિનોદનું સાધન નહોવાથી^{૩૬}
તે તિલક મંજરી અન્યની^{૩૭} પ્હેલી લખેલી પ્રત લઈ આવીને પંડિતે વાંચવા
માંડી. અને તે વંચાતાં તેનો રસ નીચે ન મુક જાય માટે પુસ્તકની નીચે
ક્યોળાવાળો સોનાનો થાગ રાખ્યો. અને તે પુસ્તક પુરૂ થતાં તેની સરસ
કવિતાથી ચિત્તમાં વિરમય પામીને રાખ્યે પંડિતને કહ્યું. “ તમે આ કથામાં
નાયક તરીકે માઈ નામ મુકો, અને વિનતાને બદલે અવંતી નામ મુકો.
અને શકાવતાર તીર્થને ઠેકાણે મહાકાળનું નામ મુકો તો તમે જે માગો તે
તમને આપું. ” ત્યારે પંડિતે જવાબ આપ્યો. “ આગીઆ અને સૂર્ય વચ્ચે,
શરસવના ફાણા અને મેર પર્વત વચ્ચે, કાચ અને કાંચન વચ્ચે, તથા
ધતુરા અને કલ્પવૃક્ષ વચ્ચે જેવું મોટું અંતર છે તેવું તમે કહેમાં નામો
અને કથાનાં નામો વચ્ચે છે:—

(૧૭) હે ! જે મોહાવાળા, નિરક્ષર, ને લોહમય હાંડીવાળા (લોભી
ભુદ્ધિવાળા) ત્રાજવા (રાખ !) ! તને શું કહીએ ? ચણોડી સાથે સોનાને
તોળનાર તું પાતાળમાં કેમ ન ગયો ? ”

આ પ્રમાણે પંડિતે આકોશ કરી મુક્યો એટલે શ્રી ભોજે તે મૂળ
પ્રતને બડબડ બળતા અગ્નિમાં નાખી દીધી. પછી તે પંડિત^{૩૮} જે રીને

૩૫ આ વાક્યનો અર્થ એવો લાગે છે, કે આ કથાને લખતા ખીન કાગ્યો
પણ પ્રચલિત હશે. રત્નમંદિર ગણીએ ૧૩, ૧૪, ૧૫ શ્લોકોને બદલે શુદ્ધાજ
શ્લોકો આપ્યા છે. બાકીની કથા સરખી જ છે.

૩૬ જૂના વખતના રાખોની સંમાન્ય દિનચર્યા પ્રમાણે જે ચાલે તે રાખો
રાતનો છેલ્લો પહોર બાકી દોષ ત્યારે જ લકતા અને એ વખતે કાર્ષક ધાર્મિક કથા
વાતાં સાંભળતા. મઠ પેટી સુધી કેટલાક રાખો આ ધોરણ પ્રમાણે વર્તતા.

૩૭ ધનપાલનો રચેલો તિલકમંજરી અંથ મળે અને છપાઈ ગયો છે.

૩૮ જે રીતે નિર્વેદ પાડ્યો એનો અર્થ રત્નમંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધના
ભાષાંતરની ટિપ્પણીમાં (૧) ખેદ પામેલો અને (૨) વેદ એટલે શાસ્ત્ર વગરનો એવો
કર્થો છે અને નીચા મોહાવાળાનો ખીજો અર્થ મૌન પ્રારણ કરેલો એવો કર્યો છે,

નિવેદ પામીને તથા જે રીતે નીચું મોઢું રાખીને ચોતાના મકાનના પાછલા ભાગમાં જૂના ખાટલા ઉપર નીસાસા નાખતો પડી રહ્યો. પણ તેની બાલ પંડિતા પુત્રીએ પ્રેમ પૂર્વક પિતાને ઉઠાડીને સ્નાન, ભોજન, પાન વગેરે કરાવી પછી પોતે તિલક મંજરીની પહેલી પ્રત જોઈ હતી તે ઉપરથી માદ કરી ને અર્ધો અન્ન લખાવ્યો, તથા બાકીનો અર્ધો પંડિતે નવો રચ્યો. એ રીતે અન્ન પૂરો કર્યો. ૩૯

૨૬ એક વખતે ભોજની સભામાં ધનપાલે નીચેનું કાવ્ય કહ્યું:—

(૬૮) હે ધારાના અધીશ, બ્રહ્માને પૃથ્વીના રાજ્યોની ગણતરી કરવાનું કુતૂહલ થવાથી તેણે તમારી ગણના કરવા આકાશમાં ખડીથી જે લાંબી દોરી તે જ આ સ્વર્ગગંગા થઈ, અને તમારા જેવા રાજાનો અભાવ હોવાથી પછી બ્રહ્માએ ખડીનો કટકો નીચે નાખી દીધો તે પૃથ્વી ઉપર હિમાલય થયો.

ખીજ પંડિતોએ આ કાવ્યનો ઉપહાસ કર્યો એટલે તેણે કહ્યું:—

(૬૯) વાસ્તીકિ કવિએ વાંદરાઓએ ઉપાડી આણેલા પર્વતોથી સમુદ્ર બાંધ્યો અને વ્યાસે અર્જુનના બાણોથી સમુદ્ર બાંધ્યો. છતાં તે એ ઉપર અતિશયોક્તિનો દોષ કાંઈ મુકતું નથી. અને અમે કાંઈક પ્રસ્તુત વસ્તુનીજ વાત કરીએ, છતાં લોકો મોઢું ફાડીને મોટેથી હસે છે, માટે હે પ્રતિજ્ઞા ! તને નમસ્કાર છે.

એક વખત કાંઈ પંડિતે “ હે રાજા, મહાભારતની કથા સાંભળો ” એમ કહ્યું ત્યારે તે પરમ જ્ઞેન ધર્મીએ જવાબ આપ્યો.

(૭૦) ચોતાના ભાઈની વહુનાં વૈધવ્યનો ભંગ કરનાર અને જાતે દાનીન (કન્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) મુનીએ રચેલી અને ગોલક (પતિ મર્યા પછી જાર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા) ના પુત્રો તથા જાતે કુંડરૂપ (પતિ જીવતો છતાં જારકર્મથી સ્ત્રીએ ઉત્પન્ન કરેલા) અને એક સ્ત્રીના પતિ ૩૫ પાંચ (પાંડવો) ની કથા એ જો પ્રુષ્ઠ અને માણસોને કલ્યાણકારક હોય તો પાપની શી ગતિ ? (પાપ ૩૫ કઈ કથા ?)

૨૭ એક વખત હમણાં કાંઈ પ્રમુખાદિની રચના ચાલે છે ? એમ રાજાએ પૂછતાં ધનપાલે કહ્યું:—

૩૯ રત્નમંદિર ગણી કહે છે, આ રીતે અન્ન પાછો સજીવન કરવામા મદદ કરનાર પુત્રીનું નામ તિલક મંજરી હોવાથી ધનપાલે અન્નનું નામ તિલકમંજરી પાડ્યું.

૪૦(૭૧) હિની રાજ પીવાથી મળામાં દાહ થવાની બીકે મારા મોઢામાંથી સરસવતી પાછી ફરી ગઇ છે, તેથી વૈરીઓની લક્ષ્મીના વાજ પકડવામાં રોકાયલા દાયવાળા હે રાજ ! મારામાં કવિત્વ નથી રહ્યું.

(૭૨) ધનપાલનાં વચનો અને મલય પર્વતનું ચંદન એ બે સરસ વસ્તુઓને હૃદયમાં ધારણ કરીને કાણ આનંદ નથી પામતું ?

એક વખત સર્વદર્શનોના ઉપદેશકોને એક સાથે જોલાવી રાજ્યએ મુક્તિનો માર્ગ પૂછ્યો; ત્યારે સૌ પક્ષપાતથી પોતપોતાના દર્શનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પણ સત્ય માર્ગની શ્રદ્ધાસાથી એક મતની માગણી થતાં, ૭ માસની અવધિ કરીને તેઓએ ત્રીસારણનું આરાધન કરવા માંડ્યું. પછી એકાદ પરાક્રીએ “ભગો છો ?” એમ પૂછવા સાથે ઉઠાડી, સારણએ રાજને કહ્યું:—

(૭૩) બૌદ્ધ ધર્મ સાંભળવા યોગ્ય છે, જૈન ધર્મનાં કર્મ કરવા યોગ્ય છે, વૈદિક ધર્મ વ્યવહારમાં પાળવા યોગ્ય છે. અને પરમ શિવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અથવા અક્ષય પદ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

આ શ્લોક રાજને તથા જુદા જુદા દર્શનવાળાઓને બતાવી સારણ અંતર્યામી થઇ ગઇ.

(૭૪) ધર્મ અહિંસા લક્ષણ છે, ભારતી દેવી માન્ય છે અને ધ્યાનથી (માણસ) મુક્તિ પમાય છે એ પ્રમાણે બધા દર્શનવાળાઓનો મત છે.

આ પ્રમાણે બે શ્લોકો રચીને રાજને દ્વપણ વગરનો નિર્ણય કહ્યો.

શોભન મુનિની અતુર્વિંશતિકા સ્તુતિ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૨

૪૦ ૭૧ મો શ્લોક ભોજ પ્રબંધમાં મળે છે પણ ધનપાલનો કહેલો ■ એ રીતે નહિ: જલદ્યર દેશના વિદ્વાને કાલિદાસાદિ વિદ્વાનોને ભોજની સમામાં જોઇને છસ કલાક જવાથી આ શ્લોક કહ્યો એમ છે.

૪૧ આ ધનપાલ અને શોભનની કથા લગભગ આ પ્રમાણે પ્રભાવક ચરિત (મદ્દેન્દ્ર પ્રબંધ) માં છે. એ કથાને લગતા અનેક શ્લોકો ગ્રંથમાં એક સરખા છે. રતનમંદિર ગણીએ તો મોટા બાગે મેરુતુ ગમ્યાથી સંબંધ: ઉતારો કર્યો છે, અને થોડો નવો ઉમેરો પણ (ધણું કરી કહ્યપનાથી) કર્યો છે. ધનપાલકવિના તિલક મંજરી, પાર્શ્વલક્ષ્મી, વગેરે ગ્રંથો અને શોભનમુનિની અતુર્વિંશતિકા અત્યારે મળે છે. (કાવ્યમાળામાં છપાયેલ છે) ધનપાલ કવિ પહેલાં જ લાલ ધર્મી હતા અને પાછળથી જૈન ધર્મી થયા. એ વૃત્તાન્ત પણ ડા જુલહર કહે છે, તેમ માનવા જેવો લાગે છે. કારણ કે તિલકમંજરીમાં સર્વ:પાતુ જિન એ રીતે મગલાચરણ મળે છે. પણ ધનપાલને મુનિના પ્રતિષ્ઠાપુત્ર અને ભોજના બાલમિત્ર પ્ર. વિ. માં તથા પ્રભા-

૨૮ વળી એક વખત ભોજના શહેરમાં રહેનારી શીતા નામની એક યશસ્વીધારીને ત્યાં કાંઈ પરદેશી કાપડી સૂર્યપર્વને દિવસે આગ્યો અને તેણે પાક કરાવીને ખાવાનું લઈ જલાક્રમે જઈને ખાધું અને પાછો યશસ્વીધારીને ઘેર આવતાં માલકાંકણીનું તેલ ખાધેલું હોવાથી ઉલટી યઇને મરી ગયો. આ જોઈને શીતાને પોતાને માથે તહોમત આવશે એમ ખીક લાગી એટલે મરનાની ઇચ્છાથી ને આડી વધેલું ખાઈ ગઈ. ૪૭ પછી તે એના પેટમાં રહ્યું અને શીતામાં પ્રતિભાનો વૈભવ જાગૃત થયો. અને તે ત્રણે વિદ્યા અને રઘુવંશ, વાત્સ્યાયનકામશાસ્ત્ર, ચાણક્યનીતિશાસ્ત્ર (વગેરે) નો થોડો અભ્યાસ કરીને પોતાની વિજ્યા નામની નવ યુવાન તથા વિદુષી પુત્રી સાથે શ્રી ભોજના દરબારને શોભાવતી શ્રી ભોજને કહેવા લાગી:—

(૭૫) શત્રુઓનાં કુળનો ક્ષય એ સૌર્યનો અવધિ છે, બ્રહ્માંડ રૂપ વાસણુ ધરાનો અવધિ છે, માગ્ધોની વાંચા ત્યાગનો અવધિ છે, સમુદ્ર પૃથ્વીનો અવધિ છે અને પાર્વતીના પતિનાં ચરણકમળ એ શ્રદ્ધાનો અવધિ છે; પણ શ્રી ભોજ રાજાના બાકીના ગુણોનો સમૂહ તો નિરવધિ છે.

પછી વિનોદ પ્રિય રાજાએ કુચનું વર્ણન કરવાનું વિજ્યાને કહ્યું એટલે તેણે નીચેના શ્લોક કહ્યો:—

(૭૬) સ્તનોની ઉચ્ચાઈ દાઢી સુધી છે, તેની શરણાતનો અવધિ હાથના મૂળ (કાંખ) સુધી છે, વિસ્તાર હૃદય સુધી છે, બેનો સંયોગ એટલો ગાઢ છે કે

વક ચરિત (જુઓ મહેન્દ્ર પ્રબંધ શ્લોક ૪૪) માં કહેલ છે તે બૂલ જણાય છે. કારણ કે ધનપાયે પાઈગલ્લગી નામમાળા વિ. સં. ૧૦૨૬ માં લખી છે. વળી તિલકમંજરીના આરભમાં રાજા મુંજ તરફથી પોતાને સરસ્વતીનું બિરૂદ મળ્યાનું ધનપાલ કહે છે, માટે એ કવિભોજના નહિ પણ મુંજના સમકાલીન હોવા જોઈએ. છતાં તિલકમંજરી કયા મેરુતુગ અને પ્રભાચંદ્ર કહે છે તેમ ભોજના વખતમાં લખાઈ હોય એમ તેની પ્રસ્તાવનાના એક શ્લોક (શ્લોક-૫૦) ઉપરથી લાગે છે. અલબત્ત એ વખતે ધનપાલ જૂદ અને ભોજ નવયુવાન હશે.

૪૨ વીરી રાખનારી એવો અર્થ લાગે છે.

૪૩ મૂળમાં અહીં વાકચર્યના મટબરવાળી છે પણ તાત્પર્ય એમ લાગે છે કે રસોઈમાં બૂલથી શીતાએ માલકાંકણીનું તેલ નાખી દીધું અને તેથી પેલાનું ઉલટી યઇને મરણ થયું. પછી એક પ્રતમાં અને પહેલીવાર છપાયેલા અથમા તે ઉલટી કરેલું શીતા ખાઈ ગઈ એમ છે. માલકાંકણી (સં. જ્યોતિષમતી) બુદ્ધિવર્ધક દેશી વૈદકમાં મનાય છે તેથી આવી વાર્તા જોઈઈ દુરો.

ફક્ત કમળનોત્તર વચ્ચે રહી રોકે, વર્ણુ સોના જેવો છે અને કંકણપણું વજ્રમૂર્તિ જેવું છે પણ તન્વંગીના સ્તનમંડળમાં જે સૌન્દર્ય છે તેનો તો અવધિ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના તેના વર્ણુન પછી અર્ધ કવિ રાગએ નીચેનો અર્થો શ્લોક કહ્યો:—

(૭૭) આ કમળ સરખાં નેત્રવાળીનાં જે કુચનું કેમ વર્ણુન થઈ શકે !
ત્યારે તેણે (વિજયાએ) કહ્યું:—

સપ્ત દ્વીપવાળી પૃથ્વી પાસેથી કર લેનાર તમે જે (કુચ) ને કર (હાથ) આપો છો.

પછી રાગએ કહ્યું:—

(૭૮) મૃદંગના જેવા ગંભીર ગાજતા અને હમર જેવા સ્વામ મેઘોએ એજ દિશા કેમ રોકી દીધી છે ?

વિજયાએ કહ્યું:—

(કારણ કે) તે દિશામાં પહેલી વખતના વિરહના ખેદથી મ્હાન થઈ ગયેલી અને આંખોમાંથી નીકળતા આંસુઓથી જેનું મોહું ધોવાઈ ગયું છે એવી બાધા ઉભી છે.

રાગએ કહ્યું:—

(૭૯) જગત્તે આનંદ આપનાર સુરત કીડાને નમરકાર છે.

વિજયાએ કહ્યું:—

ભોજ રાજ ! તમારા જેવા જે (સુરત)નું અનુલંગી રજા છે.

ઉપર પ્રમાણે વિજયાએ કહ્યા પછી રાગ હલ્લ પામીને નીચે મોઢે ઉભો રહ્યો. પછી રાગએ તેને ભોમિની (રખાત) બનાવી.

વળા એક વખતે જાળીમાંથી ચન્દ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતો હતો તે ભેદને વિજયાએ કહ્યું:—

(૮૦) હે હંસકની શોભા ધારણ કરનાર મને કર (હાથ અને કિરણ) નો સ્પર્શ કરવાની લીલા કરવાની જરૂર નથી, હે ચન્દ્ર ! તું ચંકરનું નિર્માણ છો માટે સ્પર્શ યોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે આ શીતા પ્રબંધ પૂરો થયો. ૪૪

૪૪ મેરુદંગે ઝાઝી વાન આ પ્રળધમાં વિજયાનીજ કરી છે. પણ શીતાનો હૃદયેજ બદલાવૃત્ત લોજ પ્રળધ (૧૮૯૫ સંસ્કરણમાં) વધારે છે નિ. સા. ના સંસ્કરણમાં એક સ્થળે જ છે જુઓ મૂળ શ્લોકો ઉપરની 'વિષ્ણુ'માં પણ છે.

૨૯ મયૂર અને બાણ નામના પંડિતો બનેલી અને સાળો થતા હતા અને પોતાની વિદ્વતાથી પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા આ બે પંડિતોએ રાજાની સભામાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એક વખત બાણ પંડિત બનેલીને મળવા માટે તેને ઘેર ગયા. ત્યાં (રાતે ઘર બંધ હોવાથી) બાણમાં સુષ્પ રહ્યા. તે વખતે બનેલી પોતાની બેનને મનાવતા હતા એમ જોઈ તે ઉપર ધ્યાન આપ્યું તો નીચેનું વચન સાંભળ્યું—

(૮૧) રાત લગભગ પૂરી થવા આવી છે, ચન્દ્રમા જાણે શીર્ણ થઈ જાય છે. આ દીવો જાણે નિદ્રાધીન થયો હોય એમ કહે છે, હે કૃષ્ણતત્ત્વ ! (અપરાધી) પ્રભુમ કરે એટલે માનનો છેડો આવવો જોઈએ, છતાં તું ક્રોધ નથી છોડતી.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ પદ વારંવાર બોલાતાં સાંભળી, બાણે નીચે પ્રમાણે ચોથું પદ કહ્યું:—

માટે હે ચંદ્રી, રતનની પાસે રહેવાથી તારૂં હૃદય પણ કંઈક થઈ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે જાણને જોડેથી ચોથું પદ સાંભળીને તેને ક્રોધ થયો તેમ શરમ પણ આવી, અને તેણે ' તું કોઠીઓ યા ' એવો શાપ આપ્યો. અને પતિવ્રતા વ્રતના પ્રભાવથી તે દિવસથી તેને (બાણને) રોગ થયો અને રોગી થયેલા બાણ કવિ સવારે સાક્ષથી શરીર ઢાંચી સભામાં ગયા. ત્યારે મયૂરે મયૂર જેવી કોમળ વાણીથી ' વરકોઠી ' (કોઠીઓ) એ પ્રમાણે પ્રાકૃત શબ્દથી કહ્યું. પણ ચતુર ચક્રવર્તી રાજા બાણને આશ્ચર્ય સહિત જોઈ રહ્યા. અને ખીજ પાતનો પ્રસંગ આશ્વતો હતો ત્યારે તેણે દેવતાનું આરાધન કરવું એ ઉપાય ■ એમ વિચાર કર્યો.^{૪૫} પછી બાણ લલ્લન પામી ત્યાંથી

આ 'સીતા (કે સીતા)' નામની કોઈ સ્ત્રી' કવિ બૂના વખતમાં માળવામાં ખરેખર થઈ ગઈ હોવાનો સંભવ નવસાદસાક ચરિત્રમાં રાજા ઉપેન્દ્રના વર્ણનમાં સીતોષ્ણવિતરેતુના એવા દ્વિઅર્થી શબ્દો મળે છે એ ઉપરથી ડા. મુદ્દર માને છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol. XXXVI P. 163) એ વિદ્વાન એમ પણ દલીલ કરે છે કે મેરૂતંગનાં પાત્રો કાળકેરે દોવા છતાં મોટે ભાગે અતિદાસિક દોષ છે.

૪૫ 'મૂળનું વચન સ્પષ્ટ નથી. બાણે દેવતાનું આરાધન કરવાનો ઉપાય વિચાર્યો એમ મેં અર્થ કર્યો છે.

ઉડી નગરની બહાર ગયા અને એક થાંભલો ખોદી તેની નીચે ખેરના અંગારાના તાપ વાળો કુંડ બનાવ્યો; પોને થાંભલા ઉપર લટકતા સીંકામાં બેઠા અને પછી સૂર્યની સ્તુતિ રચના માંડી અને આ સ્તુતિનું એક એક કાવ્ય પુરું થતાં સીંકાનો એક એક ભાગે કાપી નાખવા માંડ્યો. આ રીતે પાંચ કાવ્ય પુરાં થયાં ત્યાં સીંકાની પાંચ દોરી કપાઈ ગઈ અને એક જૂદી દોરી ઉપર સીંકું લટકી રહ્યું. પણ સૂર્યસ્તુતિનો જીવો શ્લોક કહેતાં સૂર્યનાં પ્રત્યક્ષ દર્શ થયાં અને તેના પ્રભાદથી તરતજ શુદ્ધ સોના જેવી કાયા થઈ મેંધ. બીજો દિવસ પીપ્પુ ચન્દન શરીરે લગાવી ઘોળાં દિવ્ય કપડાં પહેરી તે સભામાં ગય ત્યારે તેના શરીરનું આરોગ્ય રાજા જોતા હતા ત્યાં મધૂરે “સૂર્યના વંદાનનું ફળ છે” એમ કહ્યું. આ સાંભળી બાણે બાણે જેવું મર્મભેદી વચ્ચ કહ્યું કે “જો દેવતાનું આરાધન સહેલું હોય તો તમે પણ કાંઈક એવે ચમત્કાર કરી બતાવો.” એટલે મધૂરે જવાબ આપ્યો કે “નીરાશ હોય એને વેલનું શું કામ? જતાં તમારું વચન સત્ય પાડવા મારા દાસ અને પગ જરીથી કાપી નાખી, તમે તો જીવે કાવ્યે સૂર્યને સંતુષ્ટ કર્યા પછી તો પહેલાજ કાવ્યને જીવે અક્ષરે બવાનીને સંતુષ્ટ કરીય.” આ રીતે પ્રતિજ્ઞ કરી સુખામનમાં બેસીને ચંડિકાના મંદિરના પાછલા ભાગમાં જઈને બેઠા અને “મા માહૈવિભ્રમમ્” એ રીતે પહેલા શ્લોકનો જીવો અક્ષર પૂરો બોલાતાં ચંડીકા પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કૃપા કરી, એટલે તરતજ તેનું શરીર પહેલાં જેવું થઈ ગયું. અને ચંડીનું મંદિર તેની મામેફરી ગયું. એ વખતે સામે આવેલા ભોજ રાજા વગેરે રાજા લોકોએ મોટા જયજયકાર કર્યો, પછી મોટા ઠાકથી મધૂર પંડિતે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૬

૩૦ ઉપરનો પ્રસંગ બન્યો ત્યારે મિથ્યાદષ્ટિવાળાઓ (બ્રાહ્મણ ધર્મીઓ) ના શાસનનો વિજય થયો જોઈને, મધ્યગર્હન (જૈન ધર્મ) ને દેવ દરનારાં રાજાનાં કેટલાંક મોટાં માણસોએ રાજાને કહ્યું કે જો જૈન

૪૬ આ બાણમધૂરના પ્રબંધમાં મેરુગંગે કેટલોક ગોઠાણો કર્યો છે. બાણની સ્ત્રીએ પોતાના ભાઈ (પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે પિતા) મધૂરને શાપ આપ્યો અને મધૂરને તેથી કોઈ નીકળ્યો ને તેણે કરેલી સૂર્યસ્તુતિથી મર્યો અને પછી બાણે ચંડીની સ્તુતિ કરી એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રભાવકચરિતમાં તથા રત્નમંદિર ગણીના ભોજ પ્રબંધ (અધિકાર જૂદો) માં એ રીતેજ આપી છે. વળી મધૂરજી રચેલું સૂર્યશાસ્ત્ર મળે છે જે કાવ્યભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને બાણજી રચેલું ચંડીશાસ્ત્ર પણ કાવ્યભાગમાં ઉપાયુ છે, જ્યાં મેરુગંગે કેમ ઉલટાં નામ લખ્યા હશે તે ખોટી યાદદારત ઉપરથી લખ્યું હોવાનો સંભવ છે.

મતવાળા તરફથી આવેો કાષ્ઠક પ્રભાવ જતાવવામા આવે તો શ્વેતાખરને સ્વદેશમા રહેવા દેવા જોઈએ નહિ તો સ્વદેશમાથી કાઢી મુકવા, આ પ્રમાણે તેઓનું વચન સાંભળી રાજાએ શ્રીમાનતુંગાચાર્યને સભામા બોલાવી “ તમારા દેવનો કાષ્ઠક ચમત્કાર જતાવો ” એમ કહ્યું એટલે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “ અમારા દેવો તો મુક્ત છે એટલે તેઓનો ચમત્કાર શું હોય ? છતાં તેના સેવકરૂપ સુરલોકોનો જગતને ચક્રિત કરે એવો કાષ્ઠક પ્રભાવ જુઓ (દેખાડીએ) ” આ પ્રમાણે કહીને ચુમાનીશ સાંકળોથી પોતાના શરીરને બધાવીને તે નગરમા આવેના શ્રી મુગાદિવના મંદિરના પાછના ભાગમા બેઠા અને પછી બક્ષામર નામનું મંત્ર ગર્ભ નું સ્તોત્ર રચીને બોલવા માડ્યું આ સ્તોત્રના ફરેક કાવ્યના પંકન સાથે માનતુંગાચાર્યની એક એક સાંકળ છુટતી ગઈ અને જેટલી સાંકળો હતી તેટલા કાવ્યો બોધી સ્તોત્ર પૂર્ણ થયું ત્યાં મંદિર એમની સામે ફરી ગયું આ પ્રમાણે શ્રીમાન તુંગાચાર્યનો પ્રખવ પુરો થયો ૪૮

૪૭ માનતુંગાચાર્યનું બક્ષામર સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે

૪૮ ઉપર પ્રમાણે મેરુદંગે બાણ મયૂર અને માનવુરને બોળના સમયમા મુક્યા છે અને બદલાવ, રતનમંદિર ખલિ વગેરે બોળ ચરિત્રના લેખકો તેને અનુ સર્ષા છે પણ મેરુદંગનોજ સમકાલિન જૈન લેખક પ્રભાચંદ્ર આ ત્રણે કવિઓને શ્રી હર્ષના સમકાલિન કહે છે (જુઓ માનવુરસરિ પ્રખંધ શ્લોક ૪ પ, પ્રભાચંદ્ર હર્ષને વારાણસીના રાજા કહે છે) મેરુદંગે આપેો બાણમયૂરનો પ્રસંગ પ્રભાવક ચરિત્રમા પણ છે પણ ત્યાં બાળને મયૂરના જમાઈ કહ્યા છે માનવુર રચિત બક્ષામર સ્તોત્રની દીકામા પણ એમજ કહ્યું છે એ ત્રણે તેમ દેા પણ મેરુદંગે આ કથા ઉતારવા સમૃતિચૂક કરી છે એ ચોક્કસ જાણે છે

ઐતિહાસિક પુરાવાઓ જોતા બાણ અને મયૂર સમકાલિન હોવાની સંભવ છે બાણે મયૂરનો હર્ષ ચરિત્રમા ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બાણ શ્રીહર્ષ (ઇ સ ૬૦૬ થી ૬૪૮) ના સમયમા થઈ ગયા એ ચોક્કસ છે કવિરાજસોખરે (ઈ સ ૬૦૩ થી ૬૧૭) એક શ્લોકમા બાણ અને મયૂરને શ્રીહર્ષની સમાના સ્તરે કહેલ છે

છહો પ્રમાવો બાગ્દેવ્યા યન્નાતહદિવાકર ।

શ્રીહર્ષસ્યામવસ્તમ્ય રામો બાગમયૂરયો ॥

(જુઓ શાકુંધર પદ્ધતિ મ્ત્રો ૧૮૯)

૫૯ જુદાંદર પણ બાણ મયૂર અને માનવુર ત્રણેને પ્રભાચંદ્ર પોંડે હર્ષના સમકાલીન કહે ॥

માનવુર પ્રખંધ ઉપર પ્રમાણે પ્રભાવક ચરિત્રમા પણ મળે છે

૩૧ એક વખત ભોજરાજ પોતાના દેશના (માળવાના) પંડિતોનાં વખાણ કરતા હતા, અને ગુજરાતની અવિદગ્ધતા માટે નિન્દા કરતા હતા ત્યારે ગુજરાતના યજ્ઞસ્થાનપુરુષે કહ્યું કે “ અમારા દેશના બાલગોપાળ માથે તમારા દેશનો ફોપ મોટો પડિત પણ ન મરખાવી શકાય. ” પછી આ વૃન્તાન્તે શ્રી ભીમરાજને જણાવવામાં આવ્યો. એટલે તેણે ગોવાળનો વેપ ધારણ કરેલા પંડિતને તથા એક વેશ્યાને મોકલ્યાં. પછી સવારમાં રાજ પાસે ગોવાળને લઈ ગયા; ત્યારે ભોજ રાજએ “ કાંઈક બોલો ” એમ કહ્યું અને તેણે કહ્યું “ હે મરસ્વતી કંઠાબરણ ગોપ !.

(૮૨) હે ભોજ ! (તમારા) કંઠનું આ ધરણું કેવું લાગે છે તે કહો. તમારી જાતીમાં લક્ષ્મી છે અને તમારા મુખમાં સરસ્વતી છે તેનો આ (ધરણું) શું સીમાડો છે ?

તેની આ ઉક્તિથી વિસ્મય પામેલા રાજએ સુંકર વેપ ધારણ કરેલી વેશ્યાને પૂરી બરાચેલી મંભામાં મામે ઉમેલી બોધને “ અહીં કેમ ? ” એ પ્રમાણે મંબધ વમર પૂછ્યું ત્યારે પોતાની જાત (—ત્રી જાત) ઉપરના પક્ષ-પાતથી કેમ જાણે સરસ્વતીએ તેને કૃપાપાત્ર બનાવી હોય તેમ છુદિના બંડાર રૂપ અને શરીર ધારી પ્રતિભા હોય તેવી તે વેશ્યાએ રાજના ગંભીર વચનનું પણ તત્ત્વ સમજી લઈને “ પૂછે છે માટે ” એ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો. આ રીતનાં તેનાં મોઝ વચનથી જેનું મોઢું પડોળું થઈ ગયું છે એવા ભોજે ત્રણ લાખ તેને અપાવવા માડ્યા. પણ શું વાર્ત થઈ એ ન સમજેલો હોવાથી કૌપાખ્યસે, રાજએ ત્રણ વખત કહ્યા છતાં, જ્યારે દ્રવ્ય ન આપ્યું ત્યારે રાજએ ખુલાસો કર્યો કે “ દેશની મગવડ એટલી જ હોવાથી તથા સ્વ-ભાવની કૃપણતાથી આને ત્રણ લાખ અપાય છે; ઉદારતાથી આપીએ તો તો સામાન્ય આપીએ તોમ ઓછુજ પડે ” ત્યારે બધા સલાસસે રાજના તથા તે વેશ્યાના વચનો વચ્ચે શું સંબધ છે એ પૂછ્યું; એટલે રાજએ કહ્યું કે “ આના આંખના ખૂણાની આંજણની રેખા છેક કાનના છેડા સુધી પોચે છે એ જોઈને એ “ અહીં કેમ ” ? (કાન પાસે આંખ કેમ) એ રીતે પૂછ્યું ત્યારે આણે ગ્રાહ્ય લાપાના નિયમને અનુસરી બહુવચનમાં જવાબ આપ્યો કે “ પૂછે છે માટે ” અર્થાત્ કાન પાસે આંજણની રેખાના બ્હાનાથી જાણે આંખો પૂછે છે કે ને ભોજ વિષે કાનોએ સાંજણ્યુ હતું તે જ

૪૯ અહીં સ્થાન પુરૂષ સમ્બંધે સાન્ધિવિગ્રહિક પ્હેલા જે અર્થમાં વાપર્યો હતો તે એવથા જેવા અર્થમાં મેરૂત્રી વાપર્યો છે અન્યત્ર તેણે જ બસુસના અર્થમાં એ સમ્બંધે વાપર્યો છે.

આ રાજા બોજ દેખાય છે ? એમ તેણે જવાબ આપ્યો. માટે આ સાક્ષાત્ સરસ્વતી છે. તો એના પારિતોષિક રૂપે ત્રણ લાખ તો ધણા ઓછા છે” પણ ત્રણ વખત ત્રણ લાખ આપવાનું કહ્યું માટે નવ લાખ અપાયા.

૪૨ વગી બાધ્યાવસ્થાથી જ આ બોજ રાખને:—

(૮૩) જો આ મનુષ્ય પોતાના મરતક ઉપર રહેલા મૃત્યુને જુએ તો ખાવુંયે ન જાવે ત્યાં અકાર્ય કરવું તો કેમ જ રૂએ ?

આ તત્ત્વ જાણવામાં હતું: એટલે પોતે ધર્મમાં અપ્રમાદી રહેતા હતા. એક વખત ઉધમાંથી જાગી ઉઠ્યા ત્યાં કાષ્ટ વિક્ષાને આવીને કહ્યું કે, વેગથી દોડતા ઘોડા ઉપર ચડીને યમ તમારી પાસે આવે છે, માટે ધર્મ કર્મમાં તમારે સજા રહેવું. આ પછીથી આ વંચનના અધિકારી પંડિતને હમેશાં યોગ્ય દાન આપતા બોજ રાજા એક વખત સાંજ વખતે સભામાં સિંહાસન ઉપર બેસા હતા. ત્યાં (પાનની) જાખડી ઉપાડનાર બીકું આપે તે પહેલાં જ મોઢામાં પાન નાખી ખાવા માંડ્યું; ત્યારે બ્યવહારમાં માણસોએ એવા વર્તનનું કારણ પૂછ્યું. એટલે બોજે કહ્યું કે યમના દાંતની વચ્ચે રહેલાં માણસો માટે તો જે દાન અપાયું કે જે ભોગવાયું તે જ એવું પોતાનું, બાકી માટે તો શેકા. કહ્યું છે કે:—

(૮૪) હમેશાં જાગીને પોતે શું સાફ કામ કર્યું તે જાણી ભેવું, (કારણ કે) આયુષ્યના કટકાને સાથે લઈને સૂઈ અસ્ત પામે છે.

(૮૫) ભોક્ષા મને પૂછે છે કે તમારું શરીર કુશળ છે ? પણ આયુષ્ય દિવસે દિવસે આશ્યું જાય છે ત્યાં અમારું કુશળ કેવું ?

(૮૬) કાલનું કામ આજે કરવું અને સાંજનું કામ સવારે કરવું, આવું કામ કર્યું છે કે નહિ તે મૃત્યુ નહિ પૂછે.

(૮૭) શું મૃત્યુ મરી ગયું છે ? શું વૃદ્ધાવસ્થા ઋણ ચક્ર ગ્રસ્ત છે ? શું વિપત્તિઓ જતી રહી છે કે શું રોગો બધા દૂર થઈ ગયા છે ? કે આ માણસો આનંદમાં રહે છે.

આ પ્રમાણે અનિત્યતા સ્ત્રોત્ર ચતુષ્ટય પ્રબંધ પુરો થયો. ૫૦

■ એક વખત થી બોજે થી બીમ રાજા પાસે દૂત મોકલીને ચાર વસ્તુઓ માગી. (૧) એક વસ્તુ અર્ધ છે પણ પરલોકમાં નથી, (૨) બીજી વસ્તુ પરલોકમાં છે પણ અર્ધ નથી. (૩) ત્રીજી વસ્તુ બેય લોકમાં છે (૪) ચોથી વસ્તુ બેય લોકમાં નથી.

આ પ્રમાણે વિદ્વાનોને સંદિગ્ધ વાત માટે દોઢ વગડાની પૂજતાં, ગણિ-
કાના કહેવાથી (૧) વેશ્યા, (૨) તપસ્વી, (૩) દાનેશ્વરી અને (૪) જીગારી એ
પ્રમાણે ચાર વસ્તુઓ મોકલી. આ પ્રમાણે વસ્તુ ચતુષ્ટય પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૪ એક વખત ભોજ રાજ રાતે વીર ચર્ચાથી ફરતા હતા, ત્યારે
કોઈ દરિદ્રની સ્ત્રીનું નીચેનું વચન સાંભળ્યું:—

(૮૮) માણસોની દશ દશા લોકમાં પ્રસિદ્ધ રીતે સંભળાય છે. પણ
મારા સ્વામીની તો એક જ દશા (દરિદ્રતાની) છે; તેની નવ દશા બીજાઓએ
સર્પ લીધી છે.

ઉપર પ્રમાણે વચન બોલાવું સાંભળી, તેની ખરાબ અવસ્થાથી દયા
ઉત્પન્ન થતાં રાજાએ તેના પતિને સવારમાં સભામાં બોલાવ્યો. અને તેનું
કાંઈ લાંબુ દિવસ વિચારી, તેના ઉપર ઉપકાર કરવા દરેકમાં એક એક
લાખનું એક એક રત્ન ગુપ્ત રીતે મુકી બે બીજાનાં તેને ભેટ આપ્યાં. તેણે
વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર શાક બજારમાં જીજ કિંમતે તે વેચી નાખ્યાં. તે
શાકવાળાએ કોઈને ભેટ કર્યા, અને તેણે પાછાં તે બે બીજાનાં ભોજને
ભેટ આપ્યાં.

(૮૯) ભરતીના જોરથી કદાચ સમુદ્રનું રત્ન પર્વત ઉપર જઈ પડે
તો પણ એ પાછું નદીને માર્ગે પડીને ફરી સમુદ્રમાં જ આવે છે.

આવા અનુભવથી રાજાએ લાગ્યને જ સાચું માન્યું કારણ કે:—

(૯૦) જેણે આ જગતને તૃપ્ત કર્યું છે એવી વર્ષામાં પણ ચાતકને
જરાય પાણી નથી મળતું; કારણ કે અલભ્ય ક્યાંથી મળે ?

આ પ્રમાણે બીજ પૂરક પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૫ એક વખત રાજાએ પાળેલા પોપટને ‘ એક લભ્ય નથી ’ એ
પ્રમાણે શબ્દો રાતે ગુપ્ત રીતે બોખાવ્યા અને સવારે તારે આ વાક્ય બોલવું
એમ શીખવી રાખ્યું. પછી (સવારે) પોપટ એમ બોલ્યો ત્યારે રાજાએ
પંડિતોને પૂછ્યું કે આ શું ? પણ પંડિતો એનો ખુલાસો જાણતા નહોતા
એટલે તેઓએ ૭ માસની મહેતલ માગી. પછી એ પંડિતોમાં મુખ્ય વર
રૂચિ^{૧૧} આનો ખુલાસો મેળવવા જુદા જુદા દેશોમાં ભ્રમવા લાગ્યા. ત્યાં

૫૧ વિક્રમાદિત્ય પ્રબંધમાં વરરૂચિને વિક્રમના વખતમાં ઘટ બયેયો વર્ણવ્યો
છે અને અહીં ભોજની સભામાં હોવાનું મેરૂંઘન કહે છે. જુદી જુદી કથાઓને
ઉતારતાં પોવાના જ લખાણમાં અંતવિરોધ આવશે એનો ખ્યાલ મન્યકર્તાને
રહો નથી.

કાષ્ઠ ભરવાડે (પશુપાલે) કહ્યું, કે “ હું જ તમારા ધણીને આનો ખુલાસો કરીશ પણ હું વૃદ્ધ હોવાથી આ કુતરાને ઉપાડી શકતો નથી અને તેના ઉપરની વતસલતાથી તેને છોડી પણ શકતો નથી ” આમ તેણે કહ્યું એટલે પોતાને ખમ્મે કુતરાને ઉપાડી લઇને, તે ભરવાડને સાથે લઇ રાજની સભામાં આવ્યા અને આ જગલ આપશે એમ કહ્યું પછી રાજ્યે તે ભરવાડને એજ વાક્ય પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું “ હે રાજા ! આ જીવનોકમાં માત્ર એક લોભ જ લભ્ય (સારો) નથી.” રાજ્યે ‘કેમ ?’ એમ ફરી પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું ‘ પાછાણ કુતરાને ખમ્મે ઉપાડે છે એ લોભનું જ પરિણામ છે માટે એક લોભ જ લભ્ય નથી ” આ પ્રમાણે ‘એક લભ્ય નથી’ એ પ્રખ્ય વ પૂરો થયો.

૩૬ એક વખત એક મિત્રને સાથે લઇને રાજા રાતમાં ફરતા હતા, ત્યાં પાણીની તૃષા લાગવાથી વેશ્યાને ઘેર જઈ મિત્ર દ્વારા પાણી માગ્યું એટલે અત્યંત વાત્સલ્યથી તે વેશ્યાએ ધણી વખત પછી શેરડીના રસની ભરેલો પ્યાલો જરા ખિન્ન થઇને આપ્યો ત્યારે મિત્રે તેને ખેદનું કારણ પૂછ્યું અને તેણે કહ્યું કે “ એકજ શેરડીમાંથી પ્હેલા એક આખો ઘડો અને ઉપર એક વાટકી એટલો રસ નીકળતો પણ હાલમાં રાજાનું માનસ પ્રભવિશ્વ હોવાથી ધણીવારે એક વાટકીજ રસની ભરાણી, એ ખેદનું કારણ છે ” આ સાંભળીને, કાષ્ઠ વાણીઆએ શિવમંદિરમાં મોડું નાટક કરાવ્યું ત્યારે તેને હુંડી લેવાનો વિચાર પોતાને આવ્યો હતો એમ વિચારીને, એ વાત માત્રી ગણીને, ત્યાંથી પાછો ફરીને રાજા પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને ઉડી ગયો પછી બીજો દિવસે, પ્રભા ઉપર જોને કૃપા થઇ છે એવા રાજા વેશ્યાને ઘેર ગયા તો તેણે ‘ આજે શેરડીમાંથી ધણે રસ મળ્યો માટે આજે રાજા પ્રભા ઉપર વતસન છે ” એમ કહીને રાજાને સતૃષ્ટ કર્યો આ પ્રમાણે ઈશ્તિ રસ પ્રખ્ય વ પુરો થયો ૫૨

૩૭ એક વખત ધારાનગરીના ૫૮૫૨માં આવેલા ગોત્રદેવીના મંદિરમાં

૫૨ પ્રતનાથી કાષ્ઠને સમૃદ્ધિવાળો હતો તો રાજાએ તેને લુપ્તી લીધે એ બતાવ પ્હેલા ધણે સામાન્ય દોષો નોંધ્યા, કારણકે મેરુગે પોતે અતિ ઉદાર મીતરેલા બોજ નેવા રાજા માથે આવે આરોપ મુકયા છે. આજ કયા પ્ર ચિ ની એક પ્રતમાં વિક્રમાર્જના સળધમાં લખી છે હતો વિક્રમાર્જ પ્રમથ-નવમાં પ્રમથ

• નીચેની ટિપ્પણી

૫૩ મેરુગે મૂળમાં સાલ્વાનગર રાજા વાપર્યો છે તેનો પરા નેવા અર્થ હોય છે

દેવીને નમસ્કાર કરવા હમેશાં જતા તે રીતે થયેલા ત્યારે તેની ભક્તિથી પ્રભાવ થયેલી દેવીએ રાજાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને કહ્યું કે ‘ સત્ત્વ સૈન્ય નજીક આવી ગયું છે માટે તરત ચાલ્યા જાવ ’ આ વચનથી તરત પાછા વળી નીકળેલા રાજાએ ક્ષણભા પોતાને ગુજરાતના હરકરથી વીંટાયેલા જોયો એટલે વેગવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને ભાગતો હતો ત્યાં ધાગનગરના દરવાજામાં પેમતા આલૂયા અને કાલૂયા નામના ગુજરાતના ઘોડેચારોએ તેની ડોકમાં ધનુષ્ય નાખીને “ભારવામાં આટલી વાગ છે, પણ છોડી દેખો છીએ” એમ કહી છોડી દીધો:-૫૪

(૬૧) આ ગુણવાનું છે તે જાને નમે, એમ વિચારીને ગુણવાળું ધનુષ્ય ભોજના મળામાં નાખ્યું અને ભોજને ઘોડા ઉપરથી પાડી દીધો

આ પ્રમાણે અશ્વચાર પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૮ એક વખત તે રાજા સ્વારીથી પાછા વળતા સહેરના દરવાજામાં પોતાની મેજે ચાવતા ઘોડા ઉપર બેસીને પ્રવેશ કરતા હતા ત્યાં યોદ્ધાને ગભરાયેલા તથા અહોંતહોં દોડતા જોઈને તપામ કરી તેા લોકોની ભીડને લીધે માથું હલવાથી જેનું જાણતું ઠામ ભાગી ગયું છે અને જાણ નહીતના પ્રવાહ પેઠે વહી જાય છે એવી જાણ વેચનારી હમતી ઉભી છે. એ જોઈને રાજાએ તેને પૂછ્યું કે “તને એ નથી યતો તેનું સુ કારણ ?” ત્યારે તેણે કહ્યું —

(૬૨) જે હું રાજાને હણીને, પતિને સર્પથી મરેનો જોઈને, ખીજા દેશમાં ભાગ્યયોગથી ગણિકા થઈ અને ત્યાં વળી દીકરા માથે સભોગ થવાથી ચિનામાં

૫૪ નીચેના શ્લોક મેરુગ્રંથે સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાંથી જન થોં છે અને એ શ્લોક ઉપરથી જ આ વૃત્તાન્ત ગોઠવ્યું હોવાનો સંભવ છે મેરુગ્રંથ પહેલાના ખીજા કોઈ ગ્રંથમાં આ વાત નથી છેક ધારાનગરના પરા સુધી ગુજરાતનું હરકર આવે અને ધારાના રાજાને ખબર ન પડે એ વાત માનવા યોગ્ય ધાગની નથી. એ વખતના રાજાએ જસુસખાણ રાખતા એમ પ્રબંધકરો જ કહે છે આ કથામાં કાઠકે સત્યવાર હોય તેા ભોજન ધાણિવાર ચિત્તોડમાં રહેતા (જુઓ જનપ્રથમસૂરિના વિવિધનીર્થ ૪૮૫માં વિમલ વૃત્તાન્ત) અને ચિત્તોડથી માગને જતા રસ્તામાં કોઈવાર ગુજરાતની સરહદની નજીક ગુજરાતના હરકર સાથે ભેટો થઈ ગયો હોય અને ભોજ પાસે યોદ્ધા હરકર હોવાથી તેને જાણતું પડ્યું હોય એ સંભવિત છે.

આ શ્લોક મેરુગ્રંથે કીર્તિકૌમુદીમાંથી ઉતાર્યો છે, પણ પાઠમાં ઘણો ફેર છે. એટલું જ નહિ પણ અર્થ અરપટ છે અને પાઠ ભ્રષ્ટ છે જુઓ મૂળ શ્લોક ઉપરની ટિપ્પણી કહાય મેરુગ્રંથે માદદારત ઉપર આધાર રાખ્યો હતો. કી. કૌ. ના પાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે — આ ભોજરાજા ગુણવાનું છે એમ જાણીને જ ભોજના કંઠમાં આવેલા ગુણવાળા ધનુષ્યે જાતે નારા પામતા ભોજને ઘોડા ઉપરથી ન પાડ્યો.

પેડી (ત્યાંથી થે જમીને ગોવાળણુ થઇ) તે હું ગોવાળણુ આજે જાશને શું શોક કરું ?

એ પ્રદેશમાંથી મહી નદી નીકળી એમ લોકો કહે છે. આ પ્રમાણે ગોપચૂદિણી પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૯ એક વખત ભોજ રાજા ખુશી થઇને એક શિક્ષાનું નિશાન કરીને ઉત્સાહથી ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યાં એજ વખતે મળવા માટે આવેલા શ્વેતામર શ્રીચન્દનાચાર્યે તરત ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી નીચેનું સરસ વચન કહ્યું:—

(૯૩) હે રાજા, શિક્ષા વીધાઇ ગઇ, હવે આ ધનુષ્યની રમત છોડો, હે દેવ ! પથરાને વીધવાના વ્યસનની રસિકતાને, પ્રસન્ન થઇને, હવે મુકી દોઝો. કારણકે આ રમત જો વધી જશે, અને કુળપર્વતોના સમૂહને તમે જો તમારી આ હોડાનું નિશાન જનાવશો તો આધાર ભાંગી પડવાથી, હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! આ પૃથ્વી પાતાળના મૂળમાં પેશી જશે.

(આ શ્લોકમાં પૃથ્વીના વિશેષણ રૂપે વસ્ત્રાધારા એમ શબ્દો છે તેનો એક અર્થ આધાર ભાંગી પડવાથી અને બીજો અર્થ 'ધારાનગરી નાશ પામી.')

આ પ્રમાણે તેની કવિતાથી અતિશય પ્રસન્ન થયા છતાં જરા વિચાર કરીને રાજાએ કહ્યું: "તમે સર્વશાસ્ત્ર પારંગત છતાં 'ધારા ખવરત થઈ' એવું ૫૬ જે કહ્યું તે કાંઈક ઉત્પાતનું સૂચન કરે છે."

૪૦ ડાહલદેશના રાજાને દેમતી નામની રાણી હતી, જે મહાયોગિની હતી. એક વખત તેને સુવાવડ આવવાની હતી ત્યારે તેણે જોધીઓને પૂછ્યું કે "કયા શુભ મુહૂર્તમાં છોકરો જન્મે તો એ ચક્રવર્તી થાય ?" ત્યારે તેઓએ સારી રીતે વિચાર કરીને "જ્યારે સૌમ્ય મહો ઉચ્ચરાશીના અને કેન્દ્રસ્થ હોય અને કર મહો ત્રીજા, છઠ્ઠા અને ૧૧મા ઘરમાં હોય એવા અમુક ૫૫લગ્નમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચક્રવર્તી થાય છે" એમ કહ્યું.

આ સાંભળીને જે વખતે સુવાવડ આવવાની હતી તે વખતે ૫૩ી પછી સોળ પ્રહર સુધી યોગની યુક્તિથી ગર્ભને રોકી રાખીને જોધીઓએ કહેલા

૫૫ આ મહ સ્થિતિ મટિ બુઓ લગુનનક (૯-૨૫) નું નીચેનું વર્ણન:—

एकोऽपि नृपतिजन्मप्रदो महः स्वोच्चगः सुहृद्दृष्टः ।

बलिभिः केन्द्रोपगतैः त्रिप्रमृतिमिरवनिपालभवः ॥

ટોળીનું અમેજી લાખાવર ૫. ૭૨ દિ. ૨

શુભ લક્ષમાં જ' કર્ણ નામના પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. આ રીતે મર્જને રાષ્ટ્ર રાખવાના દોષથી તે પોતે તે પછી આડમે પહેરે મરણ પામી.

અને તે પુત્ર શુભલક્ષમાં જન્મેલો હોવાથી તેણે પોતાના પરાક્રમથી દિશાઓને વશ કરી અને એકસો છત્રીય રાજ્યો તેની સેવામાં રહેવા લાગ્યા. તે ચારે વિદ્યાઓમાં પરમ પ્રવીણ હતો. તથા વિદ્યાપતિ^{૫૬} વગેરે મહાકવિઓ તેની નીચ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા:—

(૪૪) મુખમાં દારાવામ્નિ (છાતી ઉપર દારને બદલે મોઢામાં અરેરાટી), બે નેત્રો ઉપર કંકણોના ભાર, (કંકણ એટલે અડી હાથમાં પહેરવાની ચુડકી નહિ, પણ આંસુનાં ટીપાં), નિતંબ ઉપર પત્રાલી (પત્રાલી એટલે ચંદનની ચર્ચા તે પહેલાં કપાળ ઉપર જે સ્ત્રીઓ કરતી તે હવે નિતંબ ઉપર પત્રાલી એટલે પાંદડાં બાંધે છે) અને બે હાથમાં તિલક (પહેલાં પોતાના કપાળમાં તિલક કરતી તે હવે મહેનતથી હાથમાં તિલક જેવા ગ્રામ ધારણ કરે છે) હે કર્ણ, તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ વિધિને વશ ચડીને, જંગલમાં, હાલમાં ઉપર કહ્યું તેવી રીતે અપૂર્વ અલંકારો ધારણ કરે છે.

(૪૫) હે કર્ણરાજ! હાલમાં લક્ષ્મી ગોપીઓના પીન સ્તનોથી ધમાયેલી વિધ્યુની છાતીને ત્યજીને કમળની સંકાથી તમારા નેત્રોનો આશ્રય કરીને રહી છે એમ માનું છું. કારણકે જે તરફ તમારી ભ્રમર (મીઠી નજર) પડે છે ત્યાં બીકથી ભાંગી પડે એવી દરિદ્રતાની મુદ્રા (સીસ) તુટી જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે જેની કવિઓ સ્તુતિ કરતા હતા તે કર્ણરાજ્યે એક વખત દૂત મારફત રાજ્ય ભોજને કહેવરાવ્યું કે “તમારા નગરમાં તમે કરાવેલાં ૧૦૪ મંદિરો છે. અને એટલાજ તમારા ગીત પ્રળયો^{૫૭} છે, અને એટલાજ

૫૬ વિદ્યાપતિ નામના એક કવિનાં વધારે કવિઓ મર્ધ બધા જણાય છે. મિયિલાના રાજા સિવસિંહે વિ. સં. ૧૪૫૫ ના એક લેખમાં પુરુષ પરીક્ષાના લેખક કવિ વિદ્યાપતિને એક ગામનું દાન આપ્યાનું લખ્યું છે. પણ મેરૂદંગ જેની વાત કરે છે તે એ નહિ, આ તો વ્યવસ્થા રાજા વિક્રમાદિ પાસેથી વિદ્યાપતિનું બિરૂદ મેળવનાર (જુઓ વિક્રમાદિ દેવ ચરિત સ. ૧૮ શ્લો. ૧૦૧) બિરુદલ્લ કવિ હોવાનો સંભવ છે. એ આ કર્ણના સમકાલિન હતા. (જુઓ કૌમુદી ૧૬૩૩ કૃષ્ણઆરીમાં 'વિદ્યાપતિ બિરુદલ્લ').

૫૭ રાજ્ય ભોજના રમેલા અનેક ગ્રન્થો મનાય છે. રાજમૂર્ત્યાંક, રાજમાર્તંડ વગેરે ન્યોતિવના, સરસ્વતી કંઠામરણ (અથવા કારનો અથ), રાજમાર્તંડ (યોગશાસ્ત્ર) પૂર્ત-માર્તંડ (ધર્મશાસ્ત્ર), સમરાંજણ ચંદ્ર (સિદ્ધ), ચમ્પૂરામાયણ (કાવ્ય) વગેરે અનેક વિષયોના અનેક ગ્રન્થો ભોજને નામે ચડેલા છે, પણ એણે જ્યોતે કેટલા લખેલા દુરો અને કેટલા પડિતો પાસે લખાવી પોતાને નામે ચડાવ્યા દુરો એ કાણ કહી શકે ?

તમારા મિત્રો છે માટે પદ્યતુરંગ મુદ્દથી કે દન્દમુદ્દથી, પદ્યારે વિદ્યામા વાદ શક્તિથી કે દાન શક્તિથી મને જીતીને ૧૦૫ ગિરોહાનું પાન તમે થાવ, નહિ તો તમને જીતીને હું ૧૩૭ રાજાઓનો સ્વામી બનું” તેના આ વચનથી જેનું મોહુ પડી ગયું છે એવા શ્રી ભોજને બધે પ્રકારે કાશીના રાજા જીતે એવા છે એમ વિચારીને પોતે દારી જ જશે એમ ધારીને કાશીના રાજાને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીને નીચેની શરત કણ્ઠ કરાવી કે “મારે (ભોજને) અવન્તીમાં અને શ્રી કણ્ઠે કાશીમાં, એક જ દિવસે એક જ મુહૂર્તમાં, પાંચે બોદવાથી આરબી (જિયાઇમાં) પચાસ હાથ પ્રમાણનું મંદિર, હું પહેલો થાઉં એવી સ્પર્ધાથી, બાધવા માડવું અને પછી જેના મંદિર ઉપર પહેલા કળશ તથા ધન ચડે તેના ઉત્તમવર્માં બીજા (પાછળ રહે તે) રાજાએ જીત અને ચામર છોડી દઇને હાથણી ઉપર હાજર થવું” આ શરત ભોજને પોતાની મગજથી કણ્ઠ કરી એવું શ્રી કણ્ઠે સાંભળ્યું એટલે તેણે એ રસ્તે પશુ ભોજને નીચે પાકવાની ઇચ્છા કરી અને એક જ મુહૂર્તમાં બે જુદે જુદે ઠેકાણે બે મંદિરો બાધવા માડ્યા. હવે પૂરી ખંતથી પોતાનું મંદિર બાધવાના કણ્ઠે પોતાના સૂત્રધારને પૂછ્યું કે “એક દિવસમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કેટલું કામ થઇ શકે?” ત્યારે તેણે ચૌદશના અણ્ણાળને દિવસે સાત હાથ પ્રમાણના અગ્નીઆર મંદિરો સવારે શરૂ કરી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કનશ ચડાવવા સુધી પૂરા તૈયાર કરી રાજાને મતાવ્યા, અને આટલી સંપૂર્ણ સામગ્રી જોઇને રાજા મનમાં ખુશી થયો. પછી ભોજ રાજાના મંદિરનું કામ કઠોરા સુધી આવ્યું ત્યાં આગસ છોડીને કામ કરાવતા કણ્ઠે મંદિર ઉપર કનશ ચડાવી દીધો અને ધન ચડાવવાનું મુહૂર્ત નક્કી કરી, ભોજને તેની પ્રતિજ્ઞા પાળવા દૂત મોકલીને નિમત્રણ કર્યું. પશુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દેવા તૈયાર નહિ તથા એ રીતે-જીત ચામર છોડીને-જવાને પશુ અશક્ત એવા માનવ મડળના રાજા ગુપત્યુષ બેસી રહ્યા.

૪૧ પછી મંદિરમાં ધ્વજ ચડાવવાનો ઉત્સવ પૂરા કર્યા પછી એ માટે આવેના રાજાઓ સાથે શ્રી ભોજને હરાવવાને શ્રી કણ્ઠે પ્રસ્થાન કર્યું એ વખતે શ્રી ભોજના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપવાનું કણ્ઠ કરીને શ્રી કણ્ઠે માલવ મડલ ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા માટે શ્રી ભીમને બોલાવ્યા, આ રીતે બે રાજાઓએ બીડાયલા ભોજનું અભિમાન મનને વશ થયેલા સર્પના

૫૮ ચતુરંગ એટલે હાથો, ૨૫, ઘોડેમાર લશ્કર, અને પાપલળ.

૫૯ ચાર વિદ્યાઓ તે વેદો, આન્વીદિગ્રી (ન્યાયશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર (રાજનીતિ) અને વાર્તા-(વેપાર કારીગરી વગેરે વ્યવહાર ધધાઓનું શાસ્ત્ર)

ઝેર પેડે ગળા ગયુ આ સ્થિતિમા ભોજનું શરીર અકરમાત્ લયડી ગયુ, પણ ભોજની તમીચતના ખમર છુપાવવામાં આરતા હતા એડે કાષ્ટ પારકા માણુમ પેશી ન શકે, એ રીતે બધા માર્ગો પોતાના માણુસોથી બધ કરીને, શ્રી કર્ણ પાસે રહેલા પોતાના એલચી ડામરને ભોજના ખમર માટે માણુમ મોકલીને ભીમે પૂછાવ્યુ તેણે તે માણુસને નીચેની ગાથા શીખવીને શ્રી ભીમની સલામા મોકલ્યો

(૬૬) આખાનું ફળ સારી રીતે પાકી ગયુ છે, ફળનું ડીટકુ લીધુ થઇ ગયું છે, પવન ખૂમ પુકે છે અને ડાળાં સુકાઇ જવા માડી છે, હવે શુ પરિણામ આવશે તે અમે જાણતા નથી

આ ગાથા સમજીને શ્રી ભીમ એમને એમ રણા, જેનો પરનોકમા જવાનો સમય પાસે આવ્યો છે એવા શ્રી ભોજ એ વખતને ગોચ્ય ધર્મ કાર્ય કરી લઇ મારા મરણુ પછી મારા હાથ વિમાન (ગમને ઉપાડવાની પાતળી) ની બદાર રાખવા એમ કહીને સ્વર્ગમા ગયા

(૬૭) દીકરા ને કે સ્ત્રીને શુ કરે ? આ આખી વાડીને શુ કરે ? એકનો આવ્યો અને હાથ ને પગ બેય ખખેરીને એકલા જવાનું છે

૪૨ ભોજનું આ વાક્ય લોકોને વેરવાએ કહ્યુ ભોજનો ઉપરનો વૃત્તાન્ત જાણીને શ્રી કર્ણે કી'નો તોડીને ભોજની બધી સમૃદ્ધિ હાથ કરી લીધી એ જોઈને ભીમે ડામરને કહ્યુ કે તારે શ્રી કર્ણ પાસેથી તેણે આપવા કહેલું અર્ધું રાત્ર્ય લાવી આપવુ અથવા તારું માયુ હાજર કરવુ રાત્રના આ હુકમનો અમલ કરવાની ધ્વજાથી શ્રી ડામરે જત્રોસ પાવદળ માણુસોને સાથે લઇ શ્રી કર્ણના તંત્રુમાં બપોર વખતે પેસી જઈ સુતેના શ્રીકર્ણને બાન તરીકે પકડી લીધા પછી તે (શ્રી કર્ણ) રાત્રએ એક વિભાગમા શ્રી નીલકંઠ મદાદેવ, ચિન્તામણિ નામના ગણપતિ વગેરે દેવમૂર્તિઓ અને તેને લગતી સામગ્રી એ રાખ્યુ, અને બીજા વિભાગમા બધી રાત્ર્યસ્તુઓ ગાખી અને પત્રી એમાથી મમે તે અર્ધો ભાગ લઈ લેવાનું કહ્યુ સોગ પડેાર સુધી વાટ જોયા પછી ભીમની આજ્ઞાથી દેવમૂર્તિઓ અને તેની સામગ્રી લઇ ડામરે ભીમ આગળ બેઠ ધરી આ પ્રમથનો માર નીચેના પદ્ધમા સંમદાગો છે —

(૬૮) પયાસ હાથ પ્રમાણના બે દેવમંદિરો એકજ સુદર્શકણુમા બધાવવાનુ શરૂ કરી જેના મંદિર ઉપર કળસ પ્હેનો ચડે તેના ઉત્તમમા બીજા રાત્રએ છત્ર આમર છોડીને હાજર થવુ એ રીતે કાવ થયેલો પણ ખરચ કરવામા ૬૦૦૦ના ભોજરાત્ર કર્ણથી જતાઇ ગયા

૬૦ ભોજરાત્રની અતિ ઉદાર તરીકે આખા પ્રલંધમા પ્રસાસ કરવામા આવ્યા

(૯૯) ભોજરામ સ્વર્ગમાં જતાં, ધારા નગરીને હાથ કરવાંતો પ્રયત્ન કરતાં અતિ બળવાન કર્ણુ ખાસ આગ્રહ કરીને શ્રી ભીમને મદદમાં લીધા, અને તે (ભીમ)ના સેવક ડામરે બાન તરીકે પકડેલા કર્ણુ પાસેથી નીલકંઠ મહાદેવ, ગચ્છપતિ અને સોનાનો મંડપ એટલું લીધું.

(૧૦૦) કવિઓમાં, વાદીઓમાં, ભોગીઓમાં, ચોગીઓમાં, પૈમા આપનારાઓમાં, સન્નતો ઉપર ઉપકાર કરનારાઓમાં, ધનવાનોમાં, ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં અને ધર્મ પરાયણ માણસોમાં પૃથ્વીના ૫૮ ઉપર ભોજ જેવો કોઇ રાજ થયો નથી.

(૧૦૮) આ શ્લોકનો અર્થ પહેલાં અપાઠ થયો છે (જુઓ શ્લો. ૮૬)

આ વગેરે ભોજના અનેક વિધ પ્રબન્ધો છે બાકીના જેમ સાંભળ-જવામાં આવે તેમ સમજી લેવા.૬૧

૧૦૨ હે દેવ, જેણે પુણ્ય રૂપી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા માંડી છે તે તમારા હાથ રૂપી વાદળાંએ સોનાનાં કંકણના તેજ રૂપી વીજળીના અપ-કારા સાથે સોના રૂપી અમૃત (પાણી) વર્ષવા માંડતાં, કીર્તિ રૂપી નદી બરાબ ગછ છે, ગુણોના સમૂહ રૂપી જમીન પ્રસન્ન થઇ ગઇ છે, માગણો રૂપી સરોવર બરાબ ગચું છે અને વિદ્વાનોનો દરિદ્રતા રૂપી દાવાનળ ફરી ગયો છે.

(૧૦૩) શ્રી ભોજ ભારે શીકારે જતા ત્યારે તેઓ એકદમ ધનુ-

છતા ઉલ્લા પ્રસન્નમાં મેરડુંજ તેને લાગી કહે છે, એ આશ્ચર્ય છે. પહેલાંની ઉદાર-તાથી છેલ્લી અવરથમાં ભોજરામનો ખત્તનો ખાલી થઈ ગયો હતો એમ તર્ક કરવા માટે સાધનભૂત યાચ એવી મેરડુંજની આ વાત છે.

૬૧ અહીં એક હસ્તલિખિત પ્રતમા તથા પહેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં કપૂર કવિ અને કર્ણુ વિષે તથા નાચિરાજ કવિ અને કપૂર વિષે એક પ્રબંધ વધારે છે. તેની મતલબ એટલી જ છે કે શ્રી કપૂર કવિએ એક શ્લોક (જુઓ શ્લો. ૯૩) કર્ણુને સંભળાવ્યો પણ તેમા અપેક્ષા આપતો હોવાથી કર્ણુ એને અર્થ ન આપ્યું, પણ નાચિરાજ કવિને એક શ્લોક સંભળાવવા માટે એક કોટિ સુવર્ણ અને દસ હાથીઓ આપ્યાં. પછી કપૂર કવિએ નાચિરાજ કવિની પ્રશ્ન કરી અને તેણે કર્ણુ પોતાને આપેલું ગચું કપૂર કવિને આપી દીધું.

(જુઓ મૂ. પૃ. ૮૦ ની ટિપ્પણી)

આ રચણે બદલાવના ભોજ પ્રબંધમાં મળી આવતા ભોજ સંબંધી જુદા જુદા ૨૭ શ્લોકો અમુક પ્રતોમા તથા મુદ્રિત પુસ્તકમાં ટિપ્પણીમાં આપેલા મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૮૧)

ખની પશુજ ચણવે, પશુજને કાન સુધી ખેંચે, પછી હાથમાંથી ખાણુ છોડી દીધે અને મૃગલાના શરીરમાં એ ખાણુ લાગે ત્યાં સુધી પશુ આ (ભોજ) કામદેવ છે અને મારા બ્લાલાને મારે વધ કરવા માટે કામચાણુ મારે છે એમ સમજી હરણી નહોતી ખસીતી, નહોતી બાગતી, નહોતી ધુજતી, નહોતી ફાલતી કે નહોતી ઠેકતી.

(૧૦૪) જોણે કદપદ્મ પેઠે દાનો વડે સર્વ દરિદ્રતાને ભગાડી મુકી છે. જોણે બૃહસ્પતિ પેઠે શીઘ્રતાથી અનેક પ્રબંધો રચ્યા છે, વળી જોણે અશ્વિન પેઠે રાધાવેધ કર્યો છે, તે ભોજની લાંબા વખતથી કીર્તિ સાંભળીને તેને જોવા ઉત્સુક થયેલા દેવોના સમૂહે તેને એકદમ બોલાવી સેવાથી ભોજ-રાગ રવર્ગે ગયા.

આ રીતે થી મેરુતુંગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધ ચિંતામણીમાં શ્રી ભોજ અને ભીમરાજની અનેક સારી વાતો વર્ણવનારો બીજો પ્રકાશ પૂરો થયો.

પરિશિષ્ટ

ભોજ અને ભીમ પ્રબંધો જે અહીં આપેલા છે, તેમાં મુખ્ય ચાર બાબતો દેખાય છે. (૧) ભોજની દાન વીરતાના દાખલાઓ—આમાં મોટે ભાગે મંદરૂત બાવા તથા સંસ્કૃત પદ્યરચના જાણનારને દાનો અપાયાના દાખલાઓ છે. (૨) ભોજનું જીવન ચરિત્ર—એમાં ભોજના જીવનના આરંભનો ભાગ પહેલા પ્રકાશમાં મુજ પ્રબંધમાં આવી ગયો છે અને અન્તનો ભાગ આ પ્રકાશના અન્તમાં છે જેનો વિચાર નીચે કર્યો છે. (૩) ભીમ અને ભોજનો સંબંધ (૪) ભોજ અને ધનપાલ અથવા જૈન ધર્મ મહિમા.

(૧) ભોજની દાનવીરતા જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતી. તેની પાસેથી દાનો ગ્રેજવનાર કવિઓએજ આ મહિમા વધાર્યો હતો. પશુ વખત જતાં ભોજનાં દાનો સંબંધી દાખલાઓ અતિશયોક્તિ ભરેલા તથા એક જ પ્રકારના—(અમુક લાખ કે અમુક કોટિ દ્રવ્ય અને દ્વાપીઓ) લોક કથામાં ચડી ગયા જણાય છે. બધા પ્રબંધકારોએ લગભગ સરખા દાખલા આપ્યા છે. ભોજ રાજાની સજાના કવિઓ વર્ણવતાં મેરુતુંગે ખાણુ, મયૂર, રાજશેખર અને માનતુંગને ભોજના સમકાલિન કલા છે, એ શૂલ છે. એ આગળ ટિપ્પણીમાં નોંધ્યું છે, માષ પ્રબંધ પશુ એ કારણથી કલ્પિત જ કરે છે. બદલાવે તો કાલિદાસ અને બલ્યૂતિને પશુ ભોજના સમકાલિન કલા છે. વળી તેણે તો બીજી કાંઈ વાતજ લખી નથી. ભોજ સંબંધી જૈન પ્રબંધોમાં મેરુતુંગ પછી રત્ન મંદિર ગણિતો ભોજ પ્રબંધ જોવા યોગ્ય છે. એમાં મેરુતુંગે કહેલી બધી વાત તો છેજ, પશુ તે ઉપરાંત ઠેલોક નવો

ઉમેરો છે. ભોજના જીવન ચરિત્રના પ્રમંથમાં સૌભાગ્ય સુંદરી સાથે તથા મદનમજરી સાથે ભોજ રાજનાં લગ્નની વાત મળી છે પાઠક રાજવંશને વળી ભાનુમતીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે પણ એ બધા ભાગ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

પ્રતિહાસ દષ્ટિએ ભીમ અને ભોજનો સંબંધ અને ભોજનો અન્ત એ વધારે આકર્ષક વિષયો છે. ભીમ અને ભોજના સંબંધમાં મેરુતુંગની દષ્ટિ ગુજરાતના લોકોની ચતુરાઇ અને હુશીઆરી ગર્વથી વર્ણવવા ઉપર છે. માળવા જેવા પડિતો ગુજરાતમાં નથી એ હકીકતના પ્રતિકાર રૂપે ગુજરાતના લોકોની બ્યવહારચતુરતા-કુશળતાના (જુઓ સાંધિવિમ્બહિકકામરના પ્રસંગો પ્ર. ૧૧ વગેરેમાં તથા બીજા પ્ર-૭, પ્ર-૩૧ માં) દાખલા મેરુતુંગ આપે છે. આ બાબતમાં રત્નમંદિર ગણિ મેરુતુંગને બીજા છે. પણ રત્નમંદિર ગણિએ વિમલ મંત્રી પ્રબંધ નવો લખ્યો છે. જોકે મેરુતુંગે વિમલ મંત્રીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ એ મંત્રી ભીમના વખતમાં યજ્ઞ ગયો હોવાના બીજા પુરાવા છે, એટલે રત્નમંદિર ગણિનો એ પ્રબંધ જેવા જેવો છે. મેરુતુંગ અને રત્નમંદિરનો સાંધિવિમ્બહિક કામર (હિમચંદ્ર તેને દામોદર કહે છે) એ સાચું ઐતિહાસિક પાત્ર હોવાનો સંભવ છે.

ભીમ અને ભોજ વચ્ચે બનેલા બનાવોનું આ પ્રબંધકારોએ જે વર્ણન કર્યું છે તેમાંથી સાચુ કેટલું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. રત્નમંદિર ગણિએ “ભોજ પાટણ જેવા ગયા, ભોજ પાટણ ઉપર ચઢાઈ કરી” વગેરે જે ભાગો પ્ર. ચિં. કરતાં વધારે ઉમેર્યા છે તે તો કલ્પિત જ લાગે છે. પણ મેરુતુંગે જે પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેમાંથી કુલચંદ્ર વાળો પ્રસંગ અને ભોજ પકડાતાં પકડાતાં રહી ગયો એ બેમાં કાંઈક તથ્યાંસનો સંભવ છે. કુલચંદ્ર વાળી વાત તો જો ખોટી હોય તો ગુજરાતનો અભિમાની મેરુતુંગ લખેજ નહિ અને બીજી વાત માટે જુઓ દિ. ૫૪

આ જૈન પ્રબંધકારો જૈનધર્મનો ઉપદેશ ન આપે તથા સાહસી ધર્મ કરતાં કે જૈનતાજ દિગંબર મત કરતાં પણ પોતાના મતની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા પ્રયાસ ન કરે તો એ જૈન શાના ? એ માટે ધનપાલ પ્રબંધ જેવા જેવો છે. પણ ભોજ ઉપર ધનપાલના ઉપદેશની અસર યજ્ઞ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.

ભોજનો અન્ત—મેરુતુંગે આપેલું ભોજના અન્તનું વર્ણન વિગતમાં કથારૂપ હોવા છતાં પ્રતિહાસ દષ્ટિએ ધણું ઉપયોગી છે. ભોજરાજ માળવાના

પરમારોમાં સૌથી પ્રતાપી હતા. એણે ચાળીસથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એજ વંશની ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર) પ્રચલિત પ્રમાણે તો ભોજે કર્ણાટ, લાટ અને ગુજરાતના રાજ્યોને તથા તુરકોને જીત્યા હતા. (ગુજરાતને જીત્યાનું મેરૂતું સ્તીકારે છે) પણ હેવટમાં ભોજ વૃદ્ધ થયા અને કદાચ ઉદારતાને પરિણામે ખમ્મનો ખાલી થઈ ગયો ત્યારે ચેદીશ્વર હણે અને ભીમે મળી ધારાને ધેરો ધાલ્યો અને ભોજના મરણ બાદ ધારા શહેરને કદાચ હુટયું હશે. વડનગર પ્રાકાર પ્રચલિત (સ્થો. ૯) માં, સુકૃત સંકીર્તન (અ. ૨ સ્થો. ૯)માં, કીર્તિ કૌમુદી (સ-૨ સ્થો. ૧૭)માં, વસન્તવિલાસ (અ. ૩ સ્થો. ૧૫)માં, વં-તે. પ્રચલિત (સ્થો. ૧૩)માં, ભીમની ધારા ઉપરની ચડાઈનું કાઈક પ્રકારનું વર્ણન મળે છે. જો કે દ્વાપરમા કાંઈ નથી જતાં માળવાની સ્વર્ણ મંડપિકા હર્ણુ પાસેથી ભીમને મળ્યાનું હેમચંદ્રે પણ લખ્યું છે (જુઓ-સ-૯ સ્થો ૫૫, ૫૭) માળવા જીતીને તેની નીલકંઠની મૂર્તિ ભીમે ગુજરાતમાં આણી હતી એમ સુ-સ. (સ-૨ સ્થો-૨૩) માં પણ કહ્યું છે. પરમાર રાજ્ય લક્ષ્મદેવના નાગપુરમાંથી મળેલા એક લેખમાંથી પણ ભોજના મરણ પછી એના રાજ્ય ઉપર વિપત્તિ ફરી વળ્યાનું કથન છે. ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર) પ્રચલિતમાં પણ એ હકીકતનું સૂચન છે.

ડાહલ કે જોગક ભુક્તિ (એટલે જુલેખખડ) નો હૈહય રાજ્ય કર્યુંદેવ ગગિયદેવનો પુત્ર થાય એ ભીમ તથા ભોજનો સમકાલિન હતો અને તેણે લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ભોજ ઉપરની ચડાઈમાં વધારે લાભ હર્ણુને જ મળ્યો એમ મેરૂતુંમના વર્ણનથીજ દેખાય છે. કદાચ પરાક્રમ પણ વધારે તેણેજ કર્યું હશે.

પ્રકાશ ત્રીજો.

સિદ્ધરાજ પ્રબંધ.

૧ એક વખત ગૂર્જર દેશમાં વરમાદની તાલુ પડવાથી દેશના લોકો (ખેડુઓ) રાજાને આપવાનો ભાગ^૧ આપી શક્યા નહિ એટલે રાજાનો ભાગ ઉધરાવરા માટે રાજ્ય તરફથી રોકાયેલા માણસોએ તે લોકો (રાજાનો ભાગ આપવા અશક્ત ખેડુઓ) ને શ્રી પાટણમાં લઈ આવીને બીમ રાજા પાસે રજુ કર્યા ૨ પછી એક દિવસ સવારમાં જે સ્થળે જમીનની પેદાશ ના કર માટે બધા ખેડુઓને કનેડવામાં આવતા હતા ત્યાં (બીમ રાજાનો) કુંવર મૂળરાજ ફરતો ફરતો જઈ ચડ્યો અને ખેડુઓની એ રિયતિ જોઈને પોતાના પાસવાનો પાસેથી તેણે આખી વાત જાણી લીધી અને લોક ઉપર દયા આવવાથી જેની આખમાં આસુ આવી ગયાં છે એવા તેણે ઘોડા ફેરવવાની કળામાં અસાધારણ કુશળતા દેખાડીને રાજાને ખુશી કર્યા, ત્યારે રાજાએ 'વરદાન માગી લીઓ' એમ કહ્યું, પણ કુંવર " ભડારમાં જ આ વરદાન રાખી મૂકો " એવી વિનંતિ કરી. રાજાએ " કેમ માગી નથી લેતા ? " એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મગવાની આશા ન હોવાથી એમ કહેતા, રાજાએ ખૂબ આશ્ચર્ય કર્યો એટલે કુંવરે તે કહ્યુંબીઓ પાસેથી^૪ રાજા ભાગ છોડી દેવાનું માગ્યું આ માલગી જેને દુર્ધાત્રુ આવી ગયાં છે એવા રાજાએ એ માગણી કહ્યુંવ રાખી બીજું વરદાન માગવા કહ્યું. પણ —

૧ મૂળમાં રાજદેવવિમામ એમ સંજ્ઞા છે. એટલે રાજાને કર નાણામાં નહિ પણ માલમાં આપવાનો અર્થાત્ ભાગ બદાઈનો વિવાજ દરે એમ જણાય છે. મનુના વખતથી જોજ વિવાજ આદ્યે આવતો હતો અને જે પેટ્ટી જેવા સુધી પણ દેશી રાજ્યોમાં એ વિવાજ આવતો હતો પણ ભાગ બદાઈમાં આ કનડમત શા માટે ? રાજાના ખાવો દરે ?

૨ ખેડુઓના હબરોના ટોળાને પાટણ લઈ આવ્યા દરે ૧ કદાચ રાજાની ખાલસા જમીનના ખેડુનેનેજ આ રીતે પાટણમાં રાજા પાને ઠંઠા રાખ્યા હોય તો એ સમ્ભવે.

૩ મૂળમાં કુટ્ટરિક સંજ્ઞા છે તે ગુજરાતી કહ્યુંબી-કહ્યુંબીનું સંસ્કૃત રૂપ હોય છે

૪ મૂળમાં દાની સંજ્ઞા છે. ઉપર તથા અન્યત્ર પણ આ સંજ્ઞા રાજાના અથવા કોના અર્થમાં વપરાયે છે.

(૧) પોતાનું ભરણ પોષણ કરવાના જ કામમાં લામી 'રહેજા' કુદ્ર માણુએ તો દંજરેની ગંખ્યામાં મળે છે, પણ પરાર્થ (પારકાનું કામ કરવું) એજ જેને મન સ્વાર્થ છે એવો પુરુષ જ સભ્યતામાં અગ્રેમર ગણાય છે. દાખલા તરીકે ન ભરી શકાય એવું પેટ ભરવા માટે વડવાનસ સમુદ્રને પીએ છે, ત્યારે મેઘ ઉનાળાથી એકદા થયેલા જગતના તાપને શમાવવા માટે સમુદ્રનું પાણી પીએ છે.

એ કાવ્યના અર્થના વિચારથી મનમાં બગ ધારણ કરી વધારે લોભ રાખી દઇને વધારે માગવા માટે વારંવાર આગ્રહ થયા છતાં માની સ્વભાવ વાળો હોવાથી, કાંઈ માગ્યા વગર કુંવર પોતાને ઉતારે ગયો. ત્યાં તે કણ્ઠી-ઓ તેનાં વખાણ કરતા હતા અને મૂળરાજ ત્રીજે દિવસે સ્વર્ગસ્થ થઇ ગયો.^૫ એના શોક સમુદ્રમાં રાજ, રાજલોક તથા જેને છોડાવ્યા હતા તે લોક બધાં કુખી ગયાં. પછી ચતુર માણસોએ જુદી જુદી જાતનો બોધ આપીને તેના બગથી તે શોક રૂપી ખીલાને તે બધાના મનમાંથી ખેંચી કાઢ્યો.

પછી બીજે વર્ષે વરસાદ સારો થવાથી પૂરું ધાન્ય પાક્યું એટલે તે ખેડુઓએ આગલા વર્ષનો તથા આજુ વર્ષનો રાજભાગ સાથે આપવા માંડ્યો. રાજએ આગલા વર્ષનો ભાગ લેવા ના પાડી ત્યારે તે લોકોએ તેનો નિર્ણય કરવા માટે સજા^૭ બોલાવી. આવી મલાના સભાસદોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

(૨) જેમાં વૃદ્ધો ન હોય તે સભા નહિ. જેઓ ધર્મ શું છે તે ન બતાવે તે વૃદ્ધો નહિ. જેમાં સત્ય ન હોય તે ધર્મ નહિ. અને જેમાં બનાવટી અંશ હોય તે સત્ય નહિ.

આ સ્લોક પ્રમાણેના નિર્ણયથી સભાસદોએ બે વર્ષનો રાજભાગ

^૫ મૂળરાજ કુંવર એકાએક સાથી મરી ગયો એ ઉપર નથી કંઈ પણ પ્ર.-ચિ. ની ત્રણ દાષપ્રતો (જુઓ. મૂળ પૃષ્ઠ ૮૧ દિ. ૧) મા જે પાઠ મળે છે તે પ્રમાણે તે કણ્ઠીઓની સંતોષ દૃષ્ટિથી મરી ગયો એમ અર્થ નીકળે છે. એટલે કે નજર લાગી ને તેથી મારો પડી મરી ગયો. આ નજર લાગવાનો વદેમ એ વખતે ધણે વ્યાપક હશે. આગળ આ પુરતકમાં નજર લાગવાના બીજા દાખલાઓ આવે છે.

^૬ ભાગ બટાર્ઠના વિવાજ પ્રમાણે તો વધારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રાજભાગ પણ વધારે જાય પછી ખેડુઓ આગલા વર્ષનું શી રીતે આપી શકે ? પછી રાજભાગ અમુક ચોક્કસ માપમાં આપવાનો હોય તો જુદી વાત. પણ એ ભાગ બટાર્ઠ ન કહેવાય.

^૭ મૂળમાં ઉત્તરસમો શબ્દ છે. આવી સજા રાજ્ય વ્યવસ્થાનું આવશ્યક અંગ હતી અને તેનો અધિકાર શું હતો ?

પ્રકાશ ત્રીજો.

સિદ્ધરાજ પ્રબંધ.

૧ એક વખત ગૂર્જર દેશમાં વરમાદની તાણુ પડવાથી દેશના લોકો (ખેડુઓ) રાજાને આપવાનો ભાગ^૧ આપી શક્યા નહિ એટલે રાજાનો ભાગ ઉધરાવના માટે રાજ્ય તરફથી રોકાયેલા માણસોએ તે લોકો (રાજાનો ભાગ આપવા અશક્ત ખેડુઓ) ને શ્રી પાટણમાં લઈ આવીને બીમ રાજ પાસે રજુ કર્યાં. ૨ પછી એક દિવસ સવારમાં જો સ્થળે જમીનની પેદાશ ના કર માટે બધા ખેડુઓને કનેડવામાં આવતા હતા ત્યાં (બીમ રાજાનો) કુંવર મૂળરાજ ફરતો ફરતો જઈ ચડ્યો અને ખેડુઓની એ સ્થિતિ જોઈને પોતાના પાસવાનો પાસેથી તેણે આખી વાત જાણી લીધી અને લોક ઉપર દયા આવવાથી જેની આખમાં આસુ આવી ગયાં છે એવા તેણે ઘોડો ફેરવવાની કળામાં અસાધારણ કુશળતા દેખાડીને રાજાને ખુશી કર્યા, ત્યારે રાજાએ 'વરદાન માગી લીઓ' એમ કહ્યું, પણ કુંવરે " ભડારમાં જ આ વરદાન રાખી મૂકો " એવી વિનંતિ કરી. રાજાએ " કેમ માગી નથી લેતા ? " એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મળવાની આશા ન હોવાથી એમ કહેતા, રાજાએ ખૂબ આમદ કર્યો એટલે કુંવરે તે કણુબીઓ પાસેથી^૪ રાજ ભાગ છોડી દેવાનું માગ્યું આ મામળો જોને દર્પામું આપી ગયાં. ૩ એવા રાજાએ એ માગણી કણુવ રાખી મીઠું વરદાન માગવા કહ્યું પણ —

૧ મૂળમાં રાજદેયવિભાગ એમ રાખેલો. ૨ એટલે રાજાને કર નાણામાં નહિ પણ માલમાં આપવાનો અર્થાત્ ભાગ બરાબરો રિવાજ હશે એમ જણાય છે. મનુના વખતથી જોઈ રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો અને એ પેઢી પેઢી સુધી પણ દેશી રાજાઓએ રિવાજ ચાલતો હતો પણ ભાગ બરાબરમાં આ કનેડવાના માટે ' રાજભાગ ' ખાતે હશે ?

૨ ખેડુઓના હાલરોના ટોળાને પાટણ લઈ આવ્યા હશે ? કદાચ રાજાની ખાલસા જમીનના ખેડુતોનેજ આ રીતે પાટણમાં રાજ પાસે લેતા રાખ્યા હોય તે એ સંભવે.

૩ મૂળમાં મુદ્દરિકા સંખ્યા ૨૦૬ છે તે ગુજરાતી કણુબી-કુણુબીનું સંસ્કૃત ૧૫ લાગે.

૪ મૂળમાં દાની સંખ્યા છે. ઉપર તથા અન્યત્ર પણ આ સંખ્યા રાજભાગ અપવા કરના અર્થમાં વપરાયો છે.

(૧) પોતાનું ભરણ પોષણ કરવાના જ કામમાં લાગી રહેવા કુદ્રે માણસો તો દળરોની સંખ્યામાં મળે છે, પણ પરાર્થ (પારકાનું કામ કરવું) એજ જેને મન સ્વાર્થ છે એવો પુરુષ જ મનનનોમાં અગ્રેમર ગણાય છે. દાખલા તરીકે ન ભરી શકાય એવું પેટ ભરવા માટે વડવાનય સમુદ્રને પીએ છે, જ્યારે મેઘ ઉનાળાથી એકઠા થયેલા જગતના તાપને શમાવવા માટે મધુદ્રનું પાણી પીએ છે.

એ કાળના અર્થના વિચારથી મનમાં બળ ધારણ કરી વધારે લોભ રોષી દબને વધારે માગવા માટે વારંવાર આગ્રહ થયા છતાં માની સ્વભાવ વાળો હોવાથી, કાંઈ માગ્યા વગર કુંવર પોતાને ઉતારે ગયો. ત્યાં તે કણબી-ઓ તેનાં વખાણુ કરતા દતા અને મૂળરાજ ત્રીજે દિવસે સ્વર્ગસ્થ થઈ ગયો.^૫ એના શોક સમુદ્રમા રાજ, રાજલોકે તથા જેને છોડાવ્યા દતા તે લોક બધાં કુખી ગયાં. પછી ચતુર માણસોએ જુદી જુદી જાતનો બોધ આપીને તેના બળથી તે શોક રૂપી ખીલાને તે બધાના મનમાંથી ખેંચી કાઢ્યો.

પછી બીજે વર્ષે વરસાદ સારો થવાથી પૂર્વ ધાન્ય પાક્યું એટલે તે ખેડુઓએ આગલા વર્ષનો તથા ચાલુ વર્ષનો રાજભાગ^૬ માથે આપવા માંડ્યો. રાજએ આગલા વર્ષનો ભાગ લેવા ના પાડી ત્યારે તે લોકોએ તેનો નિર્ણય કરવા માટે સભા^૭ બોલાવી. આવી મલાના સભાસદોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

(૨) જેમાં વૃદ્ધો ન હોય તે સભા નહિ જેઓ ધર્મ શું છે તે ન બતાવે તે વૃદ્ધો નહિ. જેમાં સત્ય ન હોય તે ધર્મ નહિ. અને જેમાં બનાવટી અંશ હોય તે મત્ય નહિ.

આ શ્લોક પ્રમાણેના નિર્ણયથી સભાસદોએ બેય વર્ષનો રાજભાગ

૫ મૂળરાજ કુંવર એકાએક સાથી મરી ગયા એ ઉપર નથી કશું પણ પ્ર.-ચિં. ની ત્રણ હાથપ્રેતો (જુઓ. મૂળ પૃષ્ઠ ૮૧ ટિ. ૧) મા જે પાઠ મળે છે તે પ્રમાણે તે કણબીઓની સંતોષ દૃષ્ટિથી મગી ગયા એમ અર્થ નીકળે છે. એટલે કે નજર લાગી ને તેથી માદો પડી મરી ગયો. આ નજર લાગવાનો વહેમ એ વખતે ધત્તેા બ્યાપક હશે. આગળ આ પુરતકમા નજર લાગવાના બીજા દાખલાઓ આવે છે.

૬ ભાગ બટાઈના રિવાજ પ્રમાણે તો વધારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રાજભાગ પણ વધારે લય પછી ખેડુઓ આગલા વર્ષનું શી રીતે આપી શકે ? પછી રાજભાગ એમુક ચોક્કસ માપમા આપવાનો હોય તો જુદી વાત પણ એ ભાગ બટાઈ ન કહેવાય

છ મૂળમા ઉત્તરસમો શબ્દ છે. આવી સભા રાજ્ય વ્યવસ્થાનું આવશ્યક અંગ હશે ? અને તેનો અધિકાર શું હશે ?

ગમતે અપાવ્યો। પછી એ દ્રવ્યથી અને રાજ કાશના દ્રવ્યથી શ્રી મૂળરાજ કુમારના કલ્યાણ માટે શ્રી બીમે નવો ત્રિપુરપ્રાસાદ કરાવ્યો।

૩ આ બીમરાજએ શ્રી પાટલુમા શ્રી બીમેશ્વર દેવનું તથા ભટ્ટારિકા બીરઆણીનું એમ બે મંદિરો કરાવ્યા શ્રી બીમે સ ૧૦૭૮ થી આરબી ૪૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેની રાણી શ્રી ઉદયમતીએ શ્રી પાટલુમા સહઅલિંગથી પણ વધારે સોભાવમાન નવી વાવ કરાવી

પછી સ—૧૧૨૦ ના વર્ષમા મહાશૃંગારી શ્રી કર્ણનો રાજ્યાભિષેક થયો ૬

૪ એક વખત કર્ણાટનો રાજ શુભકેશી ધોડો હાથમા ન રહેવાથી જગલમા તીકળી ગયો અને ત્યાં ધણા પાનના ઘેરાથી ઘટાદાર ઝાડની છાયામા વિશ્રાંતિ લેતો હતો, એટલામા જંગલમા લાગેલો દાવાનળ તેની નજીક આવી પહોંચ્યો પણ કૃતચત્તિથી વિશ્રાંતિ આપી પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર તે ઝાડને છોડીને જવાની ધમ્મજ ન હોવાથી તે રાજ તે ઝાડ સાથેજ તે દાવાનળમા બળી મુલો પછી જ્યોત્કેશી નામના તેના પુત્રનો પ્રધાનોએ રાજ્યાભિષેક કર્યો આ જ્યોત્કેશી રાજને એક દીકરી થઇ, જેનું નામ મયણુલ દેવી રાખ્યું હતું આ મયણુલ દેવીના સાબળતા કોઈ શિવભક્તોએ સોમેશ્વરનું નામ લીધું કે તત્કાલ તેને પોતાનો પૂર્વજન્મ નીચે પ્રમાણે સાબરી આવ્યો તેને થયું કે “ પોતે પૂર્વ જન્મમા બ્રાહ્મણી હતી અને બાર * માસોપવાસ કરી તેના ઉજવણીમા દરેક વસ્તુ બાર

૮ એક પ્રતમા ભીમના રાજ્યકાળના વર્ષ ૪૨ ને મદરે ૪૨ છે, બીજી એક પ્રતમા સ ૧૦૭૭ થી આરબી વર્ષ ૪૨, માસ ૧૦ અને દિવસ ૬ રાજ્ય કર્યું એમ પાઠ ૭ જિનમકનંશ્ચિ કુ પ્રબંધમા ભીમના રાજ્યકાળના વર્ષો ૪૨ જ કહે છે (પૃ. ૩) વિચારશ્રેણીનો પાઠ પ્ર-વિ. નેજ અનુસરે ॥ પ્રવચન પરીક્ષા પશુ. ભીમના વિ સ. ૧૦૮૬ નો તથા ૧૧૧૬ નો એમ બે લેખો મળ્યા છે (જુઓ અનુક્રમે I A. Vol VI અને E. I. Vol IX p. 148)

૮ કર્ણના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ એક પ્રતમા સ. ૧૧૨૮ આપ્યું છે અને બીજી મા સ. ૧૧૨૦ ચૈત્ર વદિ ૭ સોમવાર, હસ્ત નક્ષત્ર અને મીન લગ્નમા કર્ણને રાજ્યાભિષેક થયો એમ પાઠ ૭ વિચારશ્રેણીમા પણ કર્ણનું જાદીએ બેસવાનું વર્ષ સ. ૧૧૨૦ જ આપ્યું છે

* બાર માસોપવાસ (દ્વાદશ માસોપવાસાન્કૃત્વા) એ પ્રમાણે શબ્દો ॥ તેનો આ શિવભક્તિની વાત હોવાથી દરેક આવણ મહિને આપેા મહિનો એકાદ દેવગ દૂધ, કે પાચગાળીઆજ અન્ન, વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના ઉપવાસો કરવા અને આ રીતે બાર વર્ષ સુધી માસોપવાસ કર્યા પછી એ વ્રત ઉત્તર ત્યારે બાર બારની સપ્તમા દરેક વસ્તુનું દાન કરવું, વગેરે પ્રચલિત વ્રત પ્રકારને અનુસરી અર્થ સમજવો.

બારની સંખ્યામાં આપીને શ્રી સોમેશ્વરની જાત્રા કરવા નીકળી. પણ ૧૦ બાહુ-
લોદ શહેર પાસે આવતા ત્યાં આગળ (જનાણુઓ પાસેથી ગુજરાતના
રાજ્યથી લેવાતો) કર ન આપી શકવાથી આગળ ન જઈ શકી, તેથી
નિરાશ થઈને ‘હું આવતા જન્મમાં આ કર દૂર કરાવનારી થાઉં, એવો
નિશ્ચય કરીને અંગેનો ત્યાગ કરી મરણ પામી હતી, તે આ જન્મે મયજુલ્લ
દેવી રૂપે આ કુળમાં જન્મી છું” આ રીતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું. પછી
બાહુલોદનો કર સુકાવવા માટે તેણે ગૂર્જર દેશના રાજાને વરવાની ઇચ્છા
કરી અને તે વાત પોતાના પિતાને જણાવી. એટલે જ્યેષ્ઠે રાજાએ પોતાના
પ્રધાનો મારફત શ્રીકર્ણને આ વાત જણાવોને પોતાની પુત્રી મયજુલ્લદેવીનો
સ્વીકાર કરવાની માગણી કરી. પણ શ્રી કર્ણે તે કદુષી છે એમ સાબળેલું
હોવાથી તેની દરકાર ન કરી. પણ મયજુલ્લદેવીએ તો તેજ રાજાને પરણ-
વાનો આગ્રહ પકડ્યો એટલે તેના પિતાએ જાતે વરી લેવા તેને મોકલી,
ત્યાં શ્રી કર્ણે છુપી રીતે તેને જોઈ લીધી અને કદુષી છે એમ જોઈ એના
તરફ તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયો. પછી (આ વાત સાબળ્યા પછી) રાજાને
માથે ઓ હત્યાનું પાપ નાખવા ૧૧ મયજુલ્લદેવીએ આઠ સખીઓ સાથે
પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, આ વાત સાબળીને શ્રી કર્ણની મા
ઉદ્યમતી રાણીએ તેઓની વિપત્તિ પોતાથી ન જોઈ શકવાથી તેઓની
સાથેજ મરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે,—

(૩) મોટા માણસોને જેટલો ખીજના ફુગ વખતે ખેદ થાય છે
તેટલો પોતાનાં ફુગ વખતે નથી થતો. પોતાના ઉપર ગમે તેટલો ખાતો
પડે તો પણ ન હવનારી પૃથ્વી ખીજઓના કષ્ટથી કંપે છે. ૧૨

૧૦ આ બાહુલોદ તે શુકલતીર્થથી જરા ઉપર નમંદાના એક આરાનું બાલોદ
નામે ગામ એમ રાસમાળામાં કહ્યું છે અને તે ટાનીએ પણ કહ્યું છે.
(જુઓ રાસમાળા ગ્રં. બા, ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૪૮) પરંતુ મુળમાં ગેઝીટીઅરના
કર્તાએ ગુજરાત કાઠીઆવાડની સરહદ ઉપર ધોળકાથી વીરા માધલ દક્ષિણ પાંક્ષમે
આવેલું ભોળોદ ગામ તે બાહુલોદ એમ લખ્યું છે (મુળમાં ગેઝીટીઅર ગ્રં. ૧ ભા.
૧ પૃ. ૧૭૨) મને એ યોગ્ય લાગે છે. સોમનાથના ચાત્રાણુઓ પાસેથી ગુજરાતનો
રાજા એ ઠેકાણે જ સહેલાઈથી કર લઈ શકે.

૧૧ મૂળમાં નૃપતિહત્યાજ્ઞતે એવો વિચિત્ર પાઠ છે એનો અર્થ ૧૦
Compass the death of the king એ રીતે ટાનીએ કર્યો છે. પણ એ શી
રીતે બને ? પાઠ સારો નથી પણ કહેવાની અવગણ ઉપર પ્રભાજેન લાગે છે રા.
દી. રાસ્ટ્રીએ પણ એવોજ અર્થ કર્યો છે.

૧૨ ભૂકંપ દેશના રાજાનું મરણ કે એવી બીજી મોટી આપત્તિનો સૂચક
મનાય છે.

આ રીતે મોટી આપત્તિ આવી પડેલી જોઇને શ્રી કહ્યું માતાની ભક્તિને કીધે તેની સાથે લગ્ન કર્યું પણ પછી તેના ઉપર નજર પણ ન કરી. ૧૩

૫ પછી એક વખત કોઇક હલકી સ્ત્રી તરફ કર્યુંને આકર્ષણ થયું છે ૧૪ એમ કંચુકી પાસેથી મુંબઈ મત્રીને ખબર પડતા, તેણે ઝડપ પછી

૧૩ મયણ્લલ્લદેવીના કહ્યું સાથે કેવી રીતે લગ્ન થયા તે સબંધી ઉપરના વર્ણનમાં દંતકથાને જે અંશ છે તે બાદ કરતા બાકીની હકીકત નીચેના ફેરફાર સાથે ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ છે. પ્ર-ચિં. જોને કહ્યુંટકના રાજા કહે છે તે મયણ્લલ્લદેવીના બાપ તથા દાદા ગોઆના કાદંબવંશના રાજા હતા. મયણ્લલ્લદેવીને બાપ જયકેરી કન્યાણના આદુકચ રાજા ત્રિભુવનમધ્ય વિક્રમાદિત્ય (જેના આમિત કવિ બિલ્હલે વિક્રમાક ચરિત લખ્યું છે) નો મિત્ર હતો. (જુઓ વિક્રમાક દેવ ચરિત સ. ૫) અને વિક્રમાદિત્યે પોતાની પુત્રી મહામ મહાદેવીને આ જયકેરી સાથે પરણાવી હતી. (જુઓ Journal of the B. B. R. A. Society Vol IX તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭) આ કાદંબવંશના લેખો ઉપરથી આ જયકેરી તે રાષ્ટ્રીય દેવ કે હવ (ગોઆના કાદંબવંશના બીજા રાજા) નો પુત્ર જયકેરી પહેલો હોવો જોઈએ. કારણ કે એનો ' રા. સં. ૯૭૪ (વિ. સ. ૧૧૦૮) નો લેખ મળ્યો છે, (જુઓ Fleet's Kanarese Dynasties 91) એમ મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં તર્ક છે (જુઓ Vol I Part I p. 170 n. 5)

હેમચંદ્રે દ્વાયાશ્રમમાં દક્ષિણના ચંદ્રપુરના કાદંબ રાજા જયકેરીની પુત્રી મયણ્લલ્લદેવી કહ્યુંને તેની છત્રી જોઇને વરી એમ લખ્યું છે. અને આ ચંદ્રપુર તે દક્ષિણમાં ઉત્તર કાનડામાં ગોકર્ણ પાસે આવેલું આદવડ હોતું જોઈએ, એમ મુંબઈ ગેઝીટીઅરના ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખક વર્ણ કરે છે. (એનન પૃ. ૧૭૧ ટિ. ૧) પણ કૃતીક કાનડી રાજવંશનો ઇતિહાસ લખતા જોશ્યામ છલ્લાનું આદંબરમાં ધારે છે. (જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં અ. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૧૮) એ વધારે સંભવિત લાગે છે. મીનજદેવી કહ્યુંને વરવા, જાતે પાટણ આવી હતી એમ તો હેમચંદ્ર પણ કહે છે. હેમચંદ્રે મયણ્લલ્લદેવીને કટુપી નથી કહી પણ રૂપાળી કહી છે.

કહ્યુંની રાણીઓમાં નયા નામની એક કહ્યુંટરાજાની પુત્રી હતી (સ. ૧. ૧. ૨૨. ૩૮.) અને પછી કાર્મીરના રાજાની પુત્રી મીનજદેવી [સ. ૧. ૨. ૨૨. ૧] બીજી રાણી યદ્ય એમ ચારિત્ર સુંદર અલિ કહે છે તે તો ગડબડ લાગે છે.

૧૪ મયણ્લલ્લદેવી તરફ કહ્યું જોતો પણ ન હતો અને કોઈ અધમ સ્ત્રી તરફ આકર્ષાયો હતો અને મુંબઈમત્રીએ યુક્તિથી તે હલકી સ્ત્રીને બંદેવે મયણ્લલ્લદેવીને મોકલી વગેરે વાત દ્વાયાશ્રમમાં નથી પણ જિનમંડલ અલિએ (પૃ. ૪) તથા ચારિત્ર સુંદર અલિએ પ્ર-ચિ-ને અનુસરીને લખી છે.

ન્દાગેલી મયણુદેવીને એ દવણી ઓનો વેપ પહેગની કર્યું પાસે એકાંતમા મોકલી દીધી, અને કર્યું તેને ઝાળખ્યા વગર પોતાનું પ્રેમપાત્ર માનીને સપ્રેમ ભોગતી. પરિણામે મયણુદેવીને ગર્ભ રહ્યો મયણુદેવીએ એકાંતમા મળતી વખતે સંકેત બતાવવા માટે રાજની આંગળીમાથી તેના નામવાળી વીંટી કાઢી લખને પોતાની આંગળીએ પહેરી લીધી હતી. ૫૭ી સવારે પોતાના દવકા વર્તનથી કર્યુંને પચાતાપ થયો, અને તેથી પ્રાણ તજી દેના સુધી તૈયાર થયેલા રાજએ એ બામત (પ્રાધિક્ષિત) નું શાસ્ત્ર જાણનારાઓને પોતાના ખરાબ કામનું પ્રાધિક્ષિત પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ 'તપારેલી ત્રાંખાની પુતળીને બેટું' એમ પ્રાધિક્ષિત ગનાવું એટલે રાજ તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર થતા મુંઝવ મત્રીએ સાચી વાત કહી દીધી

૧ (ઉપર કહેના મ્રમધમાથી મયણુદેવીને) શુભ લગનમા જન્મેલા તે પુત્રનું રાજએ જ્યમિંદ નામ પાડ્યું ત્રણ વર્ષનો આ બાળકુમાર થયો ત્યારે એક દિવસ પોતાના બાઇમધો સાથે રમતા રમતા સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. બેપીઓએ એજ વખતે અવ્યુદય કરે એવું સાઈ મુદ્દર્ત હોવાનું કહેવાથી રાજએ તેજ ટાણે તે પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. મં ૧૧૫૦ ના વર્ષમા પોપ વદી ત્રીજ ને સનિવારે વૃષ લગન અને શ્રવણ નક્ષત્રમા સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો ૧૫

૭ ૫૭ી કર્યું જાતે ૧૧ આશાપક્ષીમાં વમતા આશા બીવ નામના

૧૫ આ છઠ્ઠી પ્રળધ જિ. ગણિના કુ પ્રળધમા તથા આ ગણિના કુમારપાલ ચરિતમા ઉપર પ્રમાણે જ છે. જ્યમસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ જિ. ગણિ કહે છે, અને આ ગણિ જ્યમસિંહ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ કહે છે. (જુઓ કુ. ચ. સ. ૧ વ મ્તે. ૨૭) પણ દ્વાપ્રથમા હેમચંદ્ર જ્યમસિંહ જુવ નોમા આવ્યો (સ-૧૧ મ્તે. ૫૭) એમ વર્ણન કર્યા પછી કર્યું તેને રાજ્ય સંભાળવા કર્યું એ રીતે વર્ણન કરે (સ-૧૧ મ્તે. ૭૧, ૭૨)

૧૬ આ આશાપક્ષી કે આશાવલ્લ મામ અમદાવાદની સામે, નદીને બીજે કાંઠે હાલ જ્યાં કોચરજ પાલડી મામ છે ત્યાં હોતુ જોઈએ એમ કોચરજ દેવીના ઉલ્લેખથી લાગે છે. પણ આ સાતમા કટકમા યજ્ઞ અરપદ રહે છે. અને પાઞની માહીતી જુવવાડો વધારે છે. નામ સાદુરથથી અસારવાને આશાવલ્લ ધારવાની ઘણા લેખકોએ ભુલ કરી છે. પણ અમદાવાદ અને તેના પરાઓ વિષે મળી આવી તેટલી માહિતી એકઠી કરનાર શ્રી રત્નમણિરાવ તો નિર્ણય કરે છે કે સાબરમતીને ને કાંઠે અમદાવાદ તે કાંઈજ આશાવલ્લ હતું, આશાવલ્લ એજ કર્ણાવતી, અને પાછળથી એજ નામનો પ્રચાર

બીલને^{૧૭} હરાવીને લૈરવ દેવીનું શકુન થતા ત્યા કોછરબ નામની દેવીનું મંદિર કરાવી ૭ લાખ બીલોના સરદારને જીતીને ત્યા મંદિરમાં જ્યન્તી દેવીની મૂર્તિને સ્થાપીને તથા કર્ણુસાગર તળાવથી શોભાવમાન કર્ણુધરદેવનું મંદિર બંધાવ્યું અને કર્ણુવતી સહેર સ્થાપીને ત્યા પોતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

૮ શ્રી પાટણમાં કર્ણુ રાજ્યએ શ્રી કર્ણુમેર પ્રાસાદ કરાવ્યો. સં. ૧૧૨૦ ના ચૈત્ર સુદિ ૭ થી આરબી સં ૧૧૫૦ ના પોષ વદિ ૨ પર્યંત ૨૬ વર્ષ, આઠ માસ અને ૨૧ દિવસ સુધી આ રાજ્યએ ગળ્યું. ૧૮

આશુ રહેયો. આ કર્ણુવતી કે આસાવલ જ્યારે ગ્રોટુ સહેર હતો ત્યારે ઉત્તરે સહેરની અંદર ખાનગહાન અને રાષબડ સુધી, અને પૂર્વે આરતોડીયા સુધી એની હદ હોય એમ જણાય છે. પાછળથી હાલના અમદાવાદનું ન્હાનું પર એ થઇ ગયું ત્યારે જમાલપુર દરનાબ બહાર નદી કિનારે કેલીકો મીલ છે તેની પાસે હર્ડ, એમ મીરાતે અહમદી, તબકાતે અકબરી વગેરે મુસલમાની ઇતિહાસ ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ મુજતાતનુ પાટનગર અમદાવાદ.)

ઉપરનો નિર્ણય જરાબર હોય તો કર્ણુવતીમાં બધાવેલા કર્ણુસાગરનું શું થયું ? અમદાવાદમાં કે આસપાસ તેનો પત્તો નથી અને છેક ચાલુરમાં તાલુકામાં કર્ણુસાગર ગામ પાસે એક કર્ણુસાગર પુરાયેલું પડ્યું છે. કર્ણુ શું બે કર્ણુસાગરો બધાવેલા ? ખીનું ઉપરના વાક્યમાંથી કોછરબા દેવીનું મંદિર એક રથળે-નદીને એક કાઠે બંધાવ્યું અને કર્ણુવતી સહેર સામે કાઠે વસાવ્યું એવો અર્થ નીકળે ?

૧૭ આ લૈરવ તે હાલમાં જે લૈરવ કે ચીખરી કહેવાય છે તે પક્ષી હતો. ટોનીએ ઠાકાં હતો એમ ટિપ્પણીમાં મોઘ્યું છે.

૧૮ કર્ણુ ૨૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ ગ્રિ. ગણિ કહે છે. રાનમાળમાં કર્ણુના રાજ્યકાળના વર્ષ ૩૨ લખ્યા છે પ્રવચન પરીક્ષામાં સં. ૧૧૩૦ થી ૧૧૫૦ સુધીમાં વીસ વર્ષ કર્ણુ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે, તે તો ભૂલજ લાગે છે. વિચાર શ્રેણીએ સં. ૧૧૨૦ માં ગાદી ઉપર બેઠેલા કર્ણુ ત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે.

જે રાજ્યએ એક રથળે રહેવું યોગ્ય નથી એમ ગણીને કર્ણુ આસાપક્ષી ગયો અને કર્ણુવતી સ્થાપીને રહ્યો. એવું વર્ણુન જિનુમડનગણિએ તથા ચારિત્ર સુદર ગણિએ કર્યું છે. [ક. પ્ર. પૂ. ૫. ૩ ચ. સં. ૧. ૧. ૨ શ્લો. ૨૬] પણ દ્વાયાશ્રયમાં તો જ્યસિ હને ગાદીએ બેસાર્યા પછી તરત કર્ણુ રાજ્ય હારિ રમરણ કરતો કરતો સ્વર્ગમાં ગયો એમ લખ્યું છે. કર્ણુવતીની સ્થાપના કર્યાની કે આસાપક્ષીને જીત્યાની વાત દ્વાયાશ્રયમાં નથી.

કર્ણુરાજ્ય વિષે પ્ર. ચિ. મા ઉપર આપી છે તેટલીજ વાત જ અને દ્વાયાશ્રયમાં તે તેથીયે થોડી છે પણ કર્ણુની માળવા ઉપરની યજ્ઞાર્ચના સૂચનો ખીન ગ્રંથોમાં મળે છે, અરિસિંહ કહે છે માળવા જીતીને ત્યાથી નીલકંઠની મૂર્તિ આણી હતી. (શ્લો. ૨૩) પણ નીલકંઠનો મૂર્તિ તો લીમને મળ્યાનું પ્ર-ચિ-માં કહેલું છે (જુઓ પૃ ૧૦૫)

૯ શ્રી કણ્વે સ્વર્ગે ગયા પછી શ્રી ઉદયમતિ દેવીને લાઇ મદનપાલ ખરાજ રીતે વર્તવા લાગ્યો. (દાખલા તરીકે) પાટણમાં એ વખતે દેવનું વરદાન પામેલો હોય એવો લીલા નામનો રાજવૈદ્ય રહેતો હતો એની વૈદક કળાથી રાજ તથા ચક્રિત થયેલા, શહેરના લોકો તેને સારી પેઠે ધન આપી ને પૂજતા હતા. આ લીલા વૈદ્યને મદનપાલે એક દિવસ પોતાના મહેલમાં તેડાવ્યો. અને પછી દરદનો ખોટો ડાળ કરી નાડ ખતાવી. લીલા વૈદ્યે "તમે પથ્ય પાળવા તૈયાર છો ?" એમ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે 'એજ નથી, તમને મેં રોગોનો ઉપાય કરવા નહોતા બોલાવ્યા, પણ મને પથ્ય (ખોરાકી-પૈસા) આપીને મારી જૂખનો ઉપાય કરવા બોલાવ્યા હતા. માટે ખત્રીશ દગ્ગર લાવો" એમ કહીને તેને કેદ રાખ્યો. લીલા વૈદ્યે એના કહેવા પ્રમાણે ગોડવણ કયાં પછી નિયમ કર્યો કે 'હવેથી રાજમહેલ સિવાય કોઇ ઠેગણે હવા કરવા જવું નહિ.'

૧૦ એ વખત પછી દરદીઓના પેશાબને નોંધને નિદાન ચિકિત્સા કરતા લીલા વૈદ્યને એક દિવસ કોઇ ઠગ માણસે બનાવડી રોગની ચિકિત્સામાં એની કેટલી કુશળતા છે એ જોવા માટે બળદનું મૂત દેખાડયું; પણ એ શું છે તે બરાબર જાણી જઇને માથું ધુણાવીને લીલા વૈદ્યે કહ્યું કે "આ બળદ ધણું ખાવાથી મંદો પડી ગયો છે માટે એને તરત તેલની નાળ પાચો; નહિ તો મરી જશે." આ રીતે તે ઠગને વૈદ્ય આશ્ચર્ય ચક્રિત કરી દીધો.

૧૧ એક વખત રાજાએ પોતાના ડોકના દુઃખાવાનો ઉપાય પૂછ્યો, ત્યારે તેણે આઠ તોલા કસ્તુરી વાટીને તેનો લેપ કરવાથી માયાનો દુઃખાવો મટી જશે એમ જવાબ આપ્યો. અને એમ કરવાથી ડોક સરખી ઘર્ષ ગઇ. પછી એક વખત રાજાની પાલખી (સુઆસન) ઉપાડનાર હાકડી કામના માણસે (મૂળમાં વામર નર શબ્દો છે) પોતાના માયાના

સુ. સ. ને સુરચોત્સવ ટેકો આપે છે. (સ. ૧૫ સ્થો. ૨૦) અને કણ્વે સુન્દરીમાં મુંસલમાનો સાથે કણ્વેને વિનથી સુદ્ધ થયાનું કહ્યું છે.

કણ્વે અતિ રૂપાળો હતો એમ સુકૃત સંકીર્તન (સ્ત્રો. ૨૦), કીર્તિ કૌમુદી (૨-૨૧), રત્નમાળા, સિદ્ધ દ્વૈગપ્રશસ્તિ, (સ્ત્રો. ૧૭), વસન્ત વિલાસ (સ. ૩ સ્ત્રો. ૧૮) તથા વરતુપાલ તેજ.પાલ પ્રશસ્તિ વગેરેમાં કહ્યું છે.

કણ્વેના વિ. સ. ૧૧૩૧ નો તથા ૧૧૪૮ નો બે લેખો મળ્યા છે. (જુઓ સુરજની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ તથા E. I. Vol. 1 p. 317)

દુઃખાવાનો ઉપાય પૂછ્યો. ત્યારે તેને ફેરડાના મૂળનો રસ એની માદી સાથે લગાડવાનું કહ્યું. આ જોઈને રાજાએ “ (એકજ દરદમાં દવાનો) આવા ફેર કેમ ? ” એમ પૂછ્યું ત્યારે તેણે “ દેશ, કાળ, બળ, શરીરની પ્રકૃતિ વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને આયુર્વેદ બજાનારા ચિકિત્સા કરે છે ” એમ વિનંતિ કરી.

૧૨ એક વખત કેટલાક ધુતારાઓએ એકમત થઈને તથા જુની જુદી જોડીમાં વહેંચાઈને (નીચેના પ્રયોગ કર્યો). એ ધુતારાઓની પહેલી જોડીએ બગરમાં “ આજ કાંઈ તમારી તખીઅત ઠીક નથી ” ? એમ લીલા વૈદને પૂછ્યું. બીજી જોડીએ થી મુગલ રવામી મદિરના પગથીઆ ઉપર સામા મળી એજ પ્રમાણે પૂછ્યું. ત્રીજી જોડીએ રાજમદના બારણામાં પૂછ્યું અને ચોથી જોડીએ તેના પોતાના ઘરના^{૧૯} બારણામાં મળીને એજ પ્રમાણે પૂછ્યું. આ રીતે વારંવાર પૂછવાથી પોતાની તખીઅત વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈને તેજ વખતે કાળજર^{૨૦} આવીને આ વૈદ તેરમે દિવસે મરણ પામ્યો.

આ રીતે લીલા વૈદનો પ્રબન્ધ છે.^{૨૧}

૧૩ પછી સાન્ન^{૨૨} મંત્રીના બતાવ્યા પ્રમાણે કર્ણના પુત્રે (સિદ્ધરાજે) રજ સ્વારીના મિથે અન્યાય કરનાર મદનપાલને મરાવી નાખ્યો.

૧૪ એક વખત મરૂ દેશમાં વસનારો, શ્રીમાળ વંશનો ઉદા નામનો જાણ વાણીઓ પુષ્કળ ધીની ખરીદી કરવા માટે ચોમાસામાં રાતની મુસાફરી કરતો હતો; ત્યાં એક ક્યારાનું પાણી ખીજી ક્યારામાં વાળતા મજુરો

૧૬ મૂળમાં ફક્ત દ્વારતોરણે એટલુંજ છે. પણ ઉપરના સંબંધથી રાજમદમાં જઈને પાછો ઘેર આવ્યો ત્યાં પોતાના ઘરના બારણામાં એજ પ્રશ્ન થયો એ રીતે અર્થ બેસાર્યો છે.

૨૦ મૂળમાં માહેન્દ્ર જ્વર રાખે છે.

૨૧ લીલા વૈદ ઉપર ધુતારાઓએ કરેલા પ્રયોગની આ વાત આ નામ શિવાય જુદી જુદી રીતે લોકમાં પ્રચલિત છે.

૨૨ સાન્ન મંત્રી કર્ણના વખતમાં પણ મહામાત્ય હતો એમ બિહલજીની કર્ણ સુન્દરી ઉપરથી જણાય છે.

૨૩ મૂળમાં રાજપાટિકાબ્યાજેન એ રીતે રાખેલો છે. રાજપાટિકા એટલે રાજની રવારી, પણ મદનપાલને મરાવવામાં એનો શું ઉપયોગ ? બીજી પ્રતોના પાઠ ઉપરથી (જુઓ મૂળ પૃ. ૯૦ ટિ. ૩) સ્વારીના મિથથી તેને ઘેર નઈ માણસો પાસે માદી નખાવ્યા એમ અર્થ લાગે છે.

તેના જોવામાં આવ્યા; એટલે તેણે “ તમે કાણ છો ? ” એમ તેઓને પૂછ્યું. તેઓએ “ અમે અમુક માણસના મજૂરો છીએ ” એમ કહેતાં “ મારા કર્યાં છે ” ? એમ ઉદાસે પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ “ કર્ણાવતીમાં છે ” ૨૪ એમ કહ્યું, એટલે તે વાણીઓ પોતાના કુટુંબ સાથે ત્યાં ગયો. અને વાણીય જિન મંદિરમાં જઈ વિધિપૂર્વક દેવાને નમસ્કાર કરતો હતો ત્યાં લાંબી નામની કાંઈ શ્રાવક છીપણે તેને સધાર્મિક (ધર્મભાષ) જણાવે નમસ્કાર કર્યો, અને “ તમે કોના મહેમાન છો ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે “ હું તો પરદેશી છું માટે (તમે કહો તો) તમારો જ મહેમાન ” એમ જવાબ આપ્યો; એટલે તે પોતાની સાથે ઘેર તેડી ગઈ તથા કાંઈ વાણીઆને ઘેર રસોઈ કરાવી, જમાડી, પોતાના કાંઈ ધરમાં ભોતળાવે રહેવાની ગોઠવણ કરી આપી.

૧૫ વખત જતાં પોતાની પાસે પૈસો વધતાં છટ્ટું ધર બંધાવવા માટે પાંચો બોલાવતાં તેમાંથી અઢળક ધન ઉઘાડે મળી આવ્યું. એટલે તેણે તે છીપણને બોલાવી તે ધન આપવા માંડ્યું પણ તેણે લીધું નહિ. આ ધનના પ્રભાવથી, ત્યારથી તે ઉદયન મંત્રી નામથી પ્રખ્યાત ગયો. તેણે કર્ણાવતીમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળના ચોવીસ તીર્થંકરાર્થી સુશોભિત થી ઉદયન વિહાર બંધાવ્યો. તેને જુદી જુદી સ્ત્રીના ચાહડકેવ, આંબક, વાહક અને સોધાક નામના પુત્રો હતા. ૨૭

૨૪ આ રીતે માત્ર મરહૂમીમાં પૂજાયેલા પ્રશ્નનો પણ ચોક્કસ સ્થાન કહેનાર જવાબ મળે તો તેને શકુન ગણવાની-તેજ ઠેકાણે જરૂર ભાગ્યેદય થાય એવી જૂના કાળમાં માન્યતા હતી એમ જણાય છે. (જુઓ પાંચમા પ્રકાસમાં રાંકની વાર્તા.)

૨૫ છીપણ=છીપાની સ્ત્રી, છીપા એટલે કપડાં છાપનાર (Clothprinter) અત્યાર પેઢે કદાના વખતમાં નહિ તો મિર્ઝગના વખતમાં તો છીપાની જુદી નાત હોવી જોઈએ. વાણીઆઓ તેનું ખાતા ન હોય એમ જણાય છે. કાઠીઆવાડમાં તો છાપનારું કામ ખનીઓ કરે છે, પણ ઉદેપુર વગેરે ખીન્ડ સ્થળોમાં હિંદુ તેમજ મુસલમાન છીપાઓ એ કામ કરે છે.

૨૬ અહીં મૂળનો યાદ જરા અસ્પષ્ટ છે, બીજા પ્રતોના પાઠોમાં આથો વધારે ગડબડ છે. ટોની પેઢે એ પણ મને સૂઝ્યો તે અર્થ કર્યો છે.

૨૭ ઉદયન મંત્રીનો આ જ્ઞાન્ત નિ. ગણિત કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. (પૃ. ૨૬)

ઉદયન સંબંધી તથા તેના ચાર પુત્રો સંબંધી વધારે જ્ઞાન્ત આગળ કુમારપાલ પ્રબંધમાં આવશે. ઉપર આપેલો ઉદયન સંબંધી જ્ઞાન્ત જો સાચો

૧૬ એક વખત મહામાતૃ સાન્તુ હાથણી ઉપર બેસીને સ્વારીમા નીકળ્યા હતા ત્યારે પાછા વળતા પોતે કરાવેલા સાન્તુવસદિકામા દેવને નમસ્કાર કરવાની ઈચ્છાથી, પેસવા જાય તો વેશ્યાના ખણા ઉપર હાથ રાખીને ઉભેલા કાષ્ઠ ચૈત્યવાસી શ્રેતામર સાધુને જોયા એટલે હાથણી ઉપરથી ઉતરીને ઉત્તરાસંગ કરી (જેમથી મોઢુ હાકી) પાંચ અંગોથી^{૨૮} નીચા નમી (ખમાસણુ દેખ) તેને નમસ્કાર કર્યા, અને ત્યા જરાવાર રોકાઈને, ફરી પ્રણામ કરીને, ચાલી નીકળ્યા આથી તેને એટલી શરમ લાગી કે તે પાતાળમા પેસી જવા ઈચ્છતો હોય એમ નીચે મોઢે (ઉભો રહ્યો) અને તેજ વખતે બધું છોડી દઈને મલધારિ^{૨૯} શ્રી હેમસુરિ પાસે આશ્નાય મહશ્વ કરી, વૈરાગ્ય રસના અતિ ઉદ્દેશથી મન બરાબ જતા શેત્રુને જઈ બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું [વળી તેણે પોતાના જેવા બીજાને પણ ઉપદેશ આપી જગાડ્યા (તે) મુનિ વિચાર કરે છે કે —

(૪) હે, બાઈ, મનડા તુ પિશાચ પેઠે કેમ દોડ્યા કરે છે ? એક અભિન્ન આત્માને જો અને રાગ તથા દષ્ટને સુખી થા

૫ હે મન સંસારની મૃગ તૃણામા નકામુ શા માટે દોડે છે ? અને આ અમૃતમય પ્લવ સરોવરમા શા માટે કુબકી આરતું નથી]^{૩૦}

૧૭ એક વખત તે (સાન્તુ) મત્રી શેત્રુને દેવના દર્શન કરવા ગયા

હોય તો કહ્યું ઉતરના વર્ગોમા કર્ણાવતી વસાવ્યુ અને કર્ણાવતી સારી રીતે વસી ગયા પછી ત્યા ઉઠો રહેવા આગ્યો અને તે પછી અમુક વખતે તે પૈસાદાર થયો તથા મત્રી તરીકે પ્રખ્યાત થયો અર્થાત્ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના પણ કેટલાક વર્ષો ગયા પછી ઉઠો ઉદયન મત્રી થયો હોવો જોઈએ અને એ વખતે એ પ્રૌઢ ઉમ્મરનો હોવો જોઈએ એટલે મુખધ ગેઝીમીઅરમા ગુજરાતના ઇતિહાસ લેખકે લેવાને પણ કહ્યુંને મત્રી માનેલ છે (પૃ ૧૭૦) તે મર્થાર્થ નથી લાગત એજ અર્થમા લેવાને પાંચ દીકરા કહ્યા છે, અને ઉપરના ચાર નામો ઉપરાત પાંચમું આહડ નામ લખ્યું છે તે પણ ઉપરનું ૨૫૬ વચન જોતા ભ્રમ લાગે છે પ્ર-વિ. ની કાર્ષક પ્રતોમા આહાને બદલે આહડ કે આરથણ લખ્યું છે ખરું.

૨૮ બ્રાહ્મણ સાહિત્યમા જેમ અષ્ટાંગ પ્રણામ કહેવાય છે તેમ જૈન સાહિત્યમા ૫ આંગ પ્રણામ કહેવાય છે

૨૯ રાત્ર કહ્યું પાસેથી મલધારી બિરૂદ મેળવનાર અલ્પદેવ સુરિના શિષ્ય આ મલધારી હેમસુરિ (જુઓ પીપ્પર્સનનો ગ્રામો રિપોર્ટ પૃ ૬ અને ૧૯૦)

૩૦ આ કૌસમા મુકેલો કાકો ચાર પ્રતોમા નહોતો અને સખધ જોતા પ્રસિદ્ધ નેવો લાગે છે, છતા મૂળમા જાણે છે એટલે તેનું જાણાવર પણ કર્યું છે

હતા; ત્યાં પહેલાં ક્યાંક જોયા હોય એવા તે મુનિને પ્રભામ કરીને, તેનાં ચરિત્રથી જોના મનને ધણું કુતૂહલ થયું છે એવા મંત્રીએ તે મુનિને તેનાં શુરકુળ વગેરે પૂછ્યાં. ત્યારે “ ખરી રીતે તમેજ શુર છો ” એમ તેણે કહેતાં; કાન આડા હાથ દબાવે ‘એવું ન બોલો ’ એમ વસ્તુ સ્થિતિ જાણવા વગર જ્યારે મંત્રીએ કહ્યું, ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે:

(૧) જે, જેને શુદ્ધ ધર્મમાં સ્થાયે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય પણ તેજ, ધર્મદાન કરવાથી તેનો ધર્મ શુર થાય છે.

આમ કહીને મૂળ વૃત્તાન્ત જણાવી તેમને ધર્મમાં દ્રઢ કર્યા.

આ રીતે મંત્રી ચાન્તુનો દ્રઢ ધર્મના પ્રબંધ પુરો થયો.

આ પછી (સિદ્ધરાજ માદોએ બેઠા પછી ?) શ્રીમયજીશ્વરેવીએ પૂર્વ જન્મના સ્મરણથી જાણેલો પોતાના આગલા જન્મનો વૃત્તાન્ત શ્રીસિદ્ધરાજને જણાવી, શ્રી સોમનાથને યોગ્ય સવા કોડની સુવર્ણમય પૂજની સામગ્રી સાથે લઇને યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. જ્યારે તે બાહુ લોહ (બોળાદ) પોતી ત્યારે ત્યાં પંચકુલ તરફથી બહુ ત્રાસ વેડતા તથા રાખનો કર ન આપી શકવાથી આંખમાં આંસુ માથે પાછા ફરતા કાપડી (એક જાતના શિવભક્ત સાધુઓ)-એને જોઇને; જોના હૃદયરૂપી અરીસામાં તેઓને થતા ત્રાસનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એવી મયજીશ્વરેવી જાતેજ પાછી વળી. ત્યારસ્તામાં સિદ્ધરાજ મળતાં તેણે પોતાની માતાને રોકીને વિનંતિકરી કે “ માતાશ્રી ! આ મંત્રમ છોડી દીધો, અને શા માટે પાછાં વળો છો એ કહો. ” ત્યારે મયજીશ્વરેવીએ જવાબ આપ્યો કે “ જો આ કર લેવાનું છોડી દેવામાં આવશે તોજ હું સોમેશ્વરનાં દર્શન કરીશ તથા અજ લઇશ, નહિ તો નહિ. ” આ સાંભળીને રાજાએ પંચકુલને જોલાવીને તેની સનદ ૩૧માં એતિર લાખની (વાર્ષિક) આવકના આંકડાનો વિચાર કરીને તે સનદનો કાગળ ફાડી નાખીને, માતાના શ્રેય માટે કર છોડી દઇને માના હાથમાં તેનું પાણી મુક્યું પછી મયજીશ્વરેવીએ શ્રી સોમનાથ જઈ સાથે આણેલી સુવર્ણ પૂજની દેવને પૂજીને તુલ્કા પુરપદાન, ગજદાન ૩૨ વગેરે મહાદાનો આપ્યાં. ૩૩

૩૧ મૂળમાં પદ્મક સંબંધ છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ પદ્મો અર્થ કર્યો છે. ટાનીએ patent અર્થ કર્યો છે. આ કરનો ઇન્તરો અપાતો હોય તો ઇન્તરો આપવાની સનદ-ખતપત્ર એવો અર્થ થાય. એમ જ અર્થ દોવો બેઠ્યો. નહિ તો કાગળ-ફાડી નાખવાની શું મતલબ હોય ?

૩૨ તુલ્કા પુરપદાન, ગજદાન વગેરે મહાદાનના પ્રકારો છે. પહેલાંમા પોતાના વતન જેટલું મોટું આપવામાં આવે છે, બીજામા રાણમારેડો હાથી.

૩૩ મીનલદેવીએ કરેલી સોમનાથની યાત્રાનો તથા બાહુલોદ આગળનો કર છોડાવવાનો આ પ્રબંધ જિ-ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે.

(૬) કેવળ સંમદ કરનાર સમુદ્ર પણ રસાતલને (નીચી સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થયો અને દાતા મેઘ બુવનોની ઉપર મળે છે; એ દાખલો લુઓ.

(૮) લશ્કર, પરિવાર વગેરે બધું નાશ પામે છે;

ત્યારે દાનથી થયેલા આનંદમાં એકલી કીર્તિજી શ્રવે છે.

(૯) દાતાનો, માગણી જેવો કોઈ સંજો નથી, કારણ કે તે દાતાનો બાર ઉપાડી લે છે, અને લક્ષ્મીરૂપી ચતુર્માથી તેને છોડાવે છે. ૭૪

ઉપર પ્રમાણે મહાદાનો આપવાથી ' મારા જેવી કોઈ યજ્ઞ નથી કે ધરો નહિ ' એમ અભિમાનથી પુલાહ જઈને રાતે નીરાંતે મીનલદેવી સુતી હતી. ત્યાં (સ્વપ્નમાં) તપસ્વીનો વેપ ધારણ કરેલા તેજ દેવે (સોમેશ્વરે) કહ્યું કે " યાત્રાએ આવેલી એક કાપડી સ્ત્રી અહીં મારા મંદિરમાંજ છે; તેની પાસેથી તેનું પુણ્ય તારે માગવું " આમ કહીને તે દેવ અંતઃપ્રાન થઈ ગયા. પછી મીનલદેવીના કહેવાથી રાજસેવકો તે જાવીને સોધીને લઈ આવ્યા. તેની પાસે યાત્રાનું પુણ્ય માગ્યું પણ જ્યારે તેણે કોઈ રીતે આપ્યું નહિ, ત્યારે " યાત્રામાં તે શું ખરચ કર્યું ? " એમ પૂછ્યું, એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે " હું બીજા ઉપર ગુજારો કરતી કરતી સો યોજન (લગભગ ૮૦૦ મૈલ) છેડેથી આવી છું અને આગલે દિવસે તીર્થોપવાસ કરી પારણાને દિવસે કોઈ પુણ્યધાણી પાસેથી મળેલા જોળ (કે સાથવા)^{૧૨૫}ના કટકથી સોમેશ્વરને પૂજીને, તથા તેમાંથી થોડો ભાગ અતિથિને આપીને મેં જતે પારણું કર્યું; તમે તો પુણ્યધાણી છો, તમારા બાપ અને ભાઈ, તેમજ પતિ અને પુત્ર બધા રાજાઓ છે. તમે બાહુલોદનો કર છોડાવીને આપ્યાં છો, અને સવાકોડની પૂજાથી સોમેશ્વરને પૂજ્યા છે; આટલું પુણ્ય કરનાર તમે માઈ પુણ્ય મેળવવા કેમ છંદો છો ? જો ગુસ્સે ન આવ તો કંઈક કહું ? ખરી રીતે તો તમારા પુણ્યથી માઈ પુણ્ય પૃથ્વી ઉપર વધારે મોટું છે, કારણ કે:-

(૧૦) સંપત્તિવાળી સ્થિતિમાં સંયમ રાખવો, ચક્રિત હોય છતાં મદન કરવું, બુવાનીમાં વ્રત કરવું, અને દરિદ્ર સ્થિતિમાં થોડું પણ દાન કરવું, એ મોટો લાભ આપનાર થાય છે.

૩૪. આ ત્રણ પ્રકારો પ્રદક્ષિણ જેવા છે એ મારે લુઓ ૩૦ મી દિવસની તથા મૂળ પૃ. ૬૨ ટિ. *

૩૫ મૂળમાં વિખ્યાત સંજ છે, તેનો અર્થ જોળ થાય છે, જે થાય મેંસને ખોરાક તરીકે અપાય છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ મોડો સાથવો એમ અર્થ કહ્યો છે. ટાનીએ oilcake અર્થ આપ્યો છે.

આ પ્રમાણે સુક્તિયુક્ત વાક્યથી તેના ગર્વને દૂર કર્યો.

૨૦ સિદ્ધરાજ સમુદ્રને કઠિંગ^{૨૬} ઉઠા હતા ત્યાં એક ચારણે કહ્યું:—

(૧૧) હે સ્વામી ! તમારા મનને કાણુ જાણી શકે છે ? તમે ચક્રવર્તી પદ તો મેળવ્યું છે, હવે, હે કર્ણના પુત્ર, લંકાના કુળને લેવાનો માર્ગ શોધો છો કે શું ?

આ રીતે સિદ્ધરાજની સ્તુતિ થતી હતી.

૨૧ આ રીતે રાજ (સિદ્ધરાજ) યાત્રામાં હતા, (પાટણમાં નહોતા) એ વખતે અવકાશ શોધતા માળવાના રાજ^{૨૭} યશોવર્માએ ગુજરાત પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. ત્યારે સાનૂ મંત્રીએ “તમે શી રીતે પાછા વળો ?” એમ પૂછ્યું. અને તે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “તમે જો તમારા રાજની જાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો વળી જઈશ;” એટલે મંત્રીએ તે રાજાના પગ ધોઈ તેનું પુણ્ય આપવાના ચિહ્નરૂપે હાથમાં પાણી મુક્યું અને આ રીતે (માળવાના) રાજાને પાછો વાળ્યો. પછી સિદ્ધરાજે ત્યારે આ વૃત્તાન્ત જાણ્યો ત્યારે તેને મંત્રી ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. પણ તે મંત્રીએ “હે સ્વામી, જો મારા આપવાથી તમારું પુણ્ય ચાલ્યું જતું હોય, તો તેનું અથવા બીજા પુણ્યશાળીઓનું પણ પુણ્ય મેં તમને આપ્યુંજ છે, (એમ સમજાવ્યું.) મને તે ઉપાયથી શરૂના સૈન્યને, પોતાના દેશમાં આવતું અટકાવવુંજ જોઈએ. ” આમ કહીને રાજાના મનનું સમાધાન કર્યું.

૨૨ પછી માળવાના રાજ ઉપરના ક્રોધના વેગમાંજ માળવા ઉપર ચડી જવા ઇચ્છતા સિદ્ધરાજે સચિવોને તથા કારીગરોને સહસ્રલિંગ સારો-વરૂંથી ધર્મશ્યાન બાંધવાના કામની સૂચનાઓ આપી. અને એ કામ એકદમ થવા માંડ્યું એટલે રાજાએ પ્રમાણ કર્યું. ત્યાં બાર વર્ષની લડાઈ થઈ તેમાં સિદ્ધરાજનો જય થયો પણ માળવાની રાજધાની હાથ આવી નહિ એટલે સિદ્ધરાજે એક દિવસ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “આજે ધારા પડ્યા પછી બોજન લઈશ,” પણ સચિવોએ, પાયદળ લશ્કરે તથા પાંચસો પરમાર રજપુતોએ પ્રાણ આપ્યા છતાં પણ સાંજ સુધીમાં રાજાની પ્રતિજ્ઞા

૨૬ મયલુલ્લ દેવી સાથે સિદ્ધરાજ પણ જત્રા કરવા ગયેલા એમ આ પ્રસંગના વર્ણનથી જણાય છે.

૨૭ સિદ્ધરાજ યાત્રામાં હતા ત્યારે ગુજરાત ઉપર ચડી આવનાર માળવાનો રાજ યશોવર્મા નહિ પણ નરવર્મા દોરવો જોઈએ. કારણ કે વિ. સં. ૧૧૬૦ સુધી નરવર્મા માળવાની ગદી ઉપર હતા (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ બાજ પૃ. ૧૪૬)

પુરી થઇ શકી નહિ, એટલે હોટનો ધારાનો કિલ્લો બનાવી, તે તોડી, એ રીતે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી રાજાએ પાછા ફરી જવાનો વિચાર કર્યો અને એ વાત મુંબલ મંત્રીને જણાવી. તેણે પણ ચોટાંઓમાં, ચોકમાં અને મંદિરોમાં પોતાનાં માણસો (જાસુસો) રાખી ધારાનો કિલ્લો કેવી રીતે તુટે વગેરે વાતો કરાવી, ત્યારે ધારામાં રહેનાર કોઇ માણસ પાસેથી “જે દક્ષિણ દરવાજા ઉપર શત્રુનું લશ્કર જોર કરે તોજ કિલ્લો પડે, તે શિવાય પડે એમ નથી” એવી વાત સાંભળીને તે મંત્રીએ શુભ રીતે રાજાને ખબર આપ્યા. ૩૮ આ ખબર મળ્યા પછી રાજા સિદ્ધરાજે પણ દક્ષિણ દરવાજા સૈન્ય લઇ કિલ્લો દુર્ગમ છે એમ વિચાર કરી, યથાપટલ નામના બળવાન હાથી ઉપર સામળ નામના માવહને એસારી હાથીના પાછલા ભાગથી દરવાજા (ત્રિપોલી) નાં બેય કમાડ ૩૯ ઉપર જોરથી ધક્કા મરાવ્યા. પરિણામે અંદરની ભોગળ ભાગી ગઇ (અને દરવાજા ઉઘડી ગયો.) પણ અતિ જોર કરવાને લીધે અંદરથી તુટી ગયેલા હાથી ઉપરથી સિદ્ધરાજને ૪૦ ઉતારીને જેવો માવહ ઉતરવા જાય છે તેવો હાથી જમીન ઉપર પડી ગયો. પોતાના ઘસાંથી ધવલ એવો તે હાથી શરવીર હોવાથી મરી જઇને વડસર ગામમાં યશોધવલ નામના ગણપતિ રૂપે અવતર્યો. ૪૧

૩૮ આ વર્ણન જરા વિચિત્ર લાગે છે. મુંબલ મંત્રી આ ધેરા વખતે કયા હતા ? જે રાજાની સાથેજ હોય તો ધારાની અંદર પોતાના માણસો શી રીતે મોકલીશકે ? તેમ પછી પણ શુભ રીતે— ‘શુભ વિજ્ઞપ્તિ’ દ્વારા શા માટે ખબર આપવા પડે ? પણ જે ધારાની અંદર હોય તો આ બધું બરાબર છે, પણ તો લડાઈ વખતે પણ લડતા શત્રુના એલથી સામાના સહેરમા રહી શકતા હતા એમ માનવું પડે. જીમ ભોજ પ્રબંધમાં પણ જીમનું લશ્કર ખહાર હોય ત્યારે જીમનો એલથી હામર ધારામાં હોય એવું વર્ણન છે.

૩૯ એ વખતના કિલ્લાના દરવાજા તોડવા માટે આ રીતે હાથીનો ઉપયોગ થતો; પણ હાથી જેવું કીમતી જનાવર કમાડના ખીલાઓ વાગી મરી ન જાય એ માટે હાથી અને કમાડ વચ્ચે કંઈને રાખવાનો વિવાદ હતો, એમ કહેવાય છે. અહીં તો હાથી એકલોજ છે.

૪૦ દરવાજા તોડવાના હાથી ઉપર રાજા પોતે બેઠો હોય એ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૪૧ હાથીનું નામ એક પ્રાચીન યશોદેવ આપ્યું છે, ત્યારે જિનમંડન ત્રિજિએ યરા, પટલ નામ આપ્યું છે અને તે મરીને અનંતર થયો એમ લખ્યું છે (નુબો મૂળ પૃ. ૯૫ ટિ. ૧) માળવા સિદ્ધરાજે જાર વર્ષે લીધું અને હાથી દ્વારા દરવાજા તોડયો એટલી વાત જિ, ત્રિજિએ, જયસિદ્ધ મૂર્તિએ તથા ચારિત્ર મુંદર ત્રિજિએ

(૧૨) સિદ્ધિના સ્તન ૩૫ પર્વત સાથે અક્ષાઈ ને જાણે એક દાંત પડી ગયો હોય એવા એક દાંત વાળા ગજવદન ગણપતિ તમારું કલ્યાણ કરે. આ તેની સ્તુતિ છે.

૨૩ ઉપર પ્રમાણે ધારાનો દુર્ગ તોડ્યા પછી, (પોતાની મામે) રણે ચડેલા યશોવર્માને ૭ દોરડાંથી બાંધીને, તથા પોતાની જગન્માન્ય આઠા ત્યાં (માળવામાં) ફેરવીને યશોવર્મા ૩૫ પ્રત્યક્ષ યશધન સાથે શોભતા સિદ્ધરાજ શ્રી પાટણમાં આવ્યા. ૪૨

સરખી લખી છે. માત્ર આલિંગ નામના સચિવને સ્વદેશની રક્ષા માટે રાખીને સિદ્ધરાજે ચડાઈ કરી હતી એટલું ચા. નહિએ લખેલું છે. પણ કુમારપાણે આલિંગને મંત્રી બનાવ્યો એમ પ્ર. ચિ. તો કહે છે. આલિંગ નામના પુરોહિતનો લક્ષ્યેષ પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમા મળે છે ખરો (જુઓ મૂળ પૃ. ૬૬ ટિ.)

૪૨ એ વખતે માળવાનો રાજા મેલુ હતો અને માળવા છત્વા પછી તેના રાજાનું સિદ્ધરાજે શું કર્યું એ વિષે કાષ્ઠક દેરફેર વાળા વર્ણનો મળે છે. જયસિદ્ધ સૂરિએ તથા જિનમંડન ગણિએ માળવાના રાજાનું નરવર્મા નામ લખ્યું છે. ડી. કૌ. મા 'નરવર્માની નગરી ધારા લીધી' (સ. ૨ સ્તો. ૩૨) એમ શબ્દો છે. પણ સમકાલિન દ્વાયામથમા (સ. ૧૪ સ્તો. ૧૮) તથા સુકૃત સંકીર્તન (સ. ૨ સ્તો. ૩૪) મા યશોવર્મા નામ છે. અને ચિ. સ. ૧૨૬૫ના સિદ્ધરાજના સમયના લેખોનના લેખમા પણ યશોવર્મા નામ છે. છતાં એક ખીલ સવત વચરના (તલવાડા-વાસવાડા માધી મળેલા) લેખમા નરવર્માનું માન મર્દન કર્યાનો લક્ષ્યેષ છે, અને એ લખધી નરવર્માના વખતમાં લડાઈ શરૂ કરેલી પણ સિદ્ધરાજે જેને હરાવ્યો તેતો યશોવર્માન એમ માનવુ યોગ્ય છે.

ખીલે પ્રશ્ન યશોવર્માનું શું કર્યું : " બાધીને કેદમા નાખ્યો " એમ પ્ર. ચિ. કહે છે. " સદ્કુટુમ્બ (દારા સાથે) કારાગૃહમા નાખ્યો "— " લોકડાના પાનરામા નાખ્યો " એમ સોમશ્વર કહે છે. (સુરચોલસવ સ. ૧૫ સ્તો. ૨૨, ડી. કૌ. સ. ૨ સ્તો ૩૧,) અરિસિંહે પણ " કારાગૃહમા નાખ્યો " એમ લખ્યું છે (સ. ૨ સ્તો ૩૪), દેમચન્દ્ર પણ યશોવર્માને કેદ કર્યો એમ લખ્યું છે અને સિદ્ધરાજના પોતાના-દોહદના લેખમા માળવાના રાજાને કારાગૃહમા નાખ્યો એ પ્રમાણે છે, એટલે જયસિંહ સૂરિએ (કે. ચ. સ. ૮) લખેલી ત્રીજેલી શલ કે " સિદ્ધરાજની તરવાર ખાર વર્ષ ગયાન વજર રલી ત્યારે સિદ્ધરાજે કોવમા આવી પ્રવિષ્ઠા કરી કે માળવાના રાજાના ચામડાથી તરવારનું ગ્ધાન ચડાવીરા, અને તેણે રાજાના પગનું ચામડું ગ્ધાન ઉપર મઢાવ્યું " તથા જિનમંડન ગણિએ તેમા સુધારો કરી ગ્ધાન માટે થોડી ચામડી ઉતારડ્યા પછી મંત્રીઓએ એ કામ નીતિ સાસ્ત્ર વિરજ્ઞ છે એમ કહેવાથી કેદ કર્યો એ રીતે ને લખ્યું છે (કે પ્ર. પૃ. ૮) તે કથનો ઉપરના પુરાવા નેતા કલિપત જણાય છે.

૨૪ એ વખતમાં હમેશાં જધા ધર્મના મુખ્ય પુરોહિતે આશીર્વાદ લેવા બોલાવવામાં આવતા હતા, તેમાં હેમચંદ્રને અગ્રેમર કરીને જૈન આચાર્યો પશુ પોતાને ટાણે આવ્યા, અને સિદ્ધરાજને મળ્યા. જે વખતે રાજાએ વસ્ત્રો વગેરે આપીને ખુશી કર્યા, તે વખતે જધાએ એ રીતે આગળ કરેલ અપ્રતિમ પ્રતિભાથી શોભતા શ્રી હેમચંદ્રે નીચે પ્રમાણેના આશીર્વાદ રાજાને આપ્યો:—

(૧૪) આ સિદ્ધરાજ પૃથ્વીને જીતીને આવે છે, માટે હે કામદુધા ! તારા છાત્રના રસથી આ ધરતીને સીંચી દે, હે રત્નાકર સાગરો ! તમે મોતીઓના સાથીઆ રહો, હે ચંદ્ર ! તું તારો ધડો (અમૃતથી) પૂરો ભર, અને હે દિશાઓના હાથીઓ ! તમે કદમ્બવૃક્ષોનાં પાંદડાને તમારી ઉંચી કરેલી સુદમાં બાંધી તેનાં તોરણો બાંધો. ૪૩

૨૫ પ્રખ્ય વગરના આ કાવ્યનો વિસ્તારથી અર્થ કરવામાં આવતાં તેના વચનની ચતુરાઇથી ચિત્તમાં ખુશી થયેલા રાજાએ હેમચંદ્રની ૪૪ ન્યારે પ્રશંસા કરી ત્યારે આ ન સહન કરી શક્તા કેટલાકોએ “ અમારા શાસ્ત્રોનણીને આ વિદ્વતા તો મેળવીનાં ? ” એમ કહ્યું, એ વખતે રાજાના પૂજારીથી હેમચંદ્રે કહ્યું કે “ જૂના કાળમાં શ્રી મહાવીર જિન ભગવાન પોતાની ખાત્યાવસ્થામાં ઇન્દ્ર પાસેથી જે વ્યાકરણ શીખેલા તે જૈન વ્યાકરણ અમે જણીએ છીએ. ” આ વાક્ય સાંભળી “ એ પુરાણ વાર્તા છોડી દીઓ, આપણી નજીકના કોઇ વ્યાકરણ કર્તા થયા હોય તો જતાવો. ” એ પ્રમાણેનાં ચાડી ખાનારનાં વચન પછી હેમચંદ્રે કહ્યું કે “ જે શ્રી સિદ્ધરાજ સદાય કરે તો થોડાક દિવસોમાં નવું પંચાંગ વ્યાકરણ રચી આપું. ”

માળવાના રાજાને સિદ્ધરાજે ક્યારે જીત્યો એ કોઇ પ્રબંધમાં કહ્યું નથી પણ સિદ્ધરાજના તથા માળવાના લોકોએ લેખો જોતા ૧૧૬૨-૬૩ માં માળવા જીત્યું જણાય છે. ૧૧૬૩ ના ગાળા (પ્રાંતધરા રાજ્ય) માં મળેલા લેખમાં પ્લેઘ બેઠું સિદ્ધરાજનું અવતીનાથ બિરૂદ જોવામાં આવે છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ ૪. ૩. ૨.)

૪૩ ૧૩ મું કાવ્ય તથા તેને લગતો જ્ઞાન્ય પ્રભાવકચરિત (દેગચરિત) પ્રબંધ) માં પણ છે.

૪૪ એક પ્રતમાં આ રચણે હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજ પાસે માન્યતા કેવી રીતે રજવી તે વિશે દલકા ચમત્કારો કુચેલી વાર્તા લખી છે; જેમાં આઠમે તથા પાંદરો દેમચંદ્ર સુદિ જયસિદ્ધના મહેલમાં જતા એમ કહ્યું છે અને ઉપર પ્રમાણે વેરેખ દરનારનું નામ આલિચ પુરોહિત લખ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૬૧ ટિ.)

પછી “ આ તમે ક્યુલ ક્યુ છે તે કામ પૂરું કરવું ” એમ કહીને રાજ્યે રાજ આપવાથી શ્રી હેમચન્દ્ર સુરિ પોતાને સ્થાનકે ગયા.

૨૬ પછી (માળવા છતીને પાટણમાં આવ્યા ત્યારે) “ યશોવર્મા રાજાના હાથમાં ઉધાઢી છરી આપીને તથા તેની આગળ દાથી ઉપર બેસીને અમે શહેરમાં પ્રવેશ કરશું ” એ પ્રમાણે રાજ્યે પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવું સાંભળીને મુંગલ મંત્રીએ પ્રધાન પદનું રાજ્યનામું આપવા માંડ્યું ત્યારે રાજ્યે આમ્રદથી એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. અને મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે—

૧૪ “ રાજ્યો બંને મંદિર ૪૫ કે વિગ્રહમાં ન સમજે પણ જો (મંત્રીઓનું) કહ્યું સાંભળે, તો એટલાથી જ તેઓ પંડિત થઈ જાય.

આ પ્રમાણે રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી સ્વામીએ પોતાની શુદ્ધિથી જ જે આ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પરિણામે દ્વિતકારક નથી. ” પછી “ બંને પ્રાણ જાય પણ જગતવિદિત પ્રતિજ્ઞા તો નહિ છોકું ” એમ રાજ્યે કહ્યું, ત્યારે મંત્રીએ ધોળા રંગની રાજ ચોપડેલી છરી રાજાની પાછળ બેઠેલા યશોવર્માના હાથમાં આપી. અને એ રીતે તેની આગળ બેસી શ્રી સિદ્ધરાજે પરમ ઉત્સવ સાથે અણુદિલપુર શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧

૨૭ ઉપર કહેલા પ્રવેશનું મંગલ કાર્ય પૂરું થયા પછી રાજ્યે વ્યાકરણની વાત સંભારી એટલે અનેક દેગોમાંથી વ્યાકરણ જાણનારા પંડિતો પાસેથી મગાવી બધાં વ્યાકરણો એકઠાં કર્યા; અને પછી શ્રીહેમાચાર્ય શ્રીસિદ્ધહેમ નામનું પાંચેવ અંગીવાળું સવાલાખ શ્લોકના પૂરવાળું વ્યાકરણ એક વર્ષની અંદર રચ્યું. પછી રાજાને બેસવાના દાથીના માથા ઉપર એ

૪૫ આ શ્લોકમાં સંધિ, વિગ્રહ અને આખ્યાત એ પ્રમાણે જે ત્રણ શબ્દો છે તે વ્યાકરણની તથા રાજનીતિ શાસ્ત્ર બેયની પરિભાષાના અર્થવાળા છે.

૪૬ ઉપરના વર્ણનક્રમથી સિદ્ધરાજે પટેલા કેદ કરેલા યશોવર્માને પાછળથી છાડ્યા હોય એમ લાગે છે. ત્વરા આગળ ૨૮ મા પ્રબંધમાં યશોવર્માને સિદ્ધરાજે પાટણનાં સદસલિખ સરોવર, મદિરો વગેરે ધર્મસ્થાનો જતાગયા એમ વર્ણન છે એ જોતા પણ પાટણમાં યશોવર્માને છૂટા રાખ્યા હોય એમ લાગે છે. ચરિત્ર સુંદર જણીને “ માળવાનો રાજા નથી પડવાથી તેને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું ” (સ. ૧, ૨ શ્લોક. ૩૧ થી ૩૬) લખે છે; પણ ઉલ્લીર્લે લેખે જોતા માળવાનો કેટલોક ખાસ કરીને પૂર્વનો ભાગ કુમારપાલ અને અન્વપાલ સુધી ગુજરાતના રાજાઓને તાબે હતો એમ જણાય છે (જુઓ J. A. 1932 octomber માં ગંગુલીનો પરમારો વિષે લેખ)

પુરતકને પધરાવી, ઉપર ચેતછત્ર ધરાવી તથા ચામર વોઝનારીઓ પાસે જે ચામરથી પવન નખાવતાં રાજમહેલમાં લઈ આવી, ઉત્તમ પૂજપાથી તેની પૂજ કરી, ભંડારમાં મુકાવ્યું. અને ત્યાર પછીથી રાજની આત્મીયી ખીજ બ્યાકરણો બંધ કરી આ બ્યાકરણ બધે (ગુજરાતમાં) બાણવા માંડ્યું. ત્યારે કોઈ અદેખાએ " તમારા વંશનું વર્ણન આ બ્યાકરણમાં નથી " એમ કહેતાં રાજને ક્રોધ ચડ્યો છે, એવું રાજ તાં માણસો પાસેથી સાંભળીને શ્રીહેમાચાર્યે બત્રીશ શ્લોકો નવા રચીને (સિદ્ધહૈમનાં) સૂત્રનાં બત્રીશ પાદોમાં મંબંધ પ્રમાણે ગોઠવીને એક એક લખી દીધા. પછી સવારે રાજની સભામાં બ્યાકરણ વચ્ચાતાં ચૌકુલવંશની પ્રશંસાના શ્લોકો વંચાવી રાજને સંતોષ આપ્યો. ૪૭ આ શ્લોકો (ની શરૂઆત) નીચે પ્રમાણે છે:

૪૭ આ સિદ્ધહૈમ બ્યાકરણની રચના શી રીતે થઈ એ વિષે પ્રભાવક ચરિતમાં થોડી વિગતો વધારે આપી છે; માળવા છત્રીને આવેલા સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ આપવા બધા ધર્માચાર્યો આવેલા વગેરે ઉપર આવી ગયેલને મળતું વર્ણન કર્યા પછી લખ્યું છે કે એ વખતે સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રને વાર વાર પોતાની પાસે આવવા કહ્યું. હવે માળવાને છત્રી ત્યાંની જે સમૃદ્ધિ-વૃદ્ધ સિદ્ધરાજે પાદબુમાં આજીવી તેમાં માળવાનો મોટો પુરતક ભંડાર પણ હતો. અને રાજધના પુરતક ભંડારના અધિકારીઓ માળવેથી આવેલાં પુરતકો તપાસતા હતા, ત્યાં એક પુરતક વિષે રાજએ હેમચંદ્રાચાર્યને " આ શું છે ? " એમ પૂછ્યું અને હેમચંદ્રે જોઈ બ્યાકરણ છે " એમ કહ્યું. (શ્લોક. ૭૫) તથા જોઈ રાજનાં અધર્મો વરીરે વખાણ કર્યા (શ્લોક. ૭૬ થી ૭૮) આ સાંભળીને સિદ્ધરાજે કહ્યું કે " શું આપણા ભંડારમાં આવી શાસ્ત્ર પદ્ધતિ નથી ? આખા ગુર્જર દેશમાં શું કોઈ વિદ્વાન નથી ? " આ સાંભળી બધા પડિતોએ હેમચંદ્ર સામુ જોયું અને રાજએ ભક્તિપાં પ્રાર્થના કરી કે " તમે બ્યાકરણ શાસ્ત્ર લખો. તમારા સિવાય ખીજે કોઈ પડિત લખી શકે તેમ નથી. " (શ્લોક. ૮૦, ૮૧). આ રીતે હૈમ બ્યાકરણ રચાયું. આ વાતના મુખ્ય મુદ્દાને હેમચંદ્રના પોતાનાં વચ્ચેના ટેકા આપે છે. તેઓના ત્રિપિટ શલાકા પુરપ ચરિતમાં રાજ કુમારપાલ હેમચંદ્રને કહે છે કે " તમે પૂર્વે સિદ્ધરાજની માગળીથી સાંભળ્યા બ્યાકરણ રચ્યું છે " અને સિદ્ધ હૈમ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે " અતિ વિસ્તૃત, ફર્ણોષ અને વિપ્રગ્રીર્ણ બ્યાકરણના સમૃદ્ધથી કદર્ધિત સિદ્ધરાજ નયસિ દે સર્વામ પૂર્ણ એક નૂતન રાજાનુસાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી. "

જેનો પાસે બ્યાકરણ નથી એમ બાઘાળેની દોકર વગેરે પ્ર. ચિં. ની વાત પ્ર. ચરિતમાં પણ છે (શ્લોક. ૮૨, ૮૩) પ્રભાવક ચરિતમાં કારમીરથી બ્યાકરણ પ્ર. યો મનાવેલા એમ કહ્યું છે. (જોનન શ્લોક. ૮૬)

(૧૫) વિષ્ણુ પેઠે બલિને બાંધનારે, તથા શંકર પેઠે ત્રણ શક્તિયુક્ત અને ષઢાપેઠે કમલ (કમલા-લક્ષ્મી)ના આશ્રયરૂપ શ્રીમૂલરાજ રાજ જય પામે ૪૮ છે.

વગેરે (પ્રશસ્તિના સ્લોકો છે). વળી શ્રીસિદ્ધરાજના દિગ્વિજયના વર્ણનનો ૪૬૬યાશ્રય નામે અન્ય પણ શ્રીહેમચન્દ્રે રચ્યો છે.

(૧૬) બાઇ, હવે પાણિનિના પ્રલાપો વીંટી લીઝો, (પાણિનિ વ્યાકરણ બહુવું બંધ કરે) કાતંત્ર (એક વ્યાકરણ અન્ય)ની ગોદડી તો નકામી છે, શાકટાયનની કડવી વાણી હવે બોલોમાં, હુદ્ર ચાન્દને તો કરવુંજ શું ? અને કંકાભરણ વગેરે બીજાં (વ્યાકરણો)થી તો હવે કેાણ પોતાને બારે મારે ? કારણ કે હવે મીઠા અર્થવાળી શ્રીહેમચન્દ્રની ઉક્તિઓ મંભળાય છે.

૨૮ એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે પાટણના ત્રિપુર ૫૦ વગેરે રાજપ્રામાદો અને સદસ્યસિંગ વગેરે ધર્મરથાનો યશોવર્માને દેખાડીને પૂછ્યું કે " દેવો મંબંધિ દર વર્ષે એક કોડ દ્રવ્ય વપરાય છે તે ઠીક કે નહિ ? " ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે " હું અદાર લાખ માળવાનો ૫૧ ધણી તમારી પાસે કેમ દારી ગયો ?

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ ૧૧૯૭ ની આસપાસમા રચાયું હોવાનો ખુદરે તર્ક કર્યો છે. ૧૧૬૪-૬૫ માં રચાયું હોવાનો મારે તર્ક છે. કુમારપાલના વખતમા એ બજાવવામાં વપરાઈ (જુઓ મોહપરાજય અ. ૧) આ વ્યાકરણ રચનાનો પ્રબંધ જિ. બલિના ક. પ્ર. માં છે. (પ. ૧૬)

૪૮ સિદ્ધ હેમ પ્રશસ્તિનો આ પ્હેલો સ્લોક છે, એમા હેમચન્દ્રે વિષ્ણુ, શંકર અને ષઢા સાથે મૂળરાજની તુલના કરી છે. બલિ એટલે વિષ્ણુપક્ષે બલિ રાજ અને મૂળરાજપક્ષે બળવાન શત્રુઓ, ત્રે કે ટાનીએ બલિનો અર્થ કર ગણીને કર રિયર કરનાર એવો અર્થ કર્યો છે. ત્રિશક્તિ એટલે શકરપક્ષે ત્રણ શકરપત્નીઓ અને મૂળરાજ પક્ષે પ્રણ શક્તિ, મંત્ર શક્તિ અને ઉત્સાહ શક્તિ. કમલાશ્રયનો અર્થ ષઢા પક્ષે કમળમાં રહેલા અને મૂળરાજ પક્ષે કમલા=લક્ષ્મીના આશ્રયરૂપ,

૪૬ હેમચન્દ્રે રચેલા ૬યાશ્રય કાવ્યમા કેવળ સિદ્ધરાજના દિગ્વિજયનું વર્ણન નથી, પણ મૂળરાજથી કુમારપાલ સુધીના રાજગોત્રનું વર્ણન છે.

૫૦ ત્રિપુર પ્રાસાદને મૂળરાજ પ્રબંધમા ધર્મરથાન કહેલ છે (જુઓ મૂળ પ. ૨૬, ૨૭) અને અહીં રાજપ્રાસાદ કહે છે, તે શું સમજાવું ? એજ કે રાજપ્રાસાદનો અર્થ રાજમહેલ નહિ પણ ગોદું મંદિર.

૫૧ આ અદારલાખ, (કે સપાદ લક્ષ=સવા લાખ) વગેરેથી વિવક્ષિત શું છે ? કાર્જસ સાહેબે વાર્ષિક અદાર લાખ ઉત્પન્ન જેનું હોય તે કેશ એવો અર્થ કર્યો છે, ટાનીએ અદાર લાખે જામમાં અર્થ કર્યો છે. પણ એતો અસંભવ છે, સાત લાખની આસપાસ જ્યારે આખા હિંદુસ્તાનના જામણની સંખ્યા છે ત્યારે માળવામા અદાર લાખ કેમ હોય ?

વાત એમ છે કે પહેલાં મહાકાળ દેવને આપેલો હોવાથી માળવા એ દેવ દ્રવ્ય મણિય, અને એ (દેવ દ્રવ્ય)ને ભોગવનારા અને તે (મહાકાળ) ના પ્રભાવથી ઉદય તથા અસ્તને પામીએ છીએ. અને તમારા વંશના રાજાઓ પણ આટલા બધા દેવ દ્રવ્યનો કાષ્ઠ નિભાવ નહિ કરી શકે. અને પરિણામે બધાં દેવદાનો બંધ કરીને (દેવના કોપથી) વિચિત્રમાં પડશે.

૨૯ એક વખત સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં ૩૬ મહાકાલનું^{૫૨} મંદિર કરાવવાનો વિચાર કરી એક સ્થપતિ (સજ્જાત-એન્જનીઅર) ને પોતાની પાસે રાખી મંદિરનો આરંભ કરવાના મુહૂર્ત વખતે એક લાખના કરજ માટે ગીરવી મુકેલા સ્થપતિના માપણી કરવાના રાચને^{૫૩} (તેનું કરજ સુકવીને) છોડાવ્યું. પણ બ્યારે ત્યાં જોયું ત્યારે તે વાંસનું બનાવેલું જોવામાં આવ્યું. રાજાએ આનું કારણ પૂછતાં ' મેં સ્વામીની ઉદારતાની પરીક્ષા કરવા માટે આમ કર્યું હતું, ' એમ તેણે કહ્યું એટલે રાજાએ તેની ધૂંછા નહોતી છતાં તે, દ્રવ્ય (એક લાખ) તેને આપી દીધું. પછી કમે કરીને ૨૩ હાથ પ્રમાણનું સંપૂર્ણ મંદિર થઈ જતાં, અશ્વપતિ, મજ્જપતિ અને નરપતિ એવા ઉત્તમ રાજાઓની મૂર્તિઓ કરાવીને તેની આગળ હાથ જોડેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી 'દેશનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ મંદિરનો નાશ ન કરવાની' મિદ્ધરાજે, યાચના કરી.^{૫૪} એ મંદિર ઉપર ધન ચડાવવાનો સમારંભ કરતી વખતે બધાં જૈન મંદિરો ઉપરથી ધનઓ ઉતારાવી. જેમ માળવામાં મહાકાલની ધન ફરકતી હોય ત્યારે કોઈ પણ જૈન મંદિર ઉપર ધન નથી ઉડતી તેમ (ગુજરાતમાં પણ કર્યું.)

૫૨ આ ૩૬ મહાકાલનું મંદિર સિદ્ધરાજે જ બાંધાવ્યું હોય એવું વર્ણન છે, પણ ખરી રીતે એ મૂળરાજે, માળવાના, કવિ કાવિદાસથી પણ પ્રાચીન સમયના મહાકાલ મંદિરની હરીફાઈમાં બાંધાવ્યું હોવું જોઈએ; કારણ કે મૂળરાજે શ્રીરથના ૩૬ મહાવરને પૂછને વિ. સં. ૧૦૪૩ માં એક દાન આપ્યું છે. (જુઓ I. A. Vol VI. ગુજરાતનાં ૧૧ દાનપત્રોમાં ૨૯૬ દાનપત્ર) સિદ્ધરાજે એનો વિદ્યાળ છોડી^{૫૫} કર્યો હોય એ સંભવ છે.

૫૩ મૂળમાં જ્ઞાપિકા રાખ્ધ છે. આપ્તેના કોપમાં તો આ રાખ્ધ નથી મળતો, ટોનીએ મંદિરનો કલસ એવો અર્થ કર્યો છે. પણ રા. દી. શાસ્ત્રીએ માપણી કરવાનું રાચ (કાંચ ગજ) એવો અર્થ કર્યો છે જે એ સ્વીકાર્યો છે.

૫૪ આ ૩૬ મહાવરને ન ભાંડવાની સિદ્ધરાજની પ્રાર્થના સફળ થઈ નથી. અને ઇ. સ. ૧૨૯૭-૯૮ માં તથા ૧૪૧૫ માં એ મંદિરનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. બીજા અત્યારે જે અવશેષો મળે છે તે ઉપરથી ૩૭૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા આંતરિકમાં એ કે ત્રણ માળનું મંદિર હશે એમ જણાય છે. (જુઓ ગુજરાતનાં ઇતિહાસનો પૃ. ૧૦)

૨૦ એક વખત સિદ્ધરાજ માળવે જતા હતા ત્યારે કોઇ વેપારીએ સહસ્રલિંગ જેવા ધર્મસ્થાનના ખરચમાં પોતાના તરફનો ભાગ રાખવાની માગણી કરી પણ રાજાએ તેની ના પાડી અને પોતે માળવે ગયા. એ પછી કેટલોક વખત જતાં રાજ્યના કોઇમાં પૈસા ન હોવાથી સહસ્રલિંગનું કામ ટાલું પડ્યું છે એમ સાંભળીને તે વેપારીએ પોતાના પુત્ર પાસે કોઇ પૈસાદારની પુત્ર વધૂનું કાનનું ધરેલું ચોરાવી તેના હાંડ તરીકે તથા સાખ આપ્યા. આથી એ કામ પૂર્ણ થયું, એમ સાંભળીને માળવામાં ચોમાસું ગાળવા પૂજા રાજાને અવરૂપ આનંદ થયો. પછી ચોમાસામાં જ્યારે વરસાદે ખૂબ વરસીને પૃથ્વીને એક સમુદ્ર જેવી બનાવી દીધી ત્યારે વધામણી ખાવા, મંત્રીઓએ મોકલેલો એક મારવાડી રાજા આગળ લજાણુથી વરસાદ કેવો પડ્યો વગેરે વાત કરતો હતો, ત્યાં એ વખતેજ આવેલા એક ગુજરાતી ધૂર્ત માણસે “સ્વામી, સહસ્રલિંગ સરોવર બરાબ ગયું એની વધામણી છે.” એમ તરત કહી દીધું અને આ વાક્ય સાંભળીને તરતજ રાજાએ પોતાના શરીર ઉપરનાં બધાં ધરણા, સીકાં ઉપર પડેલી બીજાડીને જોતો હોય તેમ, મારવાડી તેને જોતો રહ્યો, અને તે ગુજરાતીને આપી દીધાં.

૨૧ ચોમાસું ઉતર્યા પછી રાજાએ પાછા વળતાં ત્રીનગરમાં મુકામ કર્યો, ત્યાં તે શહેરનાં મંદિરો ઉપર ધન્યો જોઇ એટલે “આ કેનાં મંદિરો છે ?” એમ પૂછ્યોને પૂછ્યું. તેઓએ “જેનોનાં તથા બ્રહ્માનાં છે” એમ કહ્યું. એટલે રાજાએ કોઇમાં આપીને કહ્યું કે “ગુજરાતમાં જૈન મંદિરો ઉપર ધન્ય ચડાવવાની મેં મના કરી છે અને આ તમારા ગામમાં જૈન મંદિરો ધન્ય વાળાં કેમ છે ?” ત્યારે તેઓએ વિનંતિ કરી કે “આપ સાંભળો, વાત એમ છે કે સત્ય યુગમાં જ્યારે મહાદેવે આ મોટા (તીર્થ) સ્થાનની સ્થાપના કરી ત્યારે શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીનું, તથા શ્રી બ્રહ્માનું એ બે મંદિરો પોતેજ કરાવ્યાં, અને તે ઉપર ધન્ય ચડાવી. તે આ મંદિરોનો પુણ્યપ્રાણી માણસોને હાથે જીણીદાર ચતાં ચતાં ચાર યુગો વહી ગયા. વળી શ્રી સત્ત્વજ્ય મહાગિરિનો આ નગર તળ પ્રદેશ ચણાય છે. કારણ કે નગર પુરાણમાં કહ્યું છે કે—

(૧૭) (શત્રુઙ્ગની) મૂળ આજગની ભૂમિનો પચાસ યોજન વિસ્તાર, ઉપરની ભૂમિનો દસ યોજન અને ઉચાઇ આઠ યોજન એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના પર્વત (શત્રુઙ્ગ)નું ક્ષેત્રફળ ચણાય છે.

સત્યયુગમાં આદિ દેવ શ્રી ઋષભ યજ્ઞ ગયા છે; તેના પુત્ર ભરત થયા; જેના નામથી આ દેશ ભરતખંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(૧૮) આ ઋષભ દેવ નાબી રાજના અને મરૂ દેવીના પુત્ર હતા, તેઓ સમદષ્ટિ વાળા, સ્વચ્છ (હૃદયવાળા), જેની ઇન્દ્રિયો પ્રસાન્ત એવા, અને શુદ્ધ શુદ્ધિવાળા હતા અને તેઓએ મુનિઓના યોગ માર્ગનું આચરણ કર્યું હતું; એમના પદને ઋષિઓ આદતોનું પ્રથમ પદ કહે છે.

(૧૯) નાભિરાજથી મરૂદેવીમાં વિષ્ણુનો આક્રમો અવતાર થયો; જેણે બધા આશ્રમેથી પૂજાયેલો ધીર પુરુષો (યોગીઓ) નો માર્ગ દેખાડ્યો."

આ અને આવાં પુરાણ વચ્ચે કહીને વધારે વિશ્વાસ આવે માટે પાંચ માથુસો ઉપાડી શકે એવું ભરતરાજના નામવાળું કાંસાનું પત્રું (સેખનું) ઋષભદેવના મંદિરના લંકારમાંથી લઈ આવીને રાજાને દેખાડી જૈન ધર્મનું આદિ પલ્લું સિદ્ધ કર્યું. આથી ખિન્ન થયેલા રાજાએ એક વર્ષ પછી (ખીન્ન ?) જૈન મંદિરો ઉપર ધ્વજ ચડાવવાનો હુકમ કર્યો.

૩૨ પછી રાજા પાટણ આવ્યા. પ્રસંગોપાત (સહસ્રલિંગ) સરોવરના ખરચના આંકડા વંચાતા હતા તેમાં ચુંડેચાર શેઠના દંડમાંથી મળેલા ત્રણ લાખ એ કામમાં ખરચાયા; એ સાંભળી, રાજાએ ત્રણ લાખ તેને ઘેર મોકલી આપ્યા. આથી શેઠે રાજા પાસે હાજર થઈ, ભેટ ધરી, 'આ શું ?' એવું પૂછ્યું. એટલે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે " જે કોટિશ્વર શેઠ તે કાનનું ઘરેણું તે ચોરે ? પણ તમે આ ધાર્મિક કામમાં લાગ માગ્યો હતો, પરંતુ મળ્યો ન હતો તેથી પ્રપચ કરવામાં ચતુર, અને જેનું મોટું મૃગનું પણ અંતર વાધનું છે એવા અને બહારથી સરસ પણ અંદરથી શંક એવા તમે આ કામ કર્યું છે."

૩૩ હવે સહસ્રલિંગ સરોવરની શ્રીપાલ^{૫૫} કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ પ્રશસ્તિ પદિકા (લેખ કોતરવાના પથરા) માં કોતરાતી હતી માટે તેનું

^{૫૫} આ શ્રીપાલ કવિએ વિ. સં. ૧૨૭૮ માં વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ રચી હતી (જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૧ નં. ૪૫) તે મળે છે. પણ આ સદસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ નથી મળતી.

આ રચણે રાજના પૂજારી અવિષ્ણુચાર્ય જય મંજલસુવિએ કહેલા સારોના વર્ણનના બે શ્લોકો તથા ઉપર કહેલ શ્રીપાલની પ્રશસ્તિમાં આ શ્લોક છે એમ કહીને એક શ્લોક પડેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં છે. જે પૃ. ૧૦૨ ની તથા ૧૦૧ ની ટિપ્પણીમાં ઉતાર્યા છે. શ્રીપાલની પ્રશસ્તિનો કહેલો શ્લોક કીર્તિ કોમુદીમાં મળે છે, એટલે પ્રશસ્તિમાં દોષનો સંભવ થોડો છે.

સોધન કરવા બધા માર્ગના વિદ્વાનોને બોલાવ્યા હતા ત્યારે શ્રી હેમ-ચન્દ્રાચાર્યે પોતાના શિષ્ય પડિન રામચન્દ્રને ૫૬ “ જો પ્રસરિત કાવ્યને બધા વિદ્વાનોની સંમતિ હોય તો તારે કાંઈ પડિતાઈ ન બતાવવી ” એમ કહીને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પછી બધા વિદ્વાનો પ્રસસ્તિના વખાણ કરવા મંડ્યા. વળી રાગની એમાં મમતા હોવાથી તથા શીખાઈ કવિનાં ડહાપણ તથા દક્ષિણ (સૌની માથે સાઈ રાખવાનો સ્વભાવ) ને લીધે બધાં કાવ્યો બરાબર છે, અને ખાસ તો નીચેનું કાવ્ય:—

(૨૦) આ લક્ષ્મીએ કમળનો ત્યાગ કરીને તમારી (સિદ્ધરાજની) તરવારનો આશ્રય કર્યો છે, કારણ કે કમળ કોશ (—ડોડવો તથા ખળનો) અને દળ (—પાન તથા લશ્કર) સંહિત છે તો પણ પોતાના સ્પષ્ટ (શત્રુરૂપ) કંટકના મેનંધને કાપી શકતું નથી, વળી એ કોઈ વખત પુરુષત્વ ધારણ કરતું નથી, પણ આ અસિ (તરવાર) એકનો—કોશ (મ્યાન) રહિત હોવા છતાં આખી પૃથ્વીને કંટક (શત્રુ) વગરની કરે છે (.વળી તેને દલ—સૈન્યની જરૂર નથી અને પુરુષ ધારણ કરે છે એટલે કે એ શબ્દ પુલિંગ છે). ખાસ સૌએ વખાણ્યું ત્યારે રાગના પૂજારી રામચંદ્રે કહ્યું કે “ એ જરા વિચારવા જેવું છે ” અને પછી સૌના પૂજારી “ આ કાવ્યમા સૈન્ય વાચક દળ શબ્દ છે અને કમળ શબ્દને નિત્ય નપુમક ગણ્યો છે, તે બે દ્વપણ વિચાર કરવાં જેવાં છે. પછી બધા પડિતોને આમલ કરીને રાગએ દલ શબ્દનો સૈન્ય અર્થ સ્વીકારાવ્યો, પણ લિંગાનુ શાસનથી કમળ શબ્દ પુલિંગમા વપરાયજ નહિ એવો નિયમ ન હોવાથી એનું શુ કરવું ? એ મુશ્કેલીનો “ પુરુષત્વને ગ્રામ યાવ કે ન યાવ ” એવો પાઠ ઉપમા શ્લોકમાં સ્વીકારીને તોડ કાઢ્યો. આ વખતે સિદ્ધરાજને થયેલા દષ્ટિ દોષથી ૫. રામચન્દ્રની, ધરમાં પેમતાંજ એક આંખ પુરી ગઈ. ૫૭

૫૬ હેનચન્દ્રના શિષ્ય પડિન આ રામચન્દ્ર એ વખતના એક સમર્થ કવિ નાટકકાર હતા. તેણે ઘણા મન્યો લખ્યા છે; જેમાંથી સત્ય હરિચન્દ્ર, નલવિલાસ, કૌમુદી ગિતાણુદ નાટ્યદર્પણ વગેરે હમણા છપાયા છે. મૂળ પૃ. ૧૦૨ ની ટિપ્પણીમા રામચન્દ્ર કવિને સિદ્ધરાજે ‘ઉનાગામા દિવસો કેમ વધારે લાખા હોય છે. ’ એમ પૂછ્યું અને તેણે જવાબમા રાગની પ્રશંસા કરતાં બે શ્લોકો કહ્યા એટલે વિશેષ છે. આ રામચન્દ્ર કવિને આ શ્લોક રચના માટે કવિકટારમણનું ગિરિદ મળ્યું હતું એમ રત્નમંદિર ગ્રંથિએ વિ. સ. ૧૫૧૭ માં લખેલ ઉપદેશ તરગિણીમા કહ્યું છે.

૫૭ દૃષ્ટિદોષ—નજર લાગવા—નો એ વખતે બહુ વહેમ હોય એમ જણાય છે, આ અગમા દષ્ટિ દોષની ચાલ વારંવાર આવે છે. ઉપર પ્રમાણે કવિ

૪૪ એક વખત—

(૨૧) (૭) આથી યુક્ત પ્રાણ પોષે છે, વિધી યુક્ત મુનિઓને પ્રિય છે, સંથી યુક્ત સંપૂર્ણ રીતે અનિષ્ટ છે, અને એકલો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે છે. (એ કયો શબ્દ ?)

આ પ્રમાણે ડાહ્યા દેશના રાજાના યમલ (મૈત્રી સંબંધ દર્શાવનારા) પત્રને છેડે એક શ્લોક લખવામાં આવ્યો હતો. આ શ્લોકના અર્થનો વિચાર ચાલતાં બીજા પંડિતોએ મૌન રાખ્યું, ત્યારે રાજાના પૂછવાથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે હુાર શબ્દ આ વગેરે સાથે જોડી શ્લોકની મતમત સ્પષ્ટ કરી આપી. (૧) આહાર, (૨) વિહાર (૩) સંહાર (૪) દાર.)

એક વખત સપાદલક્ષ્મીના રાજાએ નીચેનો સમસ્યાનો દૂડો લખી મોકલેલો:—

(૨૨) પડવાના (ખરી રીતે બીજના) ચન્દ્રની શોભા ગૌરી (સ્ત્રી) ના મુખ કમળની શોભાને અનુસરતી નથી,

આ સમસ્યા ન્યારે (સિદ્ધરાજની સલાહના) કવિઓ ન પૂરી કરી શક્યા ત્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:—

(કારણ કે) ચન્દ્રની ન દેખાતી બાકીની કલાનું કેમ અનુમાન થઈ શકે ?

(૩૫) એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે આબીરોના રાણા નવધણુને તાજે કરવાની તૈયારી કરી, પણ પહેલાં અગ્રીઆર વખત, પોતાનું સૈન્ય તેનાથી હારેલું હોવાથી, ૫૮ થી વઢવાણ વગેરે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બંધાવી, જાતેજ પ્રયાણ કર્યું. તેના (નવધણુના) બાણેને સંકેત આપતી વખતે (મદને તોડવાનો રસ્તો બતાવતી વખતે) કરાર કરેલો કે મદ દાયમાં આવે ત્યારે નવધણુને અંત્રો વગેરેથી નહિ પણ દ્રવ્યથી મારવો, આ કરાર રાણીઓએ વચ્ચે પડીને કરાવેલો હોવા છતાં નવધણુને (તેના) વિશાળ

સામયદ્રની આંખ કુટવાની વાત પ્રભાવક ચરિત્રમાં પણ મળે છે:—“અનિરાધ પીડા થઈને જમણી આંખ કુટી, પણ સામયન્દ્ર કર્મનું કારણ માની સાન્ત રહી ચાર મહિના તપમાં જોડા રહ્યા” (દે. સુરિ પ્રબંધ શ્લોક ૧૩૯)

૫૮ આ ૩૬ મા પ્રબંધની વાકચરયના અરુપષ્ટ અને અર્થની ગડમડ કરે એવા પાઠાંતરવાળો છે. પહેલા છપાયેલ પુસ્તકમાં નિજકૃત્ય: એ રીતે પાઠ હતો. જોનો અર્થ સિદ્ધરાજના સૈન્યથી અગ્રીઆરવાર નવધણુ હાર્યો હતો એવો વાચ પણ એ અર્થ આગળ પાછળના સંદર્ભ જોડે બેસતો નથી. અને વધારે દરનપ્રતોમાં નિજકૃત્યે વાળો પાઠ મળે છે. વળી એ પાઠને પ્રભાવક ચરિત્ર (મદન્દ્ર સુરિ પ્રબંધ શ્લોક ૪૩૦) નો દેખા છે.

મકાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી, દ્રવ્ય રાખવાનાં વામણોથીજ મારીને મારી નાખ્યો. અને એને દ્રવ્યથીજ માર્યો છે એ પ્રમાણે તેની રાણીઓને રાજ્ય અછગથી સમજાવી.

રોકમાં પડેલી તેની રાણીનાં નીચેનાં વચનો પ્રચલિત છે:—

(૨૩) ભુચ્ચો સખિચ્ચો ! હવે તે રાજો નથી, અને તેનું કુટુંબ પણ નથી. તે બધું અને પ્રાણો પણ ખંગાર સાથે અગ્નિમાં હોમીએ છીએ.

(૨૪) બધા રાણા વાણીઆ છે અને જોગણ મોટા રોક છે. અમારા ગદ્દ હેઠળ આ શું વેપાર માંડ્યો ?

(૨૫) હે મોટા ગિરનાર, તેં મનમાં શું અદેખાઇ સખી છે ? કે ખંગાર ભરતાં એક શિખર પણ હેઠું ન પાડ્યું ?

(૨૬) અરે જોસણ ! અમારા રહેઠાણને છોડીને અમે વારે ધડીયે ખરાબ દેખાઇએ છીએ. કારણ કે નદી પેઠે નવધણ (નવધણ રાજ તથા નવાં વાદળાં) વગર નવો પ્રવાહ આવતો નથી.

(૨૭) વઢાઈ ગયા છતાં વઢવાણ બુલાવ્યું બુલાવું નથી. કારણ કે સોના જેવા પ્રાણ ભોગાવે ભોગવ્યા છે.

આ અને આવાં બીજાં ધણાં વાક્યો આ પ્રસંગને યોગ્ય મળી આવે તે અહીં મમજી લેવાં.૫૯

પરિશિષ્ટ

ખેંગાર (કે ખંગાર) અને તેની રાણી

સોરઠ ઉપર સિદ્ધરાજ કરેલી ચક્રાર્પનો દ્વાપરમાં તો ઉદ્દેશજ નથી. તેમજ સુ-મં, સુ-કી-ક, વ-વિ, તથા વ-તે-પ્ર-માં પણ નથી. પણ પ્ર-ચિ. ઉપરાંત પ્રભાવક ચરિત, તીર્થ કલ્પ, કી-કૌ-, રેવંત ગિરિરાસ, તથા સિદ્ધ-રાજના દોહદના લેખમાં કાંઈક સૂચન મળે છે. એટલે એ બનાવને ઐતિહાસિક માનવામાં વાધો નથી. પણ પ્ર-ચિ. માં આપેલી ટુંકી વાતનો લોક કથામાં ભાટ ચારણો તથા તૂરીઓને દાથે ખૂબ વિસ્તાર થયો છે. હાલમાં પ્રચલિત રાણકદેવી રાખેંગારની વાર્તા અતિ લોકપ્રિય છે. તૂરીઓ પાસેથી સાંભળેલો રાણકદેવી રાખેંગારની વાર્તા તેમાં આવતા દુહા-સોરઠ સાથે રાસમાળામાં ઉતારી છે.

૫૯ મેરુગે ઉલ્લા વાક્યમા કહ્યું તેમ આવા ધણા દુહાઓ એ જમાનામા પ્રચલિત હશે અને તેમા જમાને જમાને વધારો પણ થયો હશે. પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં ત્રણ દુહા વધારે મળે છે. (ભુચ્ચો મૂળ ૫. ૧૦૪ ટિ.)

(નુઓ રાસમાળાનું ગુ. બાયાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૭ થી ૨૧૯) આ વાર્તાનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ ખીજો પ્ર-ચિં. ના ઉપરના-૩૪ મા પ્રબંધમાં મળે છે, પણ મેરુતંગનું તેમજ ખીજા જૈન લેખકોનું લક્ષ્ય તો ગિરનાર ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બંધાવાનો પ્રસંગ શી રીતે આવ્યો એ કહેવા ઉપર છે. સોરઠનો રાજા કોણ હતો ? તેનું શું ચયું ? એ બધી, એ લેખકોને મન, ગોણ ખાખનો છે. એટલે એ ગોણ વિષયના વર્ણનમાં કવચિત્ ગોટાળો પણ થઈ જાય છે. પણ આપણે માટે તો રાણકદેવી રાખેગારની વાર્તાનો કેટલો અંશ પ્ર-ચિં. માં મળે છે અને એમાં ઐતિહાસિક તથા કેટલું હોવાનો સંભવ છે એજ મુખ્ય વિચારણીય વસ્તુ છે.

૧ રાણકદેવી નામની, તેના જન્મની, તે કુંભારને ઘેર ઉછર્યાની સિદ્ધરાજ સાથે તેના સગપણની કે ખેંગાર તેને પરણી ગયાની કથા વાત પ્રબંધ ચિંતામણીમાં નથી. બાટોના કહેવા પ્રમાણે કાલડીના દેવડાની પુત્રી રાણકદેવી હોવાની પણ પ્ર. ચિં. ને ખબર નથી. પણ (૧) સિદ્ધરાજ પહેલાં અનેક વખત નિષ્ફળ પ્રયાસો કર્યા (૨) પછી સોરઠના આબીર રાણાને દરાવ્યો, (૩) તથા માર્યો (૪); આ કામમાં સોરઠના રાણાના ભાણેજીએ તથા તેની રાણીએ કાંઈક સંકેત તેમજ કરાર કરેલો (૫) પણ સિદ્ધરાજ એ કરાર શબ્દબ્જ કરીને ખરેખર પાલ્યો નહિ. (૬) છેવટ સોરઠના રાણાની રાણીએ શોકમાં પડીને કેટલાક માર્મિક સોરઠાઓ કલા. આટલી વાત પ્ર. ચિં. માં હુંકામાં છે. સોરઠ લીધા પછી ત્યાંની વ્યવસ્થા માટે સિદ્ધરાજ સત્તજનને નીમ્યો વગેરે ૩૬ મા પ્રબંધની વાત ને રાણકદેવી રાખેગારની વાત સાથે કશો સંબંધ નથી.

(૧) સિદ્ધરાજ એક કરતાં વધારે વખત સોરઠ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. પ્ર. ચિં. અને પ્રભાવક ચરિત (દેમચંદ સુરિ પ્ર. ૨૨૦. ૪૩૭) બેમાં એક સરખું કથન છે. અને મૂળરાજના વખતથી તે લગભગ છેવટ મુખી પાટણના રાજાઓ સોરઠના રાજાઓ સાથે લડ્યા કર્યા છે. પ્ર. ચિં. અગીઆર વખત કહે છે તે આંકડો માયો માનવાની જરૂર નથી. પૃથ્વીરાજે એવો રાજા (ચાલુકી) ને એકલીય

X નૂનાગઢના રાજાઓ દ્વારમાં યાદવ કહેવાય છે. બાટો તેઓને યાદવ જ કહે છે. પણ પ્ર-ચિં. તથા દ્વાયાથય તેને આબીર કહે છે. ઉક મદામારતના કાળથી યાદવોને યાજ દેવી દોષ ત્યારે આબીર-ગોવાળ કહે છે. આ વિષે વધારે વિવેચન માટે નુઓ 'યાદવોનું કુળ' નામે મારો નડિઆદની સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો નિબંધ

વાર દરાવેલો એમ પ્ર. ચિ. કહે છે, ખરી પાત એક વખત દરાવ્યો હતો એમ છે.

(૨) સોરઠના રાણાનું નામ શું હતું ? પ્ર. ચિ. માં નવધણુ લખ્યું છે, પણ તે નવધણુની રાણીના મોઢામાં મુઢેલાં વચનોમાં ખંગાર અને નવધણુ બેય નામ મળે છે. ભારોની દંતકથા આ ગોટાળાનો ખુલાસો નવધણુ અને ખંગારને પિતા પુત્ર માનીને તથા સિદ્ધરાજે નવધણુને પહેલાં દરાવ્યો, પછી એનું વેર લેવા ખંગારે પાટણનો પૂર્વ લણીનો દરવાજો તોડી પાડ્યો; પછી સિદ્ધરાજ માથે જોનું લગ્ન નક્કી થયેલું તે રાણકનું ખંગારે દરણુ કપ્પું, પરિણામે સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરી અને ખંગારના ભાણેજ દેશજી વીરાજની મદદથી ખંગારને મારી નાખ્યો અને રાણકદેવી વઢવાણુ આગળ સતી થઈ; એ રીતે વાર્તા ગોઠવીને કહે છે (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૦ થી ૨૦૫) રાસમાળાના કર્તા તથા તેને અનુસરીને શ્રી. ક. મા. મુનશી ગુજરાતના નાથમાં એ કથમાં પ્રમંગો વર્ણવે છે.

પણ પ્ર. ચિ. માંથી નવધણુ અને ખંગાર બેય સાથે યુદ્ધ થયાનો અર્થ કાઢી રીતે નીકળતો નથી. બીજું પ્ર. ચિ. થી પ્રાચીનતર કીર્તિકૌમુદી (સ. ૨ શ્લો-૨૫) રેવંતગિરિ રાસ (કડવું. ૧ શ્લો. ૮) અને પ્ર. ચિ. ના સમકાલિન પ્રભાવક ચરિતમાંથી પણ સોરઠના રાજાને સિદ્ધરાજે જે વખત દરાવ્યાનો અર્થ નીકળતો નથી અને સોરઠના રાજાનું નામ એ ગ્રંથોમાં ખંગાર આપ્યું છે. ત્યારે સાચું શું ? વધારે પુરાવાઓ સિદ્ધરાજની દારનાર રાજાનું ખંગાર નામ હોવાનું કહે છે. પણ પ્રભાવક ચરિતમાં એક સ્થળે ખંગારને સિદ્ધરાજે માર્યો (હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૬૩) એમ કહેલું છે અને બીજે સ્થળે સિદ્ધરાજને કનેડનાર તથા કુમારપાત્ર રાજાના વખત સુધી જીવતા સોરઠના રાજાનું નામ નવધણુ લખેલું છે (એજન શ્લો. ૪૩૦) પ્ર. ચિ. ના દ્વિતીયાં તથા પ્ર. ચ. માં આ રીતે નવધણુ અને ખંગાર બેય નામો મળે છે તેનો એક ખુલાસો એ થાય કે સોરઠના એ ચૂડાસમા રાજાઓ બધા નવધણુ કહેવાતા હોય, અથવા ભાટો કહે છે તેમ ખંગારના પિતા તથા પુત્રનું નામ નવધણુ હોય. (જુઓ ભાટોના ચોપડાઓ ઉપરથી તારિખ. છ. સોરઠમાં તથા તે ઉપરથી કાઠીઆવાડ જેઠીડીઅરમાં ઉનારેલી ચૂડાસમાઓની વંશાવળી પૃ. ૪૯૩-૪૯૪).

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઐતહાસિક જ્ઞાતાન્તના હેલા લેખક શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા પણ રાસમાળાને અનુસરી નવધણુ અને ખંગાર બેય સાથે યુદ્ધ થયાનું માને છે. પણ ભારોની દંતકથાને એટલું બધું વજન આપવા જોવું

કારણ હું જોતો નથી એટલે સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે વાર નિષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા પછી સોરઠના રાજ્ય ખેંગારને હરાવ્યો અને દોહદના લેખમાં કથા પ્રમાણે કેદ કર્યો એમ માનું છું માળવાના રાજાને કેદ કરીને પાટણ લઈ જવામાં આવ્યો હતો તેમ સોરઠના રાજાને પણ કદાચ લઈ જવામાં આવ્યો હોય એવો સંભવ છે રાણકેવીના કહેવાતા દહાઓમાં પાટણના ઉદ્ધનેખો આવે છે તેનો ખુનાસો એ રીતે થઈ શકે છે પાછળથી—કદાચ સિદ્ધરાજે છાંડ્યા પછી ગમે તે કારણથી વદવાણ આગળ સોરઠનો રાજા મરી ગયો હોય અને તેની રાણી ત્યાં સતી થઈ હોય એમ સંભવે પ્ર ચિ ના દુઃશ પ્રબંધમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય નીકળે એમ મને લાગે છે દેશગ વીણળની લાખી કથા તો કથા જ હશે પણ પ્ર ચિ માં કહેલું તેનું સક્ષિત બીજા જોતા કાંઈક કપટ થયું હોય એવો સંભવ છે સોરઠના રાજાને તેના શહેર આગળ જ માર્યો એ પ્ર ચિ નું તથા બાટો અને વરીઓની દત્તકથાનું કથન તો મિદ્ધરાજના દોહદનાજ લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી ખોટું જ માનવું પડશે. (આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ શારદા ૧૯૩૧ જાનેવારી પૃ ૬૫૩ 'રાણક એક નહોં બે ?' ઉપર મારી ચર્ચા)

પરિશિષ્ટ સમાપ્ત.

૩૬ પત્રી મહં જાગ્યના^{૬૦} વસના સનજન દહાધિપતિને^{૬૧} યોગ્ય જાણીને સોરઠનો કારભાર શ્રી સિદ્ધરાજે સોંપ્યો તેણે મહારાજાને જણાવ્યા શિવાય ત્રણ વર્ષની આવક વાપરીને શ્રી ગિરનાર પર્વત ઉપર, શ્રી નેમીના-

* દોહદનો વિ સ. ૧૧૬૬નો લેખ ૨૫૪ કહે છે કે—

શ્રી જયસિંહદેવોસ્તિ મૂળો ગૂર્જરદેવે ।

વેન કારાપ્રદે ક્ષિપ્તૌ મુરખ્મૂર્માલવેશ્વરૌ ॥

અર્થ—ગૂર્જરરાજાના રાજા શ્રી જયસિંહદેવે સોરઠના તથા માળવાના રાજાને કેદખાનામાં નાખ્યા

(ઈન્ડિઅન એન્ડીકવેરી ગ્રં. ૧૦ પૃ ૧૫)

૬૦ વનરાજનો મહામાત્ર્ય જગમ કે જગમ હોવાનું પ્ર-ચિ-મા જ વનરાજ પ્રબંધમાં આવી ગયું છે આ સનજન તેનો વસના હોવાની દત્તકથા પ્ર-ચિ-ના વખતમાં પ્રચલિત હતી.

૬૧ દહાધિપ કે દહાધિપતિનો અર્થ કેટલાકે ફેજાદાર એવો કર્યો છે, ટોનીએ Police Magistrate અર્થ કર્યો છે રા દી. એ ખંડણી હથરાવનાર અથ કર્યો છે ખરી રીતે ચક્રવર્તી સરકાર તરફના અધિકારી 'રેસીડેન્ટ' એવો અર્થ લાગે છે આ અધિકારીઓ ધણા મતાવાળા થઈ જતા એમ આ પ્રબંધથી તથા બીજા વિમલ પ્રબંધ વગેરેમાંના દાખલાઓથી લાગે છે

યનું લાકડાનું મંદિર કાઢી નાખી તેની જગ્યાએ નવું પથ્થરનું મંદિર કરાવ્યું. એથે વર્ષે ચાર સામન્તોને મોકલીને સજ્જન દંડાધિપતિને પાટણમાં તેડાવ્યો અને તેની પાસે રાજ્યએ ત્રણ વર્ષની આવકની માગણી કરી. ત્યારે તેણે તે (સોરઠ) દેશના વેપારીઓ પાસેથી તેટલું દ્રવ્ય લઈ રાજ્ય આગળ મુક્યું અને “એ દ્રવ્ય અથવા ગિરનારના મંદિરના છલોંદારનું પુણ્ય બેમાંથી જે હીક પડે તે એક આપ લીઓ” એમ રાજ્યને કહ્યું.

આ વચનથી તેની છુદ્ધિ કુચગતા ભેધને ખુશી થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજે તીર્થોદ્ધારનું પુણ્ય સ્વીકારી લીધું. અને તેણે (સજ્જન) તે દેશને અધિકાર કરી પ્રાપ્ત કરીને બાર બાર યોજનનાં ઇતુન્ય તથા ગિરનાર બેય તીર્થોને કપડાંની ધમ્મો આપી, આ રેવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો થયો. ૧૨

૩૭ પછી સોમેશ્વરની યાત્રામાંથી ફરી પાછા ફરતાં શ્રી સિદ્ધરાજે

૧૨ આ રેવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિત (દે-સુ. પ્રબંધ ૨૭૦, ૩૨૭ થી ૩૬૭)નાં તથા જિ. બ.ના કુમારપાલ પ્રબંધમાં મળે છે. પણ કુ. પ્રબંધમાં કહ્યુંના છવતાં સજ્જનને છલોંદાર કર્યો અને સજ્જનના પુત્ર પરશુરામે પ્ર-ચિ.માં સજ્જનને આપ્યો છે તે જવાબ સિદ્ધરાજને આપ્યો. એવું વર્ણન છે (પુ. ૫). પ્ર-ચ-મા પ્ર-ચિ.-ને મળતું જ વર્ણન છે પણ જયસિંહ સોમનાથની યાત્રાએ જતા ગિરનાર ગયા, ત્યારે સજ્જન પાસે ત્રણ વર્ષની આવકનો ખુલાસો પુછ્યો અને તેણે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યો એવું વર્ણન છે. પ્ર-ચ-મા વળી નવ વર્ષ પહેલાં સજ્જનને અધિકારી નીમેલા અને તેણે ૨૭ લાખ દ્રમ ખર્ચા હતા એટલું ઉમેર્યું છે. દ્વાયમ-યમાં આ પ્રસંગનું વર્ણન જ નથી પણ રેવતગિરિ રાત્રુમાં દંડાધિપ સજ્જનને ૧૧૮૫ માં છલોંદાર કર્યો એમ સાલ પણ આપી છે. (દક્ષરસયસહીત પંચાસીય વચ્છરિ ૬૬૩. ૧ શ્લો. ૬.)

૧૩ મૂળમાં મૂયઃ સખ્દ છે. મૂયઃ એટલે ફરીવાર પણ એ સખ્દની મતલબ શું ? સિદ્ધરાજે એક વખત સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી. કદાચ પોતાની મા સાથે અને આ બીજી વાર કરી એમ સમજવું ? વળી માગવાનો રાજ સિદ્ધરાજ ઉપર થયો આવ્યો હતો તે પહેલી યાત્રા વખતે કે આ બીજી યાત્રા વખતે ? સિદ્ધરાજે પુત્રની ઈચ્છાથી સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી એમ દ્વાયમયમાં કહ્યું છે. (સ-૧૫) કુમારપાલના સમયના ચિતોડના એક લેખમાં પણ પુત્રેચ્છાથી પગે ચાલીને જત્રા કર્યાનું વર્ણન છે. (જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૨૧૮ ટિ ૩) પ્રભાવક ચરિત (દે. સુ. પ્ર. ૨૭૦. ૩૧૦ અને આજગ)માં જયસિંહ સુરિના (સ-૩), જિનમંડન અણિના (પુ. ૨૨) તથા ચરિત્ર સુદરમણિના કુમારપાલના પ્રબંધોમાં આ યાત્રાનો વાત છે. પ્ર-ચ-મા સિદ્ધરાજ સાથે દેમચંદ્ર હતા અને તેમણે યત્ર તત્ર સમયે રંગેરે શ્લોક બોલીને નમસ્કાર કર્યા વગેરે વર્ણન છે. (શ્લોક. ૩૪૫ થી ૩૪૮) પ્ર-ચિ-મા કુમારપાલ સાથે દેમચંદ્ર સોમેશ્વરની યાત્રાએ ગયા ત્યારે ઉપરોક્ત શ્લોક તેણે કહ્યો એમ વર્ણન છે. સિદ્ધરાજ સાથે દેમચંદ્ર હોવાનું તો જયસિંહ સુરિ વગેરેએ પણ કહ્યું છે.

ગિરનારની તળેટીમાં રહેવાનું રાખીને ત્યારેજ તે (સંજ્ઞને દરારેલું નેમીના-યનું) મંદિર જોવાની ઇચ્છા કરી, પણ અદેખાઇ અને ગર્વથી ભરેલા ધ્યાનશોભે “આ (ગિરનાર) પર્વત જલાધારી સાથે શિવલિંગના આકારનો છે, માટે એને પણ અડાડવો યોગ્ય નથી.” વગેરે બનાવટી વચનો કહીને સિદ્ધરાજને રોક્યા. એટલે તેણે ગિરનાર ઉપર પૂજા મોકલીને જાતે શત્રુજય મહાતીર્થ પાસે સરકરનો પડાવ નાખ્યો. ત્યાં મહેલાં કહેલા, પોતાની માત દેખાડી આપનારા, નિર્દયો (ધ્યાનશોભ) એ હાથમાં તરવાર લઇને આડા ફરી રાખને રોક્યો. એટલે સિદ્ધરાજે રાત પડતા કાપડીનો વેષ પહેરી બે પામ ગંગાજળ ભરેલા વાગણોવાળી કાવડ ખસા ઉપર મુકી તેઓની વચ્ચે થઇને, ઝોળખાયા વગર જ, પર્વત ઉપર ચડી, ગંગાજળથી શ્રી યુગાદિ દેવને નહવરાવી, પર્વતની નજીક આવેલાં બાર ગામો શ્રી દેવની પૂજા માટે આપ્યાં. તીર્થના દર્શનથી આંખો જાણે ઉઘડી ન ગઇ હોય, અમૃતથી જાણે નહાયા ન હોય એવો તેણે અનુભવ કર્યો. “આ પર્વતમાં વિંધ્યાચળ જેવી સંકટી (એક જાતનું ખડ) વાળી નદીઓ છે માટે આને જ ‘વિંધ્યાચળ કરીશ’ એવો વિચાર જેની પ્રતિજ્ઞા નિષ્ફળ નથી જતી એવા રાખને આપ્યો. પણ હાથીઓનાં ટોળા પૂરાં પાડવાનો વિચાર આવતાં, મન ભાગી પડ્યું, અને તીર્થનો નાશ કરે એવો વિચાર કરવા માટે પોતાને પાપી ગણીને શ્રી દેવના ચરણ પાસે રાજસોડના દેખતાં સિદ્ધરાજે ‘મને ધિક્કાર છે.’ એ રીતે પોતાની નિન્દા કરી અને આનંદ સાથે પર્વત ઉપરથી ઉતરી ગયા. ૧૪

૩૮. હવે શ્રીદેવસુરિનું ચરિત્ર કહીએ છીએ. એ વખતમાં કુમુદચન્દ્ર નામના દિગંબર તે તે દેવમાં ૮૪ પ્રકારના વાદોથી વાદીઓને જીતીને પછી ગુર્જર દેશને જીતવા માટે કર્ણાટકથી કર્ણાવતીમાં આવ્યા. ત્યાં ભટ્ટારક શ્રીદેવસુરિ ચાતુર્માસ ગાળવા રહ્યા હતા. અને શ્રી ચરિષ્ટનેમિ મંદિરમાં ધર્મશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે એમના વચનોની અપૂર્વ ખુબી જોઇને શ્રી. કુમુદચન્દ્રના પંડિતોએ એ વાત તેને કરી એટલે તેણે તેના અપાશરા- (ઉપાશ્રય)માં ૬૫ખડ સાથે પાણી નંખાવ્યું. પણ ખડનમાં તથા તર્ક

૧૪ સિદ્ધરાજે શત્રુજયના યુગાદિ દેવને પૂજાને બારમાસ તેની પૂજા માટે આપ્યા હતા એમ પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. ૨૩૦. ૩૨૪, ૩૨૫) આ જયસિદ્ધસુરિના અથ (સ. ૩ ૨૩૦. ૨૭) આ તથા જિનમડન ગણિના અથ (પુ. ૫) માં પણ લખ્યું છે.

૬૫ ખડ સાથે પાણી નાખતું એ વાદવિવાદ માટે આહવાન કરવાની રીત હોય એમ લાગે છે. આગળ પણ પ્ર. ચિ. મા એ પ્રયોગ આવે છે.

વગેરે પ્રમાણોમા જાને પ્રવીણ પડિત હોવા છતાં તે મહર્ષિ (દેવસુરિ)એ, જાણે એ વાત સાંભળીજ ન હોય એમ તેની દરકાર ન કરી એટલે શ્રી દેવાચાર્યની ખેન જો સાંભી હતી તેને પોતાનાં માણસો મારફત પાણી ભરાવી, તથા નાચ વગેરે અનેક કષ્ટો આપી હેરાન કરી. એટલે તે નોકરોને ખસેડી, એ અતિ અપમાન માટે (નોકરોને દેવસુરિએ ખસેડ્યા એ માટે) વઢવા મંડેલા કુમુદચન્દ્રને રોકાને શ્રી દેવાચાર્યે કહ્યું કે “ વાદવિવાદના વિનોદ માટે તમારે પાટણ જાવું. ત્યાં રાજસભામાં તમારી સાથે હું વાદવિવાદ કરીશ.” આ સાંભળીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા તે દિગંબર મુનિ શ્રી પાટણના પાદ-રમાં ગયા ત્યારે શ્રીસિદ્ધરાજે પોતાની માનાના પિતાના ગુરુ ગણીને તેનું સામીયું કરી મત્કાર કર્યો, તથા ઉતારો આપ્યો. પછી શ્રીસિદ્ધરાજે એની સામે વાદ કરી શકે એવી કુશળતા કોનામા છે એ શ્રીહેમાચાર્યને પૂછ્યું. ત્યારે એમણે “ આર ૧૧ વિદ્યામા પરમ પ્રવીણતા ધરાવતા કણ્ઠાવતીમાં રહેલા દેવાચાર્ય જૈનમુનિઓરૂપી હાથીઓના ટોળાના નાયક જેવા, રાજ-સભાને શોભાવનાર, વાદવિવાદ જાણનાર તથા વાદીઓરૂપી હાથીઓના સિંહ જેવા છે,” એમ કહ્યું. એટલે તેમને તેડાવવા માટે રાજાએ વિનંતિપત્ર મોકલ્યું અને એ સાથે જ (પાટણના) શ્રી સધનું લખાણ પણ ગયું, એટલે શ્રીદેવસુરિ પાટણ આવ્યા. અને રાજાના આગ્રહથી એમણે વાગ્દેવતાની આરાધના કરી. અને તે દેવતાના “ વાદીઓ માટે વેતાલ જેવા ભયંકર શ્રીશાન્તિસુરિએ રચેલ ૬૭ ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિમા દિગંબરો સાથેના વાદ-રથો ૮૪ વિકલ્પોનો જે ઉપન્યાસ છે તેનો તમે વિસ્તાર કરશો એટલે દિગંબરના મોઢાને તાણુ દેવાઈ જશે.” એવા આદેશ પછી કુમુદચન્દ્ર કયા શાસ્ત્રમાં આસ કુશળ છે એ જાણવા માટે શુભવૃત્તિથી પડિતોને મોકલ્યા હતા. તેમને તેણે કહ્યું કે :—

(૨૮) હે ભૂદેવ,^{૬૮} તમે કહો શું કઈ? કહો તો એકદમ લોક

૬૬ અર્થ આર વિદ્યાઓ એટલે ત્રી, આન્તીક્ષિત્રી, ૬૭ નીતિ અને વાર્તા એ અર્થ રાસોક્ત આર વિદ્યા હોવાનો સંભવ છે.

૬૭ શ્રી શાન્તિસુરીના ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર બૃહદ્ વૃત્તિ નામના ગ્રંથમા આ દિગંબર સામેનો ઉપન્યાસ મળે છે.

૬૮ આ શ્લોક અને તેના પ્રસંગની વાક્યરચના જરા અરપટ છે. ટોળીએ શ્લોકના પહેલા ચબ્દ દેવનો અર્થ ‘રાજા’ કરીને આ શ્લોક રાજાને કહેવાયો ગણ્યો છે, જ્યારે રા. ડી. રાસોક્તે “ પડિતોને મોકલ્યા ” એની સાથે સંબંધ નેડીને દેવ એટલે ‘ભૂદેવ’-પડિત એવો અર્થ કર્યો છે.

અહોજ લઈ આવું, કહો તો જમ્બુદ્વીપને અંદરીથી ઉપાડી જઈ; અથવા સમુદ્રને શોધી લઈ, અથવા સહેલાઈથી કૈલાસપર્વતનાં શિખરોના મોટા મોટા પથરાઓ ઉમેડી, એને સમુદ્રમાં નાખી એના ક્ષોભથી જેનાં પાણીમાં ભરતી આવી છે એવા સમુદ્રને પાળ બાધી દઈ.

આ જવાબ સાંભળીને એ સિદ્ધાન્તમાં ઓછા કુશળ છે એમ માનીને શ્રીદેવાચાર્ય અને હેમચંદ્ર ખુશી થયા. ૬૯

પછી દેવસૂરિના રત્નપ્રભ નામના મુખ્ય શિષ્ય રાત પડતાં શુભ વેષમાં કુમુદ્યન્દના તણમાં ગયા, અને તેણે “તમે કાણુ છો?” એમ પૂછ્યું જોડે “હું દેવ છું” એમ જવાબ આપ્યો. “દેવ કાણુ?” “હું;” “હું કાણુ?” “તમે;” “તમે કાણુ?” “કુતરો;” “કુતરો કાણુ?” “તમે;” આ રીતે કાણુ, હું, તમે એ શબ્દોને એ (દિગંબર અને રત્નપ્રભ) બેના સવાલજવાબરૂપ કરતા ચઝડાળમાં ચડાવી પોતાને દેવરૂપ અને દિગંબરને કુતરારૂપ ઠરાવી જેમ આખ્યા હતા તેમ ગયા. આ રીતે તેણે ચક્રદોષ ઉત્પન્ન કરવાથી, ખેદરૂપ અંડાળનો પોતાને સ્પર્શ થતાં નીચેનું કાબ્ય કુમુદ્યન્દ્રે:—

(૨૯) અરે સ્વેતાંબરો, મોટા આડંબરવાળાં વચનો બોલીબોલીને બોળાં માણસોને સંસારરૂપી અતિ વિકટ અને ઉંડા ખાડામાં કેમ નાખો છો? પણ તમને જો તરવ શું છે એ જાણવાની લગીરે ઇચ્છા હોય તો ખરેખર કુમુદ્યન્દ્રના ચરણયુગલનું રાતદિવસ ધ્યાન કરો.

તે (સ્વેતાંબરો)ને યોગ્ય બનાવીને કોઈ સાથે શ્રી દેવસૂરિને મોકલ્યું.

પછી શ્રી દેવસૂરિના ચરણના સેવક (શિષ્ય) અને સુદ્ધિવૈભવમાં આજ્ઞાક્રમને હાંકી દીધે એવા પંડિત માણિક્યે:

(૩૦) અરે કાણુ સિંહની ડોક ઉપરની કેશવાળીને પગ અડાડે છે? અથવા કાણુ તીખી ધારવાળી બાલાની અણીથી પોતાની આંખ ખંજવાળવા ઇચ્છે છે? અથવા કાણુ મોટા સર્પરાજના માથા ઉપરનો મણિ લઈ પોતાની શોભા વધારવા તૈયાર થાય છે? અથવા (એના જેવુંજ) પૂજ્ય સ્વેતાંબર શાસનની આ નિન્દાનું કામ કાણુ કરે છે?

૬૯ અહીં એક હરેતપ્રતમા નીચેની મતલબનો ઉમેરો છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૦૭ ટિ.) વાહડનામના એક જૈન શુદ્ધસ્થે શ્રી દેવસૂરિને કશું કે “દિગંબરે ગાગિદ વગેરે રાજ્યના મંત્રી મહાળના પુરોહિતે પૈસા આપીને પોતાના પક્ષમાં લીધા છે. જો તમે આજ્ઞા આપો તો હું પણ એમ કરું” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—“જો વિદ્વાના પ્રસાદથી જય નહિ મળે તો આ ખટખટથી શું થવાનું?”

અને રત્નાકર પંડિતે :—

(૩૧) નગ્નો (દિગંબરો) સ્ત્રીઓની મુક્તિની ના પાડે છે, એ વાત તો ઉઘાડી છે. પછી નકામી કઈશ તર્કની રમત શા માટે કરવી ? તમારી આ પ્રવૃત્તિ અનર્થનું મુળ છે. ૭૦

આ પ્રમાણેના બે શ્લોકો મરકરી સાથે કુમુદચન્દ્ર તરફ મોકલી આપ્યા. હવે શ્રી અમણલલદેવીને કુમુદચન્દ્ર તરફ પક્ષપાત દતો તેથી તેઓ હમેશાં પોતાની પાસે આવેલા સમ્યોને, કુમુદચન્દ્રનો જય થાય એ માટે આગ્રહ કર્યા કરે છે એમ સાંભળીને, શ્રીદેવચન્દ્રે તેઓ (દિગંબરો) પાસે કહેવરાવ્યું કે વાદ વખતે દિગંબરો સ્ત્રીઓએ કરેલું પુણ્ય નકામું જાય છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે અને શ્વેતાંબરો સ્ત્રીઓએ કરેલું પુણ્ય સફળ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ ઉપરથી બ્યવહારથી બહિર્મુખ એવા દિગંબર તરફનો પક્ષપાત રાણીએ ઊઠાડી દીધો. હવે પોતા-પોતાનો મત પહેલેથી લખી આપવા માટે કુમુદચન્દ્ર પાલખીમાં બેસીને અને રત્નપ્રભ આલંકાર અક્ષપટલમાં ૭૧ ગયા. અને તેના અધિકારીઓ પાસે

(૩૨) કેવલપદને પામેલો આહાર નથી કરતો, વસ્ત્રોવાળાને નિર્વાણ નથી મળતું, સ્ત્રીઓને (કેવલ્યની) સિદ્ધિ નથી થતી એ કુમુદચન્દ્રનો મત છે.

એ રીતે કુમુદચન્દ્રે પોતાનો સિદ્ધાંત લખાવ્યો.

હવે શ્વેતાંબરોનો જવાબ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૩૩) કેવલપદને પામેલો પણ આહાર કરે, વસ્ત્રધારણ કરનારનો પણ મોક્ષ થાય, અને સ્ત્રીનો પણ મોક્ષ થાય; એવો દેવસુરિનો મત છે.

૭૦ શ. દી. રાસ્ટ્રીએ બતાવ્યું છે તેમ આ શ્લોકોમાંથી બીજો અર્થ એવો નીકળે છે કે-નાગા માણસો સ્ત્રીઓને રોકે-પોતાની પામેથી છુટી ન કરે-એનું કારણ ઉધાહું છે. આમા દિગંબરોનો ઉધાહો ઉપહાસ છે. અને અન્યકર્તાએ ‘ મરકરી સાથે ’ શબ્દોમાં સ્વમુખે એ કહ્યું છે.

૭૧ અક્ષપટલ-આ શબ્દ જૂના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં તથા હર્ષચરિત જેવા ગ્રંથોમાં મળે છે. હર્ષચરિતનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરનાર કોવેલ અને ચોમસે અક્ષ-પટલનો અર્થ લેખ—document કર્યો છે, પણ મોનીઅરવીલેઅન્ડે ‘ લેખોને રાખવાનું સ્થાન ’ depository of legal documents એવો અર્થ આપ્યો છે. રા. દી. રાસ્ટ્રી ‘ અદાલતની કચેરી ’ અર્થ કરે છે. અશ્વમેના કાલમાં પણ એ અર્થ છે. રાસ્ટ્રીનાં દફતરો archive અક્ષપટલિક કહેવાતાં એમ જુદાંદર ઉત્કૃષ્ટ લેખો ઉપરથી કહે છે. હુંકામા રાસ્ટ્ર તરફનાં લખાણો, -દા. ત. ડાનપત્રો, ભ્યાં લખાય અને સચવાય તે અક્ષપટલ અને તેની વ્યવસ્થા કરનાર અક્ષપટલિક રાસ્ટ્રના મત્રી

આ પ્રમાણે ભાષામાં (પક્ષ અને પ્રતિપક્ષના મતો) ઉત્તર લખાયા પછી વાદ માટે નક્કી થયેલા દિવસે અને સ્થળે શ્રી સિદ્ધરાજ તથા ૭૭૩ દર્શનો ભણનારા સભ્યો સભામાં આવ્યા પછી જેની આગળ જય ડંકા- (ડિંડિમ) વાગે છે, ઉપર શ્વેત છત્ર ધર્યું છે, પોતે પાલખીમાં બેઠા છે અને આગળ વાંમને છેડે પત્રો (જય પત્રો)નો દાબડો લટકે છે, એવા ઠાકથી કુમુદચન્દ્રવાદી સિદ્ધરાજની સભામાં આવ્યા અને રાજ્યે માનથી આપેલા મિદ્ધાસન ઉપર બેઠા. ત્યારે શ્રીદેવસુરિએ શ્રીહેમચન્દ્ર મુનિ સાથે સભાના એકજ સિદ્ધાસનને શોભાવ્યું. પછી જાતે મોટી ઉમ્મરના એવા કુમુદચન્દ્રવાદીએ હમણાંજ જેણે સૈયવ અવસ્થા પુરી કરી છે એવા શ્રી હેમચન્દ્રને “ તમે છાશ પીધી ? ” (પીત તક્ષ) એમ પૂછ્યું ત્યારે શ્રી હેમચન્દ્રે (પીત શબ્દનો અર્થ પીણું કરીને) “ ધડપણથી જેની શુદ્ધિ ચચળ થઈ ગઈ છે એવા એ ડોસા ! આવું ખોટું શું બોલો છો ! છાશ તો ઘોળી હોય છે, પીણી તો હળદર હોય. ” આ રીતે એનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી કુમુદચન્દ્રે “ તમારા બેમાં કેણુ વાદી છે ? ” એમ પૂછતાં, શ્રી દેવસુરિએ “ આ હેમચન્દ્ર તમારો પ્રતિવાદી છે ” એમ આ વાતનું નિરાકરણ થઈ જાય માટે જવાબ આપ્યો. એટલે કુમુદચન્દ્રે કહ્યું કે “ આ બાળક સાથે મારો વૃદ્ધનો વાદ કેમ થશે ? ” તેનું આ વચન સાંભળીને હેમચન્દ્રે કહ્યું કે “ હું જ મોટો છું અને તમે કેડ ઉપર દોરો અને કપડું-હંજોટી પણ નથી વીંટતા માટે બાળક છો. ” આ પ્રમાણેની તેઓની વિતરકાને રાજ્યે અટકાવી. એટલે નીચે પ્રમાણે પરસ્પર કરાર થયો કે—જે શ્વેતાંશરો દ્વારે તો તેઓએ દિગંજરપણું સ્વીકારવું, અને દિગંજરો દ્વારે તો તેઓએ દેશ છોડી દેવો. આ પ્રમાણે નિર્ણય થઈને કરાર થયા પછી સ્વદેશને દલકે લાગવાથી ખસીતા, દેશનો મહિમા વધે એવો પ્રયત્ન કરતા અને પોતાના કહેવાનો અનુવાદ કરીને પ્રતિવાદી લાભ લઈ જાય એમ ન થવા દેવા માગતા શ્રીદેવાચાર્યે કુમુદચન્દ્રને કહ્યું કે

મંદળમાં એક ગણપ્તો. ઐ. દી. એકા અક્ષપટલાધીશ એટલે આવક ખર્ચનો હિસાબ રાખનાર, એમ કહે છે. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૨ પૃ. ૪૦૬ દિ. ૩)

૭૭૩ છ દર્શનોનો અર્થ જાણવું ધર્મના ૭ અર્થના દર્શનો હોય તો (૧) ન્યાય (૨) વૈરોચિક (૩) સામ્ય (૪) યોગ (૫) પૂર્વ મીમાંસા (૬) અને ઉત્તરમીમાંસા એ પ્રમાણે ૭ ગણાય છે પણ જૈન સપ્રદાયમાં હરિમદ્રના વર્ણન સમુચ્ચયમાં આપેલ (૧) બૌદ્ધ, (૨) ન્યાય (૩) સામ્ય (૪) જૈન (૫) વૈરોચિક (૬) અને નૈમિત્તીય (પૂર્વ મીમાંસા) દોવાનો સંબંધ છે.

પ્રેલાં તમે તમારો પક્ષ માંડો. " ત્યારે કુમુદચન્દ્રે રાજને આશીર્વાદો નીચેનો શ્લોક કહ્યો :—

(૩૪) જે આકાશની મદત્તા આગળ સૂર્ય આગીઆના પ્રકાશ જેવો લાગે છે, ચંદ્ર કરોળીચ્છના ઘર ઉપર ધોળો કાઘ હોય એવો લાગે છે અને પર્વતો મસલાં જેવા જણાય છે, તે આકાશનું, આ પ્રમાણે નું વર્ણન કરતાં, હે રાજજી, તમારા યશનું સ્મરણ થયું, એટલે તો તે આકાશ ભરણ જેવું લાગવા માંડ્યું અને (એથી મોટી બીજી વસ્તુ ન દેખાવાથી) વાણી બંધ થઈ ગઈ.

આ શ્લોકમાં 'વાણી બંધ થઈ ગઈ' (વાચસ્તતો મુદ્રિતાઃ) એ અપશુકનના શબ્દો (દારવાથી વાણી બંધ થઈ જવાના ભાવિ સૂચક) પોતાને દાઢે પોતાને બાંધી લેવા જેવા લાગવાથી સભ્યોને આનંદ થયો. પછી દેવાચાર્યે રાજને નીચેનો આશીર્વાદ આપ્યો :—

(૩૫) જે જિનશાસન સ્ત્રીઓને નિર્વાણનું પદ આપી શકે છે, જે શ્વેતાંકરની વધતી જતી કીર્તિથી મનોહર લાગે છે, જેમાં નય માર્ગના સમ લંગી વિસ્તારની ખુબી ભરેલી છે અને જેમાં સામા પક્ષના ગર્વને છૂંતી લંનારા કેવળ શાનીને પણ આદાર કરવાનું કહ્યું છે; તે જિન-શાસન અને હે ચૌલુક્ય રાજ, (રાજ્ય પક્ષનો બીજો અર્થ)—જે રાજ્યમાં શત્રુઓને સુખનું ઠેકાણું નથી તથા શ્વેત વસ્ત્ર જેવી કીર્તિના દેસાવાથી જે મનોહર લાગે છે અને જેમાં દમશા શત્રુઓના ગર્વને છૂંતી લે એવા બળવાન ઠેકાણું નથી ? (માણસો તો છે જ પણ દાથીઓએ છે.) તે રાજ્ય લાંબો વખત જીવે. ૭૪

પછી વાઠી કુમુદચન્દ્રે કેવલ શાનીનો આદાર, સ્ત્રીઓને નિર્વાણ, અને (જિન સાધુઓએ) વસ્ત્રો ન પહેરવાં જોઈએ એ વધુ મુદ્દાઓ વાળો પોતાનો પક્ષ પારવાં જેવી (ધીમી ધીમી) અને વચ્ચે તુટતી વાણીમાં શરૂ કર્યો, એ જોઈને મધ્યોએ ખંદારથી વખાણ કર્યો તથા ઉત્સાહ આપ્યો. પણ અંદરથી તેની હાંસી કરી કુમુદચન્દ્રે થોડે સુધી પોતાનો પક્ષ માંડ્યા પછી હવે તમે બોલો એમ દેવાચાર્યને કહ્યું. અને તેણે પ્રલયકાળના પ્રચંડ વાયુના બળથી ફોલ પામેલા સમુદ્રના ઉછળતા તરંગો જેવી ગર્જના

૭૪ આ શ્લોકના શબ્દોના બે અર્થ કરીને તથા શબ્દોને તોડીને ઘમણા તરીકે ત્રીજી પક્ષિમા કેવલિનો અને કે બલિનો એ રીતે તથા સદાદન્તિનો અને સદા અદન્તિ નો એ રીતે બે અર્થ કરેલા છે.

કરતી વાણીમાં બૃહદ્દુતરાધ્યયન વૃત્તિના ચોરાશી વિકલ્પ જાળનો ઉપન્યાસ
 ન્યાં શરૂ કર્યો, ત્યાં તો સૂર્યનો પ્રકાશ દેવાવા માંડતાં જેમ પોયણી કર-
 માઈ જાય તેમ કરમાઈ ગયેલા અને સંજ્ઞામયી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું
 છે એવા કુમુદ્યન્દ્રે તેનાં વચ્ચનોનો અર્થ ન પકડી શકવાથી
 ફરી વાર એજ વસ્તુ કહેવા માટે માગણી કરી. સિદ્ધરાજના સમ્બોધે
 (એ માગણી કષુલ કરવાની) જે કે ના પાડી છતાં અસંખ્ય વિષયો
 ની લહરીઓથી તેને પ્રમાણ સમુદ્રમાં ફુગાડી દેવા માટે શ્રી દેવાચાર્યે
 આરંભ કર્યો પણ બોલતાં બોલતાં સોળમે દિવસે દેવાચાર્યનું ગળું એકા-
 એક રૂંધાઈ ગયું. ત્યારે કુરુકુલા દેવીની કૃપાથી જેને અપૂર્વ વરદાન મળેલ
 છે એવા શ્રી યશોભદ્ર સૂરિ વગેરે માંત્રિકાએ શ્રી દ્વિગ્જરના કામણથી
 શ્રી દેવસૂરિના ગળામાં બેઠેલો વાળનો દડો એક ક્ષણમાં ગળામાંથી
 પાડી નાખ્યો. આ વિચિત્ર વસ્તુ જોઈને ચતુર માણસોએ શ્રી યશોભદ્ર
 સૂરિનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં અને કુમુદ્યન્દ્રની નિંદા કરવા માંડી.
 પરિણામે યશોભદ્ર સૂરિ આનંદ પામ્યા અને કુમુદ્યન્દ્ર ખિન્ન થયા. પછી
 શ્રી દેવસૂરિના ઉપન્યાસમાં કોટાકોટિ શબ્દ બોલાતાં, કુમુદ્યન્દ્રે એ શબ્દની
 બ્યુત્પત્તિ પૂછી એટલે જેને આઠે વ્યાકરણો કંઠસ્થ છે એવાજ્ઞ કાકલ
 પંડિતે શાકટાયન વ્યાકરણમાં કહેલ ટાપરીપ સૂત્રથી સિદ્ધ થયેલા તરીકે
 કોટાકોટિ, કોટીકોટિ, અને કોટિકોટિ એ ત્રણ શબ્દોનો નિર્ણય કર્યો. પછી
 શરૂઆતમાં 'તેથી વાણી બંધ થઈ ગઈ' એ રીતે પોતેજ કહેલું હોવાથી,
 પોતાના જ અપશુકનીયાળ શબ્દના પ્રભાવથી એ વખતે જેનું મોઢું બંધ
 થઈ ગયું છે એવા કુમુદ્યન્દ્રે પોતે જ " શ્રી દેવાચાર્ય મને જીત્યો છે ", એમ
 કહ્યું અને શ્રી સિદ્ધરાજે દારેલાઓના ધોરણને અનુસરી તેને પાછલે બાર-
 લેથી બ્દાર કાઢ્યો. અને દારી જવાના બેઠની અમરથી વિસ્ફોટક રોગ
 થઈને તે મરણ પામ્યો.

૩૯ પછી દર્વથી જેનું મન પ્રકૃષ્ઠ થઈ ગયું છે એવા શ્રી સિદ્ધરાજે
 શ્રી દેવાચાર્યની મહત્તાને જાહેર રીતે માન આપવાની ઇચ્છા કરી અને

૭૫ કાકલ પંડિત બંધે કાયર્ય હતો, અને આચાર્ય દેવગન્ધે પોતાના
 વ્યાકરણને તેને અધ્યાપક નીમ્યો હતો. દરેક જ્ઞાન પંગમીએ એ પોતાના વિદ્યાર્થી-
 ઓની પરીક્ષા લેવાવતો; રાત્રી પરીક્ષામાં પાસ થનારને કંકભો આપતા; સિદ્ધહૈમ
 ને 'પૂર' બળી રહે તેને રાત્રી વરદશી ફૂલ, સ્વર્ણલંકાર, પાવણી અને હવ મળતાં
 એમ પ્રભાવક ચરિત્રમાં કહ્યું છે. (દે-સૂ. પ્ર. ૫. ૩૦૩)

જેના માયા ઉપર ચાર સ્વેત છત્રો ધરેલા છે, અનેક સેવકો જેને ચામર કરે છે, આગળ જોડી શખે પુંકાય છે, વળી ત્રાસા નગારાના અવાજથી તથા ઉત્તમ પ્રકારની તૂરીઓના અવાજથી જેમા આકાશનું પેટાળ તથા દિશાઓ ગાજી રહે છે એવી સ્વારી કાઢી અને રાત્રી પોતે શ્રી દેવસૂરિના હાથને ટેકા દબને તેની માથે ચાલ્યા આ હિત્તવર્મા ચાહડ નામના ઉપાસકે ત્રણ લાખ રૂપીઆ ખરચીને માગણીના સમૂહને સતોષ પમાડ્યો એ વખતે “ વાદીઓના ચક્રવર્તીના પગ પૂજો ” વગેરે વગેરે સ્તુતિવાગુ અત્યંત આનંદનો આધ ફેલાવનાર મગન જ્યા વારવાર મોવાય છે ત્યા ચાહડે પોતે જ કગવેલા મદિગમા શ્રી મદાવાગને નમસ્કાર કરાવીને શ્રી દેવાચાર્યને અપાશરમા પ્રવેશ કરાવ્યો. અને તેના પારિતોષિક તરીકે જે કે સૂરિની ઇચ્છા નહોતી તો પણ રાત્રીએ છાલા વગેરે બાર મામોનું તેમને દાન કર્યું આ પ્રમંથ વિશે તેની પ્રશંસામા નીચેના વચનો કહેવાય છે —

(૩૬) વસ્ત્ર પ્રતિષ્ઠાના આચાર્ય શ્રી દેવસૂરિને નમસ્કાર છે જૈન માર્ગમા “ કેમ સુખી છો ? ” એવા પ્રશ્નો (અને તેના જવાબો) માં જણાવે એની કૃપાનું ફલ દેખાય છે ૭૬

એ પ્રમાણે પ્રદ્યુમ્નાચાર્યે કહ્યું

(૩૭) સૂર્યના જેવા પ્રખર પ્રકાશવાળા દેવસૂરિએ જો કુમુદચંદ્રને ન જીત્યા હોત તો કોઇ પણ સ્વેતાબર કેડ ઉપર દપડું કેમ રાખી શકત ?

એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે કહ્યું.

(૩૮) દિગંબરોએ કીર્તિ રૂપી કયા મેળવીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા (નમ રહેવાની) ના ભગનું પાપ વહેણું હતું પણ એ કયાને હાડી નાખીને દેવસૂરિએ દિગંબરને પાછો નિર્ગમ્ય ૭૭ (નાગો) બનાવી દીધો છે

એ પ્રમાણે શ્રી ઉદયપ્રભદેવે કહ્યું

(૩૯) હજુ સુધી લેખશાળા (લખવાનું ઘર અને દેવોનું સ્થાન)

૭૬ શ્લોક ૩૬ માંના બીજા પદનો અર્થ કાર્તિક સદિગ્ધ છે તે હી શાસ્ત્રીએ તે જમ પણા સ્વેતકોના અર્થ નથી આપ્યા તેમ આ ૩૬ થી ૪૧ ના પણ નથી આપ્યા ટોનીએ દેવાચાર્યની તબીબન મારિ પ્રશ્નો પૂછતા એનો દેખાવ (દર્શન) જ નહોતો કે એની કૃપા કટી આપે છે એમ અર્થ કર્યો છે અને Corrigenda & Addendaમાં જેના વિચારો(દર્શન) તેની માનસિક સ્પષ્ટતા (Mental clearness) ને નહોતો બતાવે છે એમ સુધાર્યો છે

૭૭ આ નિર્ગમ્ય કે નિગ્મન્ય શબ્દ મૂળ તો મદાવીર પ્રશ્ન માટે વપરાતો શબ્દ છે અહિં તિરસ્કારમા વપરાયો છે.

ને ન છોડતા દેવોના ગુરૂ સાથે વાદ વિદ્વાવાળા આ દેવસૂરિની સમાનતા
મ થાય ?

એમ શ્રી મુનિદેવાચાર્યે કહ્યું.

૪૦ જેની પ્રતિભાની ગરમીથી નગ્ને (દિગ્ગમરે) કાર્તિયોગ રૂપી
કપડાને છોડી દીધું એટલે તેને, ચરમથી બાણે, સરસ્વતીએ પણ છોડી દીધો.
તે દેવસૂરિ તમારા આનંદ માટે આવ

(૪૧) દિગ્ગમરને છત્તવાથી જેણે બધા કેવલ જ્ઞાનીઓ માટે અન્ન
સત્રની તથા તેઓને ખાવાની છુટની સ્થાપના કરી, જેના યુક્તિવાળા
જવાબોથી સ્ત્રીઓના મોક્ષ માટે પગથીઆ બધાવા અને જે સ્વેતાંબર
માર્ગની પ્રતિજ્ઞાના ગુરૂ થયા તે શ્રી દેવસૂરિ પ્રભુ દેવોના ગુરૂથી પણ વધારે
અમૈય મહિમાવાળા છે.

આ છેલ્લા જે શ્લોકો શ્રી મેરુતુંગ સૂરિના છે.

આ રીતે દેવસૂરિ પ્રબંધ પુરો થયો. ૭૮

૭૮ દિગ્ગમર કુમુદચન્દ્ર સાથે શ્રી દેવસૂરિના વાદનો આ પ્રસંગ જેનોમા બહુ
લોકપ્રિય હતો એમ લાગે છે. કદાચ ગુજરાતમા દિગ્ગમરો ન રહેવાનું એક મુખ્ય
કારણ એ વાદ પણ દેવ પ્રભાવક ચરિતાતર્ગત દેવસૂરિ પ્રબંધમાં આ પ્રબંધ
છગલગ આ પ્રમાણે છે પણ આ બેય અન્યો કરતા નૂનાકાળમા વસાવેન્દ્રે આ પ્રસંગ
ઉપર જ મુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર નામનું નાટક લખ્યું છે. અને પ્રભાવક ચરિતમા તથા
પ્ર-ચિ. મા એ નાટકમાથી કેટલાક શ્લોકો ઉતારવામા આવ્યા છે (જુઓ મૂળની
ટિપ્પણીઓ) હતા નાટકના વર્ણનમા અને પ્ર-ચિ-ના વર્ણનમા કેટલોક ફેર છે.
દા ત પ્ર-ચિ-મા દેમચંદ્ર દેવસૂરિ સાથે હતા એમ કહ્યું છે, નાટકમા નથી
કહ્યું ઉપર નેવાહડનો ઉલ્લેખ પ્ર-ચિ-કરે છે તે ચાહડ તથા દેવસૂરિના સિધ્ધ
પ. માલિક્ય એ બેય નામો મુ-ક નાટકમા મળે છે પણ સાધારણ રીતે પ્ર. ચિ.
કરેલા પ્ર ચ. નાટકને વધારે અનુસરે છે

આ વાદ ય. ૧૧૮૧ મા થયો એમ પ્રભાવક નરિત (શ્લોક ૧૯૩) મા કહ્યું
છે, એ લેતા પ્ર-ચિ. મા દેમચંદ્ર એ વખતે ‘ ડિગિદ્ બ્યત્રિકાન્નસેશવ ’ હતા
એમ ને કહ્યું છે તે બરાબર નથી લાગતું, કારણ કે પ્ર ચ. પ્રમાણે દેમચન્દ્ર ય.
૧૧૪૫ મા જન્મ્યા દોહને વાદ વખતે ૨૬ વર્ષના હતા. આ દેવસૂરિની જન્મદિની
સામે પ્ર-ચ-મા નીચે પ્રમણે આપી છે. જન્મ સ. ૧૧૪૩, દીશા ૧૧૫૨, સૂરિપદ
૧૧૭૪ અને મરણ સં. ૧૨૨૬ (જુઓ શ્લોક. ૨૮૪, ૨૮૬) તથાગચ્છનીપદાવ
લીમા પણ આ જ સાચો આપી છે, (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો
ભાગ પૃ. ૭૧૪)

૪૦ શ્રી પાટણનો રહેવાસી અને જેનો વંશ હિંચિન્ન થઇ ગયો છે એવો આઠઠ નામનો વાણીઆનો દીકરો કંસારા (કંસારાની ધાતુનું 'કામ કરનાર) ની દુકાને વાસણ ધસવાનું કામ કરી પાંચ વિધોપકૃત મેળવી પોતાનું રોજનું ગુજરાન કરતો હતો, પણ એમ વખત થી હેમચરિના ચરણમાં પરિક્રમણ કરવા જતો હતો. એ સ્વભાવે ચતુર હતો અને રત્ન પરીક્ષાને લગતા અગત્ય મત, ખૌદ મત^{૮૦} વગેરે ગ્રન્થો લખ્યો હતો તથા રત્ન પરીક્ષક ઝવેરીઓ પાસે રહીને પોતે પણ રત્નની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ થઇ ગયો હતો. એક વખત આ વાણીઆએ શ્રી હેમચન્દ્ર પાસે પરિગ્રહના નિયમો^{૮૧} લેવાની ઇચ્છા કરી અને પોતાની પાસે ધન ન હોવાથી બહુ થોડું ધન પોતાની પાસે રાખવાનો નિયમ લેવા તૈયાર થયો. ત્યાં સામુદ્રિક જાણનાર શ્રી હેમાચાર્યે આગળ જતાં તેનું સહકામ્ય ઉધડીને તેને વૈભવ મળવાનો છે એમ જાણીને તેની પાસે ત્રણ લાખ દ્રમ્મના પરિગ્રહનો નિયમ લેવરાખ્યો. આવો નિયમ લેવરાવનાર શ્રી હેમાચાર્ય સાથે સંતુષ્ટ થઇને સંબંધ રાખતો તે એક વખત કોઇ ગામ જવા નીકળ્યો, ત્યાં રસ્તામાં એક બકરીઓના ટોળાને જતું જોયું. આ ટોળામાંની એક બકરીની ડાઠમાં એક પથરાનો કટકો બાંધેલો હતો. પણ જાતે રત્ન પરીક્ષક હોવાથી એ પથરો રત્નની જાતનો છે એમ જોઇને તેના લોભથી તે બકરીને તેની કિંમત આપી તેણે ખરીદી લીધી. પછી મથુકાર (રત્નો ધરીને તેજસ્વી બનાવનાર) પાસે તેણે તે રત્નને ધમાવી સિદ્ધરાજનો મુકુટ બનાવવાના કાનમાં એક લાખ દ્રમ્મ લઇને રાત્રને વેચી નાખ્યું. પછી આ મૂળ ધનથી તેણે વેપાર કરવા માંડ્યો, તેમાં એક વખત મજાકની ગુણો બદારથી આવેલી તેણે ખરીદ કરી અને પછી

આ દેવસૂરિ મુનિચન્દ્રના શિષ્ય હતા, તેમણે સ. ૧૨૦૪ આ દ્વિધીમા ચૈત્ય બધાંજી અને આરાસણમાં નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમણે સ્વાદ્વાદ રત્નાકર નામનો પ્રમાણ ગ્રંથ રચ્યો જેમાંથી ચતુર્વિંશતિ સૂરિ સાખા જન્મ પામી. એમ પટ્ટાવલીમાં કહેલું છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ ખીજે ભાગ. પૃ. ૭૧૪) આ દેવસૂરિએ આ વાદ દેહા સપાદ લક્ષના અણેરાજની સજ્જામાં દિનજર ગુણ ચન્દ્રને હરાવેલો એમ મુ. કુ. નાટકમાં કહ્યું છે.

૭૯ વિદોપક કે ત્રિવિધ એ એક જાતના હલકા રીંકાનું નામ છે.

૮૦ રત્ન પરીક્ષાને લગતા ગ્રન્થોના આ નામો છે. એમ. શીનેટ ખૌદસદ રત્ન પરીક્ષા, અગસ્તિમત અને અગસ્તીયમત રત્ન પરીક્ષા એ ગ્રંથો હતાં છે.

૮૧ જૈનોમાં ચૂદરથે લેવાના એ નિયમો છે તેમાં આ પરિગ્રહ નિયમ પણ છે.

વેચવા ટાણે જોયું તો વહાણવટીઓએ ચાંચીઆઓની બીકથી તે ગુણોમાં સંતાડી રાખેલ સોનાના લાટાટર જોયા, એટલે બધી ગુણોમાંથી તે લાટા કાઢી લીધા. આ પછી તે પાટણ શહેરનો મુખ્ય, સિદ્ધરાજનો માન્ય અને જિનરાસનનો પ્રભાવક આવક ગણાવા લાગ્યો. અને તેણે દર વર્ષે જેમ આવે તેમ જૈન મુનિઓને અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે આપવા માંડ્યું તથા તેણે ગુપ્ત રીતે નવાં ધર્મસ્થાનો કરાવ્યાં અને સ્વદેશમાં જીર્ણુ થઇ ગયેલાં ધર્મ સ્થાનો તો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, પણ તેમાં (પોતાની) પ્રશસ્તિ ન મુકારી.

(૪૨) વેલીથી વીંટાયેલા ઝાડ પેઠે તથા માટીથી ઢંકાયેલાં બીજ પેઠે ગુપ્ત રીતે કરેલું પુણ્ય કાર્ય ધણે ભાગે સંકડો સાખામાં છુદ્ધ પામે છે.

આ પ્રમાણે સાહુ આણંડ પ્રજ્ઞાંધ પુરેા થયો. ૮૩

૪૧ એક વખત સંસાર માગરને તરવાની ઇચ્છાથી શ્રી સિદ્ધરાજે સર્વ દેશના સર્વ દર્શનોના માણસોને દેવતત્ત્વ, ધર્મતત્ત્વ અને પાત્રતત્ત્વ જાણવા માટે જીર્ણુ જીર્ણુ પૂછી જોયું તો દરેકે પોતાના મતની સ્તુતિ કરી અને પારકાના મતની નિન્દા કરી. આથી રાજાનું મન ચંકાને ચક્રોળે ચડ્યું અને તેણે હેમાચાર્યને બોલાવી પોતાની ગુંચ પૂછી. પણ હેમાચાર્યે ચૌદ વિદ્યા ૮૪ સ્થાનોનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરીને નીચેનો પૌરાણિક નિર્ણય કહેવા માંડ્યો-પૂર્વે એક વેપારીએ પહેલાં પરણેલી પોતાની સ્ત્રીને તજી દઇને બધું પોતાની રાખેલીને આપી દીધું. આથી પહેલાં પરણેલી સ્ત્રી હમેશા પતિને વશ કરવાનું કામજી જાણકારોને પુછ્યા કરતી. એક વખત કોઈ ગૌડ (બંગાળ) દેશના માણસે “ તારા વરને તું દોરડાંથી બાંધીને દોરે એવો કરી દઉં ” એમ કહીને કાંઇક અચિન્ત્ય શક્તિવાળું ઔષધ લઇ આવ્યો ‘ આ આવમાં આપી દીજો ’ એમ કહીને ચાલ્યો ગયો. અમુક દિવસ પછી ક્ષયતિથિને દિવસે તે બાઇએ

૮૨ મૂળમાં કમ્પિઝા. સખદ છે તેનો કોષમાં ચમચા અર્થ કર્યો છે. પણ શ. દી. શાસ્ત્રીએ કાળી-લાંબી લાકડીઓ-એવો અર્થ કર્યો છે.

૮૩ અતુલિંશતિ પ્રજ્ઞાંધમા આશંક પ્રજ્ઞાંધ વધારે વિસ્તારવાનો છે. આ આશંક કાવ્યક કિં ચાલકાવરતાં જપ્તો મુખી ક્ષણે દ્રવ્યે ચાલકિંશતિ પ્રજ્ઞાંધમાં કળુ છે.

૮૪ બ્રાહ્મણ સાદિત્યમાં તો ચૌદ વિદ્યા નીચે પ્રમાણે ગણાતી છે, (૧) પુરાણ (૨) ન્યાય, (૩) મિત્રાસા, (૪) ધર્મશાસ્ત્ર, (૫ થી ૧૦) છ વેદાંગો અને (૧૧ થી ૧૪) ચાર વેદો. જૈનો વારંવાર ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે તે આજ કાળ બીજાં ૧૧ બૌદ્ધો અઢાર વિદ્યાસ્થાનો કહે છે. પ્રજ્ઞાંધમાં ૧૪ અને તેમાં ચાર ઉપવેદો ઉમેરીને

તે પ્રમાણે કર્યું, તો તેનો વર સાક્ષાત્ બળદ યજ્ઞ ગયો. દેવે તે બાઈ આનું વાળજી શું કર્યું એ તો જાણતી નહોતી, એટલે બધા લોકોની નિન્દા સહન કરતી. પોતાનાં ખોટાં કામનો શોક કરતી, એક દિવસ બપોરને વખતે સૂર્યના પ્રખર તાપમાં તડકો વેડીને પણ લીલાં ખડવાળા જમીનમાં પોતાના બળદેપી પતિને ચરાવતો હતો અને એકાદ ઝાડનાં મૂળ પાસે બેઠો બેઠો થાકે ખાતી તે રોતો હતો; ત્યાં આકાશમાં ચતી વાતચીત તેણે સાંભળી. એ વખતે (આકાશમાં જતા) વિમાનમાં બેઠેલા ચંકરને પાર્વતીએ આ બાઈના દુઃખનું કારણ પૂછ્યું; એટલે જે બન્યું હતું તે કહી બતાવી, તે ઝાડની છાયામાં જ તે બળદને પાછું પુરવપણું આપે એવું ઔપધ છે એમ પાર્વતીના આગ્રહથી કહી, ચંકર અંતર્ધ્યાન યજ્ઞ ગયા. પછી તે બાઈએ તે ઝાડની છાયાને ફરતી લોટી દોરી લીધી અને તેની અંદર આવેલી વનરપતિ માત્રના અંકુરો કાપી કાપીને બળદના મોઢામાં આપવા માંડ્યા, આ રીતે તેને ન ઝોળખાયેલા પણ બળદના મોઢામાં પડેલા ઔપધાં કુરથી તે બળદ મનુષ્યરૂપ પામ્યો. જેમ તે ઔપધે તેનું સ્વરૂપ ન ઝોળખાયેલું હોવા છતાં ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. તેમ કળિયુગમાં મોદથી પાત્રજ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે માટે સર્વ દર્શનો (ધર્મો)નું બક્ષિતથી કરેલું આરાધન અજાણતાં પણ મુક્તિ આપનાર થાય છે. એમ મારો નિર્ણય છે. આ પ્રમાણે હેમચન્દ્રે સર્વ દર્શનના સન્માન માટે મત આપ્યો એટલે શ્રી સિદ્ધરાજે સર્વ ધર્મોની આરાધના કરવા માંડી.

આ પ્રમાણે સર્વદર્શન માન્યતા પ્રબંધ પુરો થયો. *

૪૨ વર્ણી એકવાર રાતને વખતે રાજા કલ્પમેરૂ મંદિરમાં નાટક જોતા હતા, ત્યાં કેઈ ચણા વેચનાર સાધારણ વાણીઓ રાજાના ખભા ઉપર હાથ મુકીને^{૮૫} બેઠો. (૩ ઉભો), એની આ રમતીઆળ એણથી જેના મનમાં આશ્ચર્ય થયું છે એવા રાજાએ વારંવાર તેણે આપેલાં કપુર વાળાં પાનનાં બીડાં પ્રસન્ન થઈને સ્વીકાર્યાં. અને નાટકમાંથી છુટતી વખતે, સેવકો મારફત એ વાણીઆનું ઘર વગેરે જરાજર જાણી લીધું, પછી મહેલમાં બાવીને મુર્છ ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં રાજાએ પ્રાતઃકાળના

^{૮૫}આ પ્રબંધ જ્યોતિર્દસારિના કુન્દ-મા (સ-૨ શ્લો. ૨૮૦) તથા નિન્દા, અણિના કુન્દ પ્ર. (૫. ૧૩) મા છે.

^{૮૫} આ નાટક જોનારાઓની બેઠકો કેવી રીતે હશે તેનું કાંઈ વર્ણન મળતું નથી પણ મને તે સામાન્ય માણસ રાજાના ખભા ઉપર હાથ મુકી રાકે છે, એ ઉપરથી રાજા ગ્રુપ વેપમાં નાટક જોવા ગયા હશે એમ લાગે છે.

કામથી પરવારી, આમ દરબારમાં સલા મંડપમાં બેસીને તે ચણા વેચનાર દુકાનદારને બોલાવી કહ્યું કે “ રાતે મારા ખભા ઉપર તમે મુકેલા દાયથી આ મારી ડોક દુઃખે છે. ” આ સાંભળી એજ વખતે તેના જવાબ સૂઝી આવવાથી તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ, જો આપના ખભાને સમુદ્ર સુધી લખાયેલી પૃથ્વીનો બાર પણ પીડા નથી કરી શકતો તો પછી તૃણ જેવો, હાટડી માંડી જીવતો અને નિર્જીવ જેવો હું તેના તે બાર આપના ખભાને શું લાગે ? ” આ તેના ઔચિત્યવાળા હાજર જવાબથી રાજાએ ખુશી થઈને તેને ધનામ આપ્યું. ૮૬

ચણા વેચનાર વાણીઓનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૩ વળી એક વખત રાજાએ કર્ણમેરૂ મંદિરમાંથી નાટક જોઈને પાછા વળતાં, કોઈક વાણીઆના મહેલમાં ધણા દીવાઓ જોઈને “ આ શું છે ? ” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે (માણસે ?) લાખ સૂચક દીવા છે એમ જવાબ આપ્યો. અને એ ધન્ય છે એમ કહ્યું. પછી રાત વીતી જતાં પોતાના મહેલમાં બેસી રાજાએ પોતાને ધન્ય માનનાર તે વેપારીને બોલાવીને કહ્યું કે આટલા બધા દીવાઓ બાળવાથી તમારે હમેશાં બધું સળગાવવાની તકલીફ રહે છે; તે તમારી પાસે કેટલા લાખ છે ? ત્યારે તેણે પોતાની પાસે ચોરાશી લાખ હોવાનું કહ્યું. તેના ઉપરની અનુકંપાથી જેનું મન કંપી રહ્યું છે એવા રાજાએ તેને ઘેર પોતાના કાચમાંથી સોળ લાખ મોકલી આપ્યા. અને આ રીતે તેના મહેલ ઉપર કોટિધ્વજ ચડાવરાળો.

આ રીતે પાંડરા લક્ષ પ્રબંધ પુરો થયો. ૮૭

૪૪ એક વખત રાજાએ વાળાક દેશમાં ડુંગરાળ પ્રદેશમાં સિંદપુર નામનું બ્રાહ્મણોનું અગ્રહાર (બ્રાહ્મણોનું જ ગામ) સ્થાપ્યું. અને તેની હકુમતમાં ૧૦૬ ગામ રાખ્યાં. પછી એક વખત સિંદના અવાજેથી બ્હી ગયેલા બ્રાહ્મણોએ દેશની વચ્ચે કયાંક રહેવાનું આપવાની સિદ્ધરાજને

૮૬ આ પ્રબંધની મૂળ વાક્ય રચના જરા અરુચિત છે; પાનના બીડા રાખતાં આપેલાં વાણીઆએ ખાધા કે વાણીઆએ આપેલા રાખએ ખાધા ? રા. દી. શાસ્ત્રીએ તો તે વાણીઆએ નાટકમાં ધણો બાર વપાડીને રાખને ખુશી કર્યો વગેરે વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે.

૮૭ જિનમંડનમણિના કુ. પ્રબંધ (પૃ. ૧૬) માં પણ આ પ્રબંધ મળે છે. આ વાત જરા વિચિત્ર છે, પણ પાટણમાં તે કાળે એક જૂદરમ જેટલા લાખને ધણી દોષ તેટલા દીવા તે બાળે અને કોટિપતિ મળ ચડાવે એવો દિવાળ દોવાનું એમાં સૂચન છે.

વિનતિ કરી. એટલે તેણે સામરમતીને કહી આવેલું આશાબિલી ગામ તેઓને આપ્યું. અને સિદ્ધપુરથી ધાન્ય લઇને જતાં આવતા આવવાનો કામ માફ કર્યો ૮૮

૪૫ એક વખત સિદ્ધરાજે માળવે જતાં વારાહી ગામના પાંદરામાં ઉતારો કરીને, તે ગામના પટેલીઆઓને બોલાવ્યા અને તેઓની ચતુરાઈની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાની મુખ્ય પાવખી યાપણ તરીકે તેઓને મેળી, પાછી રાખ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા એટલે તે મધ્ય પટેલીઆઓએ ભોગ મળી તે પાલખીના બધા ભાગો છુટા કરી જેમ ઠીક પડ્યું તેમ સૌએ પોત પોતાને ઘેર રાખી દીધા. ન્યારે રાખ પાછો આવ્યો અને તે યાપણ તેઓ પાસે પાછી માગી ત્યારે તેઓ જુદા જુદા કટકાઓ લઈ આવ્યા, એ જોઈને રાખને આશ્ચર્ય થયું અને "આનો શ અર્થ ?" એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેઓએ જવાબમાં વિનતિ કરી કે "મહારાજ ! અમારામાંથી કોઈ એક તો આ વસ્તુ સાચી શકે એવો શક્તિવાળો નથી અને કદાચ ધાડપાડુઓ વગેરેથી કાંઈ નુકસાન થાય તો મહારાજને કોણ જવાબ આપે ? આમ વિચાર કરીને અમે આ રસ્તો લીધો છે." આ સાંભળી આશ્ચર્ય સાથે મનમાં દસતા રાખએ તેઓને ક્યૂ (કે ક્યૂ) ૮૯ નું નિર્દેશ આપ્યું

આ પ્રમાણે વારાહીય ક્યૂ પ્રબંધ પુરો થયો.

૮૮ આ સિદ્ધપુર તે તો હાલનું સિદ્ધરાજ છે. એ સિદ્ધરાજે વસાવ્યું તથા ત્યાં બ્રાહ્મણોને ગામો આપ્યા એટલી વાત દ્વાપત્ય (૧૫ યો, ૬૫-૮) માં પણ છે. તે કે દત્તકયા મૂળરાજે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોને સીદ્ધરાજ આપ્યું એમ છે. (જુઓ રાસમાળા પૃ. ૬૧)

એ ગામને અથદ્વાર કહે છે એ હવેથી તો એ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું જણાય છે. પણ તચ્છદાને પડતરચત્ર પ્રાપ્ત : એ મૂળના રાજાને કાર્મસ સાદેએ એકસો ગામ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યા (એમની પાસેની હરત પ્રતમાં પડતર રાજા નહિ હોય) એવો અર્થ કર્યો છે ટોનીએ એ દાનના લેખમાં ૧૦૬ ગામ તમા એમ અર્થ કર્યો છે., રા. દી. શાસ્ત્રીએ પણ એને મળતો અર્થ કર્યો છે. વાલ્મીકિ દેશમાં સિદ્ધપુર વસાવ્યું એમ મૂળનો રૂપક અર્થ છે પણ રાસમાળામાં વાલ્મીકિ દેશ તથા ભાલમા રો ગામ આપ્યા એમ વાક્ય છે.

આશાબિલી તે ક્યૂ ગામ ? રાસમાળામાં આશાવલી લખ્યું છે. સામરમતીને વિનારે જ આશાપત્રીથી નુકું કોઈ આશાબિલી હશે ? કે આશાપત્રી જ પાક જોઈએ ?

૮૯ કાર્મસ સાદેએ ક્યૂપાક પસંદ કર્યો છે અને તેનો અર્થ-સોના-મૂર્ખા એવો અર્થ કર્યો છે. આ દી શાસ્ત્રી પણ એના અર્થ કરે છે. બીજું મૂળમાં યાપખની વસ્તુનું નામ સેજવાલી છે તે શું ? પાવખી કે રાસમાળામાં કહ્યું છે તેમ ૨૫ ? ટોની તો latter અર્થ કરે છે.

૪૬ એક વખત શ્રી જ્યોતિર્દેવ માળવા જીતીને પાછા આવતા હતા ત્યારે ઉંઝા ગામ આગળ લરકરનો પડાવ નાખ્યો. એટલે તે ગામના લોકોએ મોસાળીયાં ૯૦ બનીને મુખ્યત્વે દુધવાળા જોરાકથી તથા બીજા યોગ્ય ચીજ વસ્તુઓ પુરી પાડીને રાજાને સંતુષ્ટ કર્યો. પછી રાતે સિદ્ધરાજ ગુપ્ત વેપમાં તેઓનાં સુખ દુઃખ જાણવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યો અને કોઇક ગામડીઆને ધેર ગયો. જાતે ગાય દોહવામાં રોકાયેલ હોવા છતાં તે ગામડીઆએ ‘તું કોણ છો ?’ એમ પૂછ્યું, ત્યારે રાજાએ “હું મહારાષ્ટ્ર દેશનો રહેવાસી સોમેશ્વરનો (યાત્રાળુ) કાપડી-આવો છું” એમ જવાબ આપ્યો. એટલે તેણે મહારાષ્ટ્ર દેશના તથા ત્યાંના મહારાજના ગુણદોષ સંબંધી પૂછ્યું. ત્યારે રાજાએ ત્યાંના રાજામાં ૯૬ ગુણો છે એમ પ્રશંસા કરી, તેની સરખામણીમાં ગૂર્જર દેશના રાજાના ગુણદોષ પૂછ્યા. એટલે ગામડીઆએ સિદ્ધરાજની પ્રજાને પાળવાની કુશીલ્યારી, સેવકો ઉપર અસામાન્ય વત્સલતા, વગેરે ગુણો કહેવા માંડ્યા, પછી બાવાએ રાજાના બનાવટી દોષો ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યા, ત્યારે ગામડીઆએ “અમારાં મેંદ લાગ્યથી રાજાને દીકરો નથી એ એકજ તેનો દોષ છે.” એ પ્રમાણે નિષ્કપટ બાવથી આંખમાં આંસુ સાથે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે રાજાને સંતોષ થયો. પછી બીજે દિવસે સવારે બધા મળીને રાજાનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી રાજમહેલમાં ગયા અને રાજાને પ્રણામ કરીને રાજાના પોતાના અતિશય સુંદર પલ્લવ ઉપર જ બેસી ગયા. આવનારને આસનો આપનારા રાજા સેવકોએ જુદાં આસનો આપ્યાં પણ એ ગામડાના લોકો તો હાથ ફેરવીને રાજાના પલ્લવની કુમાય જોતાં જોતાં “અમે તો અહીંજ ઠીક બેઠા છીએ” એમ કહીને બેઠા રહ્યા, અને રાજાએ ધીમું ધીમું હસ્યા કર્યું.

આ પ્રમાણે ઉંઝા ગામના ગામડીઆઓનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૭ હવે ગ્રામ જાતનો માંગૂ નામનો એક ક્ષત્રિય શ્રી સિદ્ધરાજની સેવા માટે એની સભામાં જાય ત્યારે રાજા બે પરાધ (કોચ) જમીનમાં નાખીને (તે ઉપર) બેસે અને ઉભો થાય ત્યારે બેય ઉપાડી લીએ, એને જમવામાં એક કુડલો ઘી ભોંધએ અને ઘી ચોટેલ દાદીને ધોવા છતાં તેમાં સોજમો લાગ ધી બરાધ રહેતું. એક વખત તેની તબીબત ઠીક ન હોવાથી પચ્ચમાં પાંચ માનક (લગભગ ચાર રતલ) જેટલી યવાણુ (ચોખ્ખા

૯૦ મૂળમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રમાણુલ: એમ સંબોધ છે આ મોસાળીયાનો દાવો ક્યાંથી આવ્યો, એ માટે રાસમાળા પૃ. ૨૨૭ માં એમ લખ્યું છે કે મમલુસ્તરેવીનું લખ થયું તે પહેલાં તેને લખના મુખી દિમાળાના ધરમા રક્ષણ મળ્યું હતું, એવી દંત-કથા ૯૦ મુખી ત્યાં ગાયે છે.

વગેરેની પાતળી બનાવટ) પી તથા પછી વૈદે કપડા આપ્યો કે વચ્ચે-અર્ધ આધા પછી-પાણી કેમ ન પીધું ? કારણ કે:—

(૪૩) સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય ત્યારે સો ઘડા પાણી પણ પીવાય; પણ સૂર્ય ઉગ્યા પછી મીઠેલું એક દીપું પાણી એક ઘડા જરાજર થાય છે. રાતની છેલ્લી ચાર ઘડીઓમાં, સૂર્ય ઉગે નહિ ત્યાં સુધીમાં, જે પાણી પીવામાં આવે તે વજોદક કે અમૃતોદક કહેવાય છે. પણ સૂર્યોદય થવા પછી અન્ન આધા શિવાય જે પાણી પીવામાં આવે તો એને ઝેર સમજવું. એ પાણીનું એક દીપું સો ઘડા જરાજર થાય છે. વગી ભોજનની વચ્ચે જે પાણી પીવાય, તે અમૃત જેવું સમજવું અને ભોજન પછી તરત જે પાણી પીવામાં આવે તો એ છત્ર કે છત્રોદક^{૬૧} કહેવાય છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ પહેલાં ખાધું હતું એ અર્ધો આદાર થયો એમ ગણીને હવે પાણી પીને પાછો અર્ધો આદાર કરું ? ” પણ તેને એમ કરવા જતાં તે વૈદેજ રોક્યો. એક વખત રામજે કાંઈ હાથીઆર પાસે ન રાખવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે વિનંતિ કરી કે “ જે વખતે જે મળે તે માઈ હાથીઆર.” પછી એક વખત તે નહાતો હતો ત્યાં તેના ઉપર આવતે હાથી ચલાય્યો, એ જોઈને પાસે ઉભેલા કુતરાને ઉપાડી હાથીની મુંઠ ઉપર માર્યો અને પછી ગર્મસ્થાનમાં જેને વાગ્યું છે એવા હાથીનાં પૂછડાને પકડીને એવું ખેંચ્યું કે તેના અસાધારણ બળથી હાથીની નસો અંદરથી ઘુટી મઠ અને આવતને ઉતારી લીધા કે હાથી જમીન ઉપર પડીને મરી ગયો. એટલે એકી આવતાં^{૬૨} ગુજરાતનો રાજ ભાગી ગયો ત્યારે એટલેને યુદ્ધમાં યથેચ્છ કપતાં કપતાં પાટણમાં જે ડેકાણે આ માંગૂ સ્વર્ગમાં ગયો તે જગ્યા માંગુ સ્થંડિલ-ધાનક નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે માંગૂ બાલા પ્રબંધ પૂરેા થયો.

૪૮ એક વખત એટલે (રામ)ના પ્રધાનો-મુખ્ય દુતો-આઆ ત્યારે મિદરાજે મધ્ય દેશમાંથી આવેલા વેપ લેનારાઓ (જાડિ)ને બોલાવી ગુપ્ત રીતે કાંઈક કહીને તેઓને રંગ આપી. પછી જીજે દિવસે સાંજે પ્રલ-પકાજ આવવાનો હોય એવો અત્યંત વાયુ પુકવા લાગ્યો, ત્યારે રાજ ધં-દ્રની સલા જેવી સલામાં ખેસીને જુએ છે તો અંતરિક્ષમાંથી ઉતરતા, માથે મુકેલી સોનાની બે

૬૧ છત્રોદક રાઈદ આયુર્વેદિક સાહિત્યમા માત્ર વાચવામાં આવ્યો નથી પણ અન્નને ઢાંડી દેનાર એટલે જરાજર પાક ન થવા દેનાર એવો અર્થ કદાચ હશે.

૬૨ એટલે એકી આવતાં પાટણમાંથી ભાગી ગયો એ કયો રાજ ? અને ક્યારે એ બનાવ બન્યો હશે ?

ઈટાથી સોનેરી શોભા ધારણ કરતા બે રાક્ષસોને જોઈને સલાતો લયથી લમિત થઈ ગઈ પછી તે રાક્ષસોએ સોનાની ઈટાની બેટ રાજના પગ રાખવાની પાટ ઉપર મુકી અને જમીન ઉપર આજોડીને પ્રણામ કર્યા પછી વિનંતિ કરી કે, “આજે દેવપૂજા વખતે લંકા શહેરમાં મહારાજાધિરાજ વિભીષણે પોતાને માઠી ઉપર બેસારનાર રઘુકુલતિલક રામચંદ્રના અનેક સુંદર ગુણોનું સ્મરણ કરતા જ્ઞાનમય-દિવ્યદષ્ટિથી જોયું તો હાલમાં ચાલુક્ય કુળના ભૂપણરૂપ શ્રીસિદ્ધરાજરૂપે પોતાના ધણી (રામચંદ્રજી) એ અવતાર લીધો છે, એમ જોઈને ‘ઉત્કંઠાથી જેનું મન ભરાઈ ગયું છે એવો હું મહારાજને પ્રણામ કરવા આવું ? કે મહારાજ અહીં આવવાની મારા ઉપર કૃપા કરશે ?’ એવી વિનંતિ સાથે અમને બેને મોકલ્યા છે. માટે હવે આપનો નિર્ણય આપને મોકલ્યો જ સંભળાવો.” એ બે રાક્ષસોએ આ રીતે કહેતાં રાજાએ મનમાં થોડો વિચાર કરીને તે બેને નીચે પ્રમાણે સંદેશો આપ્યો કે “અમે જ પ્રકૃષ્ઠ ઉત્કંઠાની લહેરથી પ્રેરાઈને અનુકૂળ વખતે વિભીષણને મળવાને આવશું” એમ કહીને પોતાના ગળાને શોભાવતા એકાવલી દારને સામી બેટ તરીકે આપ્યો. પછી “મને અને આને પણ મહારાજ સેવકાને મોકલતો વખતે ન ભુલી જવા” એ પ્રમાણે વિશેષ વિનંતિ કરીને તે બેય રાક્ષસો અંતરિક્ષમાર્ગે દેખાતા બધ થઈ ગયા. એજ વખતે રાજાની પાસે બોલાવવામાં આવેલા તે સ્નેહ રાજના પ્રધાન પુરૂષો લયથી લમિત થઈને પોતાના બળનું અભિમાન છોડી દઈને લક્ષ્મીથી દીપી ઉડતા વચ્ચે બોલવા લાગ્યા અને શ્રીસિદ્ધરાજ તેઓના રાજ માટે યોગ્ય બેટ આપીને તેઓને વિદાય કર્યા.

આ પ્રમાણે સ્નેહાગમનિષેધ પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૯ હવે એક વખતે કાલાપુર શહેરના રાજાની સલામાં બન્દી-જનોએ શ્રીસિદ્ધરાજની કીર્તિની વાતો કરી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ કહ્યું કે “જો સિદ્ધરાજ અમને પણ કાંઈક પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બતાવે તો તેને સાચો (ચમત્કાર કરી શકે એવો) માનીએ, આમ કહીને તે રાજાએ તે બન્દીજનોને પાછા પાડ્યા. અને તેઓએ આ પ્રસંગનું સિદ્ધરાજ પાસે વર્ણન કર્યું. પછી રાજાએ સલા સામું જોવા માંડ્યું એટલે તેનું મન

૬૩ મૂળમાં અગામિન્તર એમ શબ્દો ૩ એનો અર્થ આ પછી એમ થાય પણ મૂળ લેખકે હાલ અચાતર પ્રબંધ લખતા કાલાપુરમનું જરાય ધ્યાન રાખ્યું હોય એમ દેખાતું નથી એટલે જાણાવરમા એક વખત શબ્દો વાપર્યા છે.

ગમનનાર કોઇ સેવકે હાથ જોડીને પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો પછી રાજાએ એકાત્રમાં તેને હાથ જોડવાનું કાળજી પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે "આપનો આશય હું સમજ્યો છું" અને ઉર્મેયું કે "પણ ત્રણ લાખ દ્રવ્યથી એ વાત મની શકે એવી છે" તેજ વખતે જોડીએ જોઇ આપેલા મૂહૂર્તમાં તે સેવક રાજા પામેથી ત્રણ લાખ લઇને જાતે વાણીઆનો વેપ બધા, બધા વેપાર માટેના વાસણોનો સંગ્રહ કરી તથા (યોગીવેપ ઠાઠવા), રત્ન જડેલી સોનાની જે ચાખડીઓ, અદ્ભુત દેખાતો ચોમકડ, બે મણિમય કુડકો એ જાતના ૯૪ચોગનું રત્નરૂપ દર્શાવે એવું ચોમકડ, અને સૂર્યજેવો તેજસ્વી કુકો બાવરો એટલું માથે લઇ રસ્તો ઝોળાગી કેટલાક દિવસ પછી તે કાલાપુર પહોંચી ગયો, અને ત્યાં (કુકાન માડીને) રહ્યો પછી ત્રણ આવી દીવાળીની રાતે તે શહેરના રાજાની રાણીઓ મહાસક્ષીની પૂજા કરવા માટે તેના મહિમા ગણ ત્યારે આ માણસ મિદ્ધ પુરવો મનાવડી વેપ ઉપર કહેવ વસ્તુઓથી ધારણ કરી, ઉડવા જેવો મોટો કુકો મારવાની જોણે સારી રીતે ટેવ પાડેલી હતી એનાદ્ય જમર સાથે એકાએક દેવીના આસન ઉપર પ્રગટ થયો અને દેવીની ગતિમય તથા સોનેરી કપુરવાળી પૂજા કરીને તથા તે રાણીઓને એવાજ જ બીડા આપીને તથા શ્રીમદ્ધરાજના નામની છાપવાળો સિદ્ધવેપ પૂજાને બદલે ત્યાં રાખી જર્મરકને ખભે ચડી જેમ આવ્યો હતો તેમ ઉડીને ગયો એ ગત પૂરી થતા રાણીઓએ આ વિરોધી રાજાનો વૃત્તાન્ત કાલાપુરના રાજાને કહી મજાગા-ચો એટલે લયમાન્ત રાજાએ પોતાના મંત્રીઓ સાથે તે બેટ (સિદ્ધવેપ) મિદ્ધરાજને મોકલી આપી. પછી તે સેવકે વાસણો પેચવા ખરીદવાનું કામ આરોપી બધા, 'હું આવી પહોંચ્યું ત્યાંસુધી આ મંત્રીઓને આપે દર્શન ન આપ્યું' એમ ઉતાવળે દોડી શકે એના ખેપીઆ માથે મિદ્ધરાજને વિનિતિ કરી અને પોતે પણ થોડા દિવસમાં એકદમ પહોંચી ગયો પછી શું બન્યું હતું તે જાણી બધા રાજાએ તે મંત્રીઓનો તેઓને ચોખ્ખ મત્કાર કર્યો

આ પ્રમાણે કાલાપુર રાજપ્રબંધ પુરો થયો

૯૪ જુદા જુદા પંથના યોગીઓ જુદી જુદી જાતના વેપ રાખે છે, એટલે જે જાતના યોગીનો વેપ લીધો હશે તે જાતના યોગીમા વપરાતુ હશે એવું યોગપદ્ધતિ એમ મતલબ જણાય છે એ જાતના યોગીઓ કેડ નીચે દુકા બાધરા જેવું પેરતા હશે એમ લાગે છે.

૯૫ બર્બરિક સબ્દ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખૂબ વાસાએવો મળે છે. એ સબ્દનું અર્થ Barbarian સબ્દ સાથે સામ્ય છે સાધારણ રીતે જમણી અનાર્થ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજે બર્બરિક જાણુ બિરદ મહત્વકરેલું તે કયા બર્બરોને જીતીને ? સીડોને જીતીને હશે ?

૫૦ શ્રી સિદ્ધરાજે જ્યારે માળવા દેશથી યશોવર્માને ડેદ કરીને આણ્યો, ત્યારે તેના ઉત્સવની રાજસભામાં સીલ નામના કોઇ કૌતુકી માણસે (ભાટે ?) “જેડા-(મછવા)માં સમુદ્ર જુડી ગયો” એમ પછવાડેથી ગાયું, ત્યારે “આનું અપશુકનીઆજ શું બોલજ ?” એમ તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પણ તેણે કહ્યું “જેડા-(મછવા) જેવો ગુજરાત દેશ, તેમાં માળવારૂપી સમુદ્ર જુડી ગયો.” આવો વિરોધાસકારનો અવપિત્તિથી ખુવાસો કરીને તેણે રાજા પાસેથી મોનાની છલનું ઇનામ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે કૌતુકીસીલણુ પ્રબંધ પુરો થયો.

૫૧ એક વખત સિદ્ધરાજના એક હાજર જવાખમાં કુશીઆર એલચી (સાન્ધિવિમલિક)ને કાશીના રાજા જયચંદ્રે અણુદિલ્લપુરના તળાવ, કુવા, પરખ વગેરે વિષે પૂછતાં પૂછતા નીચે પ્રમાણે દ્વારણુ બનાવ્યું કે “સદ્સર્લિંગ સરોવરનું પાણી શિવ નિર્માલ્ય હોવાથી અસ્પૃશ્ય છે એટલે આયોગ અને પરસોઠા એમ બન્નાડે એલું એ પાણી વાપરનાર તમારા લોકોનો પ્રભાવ કેમ ઉદય પામે ? સિદ્ધરાજે આ મદસર્લિંગ સરોવર ગંધાવીને ખરેખર અયોગ્ય કામ કર્યું છે.” તે રાજાનાં આવાં વચનો સાંભળીને અંદરથી કાપેલા તે એલચીએ રાજાને પૂછ્યું કે “અહીં કાશીમાં ક્યાંનું પાણી પીવાય છે ?” રાજાએ “ગંગાનું પાણી” એમ જવાબ આપ્યો એટલે તેણે તરત કહ્યું કે “શું ગંગાનું પાણી શિવનિર્માલ્ય નથી ? ગંગાને રહેવાનું ઢેઠાણું જ સંકરનું મરતક છે.”

જયચંદ્ર રાજા સાથે ગૂજર પ્રધાનના સવાલ જવાબોનો પ્રબંધ. ૯૧

૫૨ એક વખત કલ્યાદેસથી આવેલા સાન્ધિવિમલિકને શ્રી મયણુદેવીના પિતા જયકેશીરાજના ખુશી ખમર પૂછવામાં આવતાં તેણે આંખમાં આંસુ સાથે મયણુદેવીને નીચે પ્રમાણે ખમર આપ્યા. ગાઈ સાહેબ ! પ્રભાતમાં નામ લેવા જેવા જયકેશી મહારાજાએ જમવા વખતે પાંજરામાંથી પાળેલા પોપટને બોલાવ્યો. પોપટ “ખીલાડું” એમ બોલ્યો. એટલે રાજાએ ચાર તરફ જોઈને પોતાને જમવાના બાતના વાસણની નીચે છુપાયેલ ખીલાડીને જોયા વગર પોપટને કહ્યું કે “જો ખીલાડીથી તારો નારા થાય તો હું પગ તારી સાથે મરણ સ્વીકારીશ.” રાજાએ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે જેવો પોપટ પાંજરામાંથી ઉડીને તે સોનાના વાસણ ઉપર બેઠો કે એકદમ તે ખીલાડીની દાઢી તેનો નારા થએલો જોઈને રાજાએ અનાજનો ઢાળીઓ

૯૧ કાશીનો રાજા જયચંદ્ર તે કબોળનો મદસર્લિંગ જયચંદ્ર ન; એ વિ. સ. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૭૦) માં આવીએ બેઠો હતો એટલે તે સિદ્ધરાજનો સમકાલીન નહોતો. (જુઓ ૬૬ની કોનોલોજી એન્ડ ઈન્ડીયા પૃ. ૨૮૫)

મુકી દીધો. અને વચનોના મુકતથી ખુલાસા કરવામાં દુશીઆર એવા રાજવર્ગે રોક્યા છતાં:-

(૪૪) બંને રાજ્ય જાવ, બંને લક્ષ્મી જાવ, બંને એક સૂણમાં પ્રાણ જાવ, પણ મેં જાતે જ જે વાણી કાઢી તે વાણી કોઇ કાળે વ્યર્થ ન જાવ.

આ શબ્દો, તે ઇષ્ટ દેવત ન હોય તેમ, જપતા જપતા જપકેશી પોષ્ટ સાથે લાગ્યાં ખડેલી ચિતામાં પેડા. આ વાન માંભળાને શોક સમુદ્રમાં કુખી ગયેલી મયજુસ્તેવીને ખાસ ધર્મોપદેશરૂપ હાથનો ટેકો આપીને, વિદ્વાનો એ તે શોક સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢી.

૫૪ પછી શ્રી મયજુસ્તેવી પિતાના કલ્યાણ માટે શ્રી સોમેશ્વર પાટણી યાત્રાએ ગયાં. અને ત્યાં કાર્ધ ત્રણ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણને બોલાવીને નેના હાથમાં પાણી મુકતી વખતે “જે ત્રણ જન્મ (પૂર્વજન્મ, વર્તમાન જન્મ અને ભાવિ જન્મ)નું પાપ લેતો હોતો, આ દાન આપું નહિતો ન આપું.” એમ કહ્યું. તેના આ વચનથી વધારે મંત્રાપ પામીને તેણે દાથી, ઘોડા સોનું વગેરેવાળા પાપઘડાનું દાન લીધું અને પછી તેણે એ બધું બ્રાહ્મણોને આપી દીધું, એટલે રાણીએ “ આનો શુ અર્થ ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “પૂર્વ જન્મના પુણ્યથી આ જન્મે તમે રાજાની રાણી, અને રાજમાતા થયાં છો અને આ લોકોત્તરદાતાથી અને મત્કર્મેથી ભાવિજન્મ પણ તમારો કલ્યાણકારી થશે એમ વિચારીને મેં ત્રણ જન્મનું પાપ મદણ કર્યું તમે પાપઘટનું દાન આપવા માંડ્યું એટલે કાંઈક અધમ દ્વિજ પાપઘડાને લઇને પોતાને અને તમને મંસાર સમુદ્રમાં કુમાડી દેશે એમ ધારીને બધાં ધનનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા મેં આ ધન લઇને પાછું દાનમાં આપી દીધું એટલે જે (ધન) મેળવ્યું હતું તેથી આઠગણું પુણ્ય મેળવ્યું ” આ રીતે તેણે કલ્યાણ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે પાપઘટ પ્રબંધ પુરો થયો.

૫૪ એક વખત માગવા દેશ માથે લડીને સ્વદેશના લશ્કરી મુકામ તરફ નીકળેલા શ્રી સિદ્ધરાજે વચ્ચે શુરવીર બીથોએ રસ્તો રોક્યો છે એમ જોયું. આ વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવતા સાન્નદ નામના મંત્રીએ મામેગામથી અને દરેક શહેરમાંથી ઘોડાઓ ઉપરાવી તથા દરેક જળદ ઉપર પવાણ નાખી મોટું સૈન્ય એકઠું કરી બીથોને નસાડી શ્રીસિદ્ધરાજને સુખપૂર્વક આ

આ પ્રમાણે સાન્નદ મંત્રી પ્રબંધ કે શુદ્ધિ વૈભવ પ્રબંધ પુરો થયો.

૫૫ એક વખત રાતે એક બીજાથી વાદમાં હારે નહિ એવા મે સિદ્ધરાજના સેવકો તેના પગ આપતા હતા ત્યારે રાજાએ ઉદ્ધવી આખ મોંઘી છે, એમ ધારીને બેય ચર્ચા કરવા મડ્યા એકે લાલ આપવા માટે તથા નુકશાન કરવા માટે સમર્થ સિદ્ધરાજના નોકરોના કલ્પરક્ષ તરીકે વખાણ કર્યો, ત્યારે બીજાએ એ રાજાને વિશાળ રાજ્ય આપનાર પૂર્વજન્મના કર્મ નાજ વખાણ કર્યા રાજાએ આ ઘટાનંત સાંભળીને કર્મના વખાણ જોતા પાડવા માટે તથા પોતાની પ્રશ્નસા કરનાર સેવકને લાલ આપવા માટે, બીજે દિવસે, શુ છે તે જણાવ્યા વગર પોતાની મહેરબાની દેખાડનારો લેખ તેને આપ્યો આ લેખ લાવનાર સેવકને મો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપવું એમ અદર લખીને તે લેખ આપીને મદામાત્યથી સાન્તુ પાસે તેને મોકલ્યો પછી જ્યાં તે સેવક ગજમહેલના પગથીઆ ઉતરતો હતો ત્યાં પગ સરકી ગયો અને જમીન હિપર પડી જતા તેનો એકાદ અવયવ જરાક ભાગી ગયો તેની પાછળ આવતા બીજા સેવકે શુ થયું ? ” એમ પૂછતા પેલાએ પોતાની રિયતિ જણાવી એટલે તેને ખાટલામાં સુવારી ઘેર લઇ જવામાં આવ્યો અને પેનો લેખ તેણે બીજા સેવકો આપ્યો પરિણામે એ લેખને અનુમરીને મદામાત્યે આ બીજા સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપ્યું જેવટ આખી વાત મરાનર સાંભળીને તે દિવસથી રાજાએ કર્મનેજ મળવાનું માનવા માડ્યું કહ્યું છે કે —

(૪૫) આકૃતિ, કુળ, શીળ, વિદ્યા કે જાતે કરેલી સેવા કોઇ માણસોને ફળ આપતા નથી પણ પહેલાના તપથી એકદુ થયેલ પુણ્ય, જેમ જાડ પોતાને ટાણે ફળ આપે તેમ કાળે કરીને ફળ આપે છે

આ પ્રમાણે વર્ત્તમાન્ય “પ્રબંધ પુરો થયો

(૪૬) જે જેસવ રાજાએ રાજવસોને કાપી નાખીને એક છત્ર (રાજ્ય) મ્યું તે ફૂડથી ઉઝડે કરનાર રાજા નણલોકમા જન પામે છે

(૪૭) મોટું મન્દિર મોડી (વિજય) ચાત્રા, મોટું રથાન, અને મોટું મરાવર, વગેરે જે સિદ્ધરાજે કર્યું છે તે પૃથ્વીમાં બીજું કોણ કરશે ૧૯૭

(૪૮) વિજયનો ઈચ્છાવાળા એક માત્રાની અધિકતા પણ મદન

૬૭ આ મોકામાં કહેલ મોટું મન્દિર તે સિદ્ધપુરનું રૂદ્ર મદાલય દરો, મોડી વિજયચાત્રા તે માળવાનો વિજય, મોટું મરાવર તે સદસચિત્ર મરાવર અને મોટું રથાન તે કીચુ ૧ શોદાર દરો ?

કરતા નથી. શું એટલા માટે હે ધરાનાથ (રાજા) તમે ધારાનાથ (માળવાના રાજા)ને દૂર કર્યો ?

(૪૯) હે સરસ્વતી ! માન છોડી દે, હે ગંગા ! તારા સૌભાગ્યની વિશેષતા મુકી દે, હે યમુના ! તારી વાંકી શોભા નકામી છે, અને હે રેવા ! તારો વેગ(નો ગવે) તજ દે કારણ કે શ્રીસિદ્ધરાજની તરવારથી ફાટેલી શત્રુઓની કાંધમાંથી ઉછળતા લોહીના પ્રવાહથી બનેલી નદીરૂપી નવી સ્ત્રીમાં સમુદ્ર (દાસમાં) આસક્ત થયો છે.

(૫૦) હે વિજયી સિદ્ધદેવરાજ ! ખરેખર, તારા પ્રયાણના ઉત્સવ વખતે જળાયયો સુકાષ્ઠ જવાથી માછલીઓ રૂવે છે, વીરોએ કરેલાં પ્રજ્ઞા ઉપર ખેસવાનું મજરી એ આશાથી હાથીઓના ગંડસ્થળ ઉપર ખેડેલી માંખીઓ હસે છે અને પોતપોતાના પતિના વિનાશનો સમય પાસે આવ્યો છે એમ વિચારીને ચિન્તાતુર રહેતી શત્રુઓની ઓંઓ ગમમીનીમાં કુખી ગણ છે.

(૫૧) આનાક રાજા નમી ગયો તો એને સપાદલક્ષ્મીદેશ બીજા લાખો (દ્રવ્ય) સાથે આપી દીધો; અને શેરાવમાં શત્રુ અભિમાનમાં રહ્યો તો એનો માલવ (દિશ અથવા લક્ષ્મીનો અંશ) પણ હે સિદ્ધરાજ, તેં સહન ન કર્યો—રહેવા ન દીધો.

આ વગેરે તેની ધણી જાતની સ્તુતિઓ તથા પ્રબંધો છે.

સંવત્ ૧૧૫૦થી શ્રી સિદ્ધરાજ શ્રી જયસિદ્ધદેવે ૪૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે મેરૂતુંગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધ ચિન્તામણિનો શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી સિદ્ધરાજનાં વિવિધચરિત્ર અને અનેક પરાક્રમોનાં વર્ણનનો ત્રીજો પ્રકાશ પુરો થયો.

પરિશિષ્ટ ક.

સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળનાં ૭૦ વર્ષો પ્ર-ચિન્તામાં આપ્યાં છે તેજ વિચારશ્રેણીમાં તથા બીજા ગ્રંથોમાં આપ્યાં છે. અને તેને ખોટાં માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. સિદ્ધરાજ આદિએ જેટલા ત્યાગે મોટી ઉમ્મરનો નહિ હોય; પણ પ્ર-ચિન્તા કહે તેમ છેક ત્રણ વર્ષનોયે નહિ હોય.

સિદ્ધરાજના વૃત્તાન્તમાં ચણા વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ, વારાહી ભુય પ્રબંધ વગેરે પ્રબંધો સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતાની સચક દંતકથાઓ છે. પણ એનાં મોટાં કામોમાં સોરકનો, માળવાનો તથા જર્જરકનો જય એ મુખ્ય લાગે છે. ચાલુક્ય ઉત્કીર્ણ લેખોમાં અવન્તીનાથ અને જર્જરકજિજ્ઞાસુ બે સિદ્ધરાજનાં મુખ્ય ગ્રંથો છે. તેમાં અવન્તીનાથનો માળવાને જીતીને

મેળવેલું બિરૂદ છે. માળવાને જીત્યાનું તથા તેના રાજાને કેદ કર્યાનું ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા ધણા ખરા પ્રબંધોમાં મળે છે. સૌરકને જીત્યાની વાત દયાશ્રયમાં નથી પણ બીજા પ્રબંધોમાં છે અને મુખ્ય બનાવને ઐતિહાસિક માનવો પડશે, એની વિગતોના વિચાર માટે જુઓ 'ખેંગારવાણું' પરિશિષ્ટ (પૃ. ૧૩૫) છતાં એ બનાવનું સિદ્ધરાજના કાળમાં બહુ મહત્ત્વ મનાયું જણાતું નથી. કારણ કે દયાશ્રયમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી એટલુંજ નહિ પણ સિદ્ધરાજને એ વિજયથી કેાઇ જાતનું બિરૂદ મળ્યું નથી.

બર્બરક જિલ્લો—આ બર્બરક તે કીલ સરદાર દશે ? પ્રબંધ ૫૪ માં જે કીલોને નસાડયાની વાત છે તેથી જ બર્બરક જિલ્લો થયા દશે ? કે. ગૌ હી ઓઝા તર્ક કરે છે તેમ બાબરીઆવાડના જંગલી સેકિને જીત્યા દશે ? ગમે તેમ હો પણ દયાશ્રય, સુ-સં; વ-વિ; સુ. કી-ક; હી. કૌ; બધામાં બર્બરકજનની વાત છે.

પ્ર-નં. માં લખેલ કાલ્હણપુરની તથા મ્હેન્ડ પ્રધાનેને ચક્રિત કર્યાની વાત તો કલ્પિત લાગે છે પણ મ્હે ૫૧ માં જે સપાદસક્તના આ નાકને નમાવ્યાની વાત છે તેવિચારણીય છે; કી કૌ માં પણ એ પ્રકારનું કથન મળે છે (૨-૨૭, ૨૮) આ ઉપરાંત કીર્તિ કૌમુદીમાં મહોબકની બેટ વિષે ઇસાગે છે. (૨-૩૩) તેનો પ્ર-ચિં. માં ઉલ્લેખ નથી. પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં જુદી રીતે છે (જુઓ પ્ર. ૨૧)

સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર બધાબું એ ધણું મોટું કામ હોય એમ પ્ર-ચિં-વગેરે ઉપરથી લાગે છે બીજા પ્રબંધોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે રાસમાળા, અને મુખ્ય ગેઝીટીઅર પછી શ્રી. ગૌ. હી ઓઝાએ નાગરીપ્રત્યાગિણી પત્રિકા (ભા. ૯. અં. ૩) માં જે લેખ લખ્યો છે એ જોવા જેવો છે. પ્ર-ચિં. માં પણ સિદ્ધરાજનાં બધાં પરાક્રમે નથી તર્જુવવામાં આવ્યા એ કી. કૌ વગેરે બીજા પ્રબંધો તથા બીજાં સાધનો જોતાં ચોક્કસ જણાય છે.

પ્રકાશ ચોથો

કુમારપાલ પ્રબન્ધ.

૧ હવે ૧૫૨માર્દત કુમારપાલના પ્રબન્ધનો આરંભ થાય છે. શ્રી અણ્ણદિલ્લપુરમાં જ્યારે મોટા (પ્હેવા) બીમદેવનું રાજ્ય હતું, ત્યારે તેના શહેરમાં રચકિયા નામની એક વેશ્યા હતી; તે તેના રૂપથી અને શુભથી શહેરમાં પ્રખ્યાત હતી. કુલ્લો કરતા પણ વધી જાય એવી મર્પીદા એ સાચવે છે એમ જાણીને તેના આરિન્ધની પરીક્ષા માટે સવાસાખની કિંમતની એક છરી રાજ્યએ પોતાનાં માણસો સાથે એને પોતાની રાખેલી તરીકે એ રહે માટે મોકલાવી. અને ઉત્સુકતાથી તેજ રાતે ગામની બહાર હાવણી નાખી પ્રસ્થાત કર્યું પછી રાજ્ય એ વર્ષ સુધી આગવામાં સઘામમાં રોકાયેલા રહ્યા ત્યારે ચૌસાદેવી રાજ્યનું ધન લીધેલું હોવાને લીધે પોતે તેની રાખેલી છે એમ માનીને તે એ વર્ષ સુધી જીજ સર્વ પુરષોથી દૂર રહી શીલ સાચવીને રહી. નિ સીમ પરાક્રમવાળા બીમ કૃતકૃત્ય થઈને પાછા પોતાના શહેરમાં આવ્યા ત્યારે ભોકપરંપરાથી તેની એ વાત જાણીને તેને અન્તઃપુરમાં રાખી. તેના દાકરે હરિપાલ, હરિપાલનો પુત્ર ત્રિશુવનપાલ, અને તેના પુત્ર કુમારપાલ. તે ધર્મને (જેન ધર્મને) નહોતો સમજતો ત્યારે

૧ જૈન લેખકો કુમારપાલને પદમાર્દત એટલે કે પરમ જૈનધર્માનુયાયી મણ્ણે છે. અને એ કાણુથી એના અરિમના અનેક ગ્રન્થો જૈનો દ્વારા લખાયા છે વળી 'કુમારપાલના અનેક ઉલ્લીર્ણુ લેખો મળ્યા છે, પણ 'પદમાર્દત' બિરદ એક જ લેખમાં મળે છે. આ બાબતની વિશેષ ચર્ચા અન્વય કરી છ

૨ આ વેશ્યાનું અમુક પ્રતોમાં બલલાદેવી અને અમુકમાં બલલાદેવી નામ મળે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૨૪ ટિ. ૧) જિનમ દનમણિએ પણ બલલાદેવી નામ આપ્યું છે.

૩ આ રીતે કુમારપાલના દાદાની મા બીમદેવ પ્હેવાની રાખેલી વેશ્યા હતી એ વાત 'મેરુદગેજ' પ્હેલી લખી છે. કુમારપાલની ઉપર આપેલી સલાવળી તેા દેમચ'દ્રને તથા કુમારપાલના ચિતોડના લેખને માન્ય છે. પછી હેમરાજ કે હરિપાલ કહ્યુંથી મોટા હતો એટલે એ દેમચ'દ્રે લખ્યું છે (જુઓ દ્વાપ્રથ સ ૬ મ્થો. ૭૦, ૭૩) મેરુદગ પંડિતના લેખકોમાં જિનમ દન મણિએ, કહ્યુંની માતાથી સમુદ્ધ જીમે કહ્યુંને રાજ્ય આપ્યું એમ લખ્યું છે. જયસિ હરિચરિએ, હેમરાજની અને કહ્યુંની મા જુઠી જુઠી હતી અને દશરથ પેઠે જિનાએ વચન આપેલું હોવાથી હેમરાજે પોતાના નાના ભાઈ કહ્યુંને માલીએ વેસાર્વો એમ લખ્યું છે. (સ ૧ મ્થો ૪૬) ચારિત્ર મુંદા ત્રણિ જીમને જયન્તી નામની પત્ની હતી અને પત્ની કામલતા નામની વેશ્યામાં તેને આસક્તિ થઈ અને આ કામલતાનો પુત્ર તે હેમરાજ (જુઓ સ.

પણ દયાવાળો અને પરસ્ત્રીને બહેન સમાન ગણનારો હતો સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારા (જ્યોતિષીઓ) જોએ સિદ્ધરાજને તમારી પછી આ (કુમાર-પાલ) રાજા થશે એમ જાણેલું હોવાથી તેને હલકા કુળનો ગણીને તે રાજા થાય એ સહન ન કરી શકતા સિદ્ધરાજ તેના વિનાશનો રસ્તો હમેશાં શોધ્યા કરતા. કુમારપાલને આ વાતની જરા ખાતરી મળી જવાથી એ રાજાથી એનું મન બંદીના કરતું, એટલે તેણે તપસ્વી વેષે અનેક વર્ષો સુધી જુદા જુદા દેશોમાં ફર્યા કર્યું અનેક વર્ષો પછી એક વખત ફરી પાટણમાં આવી ક્યાંક મંડમાં કુમારપાલે ઉતારો કર્યો, પછી શ્રીકર્ણદેવના શ્રાદ્ધ વખતે રાજાએ શ્રદ્ધાગ્રુપણથી જધો તપસ્વીઓને બોજન માટે નિમેત્રણ કરેલું અને સિદ્ધરાજ પોતે જધો તપસ્વીઓના પગ ધોતા હતા; ત્યાં કુમારપાલ નામના તપસ્વીના પગના તળા હાથના સ્પર્શથી કમળ જેવાં કામળ જોઇને તથા તેના ઉર્ધ્વ રેખા વગેરે લક્ષણો જોઇને આ કામળ રાજ્ય (પામવા) યોગ્ય છે એમ વિચાર કરી, તેને નિશ્ચય દષ્ટિથી જોવા મંડ્યા. તેનાં (સિદ્ધરાજનાં) ચિદ્વોથી તેને વિશ્વ જાણીને કુમારપાલ વેપપાલટો કરીને, કામડો જેમ ઉડી જાય તેમ નાશી ગયો. ૪ (રસ્તામાં) આલિંગ નામના કુમારના ધરમાં માટીના કામને નીંજાડો તૈયાર થતો હતો તેમાં સંતાઇને પાછળ પડેલાં સિદ્ધરાજનાં માણસોથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું પછી ત્યાંથી આગળ જતા અને તેની શોધમાં પાછળ પડતાં રાજાનાં માણસોથી ત્રાસ પામેલા કુમારપાલને નજીકમાં રાજાનાં માણસો ન પોત્તી શકે એવું સ્થળ ન જોઇને એક ખેતરમાં ખેતરના રખો-પાઓએ વાડ કરવા માટે કાંટાવાળા ઝાડોની ડાળોનો પોતે ઢગલો કરતા હતા તેમાં તેને મંતાડી દીધો, અને તેઓ પાછા પોતાને ઠંકાણે જતા રહ્યા. પછી પગીએ પગે ત્યાં સુધી આણત્યાં એ કાંટાના ઢગલામાં સર્વથા અમંભવિત માનીને તથા જાણની અણી અંદર ખોસી જતાં પણ તેમાં તેને ન જોઇને

૧ ૧-૧ શ્લો, ૨૭ થી ૩૩). અને કહ્યું જધો વર્ગોથી પૂજ્ય હોવાથી તથા બીમે વચન આગેલું હોવાથી પિતા મરતા કોમરાને કહ્યુંને માલીએ બેસાર્થો (શ્લો, ૪૦) એમ લખે છે.

૪ કુમારપાલને માલીએ બેડા પેલા બટકડું પડ્યું હતું એમ તેા મોદપરા અગ્રમાં પણ કહ્યું છે. (કુત્તહલિતયા ચપ્રામ મુગ્ધલ અ. ૧ શ્લો, ૨૮). ગેર ઉચ પ્રમાણે પ્રમાણ દ્રે, જ્યોતિષ સૂત્રિએ, જિન મંદને તથા ચારિત્ર મુદ્રા જમ્બીએ કુમારપાલને જ્યોતિષ દના ત્રાસથી કેવી રીતે નાશમાન કરવી પડી તથા રસ્તામાં છં જન્યું તે લખ્યું છે. પણ જુદા જુદા ગ્રંથોની વિવરણોમાં થોડો ફેર છે.

રાજસૈન્ય પાછું ફરી ગયું. એટલે બીજો દિવસે તે ખેનરના ધણીઓએ તે ઠેકાણેથી તેને બહાર કાઢ્યો. પછી આગળ આડ રસ્તે ગમે ત્યાં ચાલ્યા જતાં રસ્તામાં એક સ્થળે ઝાડની છાયામાં બેઠો હતો ત્યાં એક ઉદરના દરમાંથી મોઢેથી રૂપા નાણું ખેંચી આણુતા ઉદરને નિશ્ચય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તેણે જોયું કે એકવીસની સંખ્યા થઈ ત્યાં સુધી દરમાંથી બહાર લઇ આવ્યો અને પછી એક સીકો પાછો દરમાં લઇ ગયો. એ જોઈને પાછળ વધેલા બધા સીકા લઈને જોવા કુમારપાલ સાંત બેઠો તેવો પેલો ઉદર નાણું ન જોઈને તેના દુઃખથી મરણ પામ્યો. આ ઉદરના મરણના શોકથી મનમાં વ્યાકુળ થયેલો કુમારપાલ ધણીવાર સુધી પચાત્તાપ કરીને આગળ ચાલ્યો. અને ત્રણ દિવસ સુધી રસ્તામાં ખાવાનું ન મળવાથી તેના પેટમાં ખાડો પડી ગયો ત્યાં માસરેથી પીયર જતી કોઇક શીમન્તના દીકરાની ત્વહુએ બાંધ જેવા હેતથી કપુરથી સુગંધી કરેલા દર્દી મેળવેલા બાત ખવરાવીને કુમારપાલને તૃપ્ત કર્યો. એ પછી જુદા જુદા દેશમાં ભ્રમતો ભ્રમતો ખંભા-તમાં શ્રી ઉદયન પામે બાનું માગવા માટે ગયો. અને તેઓ પોપધણાના-અપાશરા-માં ગયા છે એમ માંભળી ત્યાં ગયો. ત્યારે ઉદયનના પૂછવાથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે કુમારપાલનાં અંગેનાં લોકોત્તર લક્ષણો જોઈને આ ચક્રવર્તી રાજા યશો એમ ભવિષ્ય બાખ્યું. જન્મથી જ દરિદ્રતાથી પીડાયેલો હોવાથી તેને તે વચનમાં શંકા થવા લાગી અને (કટાક્ષથી) “ક્ષત્રિય મોટે, એ અસંભવિત નથી” એમ વિનંતિ કરી; ત્યારે “સ. ૧૧૯૯ ના વર્ષમાં કાર્તિક વદ બીજ ને રવિવારે હસ્ત નક્ષત્રમાં જો તમારો રાજપાલિકેક ન થાય તો આજ પછી નિમિત્ત-ભાવિ કળાદેય જોવાનો મારે ત્યાગ કરવો” એ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા લખીને હેમચન્દ્રાચાર્યે એક કાગળ મનોને અને બીજો તેને આપ્યો. તેની આ કળાથી મનમાં આશ્ચર્ય પામેલા તે ક્ષત્રિયે “જો આ સૌચુ પડે તો તમે જ રાજા અને હું તો” તમારા ચરણની રજ,” એ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠા સંભળાવી; ત્યારે “જોને પરિણામે નરક છે એવા રાજ્યની છત્રા અમે શું કરવા કરીએ? ઠીક, પણ તમારે આ જુલ્લું નહિ અને કૃતપણાથી હમેશાં જિનસાસનના ભક્ત થઈને રહેવું.” એમના આ ઉપદેશને માથે ચડાવીને તથા રજ લઈને મન્નાં સાચે તે ધીરે આવ્યો. અને રનાન, પાન, ભોજન વગેરે સત્કાર કરીને તથા જે માગ્યું તે બાનું આપીને મનોએ તેને રવાના કર્યો. પછી માળવ પોયવા કુમારપાલે કુંડગેશ્વરના મંદિરની પ્રચસ્તિના પતરામાં:—

— (૧) “હે વિક્રમ રાજા! તમારા પછી જ્યારે એક હજાર એક સો અને ૯૯ વર્ષો પૂરાં થશે ત્યારે તમારા જેવો કુમાર રાજા યશે.”

આ ગાથા જોઇને કુમારપાલ આશ્ચર્ય ચકિત થયો અને ગૂર્જર રાજ સિદ્ધરાજ મરણ પામ્યાના ખજાર જાણીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો રસ્તામાં એક શહેરમાં ભાતું ખુદી જતાં કોઈક દુકાનદારની દુકાનમાંથી ખાંધ લીધું અને ત્યાંથી લાગ્યો તે શ્રી અણ્ણદિલપુર પોચ્યો અને રાતે પાસે કાંઈ ધન નહોતવાથી કટોઈની દુકાનમાં તેણે પોતાને માટે રાખેલું ખાંધ લીધું. પછી પોતાના બનેલી રાત્રી શ્રી કાન્હડદેવને^૫ ધેર ગયો. ત્યાં રાજમહેલથી કાન્હડદેવ પાછો આવ્યો ત્યારે તેને આવકાર આપીને ઘરમાં લઈ ગયો પછી સારી રીતે બોજન વગેરેથી તૃપ્ત થઈને કુમારપાલ ત્યાં સુઈ ગયો.

૨ સવારે તે બનેલીએ પોતાના સૈન્યને તૈયાર કરીને રાજમહેલમાં (કુમારપાલને) લઈ જઈ રાજ્યાભિષેકને ફાળુ યોગ્ય છે તેની પરીક્ષા માટે રહેલાં એક કુમારને રાજ સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. તેણે ઉપર ઓઢેલું કપડું પણ સરખું ન ઓઢ્યું, એ જોઈને બીજાને બેસાડ્યો, તેણે હાથ જોડી રાખ્યા એ જોઈને તેને પણ યોગ્ય ન ગણ્યો, પછી શ્રી કાન્હડદેવની અનુમતિથી કુમારપાલ બેઠો, તેણે સિંહાસન ઉપર બેસી કપડા સંકેલી લઈ, ઉંચો શ્વાસ લઈ, હાથમાંની તરવાર ફેરવવા માડી; કે તરત પુરોહિતે મગલાચાર કર્યો. આ રીતે પચાસ વર્ષનો કુમારપાલ ગાદી ઉપર બેઠો, કે મગલ વાગનાં અવાજે^૬ સાથે શ્રી. કાન્હડદેવે જમીનને પાંચે અંગો અડાડીને નમસ્કાર કર્યો^૭.

૩ કુમારપાલ પ્રોટ ઉમરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી પોતાની કુશીઆરીથી રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો, તે રાજ્યનાં જૂના માણસોને ન ગમ્યું એટલે તેઓએ બેગા મળીને તેને મારી નાખવાનો તાગડો રચ્યો. તેઓએ જ્યાં અધિકાર રહેતો હતો એવા દરવાજાઓમાં મારાઓ રાખ્યા હતા. પણ તેના પૂર્વ જન્મના પુણ્યની પ્રેરણા થવાથી તેના કોઈ અંગના માણસે આ વૃત્તાન્ત કુમારપાલને જણાવી દીધો એટલે

૫ આ કાન્હડ દેવ (રા. કૃષ્ણ દેવ, આ-ગણિએ કૃષ્ણ બદ્ધ લખ્યું ૩) પ્રાદેશનો સ્વામી હતો અને કુમારપાલની બેન પ્રિમલ દેવીને પરવડેલો હતો એમ પ્રબળ્યો કહે છે. (જુઓ સ. ૧ વ. ૧ પૃ. ૧૬) કુમારપાલની બીજી બેન રાક-ભરીના રાજ અર્ણોશજને પરણી હતી એમ રાજનેખર તથા નિ. ગણિ કહે છે. વળી નિ. ગણિ પ્રિમલ દેવીના પતિ કૃષ્ણદેવને જયસિંહનો દુર ગામ્ધશ કહે છે. (જુઓ પ્ર. ૧૭)

૬ કૃષ્ણદેવે કુમારપાલને કેવી રીતે મારી ઉગર બેસાડ્યો તેનું વર્ણન પ્ર. પિ. ને મળતું પ્રભાવક ચરિતમાં પણ ૩ (જુઓ દે. સ. પ્રબંધ પૃ. ૪૦૩ થી ૪૧૫) નિ. ગણિના ક. પ્ર. માં પણ એજ પ્રમાણે વર્ણન છે.

તેણે તે દરવાજાથી પ્રવેશ ન કર્યો, પણ ખીજા બારણાથી કિલ્લામાં પ્રવેશી તે (કાવતરાખોર) પ્રધાનોને મારી નખાવ્યા.

૪ તે મંડલેશ્વર બનેલી (કૃષ્ણદેવ) શાળાના મંબંધથી તથા પોતે ગાદી ઉપર બેસારનાર આચાર્ય હોવાથી રાજાને તેની (પહેલાંની) ખરાબ સ્થિતિની વાતો કહ્યા કરતો. પછી રાજાએ કહ્યું કે “ હે બનેલી ! રાજસ્વારીમાં કે રાજસભાની બેઠકમાં પહેલાંની ખરાબ સ્થિતિ મંબંધી મનને ખુબે એવી મસ્કરી હવે પછી ન કરવી. એકાંતમાં તમારે ઠીક પડે તેમ બોલવું.” આ પ્રમાણે રાજાએ આમદભરી વિનંતિ કરી છતાં જાતે ઉચ્છૃંખલ હોવાથી તથા તિરસ્કારથી “ અરે મૂઢ-પોતાને ન જાણખનાર, અત્યારમાં તારા પગ શું જમીનને નથી અડતા ? ” આ રીતે બોલીને મરવા ધમ્મજનાર જેમ પથ ન પાળે તેમ-તેણે રાજાનું દિલકારક વચન પણ ન માન્યું. રાજાએ પોતાનો બાવ જણાવ્યા ન હોયો પણ ખીજા દિવસે પોતાના મધો પાસે એના હાથ પગ બાંગી નખાવ્યા અને બેય આંખો ફાડાવી તેને ઘેર મોકલી દીધા.

(૨) મેંજ આ દીવાને પહેલાં પ્રગટ્યો છે. માટે હું એની દરકાર નહિ કરું તો પણ તે મને બાજશે નહિ. એમ ભ્રમમાં રહીને જેમ દીવાને આંગળીથી પણ અડાતું નથી તેમ રાજાને પણ અડાતું નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને લયભીત થઇ મયેલા બધા સામન્તોએ તે દિવસથી રાજાની પગલે પગલે સેવા કરવા માંડી.

૫ તે રાજાએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર શ્રી. ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાઝલદેવને મહામાત્ય બનાવ્યો. અને આલિંગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો.

છ આ વાક્યમાં બે સસચર્યાનો છે એક તો ‘ મહામાત્ય ’ એટલે શું ? અને ‘ મુખ્ય પ્રધાન ’ એટલે શું ? બેય સપટો પર્યાય હોવાનું કોણ તો કહે છે. ખીજા શબ્દ હકીકતને લગતી છે. જ્યસિંહ સુરિ ક. ચ. (સ. ૩ મુદ્રા. ૪૭૬)માં લખે છે કે “ પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મુખ્ય મંત્રી કરીને તેના પુત્ર વાઝલદેવને અમાત્ય બનાવ્યો.” જિન મહનગણિ આ વચનનો અનુવાદ કરીને લખે છે કે “ રાજા નીતિ જણનાર રાજાએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મહામાત્ય પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાઝલદેવને બધાં રાજકાર્યના વ્યાપારમાં ભેડ્યો.” (પૃ. ૩૪૭) પ્રભાવક ચરિતમાં તો ઉદયન અમાત્ય હતો એમ લખ્યું નથી પણ તેના પુત્ર વાઝલદેવને મંત્રી કહ્યો છે. હવે વાઝલદેવ કરના કર્તા કવિ વાઝલદેવે તેના દીકાકાર મહામાત્ય કહે છે પણ તે કવિ વાઝલદેવ તો સોમનો પુત્ર હતો.

ખીજું આ આલિંગ તે કુમારપાલની પહેલાં રહ્યા કરનાર કુબાર તો નહિ એમ સાંતમા પ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે, આગળ ૩૨ આ પ્રબંધમાં કહેલા વૃદ્ધ પ્રધાન આલિંગ તે આ હોય તો એના ઉપકારની વાત કયાંય નથી આવતી.

આ ગાથા જોઇને કુમારપાલ આશ્ચર્ય ચકિત થયો અને ગૂર્જર રાજા સિદ્ધરાજ મરણ પામ્યાના ખબર જાણીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો રસ્તામાં એક શહેરમાં બાતું ખુટી જતાં કોઈક દુકાનદારની દુકાનમાંથી ખાદ્ય લીધું અને ત્યાંથી લાગ્યો તે શ્રી અણ્ણદિલપુર પોત્યો અને રાતે પાસે કાંઈ ધન નહોવાથી કોઈની દુકાનમાં તેણે પોતાને માટે રાખેલું ખાદ્ય લીધું. પછી પોતાના બનેલી રાજા શ્રી કાન્દડદેવને^૧ ઘેર ગયો. ત્યાં રાજમહેલથી કાન્દડદેવ પાછો આવ્યો ત્યારે તેને આવકાર આપીને ઘરમાં લઈ ગયો પછી સારી રીતે જોજન વગેરેથી તૃપ્ત થઈને કુમારપાલ ત્યાં સુઈ ગયો.

૨ સવારે તે બનેલાએ પોતાના સેન્યને તૈયાર કરીને રાજમહેલમાં (કુમારપાલને) લઈ જઈ રાજ્યાભિષેકને કાણુ યોગ્ય છે તેની પરીક્ષા માટે મહેલાં એક કુમારને રાજા સિંહાસન ઉપર બેસાર્યો. તેણે ઉપર ઓટલું કપડું પણ સરખું ન ઓઢ્યું, એ જોઇને ખીજને બેસાર્યો, તેણે કાચ જોડી રાખ્યા એ જોઇને તેને પણ યોગ્ય ન ગણ્યો, પછી શ્રી કાન્દડદેવની અનુમતિથી કુમારપાલ બેઠો; તેણે સિંહાસન ઉપર બેસી કપડાં મોકલી લઈ, ઉંચો શ્વાસ લઈ, કાચમાંની તરવાર ફેરવવા માડી; કે તરત પુરોહિતે મંગલાચાર કર્યો. આ રીતે પચામ વર્ષનો કુમારપાલ ગાદી ઉપર બેઠો, કે મગવ વાર્ગના અવાજને સાંધે શ્રી. કાન્દડદેવે જમીનને પાંચે અંગે અડાડીને નમસ્કાર કર્યો^૨

૩ કુમારપાલ પ્રોઠ ઉગ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી પોતાની લુચીઆરીથી રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો, તે રાજ્યનાં જૂનાં માણસોને ન ગમ્યું એટલે તેઓએ બેગા મળીને તેન મારી નાખવાનો તાગડો રચ્યો. તેઓએ જ્યાં અંધકાર રહેતો હતો એવા દરવાજાઓમાં મારાઓ રાખ્યા હતા. પણ તેનાં પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યની પ્રેરણા થવાથી તેના કોઈ અંગના માણસે આ વૃત્તાન્ત કુમારપાલને જણાવી દીધો એટલે

૪ આ કાન્દડ દેવ (સ. કૃષ્ણ દેવ, આ-ગણિએ કૃષ્ણ લક્ષ્મણ) શહેરકોને સ્વામી હતો અને કુમારપાલની જેન પ્રેમલ દેવીને પરણ્યો હતો એમ પ્રખ્યાત છે. (જુઓ સ. ૧ વ. ૧ મો. ૬) કુમારપાલની ખીજ જેન રાજા-મરીના રાજા આર્જુનાજીને પરણી હતી એમ રાજગોખર તથા જિ. ગણિ કહે છે. વળી જિ. ગણિ પ્રેમલ દેવીના પતિ કૃષ્ણદેવને જયસિંહનો તુર આધાર કહે છે. (જુઓ પ્ર. ૧૭)

૬ કૃષ્ણદેવે કુમારપાલને કેવી રીતે ગાદી ઉપર બેસાર્યો તેનું વર્ણન પ્ર. ૨ ને મળતુ પ્રભાવક ચરિતમાં થયું છે (જુઓ. દે સ. પ્રમથ મો. ૪૦૩ થી ૪૧૫) જિ. ગણિના કુ. પ્ર. મા પ્રજા જેન પ્રભાવે વર્ણન છે.

તેણે તે દરવાજેથી પ્રવેશ ન કર્યો, પણ બીજા બારણેથી કિલ્લામાં પેશી તે (કાવતરાખોર) પ્રધાનોને મારી નખાવ્યા.

૪ તે મંડલેશ્વર બનેલી (કૃષ્ણદેવ) સાગાના મંબંધથી તથા પોતે ગાદી ઉપર બેસારનાર આચાર્ય દોવાથી રાજ્યને તેની (પહેલાંની) ખરાબ સ્થિતિની વાતો કહ્યા કરતો. પછી રાજ્યએ કહ્યું કે “ હે બનેલી ! રાજસ્વારીમાં કે રાજસભાની બેઠકમાં પહેલાંની ખરાબ સ્થિતિ મંબંધી મનને ખુબે એવી મસ્કરી હવે પછી ન કરવી. એકાંતમાં તમારે ઠીક પડે તેમ બોલવું.” આ પ્રમાણે રાજ્યએ આમદબરી વિનંતિ કરી છતાં જાતે ઉચ્છૃંખલ દોવાથી તથા તિરસ્કારથી “ અરે મૂઢ-પોતાને ન જોળખનાર, અત્યારમાં તારા પગ શું જમીનને નથી અડતા ? ” આ રીતે બોલીને મરવા ધમ્મજનાર જેમ પથ્ય ન પાળે તેમ-તેણે રાજ્યનું દિતકારક વચન પણ ન માન્યું. રાજ્યએ પોતાનો બાવ જણાવા ન દીધો પણ બીજા દિવસે પોતાના મહો પાસે એના હાથ પગ ભાંગી નખાવ્યા અને એવ આંખો ફેડાવી તેને ઘેર મોકલી દીધો.

(૨) મેંજ આ દીવાને પહેલાં પ્રગટયો છે. માટે હું એની દરકાર નહિ કરું તો પણ તે મને બાગશે નહિ. એમ ભ્રમમાં રહીને જેમ દીવાને આંગળાથી પણ અડાતું નથી તેમ રાજ્યને પણ અડાતું નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને બચબીત યજ્ઞ ગયેલા બધા સામન્તોએ તે દિવસથી રાજ્યની પગલે પગલે સેવા કરવા માંડી.

૫ તે રાજ્યએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર શ્રી. ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાઝલટ દેવને મહામાત્ય બનાવ્યો. અને આલિંગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. ૭

૭ આ વાક્યમાં જે સ રાયસ્થાનો છે એક તો ‘ મહામાત્ય ’ એટલે શું ? અને ‘ મુખ્ય પ્રધાન ’ એટલે શું ? એવ સજ્જો પર્યાય દોવાનું કાષ્ઠ તો કહે છે. બીજા સંજ્ઞા હરીકતને લક્ષી છે. જયસિંહ સૂરિ કે. ચ. (સ. ૩ શ્લો. ૪૩૧)માં લખે છે કે “ પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મુખ્ય મંત્રી કરીને તેના પુત્ર વાઝલટને અમાત્ય બનાવ્યો.” જિન મહંતજણિ આ વચનનો અનુવાદ કરીને લખે છે કે “ રાજ નીતિ જલૂનાર રાજ્યએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મહામાત્ય પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાઝલટને બધાં રાજકાર્યના વ્યાપારમાં ભડયો.” (પૃ. ૩૪૫) પ્રભાવક ચરિત્રમાં તો ઉદયન અમાત્ય હતો એમ લખ્યું નથી પણ તેના પુત્ર વાઝલટને મંત્રી કહ્યો છે. હવે વાઝલટના કર્તા કવિ વાઝલટને તેના દીકાકાર મહામાત્ય કહે છે પણ તે કવિ વાઝલટ તો સોમનો પુત્ર હતો.

બીજા આ આલિંગ તે કુમારપાલની પેઢેલા રક્ષા કરનાર કુંબાર તો નહિ એમ સાંતમા પ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે. આજળ ૩૨ મા પ્રબંધમાં કહેવા મુજબ પ્રધાન આલિંગ તે આ દોષ તો એના ઉપકારની વાત કયામ નથી સ્વાસ્વી.

૧ મહં. શ્રી હિંદયન દેવનો પુત્ર વાહડ નામનો કુમાર જેને સિદ્ધરાજે દીકરો કરેલો તે કુમારપાલનો તિરસ્કારજ થયાં કરતો હતો અને સપાદ લક્ષના રાજના લશ્કરમા પાયદળમા દાખલ થયો. પછી કુમારપાલ માથે વિગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાના સર્વ સામન્ત લોકોને લાંચ, અને માન અકરામ આપીને પોતાને વશ કરીને પાછુ ન હાવી શકાય એવા લશ્કર સાથે સપાદલક્ષના રાજને સાથે લઇને (ચુર્જર) દેશને સીમાડે તે (વાહડ) આવી પહોંચ્યો. પછી સોલકી અકર્તાએ પ્રતિ શત્રુ તરોડે તેની ડાવણી પાસે પોતાના લશ્કરનો પણ પડાવ નાખ્યો. લડાઇ માટે જે દિવસ મુકરર થયો હતો તે દિવસે સીમાડાને નિષ્કટક (શત્રુ ગદિત) કરતા હતા અને ચતુરંગ સેનાને તૈયાર કરતા હતા ત્યાં અહિલિંગ નામનો રાજનો મહાવત જેને પહેલાં કોઇ વાંક માટે રાજ્યએ કપકો આપેલો, તેણે કાંધથી અંકુશ છોડી દીધો (અર્થાત્ મહાવત પણ છોડી દીધું). પછી રાજ્યએ અસાધારણ ગુણવાળા સામળ નામના મહાવતને પુષ્કળ પૈસા (ઇનામ તરીકે) આપીને તેની જગ્યાએ રાખ્યો અને પોતાના હલક પચાનન નામના હાથીને તૈયાર કરીને તેના ઉપર રાજ માટેનું આસન ચોક્કસ, તેમાં ૩૬ પ્રકારનાં આયુધો રાખી મર્વ કળા (હાથી કેળવવા સંબંધી) સમૃદ્ધથી સંપૂર્ણ એવો તે મહાવત પોતાના પગ હાથીની ડોક ઉપરના દોરડામાં બરાબી બેઠો અને સોલકી રાજ પણ પોતાના આસનમાં બેઠો પછી લડાઇ માટેના અધિકારીઓએ લડાઇ શરૂ કરવાની ચૂચના કરતાં વાહડ કુમારે ફોડેલા

૮ પ્ર. ગિ. ની કોઈક પ્રતમા વાહડ નામ છે તે કોઈમા વાહડ નામ છે પણ સપાદલક્ષના રાજ પાસે રહી કુમારપાલ સામે તેને તેડી લાવનાર આ વાહડ કે વાહડને પ્ર. ગિ. મા હિંદયનનો પુત્ર હતો છે; એ તો ચોખ્ખી ગટગટ જ લાગે છે. હિંદયનના પુત્ર વાહડ (વાહમટ) ને ઉપરના જ (પાયમા) પ્રબંધમા મદામાય બનાવ્યો એમ કહ્યું છે, અને ૩૮ મા પ્રબંધમા હિંદયન પુત્ર વાહડને રોતાપતિ બનાવીને સપાદલક્ષ સામે લડવા મોકલ્યાનું કહેલું છે. મનલજ કે આ બાબતમા પ્ર. ૧૫. માજ અતર્કિતિથ છે. બીજા અંગે બેઠ્યો તે આ સપાદ લક્ષના પદમા જનાર માલસને દ્વાયથ (સ. ૧૬ શ્લો. ૧૪)મા દરિતરાજાનો ઉપરી વાહડ કરો છે. જ. સુ. ના કુ. ગ. (શ્લો. ૫૨૬) મા પણ તેનું વાહડ નામ છે, ગતુર્વિંશતિ પ્રબંધમા તેને માજનાનો રાજપુત્ર વાહડ કહ્યો છે, તેણે સિદ્ધરાજના મરણ પછી રાજ્ય માન્ય પણ પદાનેએ ન. આપ્યું તેથી તે રાસાણને આનાકને આશ્રય ગયા, (બુઓ ગ. પ્ર. ૫ ૧૬૭), ગોદપરાજમા આનું નામ કુમારનિષ્ઠ ત્વામમટ વખતુ છે (બુઓ ગ. ૫ શ્લો. ૩૬), પા. ગ. (શ્લો. ૫. ૪૬) મા વાહમટ અને જિ. મં. ના કુ. પ્ર. મા વાહમટ નામ છે. દ્વાયથ ગિવાથ બધા તેને સિદ્ધરાજને ધર્મ પુત્ર કે પતિપત્ન પુત્ર કહે છે.

હોવાથી સામેતોએ લગ્ન શરૂ કરવાનો હુકમ ન માન્યો એટલે આખું સૈન્ય તુટી જવાનો સંભવ બોધને તેણે મહાવતને પોતાના હાથીને આમળ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો સામેના લશ્કરમાં સપાદલક્ષના રાગના હાથીને, છત્ર ચામર વગેરે ચિન્હોથી ઓળખીને, બે સૈન્ય પુટી ભય તેા મારે એકલાએ જ લડતું એવો નિશ્ચય કરીને પોતાના હાથીને તે (સપાદ લક્ષના રાગના હાથી) પાસે લઈ જવા મહાવતને આજ્ઞા કરી, છતાં પણ તેણે તેમ ન કર્યું ત્યારે “ શું તું પણ કુટેલો છો ! ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ, કલ્પ પંચાનન હાથી અને સામળ નામનો મહાવત એ બે પ્રલયકાળે પણ નહિ પુટે. પણ સામેના હાથીના માથા ઉપર તીવ્ર અવાજ વાળો વાહડ નામનો કુમાર ચડેલો છે જેની હાકલથી હાથીઓ પણ પાછા દડી ભય છે ” એમ કહીને પોતાનાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રના બે કટકાથી હાથીના કાન ઢાંકી દધને તેણે પોતાના હાથીને ચલાવ્યો. પછી પુલેથી પોતાના પક્ષમાં ફેડી લીધેલો ચક્રલિંગ નામનો મહાવત છે એમ ધારીને, વાહડ હાથમાં તરવાર લઈને કુમારપાલને મારવાની છત્રજાથી કલ્પ પંચાનનના માથા ઉપર પગ મુકવા ભય છે ત્યાં તેા તે મહાવતે હાથીને પાછળ દહાડ્યો, એટલે તે જમીન ઉપર પડી ગયો અને નીચે ઉભેલા પામળ મિપાપ્રઓએ પકડી લીધા. પછી સોલંકી રાજ્યએ સપાદ લક્ષના આનાક નામના રાગને “ હથીઆરો તૈવાર કરો, ” એમ કહ્યું, અને તેના મોઢા ઉપર ચોગ્યતાથી (સરસ રીતે) બાણ ચલાવીને “ મુખ્ય ક્ષત્રિય છો ” એવાં મશ્કરી વાળાં વખાણથી હેતરીને બાણથી વીંધી નાખી હાથીના માથા ઉપર પાડી દઈ, “ આપણે છત્તા છીએ, છત્તા છીએ ” એમ બોલતાં બોલતાં જતે પોતાનું વસ્ત્ર હવામાં ફલાવ્યું. એ રીતે (સામા વાળાના) બધા સામન્તોના બધા ઘોડાઓને હુમલો કરીને ઢેદ કરી લીધા

આ રીતે વાહડ કુમાર પ્રબંધ પૂરો થયો.^{૧૦}

૬ આ વાક્ય જતા વિચિત્ર છે. સામંત વગેરે શબ્દો અધ્યાદાર લઈને આપ કરવો પડે છે.

૧૦ આ વાહડકુમાર પ્રબંધમાં પ્ર. ચિ. એ કેવી ગડબડ કરી છે એ આકર્ષક દ્રિપદ્ધીમાં નોંધ્યું જ છે. સપાદલક્ષ (સવાલિકેસાહર)ના રાગ સાથેની લગાઈ મૂળ વાત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ લાગે છે. ચૈતુક્ય વસના ઉલ્લીજી લેખોમા કુમાર પાલનાં વિશેષજ્ઞમાં એનો ઉલ્લેખ છે. અને દ્વયાશ્રવમાં, પ્રભાવકચરિત (હે સુરિ પ્ર)માં, જમસિંહસુરિના ક. ચ. (સ. ૪ શ્લો. ૧૭૩ થી આગળ)માં, સુ

આ પછી કૃતજોમા શિરોમણિ એના સોવંડી રાજ્યએ આવિંગ ૧૧ નામના કુખાગને માતસો ગામનું વિચિત્ર ચિત્તોડનું પરમણુ આપ્યું. પણ તેના કુળના લોકો પોતાના કુળથી રામચા છે અને હજી સુધી 'સગરા' એમ કહેવાય છે જેઓએ કાપેના કાટાના ઝાડોમા રાખીને રાજની રક્ષા કરી હતી તેઓને પોતાના અંગ રક્ષક તરીકે રાખ્યા

હવે સોલાક નામના એક ગવૈયાએ એક પ્રસંગે પોતાની ગાવાની કળાથી રાજને ખુશી કરી, તેની પાસેથી ૧૧૬ દ્રમ્મ મેળવ્યા હતા ૧૨ પણ તેણે તેમાંથી મિષ્ટાન્ન ભોજન કર્યું તથા બાળકોને (પ્રસાદ વહેંચી) ખુશી કર્યા આ ગવૈયાને રાજ્યએ ક્રોધ કરીને રજા આપી પછી તે પરદેશ ગયો અને ત્યાં (કાષ) રાજને પોતાના ગાયનથી ખુશી કરી તેની પાસેથી બે હાથી ઇનામ તરીકે મેળવ્યા અને (પાટણ) લઈ આવી એ હાથીઓ સોલકી ગમને ભેટ કર્યા એટલે તેણે તેને પાછો રાખ્યો પછી એક વખત કાષક પરદેશી ગવૈયો " હું હુટાઈ ગયો, હું હુટાઈ ગયો " એમ તાણીને જુઓ પાડો આઓ ત્યારે રાજ્યએ ' કાણુ હુટી ગયું ' એમ પૂછ્યું, એટલે તેણે જનામ આપ્યો કે "મારાં ગીતની ખુબીથી એક હરણુ પાસે આવીને ઉભું, એટલે મેં એના ગળામાં, રમત ખાતર, સોનાની માગા નાખી, પણ ત્યાંતો મિંદથી કરીને એ હરણુ ભાગી ગયું; આ રીતે હું હુટાઈ ગયો છું " પછી રાજ્યએ તે સોલાક નામના પોતાના એક ગવૈયાને આજ્ઞા કરી અને તેણે જગવમા ફરતા ફરતા પોતાની સરસ ગાયન કાગની આકર્ષણુ વિદ્યાથી જેના ગામા સોનાની સાંકળી છે એવા હરણુને શહેરમા લઈ આવીને રાજને બતાવ્યો પછી તેની કાગની કુશળ-

સ. ડી કૌ. વ. વિ. સુ. ડી. ક., મોદપરાજ્ય વગેરે અનેક ગ્રંથોમા એનો ઉલ્લેખ મળે છે પણ ગિત્તોડના કિલ્લાનો કુમારપાલનો પોતાનો લેખ એ વર્ણનોની કસોટી તરીકે ઉપયોગી છે અને એ જોગ મેરણે ઉપર આપેલું વર્ણન મોટે ભાગે કદિખત લાગે છે, અલબત્ત આ લડાઈ કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી તરતમા થઈ હોય એમ એ તથા બીજાં લેખોથી જણાય છે ખર

૧૧ પેટલા જે આલિ અને મુખ્ય પ્રધાન બતાવ્યો એમ કહ્યું છે તે આ કે નુહો? અને ૩૨ મા પ્રબંધવાળો આલિંગ તે કાણુ ?

૧૨ કુમારપાલે ખુશી થઈને માત્ર ૧૧૬ દ્રમ્મજ આપ્યા, એ તેનું ૩૨ મા પ્રબંધમા કહેલું કૃપાનુષંગ દેખાડે જ. ટોનીએ આ નોંધ્યું છે, પણ અર્થવાચે એ એકમેા જોગ દ્રમ્મ ઉઠાડી નાખ્યા માટે રાજ્ય તેને કાદી મુક્યો એમ ટોનીએ અર્થ કર્યો છે, પણ મૂળમાંથી એવો અર્થ કાઢવાની જરૂર મને નથી લાગતી

તાથી જેના મનને આશ્ચર્ય થયું છે એવા શ્રી હેમાચાર્ય પ્રભુએ “ ગાયન કથાની હદ શું ” ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે તદ્દન સુકા લાકડાને પણ ફણગા કુટે એ પોતાની કથાની હદ બતાવી. “ ત્યારે એ આશ્ચર્ય બતાવો ” એમ આદેશ થતાં આશુ પર્વતમાથી વિરહ^{૧૩} નામનું ઝાડ લાઇ આવી તેની સુકી ડાળના લાકડાને રાજ મહેલના આંગણમાં કુંવારી માટીનો ક્યારો કગવી, તેમાં રોપી પોતાની નવીન ગાયન કથાથી એકદમ તેને ફણગા કુટેના બતાવી, રાજ માથે શ્રી હેમચન્દ્ર સ્વામીને પણ ખુશ કરી દીધા.

આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય કારક સૌજાકનો પ્રબંધ પૂરો થયો.

૮ હવે એક વખત દિવાન-છ-આમમાં મેઢેલા સોલકી રાજાએ કોકણ દેશના મલ્લિકાર્જુન નામના રાજાનું, કોઇ ચારણને મોઢે ‘ રાજપિતા મહા ’ અતુ ગિરદ સાંભળ્યું તે સદન ન થવાથી તેણે રાજસભા સામુ જોયું. એટલે રાજાનું મન સમજનાર મનો આગડે બે હાથનો સપુટ કરીને બતાવ્યો. આ જોઇને ચકિત થયેલા રાજાએ મજાનું વિસર્જન કર્યા પછી તેને હાથ જોડવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે “ આ સભામાં એવો કોઇ નાણસ છે કે જેને મોકલીને અતુરંગ સેનાવાળા રાજા જેવા ડોળ કરતા તે મિથ્યાભિમાની મલ્લિકાર્જુનનો આપણે નાશ કરી શકીએ ? એમ તમારા મનને આશય જાણીને તમારો હુકમ ઉપાડવા માટે સમર્થ એના જે હાથ જોડવા. ” તેની આ વિનંતિ સાંભળીને તરત જ તે રાજા સામે લશ્કરનો ઉપરી બનારીને પંચાંગ પ્રસાદ (સરીરનાં પાંચે અંગો માટે પોષાક) આપીને બધા સામન્તો સાથે તેને મોકલ્યો. તે બીમકુલ રોકાયા વગર મળ્યો કરીને કોકણ દેશમાં પોચો અને ન ઉતરાય એવા પૂરવાળી કલ્પવૃક્ષી^{૧૪} નામની નદી ઉતરીને સામે કઠિ પડાન નાખે છે ત્યાં તેને લડાઇ માટે તૈયાર (યજ્ઞને આવેલો) ધારીને મલ્લિકાર્જુન રાજાએ તેના લશ્કરને મારીને વીજેરી નાખ્યું. આ રીતે તેનાથી હારેલો તે સેનાપતિ મોઢું કાણુ કરી, કાળા વસ્ત્રો પહેરી, માથે કાળી છત્રી ઓઢી કાળા તણુમાં રહેતો (પાટલ આવી પહોંચ્યો) સોલકી રાજાએ આ જોઇને “ આ કોના વરકરની જાવણી છે ” ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે કોકણથી પાછા ફરેલા હારેલા આગડ સેનાપતિની આ જાવણી ઉપર એમ જવાબ મળતા, તેની શરમથી મનમાં ચકિત થયેલા રાજાએ

૧૩ કોઇ ઝાડનું વિરહક નામ જાણવામાં નથી.

૧૪ કલ્પવૃક્ષી નદી એ ચીખવી અને વલસાડમાંથી વહેતી કાવેરી. જુઓ મુંબઈ ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભા. ૧૪. ૧૮૫ ટિ. ૪

(૪) અમે તો લિસાન ખાધએ છીએ, જીર્ણ વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ અને જમીન ઉપર સુષ્પ રહીએ છીએ, અમે રાત્રીઓથી શુ કરીએ ?

અને રાત્રીએ જવાળ આપ્યો કે:—

(૫) એક જ મિત્ર છે; રાત્રી અથવા યતિ.

એક જ સ્ત્રી છે; સુંદરી અથવા ગુફા.

એક જ શાસ્ત્ર છે, વેદ શાસ્ત્ર કે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર

અને એક જ દેવ છે, વિષ્ણુ કે જિન.

આ પ્રમાણે મહાકવિઓએ કહેલું હોવાથી પરલોક બાંધવા માટે તમારી સાથે મિત્રતા ઇચ્છુ છું, એમ રાત્રીએ કહ્યું, અને જેની ના ન પાડી હોય તે કબુલ કર્યું સમજવું એ નિયમને અનુસરી, તે મહર્ષિની ચિત્તવૃત્તિ જાણી લઇને રાત્રીએ પોતાની પાસે, માણસોને જતાં આવતાં રોકનાર પ્રતિદારને, ગમે ત્યારે પોતાની પાસે થી હેમાચાર્યને આવવા દેવાનો હુકમ પોતાને મોઢે કરી દીધો.

૧૦ હવે ત્યાં (રાત્રી પાસે) આવવા જવાનું થવા લાગતા અને રાત્રીએ સૂરિના ગુણોની સ્તુતિ કરવા માંડી એટલે રાત્રીના પુરોહિત આમિગે વિરોધથી કહ્યું કે:—

(૬) અરે દલ તો જુઓ, વિશ્વામિત્ર પરાશર વગેરે જેઓ દક્ષ પાદ્મ અને પાન ખાધને રહેતા તેઓ પણ સોના સુંદર મુખ કમળને જોઇને જ મોહિત થઇ ગયા છે, તો પછી જે માણસો દુધ, દહીં અને ઘીવાળો ઘોરાક ખાય છે તેઓ તો ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ક્યાથી જ રાખી શકે ?

તેનાં આ વચનના જવાબમાં હેમચંદ્રે કહ્યું કે:—

(૭) હાથી અને કુકરનું માંસ ખાનાર બળવાન સિંહ આખા વર્ષમાં માત્ર એક વખત વિપય ભોગ કરે છે, અને કઠોર કાંકરાનું ભોજન કરનાર હોવા છતાં નરપારેવો રોજ કામી થાય છે, એનું સું કારણ છે એ કહો જોઇએ.

આ રીતે એનું^{૧૮} મોઢું બંધ કરી દીધે એવો જવાબ અપાતાં રાત્રી પાસે કાંઈ અદેખાએ કહ્યું કે “આ સ્વેતાંશરો સૂર્યને પણ નયો માનતા ” ત્યારે,

૧૮ આ પ્રસન્નમાં મેર ગંગે લખેલુ પુરોહિતનુ આમિગ નામ રાત્રી દામે છે. કારણ કે રોમિશ્વરે પોતાના એક પૂર્વજનું આમિગ નામ લખ્યુ છે. (જુઓ સુરયોદય સ. ૧૫ પૃષ્ઠા. ૨૬) પણ ત્યાં એ કુમારપાલનો પુરોહિત હતો એમ નથી કહ્યું. પ્ર. ચ.માં સિદ્ધરાજના પુરોહિત આમિગ સાથે ઉપરની ચર્ચા થયેલી

(૮) પ્રકાશનું ધામ એવા સૂર્યને અને જ હૃદયમાં રાખીએ છીએ, કારણ કે તે અસ્ત થવાનું કષ્ટ જાણવામાં આવતાં અને ભોજનનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણના બળથી અમેજ સૂર્યના લોકનો છીએ અને તેઓ નથી એ રીતે તેઓનું મોહું બધ થયું. એક વખત દેવપૂજા વખતે મોહ રૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં ચન્દ્ર જેવા શ્રી હેમચંદ્ર મહેવમાં આવ્યા ત્યારે શ્રી યશચન્દ્ર ગણિએ રજો દરણથી આસનને વાળીને ત્યાં કામળા પાંચરી ત્યારે એનું રહસ્ય ન સમજીને રાજાએ “ આ શા માટે ! ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે “ અહીં કદાચ કોઈ જન્તુ હોય તો તેને કષ્ટ ન થાય એ માટે આ પ્રયત્ન છે. ” “ જ્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ જન્તુ દેખાય ત્યારે જ આમ કરવું યોગ્ય છે, તે સિવાય નકામો શ્રમ લેવાની જરૂર નથી ” આવું સુકિત વાળું રાજાનું વચન સાંભળીને તે સૂરિએ જવાબ આપ્યો કે “ રાજ્યમાં હાથી ઘોડા વગેરેનું લશ્કર કોઈ પણ રાત્રી રાજા ચડી આવે ત્યારેજ તૈયાર કરવામાં આવે છે કે પહેલેથી તૈયાર રાખવામાં આવે છે ? જેવો રાજાવ્યવહાર છે તેવો એ અમારો ધર્મવ્યવહાર પણ છે. ” પછી શ્રી હેમાચાર્યના ગુણથી હૃદયમાં ખુશી થયેલા રાજાએ પહેલાં કણ્ઠ્ય કરેલું રાજ્ય આપવા માંડ્યું ત્યારે બધાં શાસ્ત્રો વિરહ હોવાથી (સૂરિએ ના પાડી). તેઓએ કહ્યું કે:—

(૬) હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાઓ પાસેથી દાન લઈને બળી ગયેલા બ્રાહ્મણોનો બળેલાં બીજાથી અંકુર ન કુટે તેમ પુનર્જન્મ નથી થતો.^{૧૯}

આ પુરાણનું વચન; અને જૈનશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

મૃદસ્થ પાસેથી મળે ત્યાં સુધી રાજાનું અન્ન શા માટે લેવું ?

આ પ્રકારના તેમના ઉપદેશથી મનમાં ચકિત થયેલા રાજા શ્રી પાટણ પોતે.

એમ વર્ણન છે. જવરના ૪, ૭ એમ સ્તોત્રો ૪: ૪ ના નખે છે (હે. ત્વ. મં. સ્તો. ૧૭૬, ૧૭૮) સિદ્ધરાજનો પુરોહિત કુમાર નામનો સોમશ્વરનો પૂર્વજ હતો એમ સોમશ્વરે કહ્યું છે (સુરયોત્સવ સ. ૧૫ સ્તો. ૨૨). મુદ્રિત કુમુદ અદ્રપ્રકાશમાં આગિલને રાજગુરુ કહ્યો છે. એને જ સચિવ પણ કહ્યો છે. મુ. કુ. પ્ર.મા આગિલ. જૈન સાધુઓની નિન્દા કરે છે અને દેવસૂરિ તેનો જવાબ આપે છે એવું વર્ણન છે.

૧૯ પુનર્જન્મ નથી થતો એટલે ફરી બ્રાહ્મણ જન્મ નથી મળતો એમ અર્થ હોતો જોઈએ

૧૧ એક વખત રાજાએ મુનિને પૂછ્યું કે “ અમારો યજ્ઞ કલ્પના અન્ત સુધી કેવી રીતે રહે ? ” એ પ્રમાણે રાજાની વાણી સાંભળીને “ વિક્રમાદિત્ય પેઠે જન્મતને ઋણ રહિત કરો અથવા સોમેશ્વરનું લાકડાનું મંદિર વાણી પાસે દોષને સમુદ્રના વાણીની ઊભાથી લગભગ ધમાધ ગયું છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરો તો તમારી કીર્તિ કલ્પના અન્ત સુધી રહે ” આ પ્રમાણે ચક્રના પ્રકાશ જેવી શ્રી હેમચન્દ્રની વાણીથી ગાળનો આનન્દ સમુદ્ર ઉછળી ઊઠ્યો અને નેણે એ મહારિને જ પિતા ૩૫ ગુરુ ૩૫ અને દેવતૃપ માન્યા તેઓ બ્રાહ્મણોની કાંઈ વખત નિન્દા નથી કરતા એમ રાજા ભણતો હતો પણ તેજ દિવસે જોયોએ ગતાવેના મુહૂર્ત સોમેશ્વરના મંદિરના ઉદ્ધાર માટે ત્યા પયોનીને મોકલી મંદિરનો આરંભ કરાવે.

૧૨ એક વખત શ્રી હેમચન્દ્રના અધૈયિક ગુણો વડે જેનું ઉદય એવા મેલુ છે એવા રાજાએ શ્રી ઉદયન મનીને પૂછ્યું કે “ સગમ વચના અનકાર ૩૫ આવા પુરુષ રતનો કયા દેશમાં અને સર્વ ગુણોની ખાણ જેવા કયા શહેરમાં જન્મ થયો છે ? ” ત્યારે તે મંત્રીએ જન્મથી આગળ એમનું પવિત્ર ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું — ૨૦

અધણિમ નામના દેશમાં ધધુકા શહેરમાં શ્રી મોહવસમાં આચિમ નામનો એક વેપારી હતો. સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી, જિન સાસનની દેવી જેવી અને શરીરધારી લક્ષ્મી જેવી પાદિત્રી નામની તેને સ્ત્રી હતી આ આમુઝદેવી તથા ગોનય (વક્ત્ર) ના પહેલા અક્ષરથી જેનું નામ બન્યું છે તેવા આગદેવ નામનો તેો પુત્ર થયો તે આઠ વર્ષની ઉંમરનો હતો ત્યારે શ્રી દેવચંદ્રાચાર્ય તીર્થમાના માટે નીકળેના તે ધધુકામાં મોહ વમદ્રિમ (મોહોએ બધાવેલા મંદિર) માં દેવી નમસ્કાર કર્યા માટે ગયા, ત્યાં મરખી ઉમ્મરના બાગકો સાથે રમતો આગરેવ એકાએક શ્રી દેવચંદ્ર માટેની સિદ્ધાસન ઉપર પાથરેલી માદી ઉપર બેસી ગયો એ વખતે તેનાં અગ્ર પ્રત્યજોના જગત્થી જુદા લક્ષણો જોઈને આ ને દુનિવ કુળમાં જન્મ્યો હો. તો ચક્રવર્તી રાજા ચામ, જે વાણીઆ બ્રાહ્મણમાં જન્મ્યો હામ તે

૨૦ આ પ્રમાણે અમુકપરિચય પછી રાજા પૂછે છે અને ઉદયનમંત્રી દેશમાં થઈના જન્મ અને દીક્ષાની કથા કહે છે એમ મેરઠો વર્ણન કર્યું છે પણ કુમારપાલ પ્રતિ જોષ પ્રમાણે સાબને ધર્મ દેવરૂપ સમજવાની રચના થતા વાચ્યદ (વાદ) દેશમાં દેવો પરિચય કરાવે છે અને તેના જન્મની વથા દીક્ષાની વથા કરે છે (જુઓ ૩ પ્ર અમક ૫ ચ) પછી કુમારપાલ દેશચંદ્ર પાસે જાય છે અને તેની પાસે નિ અદિસાનો તથા સાચા ધર્મનો જોષ સાંભળે છે (એમન)

મદામાત્ર યાય, અને એ ધર્મની દીક્ષા લીએ તો યુગ પ્રધાન પેટે કગિયુગમા
પશુ મત્ય યુગને ઉતારે એવો આચાર્ય યાય. ” એ રીતે વિચાર કરીને
તેને મેળવવાની ધૃત્યથી તે નગરના વેપારીઓ સાથે ચાચિગને ઘેર
જઈને જોયું, તો ચાચિગને પરગામ ગયેલો જોયો એ વખતે તેની વિરેક
વાળી પાતીએ આવકાર વગેરે વડે સંતુષ્ટ કરેલા શ્રી દેવચન્દ્રાચાર્યે “ અમે
તાગ દીકરાને માગવા અહીં આવ્યા છીએ ” એમ કહ્યું ત્યારે પોતાને
ગતને ધારણ કરનારી માનીને દર્પનાં આંસુ વહેવરાવતાં તેણે કહ્યું કે “ શ્રી
સંઘ તર્થકરને પણ માનનીય છે; એ મારા દીકરાને માગે છે એ તો દર્પનું
કારણ છે છતાં એમા ખેદની વાત એટલાજ છે કે આના બાપ અત્યત
મિથ્યા દષ્ટિ (અજ્ઞાન) છે. વળી એવા પણ તે દાલમાં આમમાં નથી.”
ત્યારે તે વેપારીઓએ “ તમે આપો ” એમ કહેતાં પોતાને માથેથી દોષ
ઉતારવા માતાએ કદાપણથી અમાધારણ ગુણોના પાત્રરૂપ પુત્ર તે ગુરૂને
આપ્યો તે પછી તેણે ગુરૂનું શ્રીદેવચન્દ્રસરિ નામ જાણ્યું. તે ગુરૂએ તે બાળ-
કને “ તું શિષ્ય માધ્યમ ” એમ પૂછ્યું એટલે તેણે હા પાડી અને તે
છોકરો પણ ધંધુકથી પાછા ફરેલા દેવચન્દ્રાચાર્ય સાથે કર્ણાવતી આવ્યો ત્યાં
ઉદયનમંત્રીના ઘરમાં તેના પુત્રો સાથે બાળકોને સાચવનારા માણસો પાસે
એ રહેતો હતો ત્યાં જહાર ગામથી આવેલા ચાચિગે તે જ્ઞતાન્ત જાણીને
દીકરાનું મોહું જોયા પહેલાં બીજકુળ જોરાક ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને
પોતે ગુરૂનું નામ જાણી લઈ કર્ણાવતી ગયો અને તેના મહાનમાં આવી ક્રોધ
મા હોવાથી જરાક નમીને પ્રણામ કર્યા. ગુરૂએ દીકરાના મળતાપણા ઉપ-
રથી ઓળખી કાઢી પોતે ચતુર હોવાથી જુદો જુદો રીતે સત્કાર કર્યો
પછી ત્યાં બોલાવાયેલા ઉદયનમંત્રીએ ધર્મજન્મુની શુદ્ધિથી પોતાને ઘેર તેડી
જઈ પોતાનો મોટાભાઈ હોય એવી ભક્તિથી તેને જમાડ્યો પછી તેના
પુત્ર આમદેવને તેના બોળામા બેસારી પાંચે અંગે માટે ભેટ, ત્રણ વસ્ત્ર, અને
ત્રણ લાખ રોકડા તેની આગળ મુકી તેનો સત્કાર કર્યો. ત્યારે તેને ચાચિગે
કહ્યું. “ ક્ષત્રિયની કિંમત ૧૦૮૦, ઘોડાની કિંમત ૧૭૫૦, અને કાંઈ ન કરે એવા
પણ વાણીઆની કિંમત નવાણુ હાથીઓ એટલે કે ૯૯ લાખ, તમે તો
ત્રણ લાખ આપવાના કરીને ઉદારતાને જ્ઞાને લોભીપણુ દેખાડો છો મારો
પુત્ર તો અમૂલ્ય છે, અને તમારી ભક્તિ અતિ અમૂલ્ય છે માટે એની કિંમત
તરફ એ ભક્તિજ્ઞ ભલે રહી. આ દ્રવ્યનો દગલો તો મારે શિવનિર્મોલ્ય
પેટે અરપૂર્ય છે. ” આ રીતે ચાચિગે પુત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું એટલે
આનંદથી જનું મન ભરાઈ ગયું છે એવા ઉદયનમંત્રીએ અતિશય ઉતાસથી

“વાહ, વાહ,” એમ કહેતાં કહેતા તેને ભેટીને પછી કહ્યું કે “મને પુત્રરૂપે આપ્યો હોય તો મદારીના વાદરા પેઠે બધા લોકોને પણ લાગતો માત્ર અપમાન પામવાને યોગ્ય થાત ગુરૂને આપ્યો તો ગુરૂપદને પ્રાપ્ત કરીને બાલચન્દ્ર પેઠે આખા જગતે નમસ્કાર યોગ્ય થશે માટે એમ યોગ્ય લાગે તેમ વિચાર કરીને બોલ્યો.” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તમારો વિચાર કબુત છે.” એટલે તેને ગુરૂ પાસે તેડી ગયા અને તેણે ગુરૂને પોતાનો દીકરો આપી દીધો પછી પોતાના પુત્રના ત્યાગનો ચાચિયે ઉત્સવ કર્યો પછી તે અપ્રતિમ પ્રતિજ્ઞાવાળો હોવાથી મધ્ય વિદ્યારૂપ સમુદ્રને અગત્ય પેઠે પી ગયો સર્વ વિદ્યાઓ બહુ લાધી, અને ગુરૂએ આપેલા દેમચન્દ્ર નામથી તે પ્રખ્યાત થયો પછી સર્વ સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન જેની ભુદ્ધિમાં ઉતરી ગયું છે અને જે સુરિમા હોના જોષ્ઠતા ૩૬ શુભોચી યુક્ત છે એવા તેને ગુરૂએ સુરિપદ આપ્યું. આ પ્રમાણે ઉદયનમંત્રીએ કહેલી હેમાચાર્યના જન્મની વાત માગળી રાજાને ખૂબ આનંદ થયો ૨૦

૧૩ દવે શ્રીસોમનાથ દેવનું મંદિર બધાવવાનો આરંભ થતા પાયાનો પથરાયે^{૨૧} મુકાવાનો પંચોલીએ મોકલેલો વધામણીનો કાગળ આવતા શ્રીદેમચન્દ્રને એ પત્ર મતાવીને “આ મંદિરનો પ્રારંભ કેમ નિર્વિધને પૂરો થાય?” એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે કાષ્ઠક ગોત્ર વિચાર કરીને ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “આ ધર્મકાર્યમાં વચ્ચે આવતું વિધન ટાળવા માટે મંદિર ઉપર ધન ચડે ત્યાં સુધી નિષ્કપટ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો અથવા મદ્ય અને માંસ તથા દેવાનો એમાંથી એક નિયમ લીઓ” એમનું આ વચન સાંભળીને મદ્ય અને માંસનો નિયમ લેવાની ઇચ્છા કરીને શ્રીનીલકંઠ ઉપર પાણી મુકીને તે નિયમ મદ્ય કર્યો જે વર્ષ પછી કળશ અને ધન ચડાવવા જેટલું તે મંદિર તૈયાર થઈ જતાં, તે નિયમ છોડવાની ઇચ્છાથી ગુરૂની રજા માગતાં તેઓએ કહ્યું કે “જો આ તમે કરાવેતા મંદિરમાં ભગવાનચક્રરત્ના દર્શન

૨૦ દેમચન્દ્રના જ્ઞાનના માટે ગુરૂનાવો કુ પ્રતિબોધ, પ્ર અથવા દેમચન્દ્ર સુરિપ્રબંધ તથા જ્યોતિષ સુરિ વગેરેના કુમારનામ ચરિત્રના મન્થો,

૨૧ પેદા છપાવથી પ્રતમા શિવરશિલાનિવેશ રાખે છે અને ૨૧ દિ શારરીએ ‘શિખરનો આરંભ થયો’ એવા અર્થ કર્યો છે. પણ સંજોગે જેના એ બરાબર નથી એને અમુક પંક્તિ ઉપરથી ટોની પેઠે એ પણ શરણિલાપાઠ પસંદ કર્યો છે અને પાયાનો પથરાયે અર્થ કર્યો છે

કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે યાત્રા પૂરી થાય ત્યારે નિયમ છેડવાનો યોગ્ય વખત આવે. ” આમ કહીને શ્રીહેમચન્દ્રમુનિ ઉઠ્યા ત્યારે એમના છત્રીશ ગુણોવડે જેના હૃદયમાં એમના પ્રતિ અતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે એવા રાજાએ સત્તામાં એમની એકલાનીજ પ્રશંસા કરી ત્યારે કારણ વચ્ચે રાખનાર, રાજાના પાસવાનોએ હેમચન્દ્રનું તેજ ન ખમી ચક્રવાથી:—

(૧૧) કુદ્ર માણસો ઉજ્જ્વલ ગુણવાળાને ઉન્નતિ પામેલો કાષ્ઠ રીતે દેખી શકતા નથી, પતંગીયું પોતાના ચરીરને બાળાને પણ બળતા દીવાને કારી નાખે છે.

એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાડીઆપણાનો દોષ બ્હોરી લઇને પણ તેના દોષો કહેવા માંડ્યા કે ‘ આ (હેમચંદ્ર) તો (રાજાની) મરજીને અતિશય અનુસરનારો સેવાધર્મમાં કુશળ છે એટલે રાજાને ગમતું જ ખોસે છે. જે એમ ન હોય તો સવારે આવે ત્યારે તેને શ્રી સોમેશ્વરની યાત્રા માટે ખૂબ આમદ કરવો. ” રાજાએ એમ કહ્યું, એટલે હેમચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું કે “ બૂખ્યાને વળી જમવાના નોતરામાં આમદની શું જરૂર ? ઉત્કાશવાળા માણસને મોરનો કેકારવ સંભળાવવાની શું જરૂર ? એ લોકરૂઢી પ્રમાણે તપસીઓ જેનો તીર્થયાત્રાનો ખાસ અધિકાર છે તેઓને રાજાએ આમદ કરવાની ક્યાં જરૂર છે ? ” આ રીતે ગુરૂએ (યાત્રાનો) સ્વીકાર કરતાં “ તમારે લાયક સુખાસન (પાલખી) વગેરે શું વાહન જોઇશે ? જે જોઇએ તે લીઓ. ” એમ કહેતાં “ અમે પગે ચાલતા ચાલતા જ જવામાં યાત્રાનું પુણ્ય માનીએ છીએ. હવે અમે હમણાં જ રમ લઇ, રોજ થોડું થોડું ચાલી, શ્રી ચતુર્જય, ગિરનાર વગેરે મહાતીર્થોને નમસ્કાર કરી શ્રી સોમનાથ પાટણમાં તમારા પ્રવેશ વખતે તમને મળશું. ” આમ કહી (ગયા અને) તેમણે તેમજ કહ્યું.

૧૪ રાજા મર્વ સામગ્રી સાથે કેટલાંક પ્રવાણો કરીને શ્રી પાટણ પહોંચ્યા, ત્યાં શ્રી હેમચન્દ્રમુનિ મળવાથી તેને અત્યંત આનંદ થયો. અને સામે આવેલા ગડ. શ્રી ગૃદરપતિ જેમા પાછળ ચાલતા હતા એવા મોટા ઉત્સવથી શહેરમાં પ્રવેશ કરી શ્રી સોમેશ્વરના મંદિરનાં પગથીઆં ચડતાં જમીન ઉપર આઝોટી પ્રજાગ કરીને તથા લાંબા કાળની ઉત્કંઠાના અપ્રમેય આનંદથી શ્રી સોમેશ્વરના લિંગને ખૂબ દાખીને બેટ્યા પછી “ આ (હેમચન્દ્ર) જિન સિવાય બીજાને નમસ્કાર નથી કરતા ” એવાં મિથ્યાદષ્ટિવાળા (અજૈન) ઓનાં વચનથી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું હતું એવા રાજાએ શ્રીહેમચન્દ્રને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. “ જે યોગ્ય લાગે તો આ મનોહર ઉપચારોવડે આપ

શ્રી સોમેશ્વરની પૂજા કરો. "હા ઠીક" એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને રાગના બહારમાથી આવેલું મુદ્દ પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને રાગના કહેવાથી શ્રી બૃહરપતિએ ૨૨ જેનો હાથ ઝાલ્યો છે એવા હેમચન્દ્રે મદિરનો ઉબરો ઓળંગી, જરા વિચાર કરીને, આ મદિરમાં કૈલાસનિવાસી મદાદેવ સાક્ષાત વસે છે એ વિચારથી જેના શરીરના રૂવાડા ઉભા થઈ ગયા છે એવા હેમચન્દ્રે "આ ઉપદારને બમણો કરો" એમ કહીને શિવપુરાણમાં કહેલ દીક્ષાવિધિ પ્રમાણે આબ્દાનન, અવશુક્લન, મુદ્રા, મન, ન્યામ, વિસર્જન વગેરે ઉપચારોવડે પચોપચારવિધિથી શિવનું પૂજન કરીને છેવટ —

(૧૧) જે તે સમયમાં, જે તે રીતે, જે કાંઈ નામથી જે તમે હો તે હો, પણ જો તમે જે એકજ દોષરહિત છે તે હો તો, હે ભગવન્ તમને નમસ્કાર છે. ૨૪

(૧૨) મંસારના બીજને અંકુર ઉત્પન્ન કરનારા રાગ વગેરે જેના ક્ષીણ થઈ ગયા છે તે બહા હો, વિષ્ણુ હો, કે મહેશ્વર હો તેને નમસ્કાર છે.

વગેરે રત્નતિવડે, મધા રાજસોક સાથે આશ્ચર્યચક્ર રાગ જોતા હતા, ત્યાં દંડવતપ્રણામપૂર્વક રત્નતિ કરીને શ્રી હેમાચાર્ય સાત થયા ત્યારે તે રાગએ શ્રી બૃહરપતિએ પૂજાવિધિ બતાવ્યા પ્રમાણે અતિશય શ્રદ્ધાથી શિવપૂજન કરીને ધર્મશિલા ઉપર તુલાપુરુષ (પોતાના વજન જેટલું સોનું આપવું તે), ગજદાન વગેરે મહાદાનો આપીને, કપૂરની આરતી ઉતારી પછી બધા રાગવર્જને દૂર ખસેડીને સોમેશ્વરના ગર્ભ મૃદમા પ્રવેશ કરીને શ્રીહેમચન્દ્રને કહ્યું કે "મદાદેવ જેવો કોઈ દેવ નથી, મારા જેવો કોઈ રાગ નથી અને તમારા જેવો કોઈ મદરૂપિ નથી, આ રીતે સદ્બાઅપની મદતાથી અર્દા આ તણુનો મયોગ થયો છે. માટે અનેક દર્શનોએ જુદા જુદા દેવને પ્રતિક્ષા

૨૨ કુમારપાદના વખતમાં સોમનાથના પૂજારી મકપતિ શ્રી બૃહરપતિ દત્તા એ વાત ખરી છે. એ મોટા પાશુપતાચાર્ય હતા. સોમનાથનો ઉપર વર્ણવેલ રત્નેશ્વર જરી રીતે એમને દુષ્ટો બ મયોગ હતો. જુઓ (વિ. સ. ૧૨૨૫ની ભાવબૃહરપતિની મોમનાથ પ્રસરિત)

૨૩ હેમચન્દ્ર કુમારપાદની સાથે મોમનાથ પાગળ થયા ત્યારે તેણે ઉપરના મોહાથી રત્નતિ કરી એમ ગેરવૃત્તે કહ્યું છે. પણ પ્ર. ચ.માં સિદ્ધરાજ સાથે હેમચન્દ્ર ગયેલા ત્યારે આ મોહાથી રત્નતિ કરી એમ વર્ણન છે. (જુઓ દે. રૂ. પ્ર. શ્લોક ૩૧૦ થી ૩૪૬) પણ નયસિદ્ધમ્ભિ, જિનમંડનમ્ભિ વગેરે ગેરવૃત્તને અનુસરે છે.

આપેલી હોવાને સીધે દેવતત્ત્વ સંદિગ્ધ છે માટે મુક્તિ આપે એવા કયા દેવ છે એ વાત તમે આ તીર્થમાં મને સાચેગાચી કહી દો." આના જવાબમાં શ્રી હેમાચાર્યે શુદ્ધિપૂર્વક યોડો વિચાર કરીને રાગને કહ્યું કે "પુરાણો કે દર્શનોનાં વચનોને રહેવા છંદને શ્રી સોમેશ્વરનાં જ પ્રત્યક્ષ દર્શન તમને કરાવું છું. જેથી તેની પાસેથી જ મુક્તિનો માર્ગ ક્યો છે તે તમે જાણી શકશો." આ વાક્યથી આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાગએ "હું આ વાત પશુ જની શકે છે ?" એમ પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી હેમાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે "અહીં દેવતત્ત્વ તિરોદિત છે એ ચોક્કસ છે, તો પછી આપણે શુદ્ધિને ખતાવેલ રીત પ્રમાણે નિશ્ચલ આરાધના કરીએ તો એ રીતે ૬-૬ (આપણા બેવનાં કાર્ય)ની મિદ્ધિ થતાં દેવનો આવિર્ભાવ સહેલો છે. હવે હું ધ્યાન કરૂં છું અને તમારે કાળો અગર નાખ્યા કરવો (ધૂપદાનમાં) અને અમક(સંકર) પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને ના પાડે ત્યાં સુધી નાખવાનું ચાલુ રાખવું." પછી એ બેવે એ પ્રમાણે કરવા માંડતાં, ધૂપના ધુમાડાથી ગર્ભગૃહમાં અધારૂં થઈ ગયું, અને નક્ષત્રમાળા (એક પ્રકારની દીરી)ના દીવાઓ કરી ગયા ત્યારે એકાએક સૂર્યના તેજ જેવો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો અને રાગએ સંશ્રમથી આંખ ચોળીને જોયું તો જલાધારી ઉપર ઉત્તમ સુવર્ણના જેવી કાલિવાળા, જેનું સ્વરૂપ ચર્મચમ્પુઓવાળાને દેખાવું મુશ્કેલ, અપ્રતિમ તથા કંઈપણ ન સકાય એવું છે તેવા તપસ્વીને જોયા. પછી તેનો પગના અંગુડાથી તે જટા સુધી પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરીને એ દેવતાજ આઘ્યા છે એમ નિશ્ચય કરીને, ભક્તિપૂર્વક પોતાનાં પાંચે અંગોવડે જમીનને અડીને તેને પ્રણામ કર્યા અને પછી રાગએ નીચે પ્રમાણે વિવસિ કરી. "હે જગદીશ ! આપનાં દર્શનથી આ મેત્રો કૃતાર્થ થયાં, હવે ઉપદેશથી આ કાનને કૃતાર્થ કરો." આ રીતે વિવસિ કરીને રાગ બોલતા બંધ થયા કે મોહરૂપી રાતને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા તેના મુખમાંથી નીચેની વાણી નીકળી. "હે રાગ ! આ મહર્ષિ સર્વદેવોનો અવતાર છે. તેઓ જરાય પડદા વગર પરબ્રહ્મને જોઈ શકે છે તથા હાથમાં રાખેલા મોતીપેઠે ત્રણે કાળનું સ્વરૂપ એના જાણુવામાં છે. તેઓ મુક્તિના જે માર્ગનો ઉપદેશ કરે તેને મુક્તિનો ચોક્કસ માર્ગ જાણવો." આટલો ઉપદેશ આપીને જૂનપતિ (સંકર) અંતર્ધ્યાન થઈ જતાં અને રાગ જમૃત થતાં, પ્રાણાધ્યમથી રેકિલા પવનનું જેણે રેચન કર્યું છે તથા ૬૬ વાળેલા આમનને જેણે શિથિલ કર્યું છે એવા શ્રી હેમચન્દ્રે જ્યાં "રાગ" એમ સંબોધન કર્યું ત્યાં તો ઇષ્ટદેવતાના સંકેતથી જેણે રાગનું અભિમાન તણ દોધું છે એવા રાગએ 'હે જીવ ! (શુદ્ધ) પગ પકડી લે' એમ કહેતાં કહેતાં

વિનયથી માથું નમાવીને “ મારે શું કરવું તે કહો ” એમ કહ્યું. પછી ત્યાં જ રાજા પાસે આખી જીદગી સુધી માસ અને મંદિરાના ત્યાગનો નિયમ લેવરાવી ત્યાંથી રાજા અને ગુરૂ બહાર નીકળ્યા અને શ્રી અણહિલપુર પહોંચ્યા ૨૪

(૧૫) શ્રી જિનના મોઢામાંથી નીકળેલ હોવાથી પવિત્ર કરનાર એવી શુદ્ધ સિદ્ધાન્ત (જ્ઞેનધર્મ)ની વાણીથી જાગૃત થયેલા ગજાએ પરમ આર્હતનું મિશ્ર પ્રાપ્ત કર્યું ૨૫ અને તેણે માગણી કરવાથી હેમાચાર્ય પ્રભુએ ત્રિપદિ શલાકાપુરુષ ચરિત અને વિંશતિ વીતરાગ સ્તુતિવાળું પવિત્ર યોગશાસ્ત્ર એ બે ગ્રન્થો લખ્યા વળી પ્રભુની આજ્ઞાથી પોતાનો હુકમ માનનાર અઢાર દેશોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી પ્રાણિમાત્રની મારી (હિંસા)નો રાજાએ નિષેધ કર્યો ૨૬ જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૪ વિકારો કરાવ્યા સમ્યગ્જ્ઞાનથી સેવા યોગ્ય લાગતા બાર વ્રતોનો અંગીકાર કર્યો ૨૭ તેમાં અદત્તાદાન (ન આપેલું સેવા)ના ત્યાગરૂપ ત્રીજા વ્રતનું વ્યાખ્યાન થતા તેમાંથી કેવળ પાપનું જવન કરનાર રૂદતીવિત્તા ૨૮ દોષો જાણવામાં આવ્યા એટલે રાજાએ તેના-રૂદતીવિત્ત ઉધરાવવાના

૨૪ હેમચન્દ્ર અને કુમારપાલને સોમનાથ દર્શન આપ્યાની વાત હેમચન્દ્રે પોતે નથી લખી, પ્ર મ મા પસ નર્થ, પરંતુ નયસિદ્ધસરિના કુ ચ. મા તથા જિ ગણિતા કુ ૧ મા ઉપર પ્રમાણે જ છે

૨૫ કુમારપાલના અનેક ઉત્ક્રીષ્ણ લેખો મળ્યા છે પણ તેમાંથી માત્ર એક જ સ. ૧૨૨૧ ના જ્ઞાપીપુરના લેખમાં કુમારપાલને ‘ હે મસૂરિપ્રમોદિન પરમાર્હત ’ કહેલ છે.

૨૬ મોહપરાજયમાં બાર વર્ષ સુધી હિંસાનું નિવારણ કર્યું ગોમ કહ્યું છે (અ. ૪ પૃ ૧૦૨) મતલબ કે આ નિયમ લીધા પછી કુમારપાલ ચૌદ કે બાર વર્ષ સુધી જીવ્યો

૨૭ કુમારપાને જૈન ધર્મગ્રંથો કરીને શું શું કર્યું એનું વર્ણન કુમારપાલ પ્રતિમોષમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે કુમારપાને સર્વ ગ્રામનજરોમાં જીવદયા પાળવાની આજ્ઞા કરી, (પૃ ૪૧) રાજાએ આસનો ત્યાગ કર્યા (૧ ૪૨), રાજાએ દુનનો ત્યાગ કર્યો તથા નિરેધ કર્યો (પૃ ૭૬), મલપાનનો ત્યાગ કર્યો (પૃ ૮૨) ચૌરનો તથા મરેલાના ધનનો ત્યાગ કર્યો (પૃ ૧૧૪)

૨૮ રૂદતીવિત્ત એટલે અધુર પુર વ રસ મુકયા વચર-મરી જનારની સ્ત્રી રોની રૂદ અને તેનું ધન તેને માટે જોરાપીપોરાથી જીતેલું જા ની રાજા લઈ જાય એ જાનો લાગો કુમાર પાલે આ કર જલ્દ કર્યા એમ કહીને જૈનને ખડો તેના જલ્દ વખાણ કરે છે.

અધિકારી પચોલીને બોનાવીને ૭૨ લાખનો તેનો પટ્ટો ફાડીને (તે લાગે) મુઝી દીધો એ રાજદક્ષ છોડી દીધો એ માટે વિદ્વાનોએ તેની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી -

(૧૩) રહેવાના રથ, નહુપ, નાજામ અને ભરત વગેરે મત્યલુભા ઉત્પન્ન થયેલા ગજાઓએ પણ જે નહોતું છોડ્યું તે રૂદાવિત દમણ, હે કુમારપાલ રાજ ! તે છોડી દીધું માટે તું મોગ (રાજ) જોના માથાનો મુકુટમણિ છે

અને શ્રીહેમાચાર્ય પ્રશ્નએ નીચે પ્રમાણે આ પ્રશ્નમાને અનુમોદન આપ્યું

(૧૪) પુત્ર વચ્ચે મરી જનારાઓનું ધન લેનાર ગજા તેનો પુત્ર ધાપે અને મંત્રોપથી તે છોડી દેનાર તું ખરેખર ગજાપિતામહ (રાજાઓનો દારો) છે

૧૧

૧૬ દ્વે સોરઠ દેશના મુવર નામના (બહારવળીઆ ૧) સામે લડના માટે શ્રીહિવ્યનમનીને લશ્કરનો નાયક બનાવીને આપ્યા લશ્કર સાથે રાજાએ મોકલ્યો અને તે શ્રી વઢરાણ પોત્તે ૬ બધા મહાસેનાને આગળ વધવાનું કહીને પોતે શ્રીધુમાસ્ત્રિવના ચરણોને પ્રણામ કરવાની ઇચ્છાથી શેત્રુ જે ગયો અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી દેવની પૂજા વગેરે કરીને ત્યાં વિધિ પ્રમાણે મંદિરની વદના કરે છે, ત્યાં દીનીમાથી મળી વાટ લઇને ગોક લિંદ તે લાકડાના મદિરના એક દરવા પેમતો દતો તેની પાસેથી દેવ મંદિરના રમેણોએ વાટ છોડાવી દીધી એ પછી પોતાની સમાધિ છુટી જવાથી તે મંત્રીએ લાકડાના દેવ મદિરના નાશની ખીકથી દેવની સન્મુખ તે મંદિરનો છોડોદાર કરવાની ઇચ્છાથી એક ભક્ત (આ મદિરનો છોડોદાર નહિ કરે ત્યાં સુધી એકજ વખત એકજ વસ્તુ જમીશ) વગેરે નિમ્નો લીધા પછી ત્યાંથી નીકળી લશ્કરની છાવણીમા પોત્તી ગયો અને તે શત્રુ સાથે લડાઈ થતા શત્રુઓએ રાજાના લશ્કરને દરાવવાથી શ્રીહિવ્યન પોતે લડવા ઉઠ્યો ત્યાં શત્રુના ધાધી જેનું શરીર જર્જરિત થઈ ગયું છે એવા શ્રીહિવ્યનને જ્યારે રહેણાણમા લઇ ગયા ત્યારે તેઓ ત્યાં આવે એ રીતે રોવા લાગ્યા રવજનોએ તેનું કારણ પૂછતાં મંત્રીએ કહ્યું કે ' મૃત્યુ નજીક આવી ગયું અને શ્રી શેત્રુજનો તથા શત્રુનિક વિદારનો છોડોદાર કરવાની ઇચ્છા મનમા રહી માટે દેવકણ્ઠ માથે રહી ગયું ' ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે ' વાગ્મટ અને આમ્રજટ નામના તમારા પુત્રો નિયમો લઇને એ એવ તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરશે અને એ બામતમા અમે જમાન છીએ ' આ રીતે તેઓએ કશું કરવાથી જેનું શરીર રોમાંચિત થઇ ગયું છે એવા,

પોતાને ધન્ય માનનાર તે મંત્રીએ હેવટની આગધના માટે કોઈ સાધુની શોધ કરવા માંડી. એવો કોઈ માધુ ન મળવાથી (પાસેનાં માણસોએ) કોઈ પણ વંક (ભાંડ)ને સાધુનો વેળ પહેગવી મન્ત્રી આગળ ઉભો રાખ્યો. એટલે તેના ચરણ કપાળે અડીને તથા તેની આગળ દશ પ્રકારની આરાધના કરીને શ્રીહિંદને પરલોકમા ગતિ કરી. અને ચંદનતરૂની નજીક રહેલા ક્ષુદ્ર લાકડામાં જેમ તેની સુગંધ બેસી જાય તેમ વંક ઉપર તે (હિંદવન)ની વાસનાની સુગંધ લાગવાથી તેણે અનશન વ્રત લખને (અવ ત્યાગ કરીને) ગિરનારમાં પોતાનો દેહ પાડી નાખ્યો. ૨૬

૧૭ પછી અણહિલપુર આવેલા તે સ્વજનોએ વાગ્ગટ અને આમ્રભટને તે વૃત્તાન્ત જણાવ્યો, એટલે તેઓએ તેજ નિયમે લખને છૂર્ણોદ્ધારનો આરંભ કર્યો. બે વર્ષે શ્રીશેત્રુંજી ઉપરનું મંદિર પૂર્ણ થયું ત્યારે ત્યાંથી આવેલા ખાસ માણસે આપેલી વધામણી વંચાતી હતી ત્યાં તો બીજા માણસે આવી મંદિરમાં ફાટ પડ્યાના ખબર આપ્યા. એ તપાવેલા જસત જેવી વાણી સાંભળીને શ્રીકુમારપાદ રાજાની રજા લખને મહં. શ્રી કપર્દીને શ્રીકરણ મુદ્રાચંદનો અધિકાર સોંપીને ચાર હજાર ધોડાઓ (ધોડેસ્વારો) સાથે શ્રીશેત્રુંજીની તળેટીમાં પોત્તી ત્યાં પોતાના નામથી વાગ્ગટપુર વસાવ્યું પછી પ્રદક્ષિણા ફરવાની ગલીવાળા મંદિરમાં, એ ગલીમાં પેટેવો વાસુ બહાર ન નીકળી શકવાથી મંદિરની દિવાલમાં ફાટ પડે છે એમ ત્યાંના કારીગરોએ નક્કી કરીને કહ્યું. હવે પ્રદક્ષિણા માટેની ગલી રાખ્યા વગર મંદિર બાધવાથી માણસ નિર્વશ જાય છે એવી માન્યતા હોવાથી વંશ ન રહે તો બલે ન રહે પણ શ્રીભરત વગેરે પહેલાંના છૂર્ણોદ્ધાર કરનારાઓની પંકિતમાં પોતાનું નામ રહેશે એવું તે મંત્રીએ દીર્ઘદષ્ટિવાળી સુદ્ધિવડે વિચારીને પ્રદક્ષિણાની ગલીની ભીંત અને મુખ્ય ભીંતની વચ્ચેના ગાળાને પથરાઓથી પૂરાવી દખને ત્રણ વર્ષે પૂરા થયેલા મંદિર

૨૯ હિંદવન સોરઠમાં ગયેલો અને ત્યાં તેને શેત્રુંજીના મંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર થયો અને ઉપર તેના પુત્ર વાહડે છૂર્ણોદ્ધાર કર્યો વગેરે પ્રસંગ પ્ર. મ. મા. પણ છે. ત્યાં સોરઠના રાજાનું નામ નવધમ્મ લખ્યું છે. એ નવધમ્મે આદ્ય રાજા (નયમિહ)ને વારંવાર ત્રણ આપેલો એમ પ્ર. મ. કહે છે.

(જુઓ હે. સુ. પ્ર. શ્લોક ૪૨૨, ૪૩૦).

૩૦ શ્રીકરણ મુદ્રા ચંદનો પ્રધાનપદની સીલ (Seal) જેનો અર્થ શાને છે. ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ એ સખ્દો મળે છે.

ઉપર કળશ અને ધ્વજ ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શ્રી પાટણના સંધને નિમંત્રણ-પૂર્વક તેડાવીને મોટા ઉત્સવથી સં. ૧૨૧૧માં મંત્રીએ ધ્વજ ચડાવી. ૩૧ તેણે મમ્માણ્ણીય ૩૨ ખાણુમાંથી પથરો લાવીને ત્યાંના કારીગરો પાસે તેમાંથી મૂર્તિ ધડાવી હતી. વળી વાઝમટપુરમાં રાજાના પિતાના નામથી ત્રિભુવનપાલ વિદાર. કરાવી તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી. તથા દેવની પૂજા માટે શહેરમાં ૨૪ બગીચાઓ, શહેરને ફરતો કોટ તથા દેવમંદિરોને ગરાસ, (પૂજારીઓ માટે) મકાનો વગેરે આપ્યાં. આ બધું કમબ્યું તેમાં-આ તીર્થોદ્ધાર ખાતે નીચે પ્રમાણે ખરચ થયું:—

(૧૫) જેના મંદિરમાં એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખરચ થયો તે વાઝમટ દેવનું વિદ્વાનોથી કેમ વર્ણન થઇ શકે ?

આ પ્રમાણે શ્રી શત્રુંજયોદ્ધાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૮ હવે વિશ્વમાં જેને એકનેજ સુભટ-(ચરવીર) કહી શકાય એવા શ્રી આમ્રગઢે પિતાના કલ્યાણ માટે ભૃગુપુર (ભરૂચ)માં શ્રી શત્રુનિકા વિદારનું મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરતાં, પાયા ખોદાતા હતા ત્યાં નર્મદા પાસે હોવાથી અકસ્માત જમીન ભેગી થઇ જઇને પાયા પૂરાઈ જતાં મજુરો હેરાન થયા (દટાઇ જવા ?) લાગ્યા. એટલે તેઓ ઉપરની દયાને વશ થઇને પોતાનીજ ખૂબ નિન્દા કરતા કરતાં આમ્રગઢે સ્ત્રી પુત્ર સાથે એ પાયામાં ઝંપાપાત કર્યો. આ તેના અતિશય સાહસથી તે વિદ્વા દૂર થઈ જતાં પાયાનો પથરો મુકીને શરૂ કરેલું આખું મંદિર પૂરું થઈ જતાં, કળશ અને ધ્વજ ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શહેરના સંધને નિમંત્રણપૂર્વક તેડાવીને તેનું અનવસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેથી યથાચોગ્ય સન્માન કરીને, સામન્તોને જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા મોકલ્યા. પછી ધ્વજ ચડાવવાનું શુભ મુહૂર્ત પાસે આવતાં ભટ્ટારક શ્રીહેમચન્દ્રને આગળ કરીને રાજા સાથે શ્રી અણુ-દિલપુરના સંધને ત્યાં ખોલાવીને અતિશય સ્નેહપૂર્વક અલંકારો વગેરે આપીશ તેને તૃપ્ત કર્યા પછી ધ્વજ ચડાવવા માટે ચાલવાની શરૂઆત કરતાં માગણો

૩૧ શત્રુંજયના મંદિરનો છર્જોદ્ધાર કરી તેના ઉપર સં. ૧૨૧૩ મા ધ્વજ ચડાવી તથા દેગવ્યંદ્રે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી એમ પ્ર. ચ. (હે. સુ. પ્ર. શ્લો. ૧૭૨) મા કહ્યું છે. ન્યારે જ્ઞાનમંડળ ગણિએ (પૃ. ૭૩) તથા ચા. ગણિએ (સ. ૭) શેત્રુંજ જેઠે આ છર્જોદ્ધારની સં. ૧૨૧૨ ની સાલ આપી છે.

૩૨ મમ્માણ્ણીય ખાણુ મૂર્તિના પથ્થર માટે અહીં તથા આગળ વસ્તુપાલ-ચરિતમાં આવે છે. એ કઈ ખાણુ ?

પાસે પોતાનો મહેલ હુંટાવી દઇને શ્રી સુવ્રત સ્વામીના મંદિરમાં મહાધ્વજ સાથે ધ્વજને ચડાવીને, અતિશય હર્ષના આવેશમાં ત્યાંજ ખૂબ નાચવા માંડ્યું. છેવટ રાત્રીએ માગણી કરવાથી, આરતી લેતાં ઘોડા દ્વારપાળને આપી દીધો, પછી જ્યારે રાત્રીએ તિલક કર્યું અને છર સામન્તો ચામર કરીને તથા પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરેથી મદદ કરવામાં ઉભા રહ્યા ત્યારે આવેલા બન્દીજનને પોતાનું કંકણ ઉતારીને આપી દીધું. હવે રાત્રીએ હાથ ઝાલીને બક્ષાત્કારથી મંગલ દીવાવાળી આરતી ઉતરાવી. પછી શ્રી સુવ્રતસ્વામીનાં ચરણોને તથા ગુરૂનાં ચરણોને પહેલાં પ્રણામ કરીને ધર્મ બન્ધુઓને વંદના કરી. પછી રાત્રીએ આરતી ઉતારવામાં ઉતાવળ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે રાત્રીએ કહ્યું કે “ જેમ જુગારી જુગારના રસના વેગમાં પોતાનું માથું વગેરે પદાર્થો પણ દોડમાં મુકી દે છે; તેમ તમે પણ હવે દોષ્ટ્રએ માગણી કરી તો ત્યાગના રસના વેગમાં તેઓને માથું પણ આપી દેશો. એમ ધારીને (મેં ઉતાવળ કરાવી) ” આ રીતે રાત્રીએ કહ્યું. ત્યાં તેના લોકોત્તર અગ્નિથી જેનું હૃદય દરાઈ ગયું છે એવા શ્રી હેમાચાર્ય પોતાનો મનુષ્યની સ્તુતિ ન કરવાનો જન્મથી પાળેલો નિયમ ભૂલી જઇને કહ્યું કે:—

(૧૬) જ્યાં તમે ન હો ત્યાં સત્ય યુગને પણ શું કરવો ? અને જેમાં તમે હો તે શું કલિયુગ કહેવાય ? જો કલિયુગમાં તમારો જન્મ થયો હોય તો કલિજ ભલે રહ્યો; સત્ય યુગને શું કરવો છે ?

આ પ્રમાણે આત્રભટ્ટને અનુમોદન આપીને ગુરૂ અને રાત્રી જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા ગયા.

૧૯ હવે ત્યાં (પાટણમાં) ગુરૂ આવ્યા પછી શ્રી આત્રભટ્ટ અકસ્માત દેવીના દોષથી છેલ્લી સ્થિતિએ આવી જતાં, (છેલ્લી) રાત્રી માગતો પત્ર આવવાથી તેજ વખતે, તે મહાત્મા (આત્રભટ્ટ) મન્દિરના શિખર ઉપર નૃત્ય કરતા હતા ત્યાં તેના ઉપર મિથ્યા દષ્ટિવાળાઓ (અજ્ઞેનો)ની દેવીનો દોષ લાગ્યો છે, એમ નક્કી કરીને રાતે યશસ્વન્દનામના સાધુ સાથે આકાશ માર્ગે ઉડીને એક નિમેષમાં ભાર્યના પાદરમા આવી પોચી, શ્રી હેમાચાર્ય પ્રભુએ સંધવીએ દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે કાયોત્સર્ગ (ઉભાં ઉભાં એક જાતનું ધ્યાન) કર્યો પણ દેવીએ જીભ ખદાર કાઢીને તિરકાર દર્શાવ્યો

૩૩ ભરણમા હાથમાં સૈન્ધવી માતાનું મંદિર છે; એ સ્થળેથી ભૂતી મૂર્તિઓ મળી છે. ૭૫૨નું વર્ણન ‘જેવાં હાથનું’ મંદિર નવું હશે પણ એ સ્થળ નિ. સં.ના ૧૪ માં સતત જોવામાં આવે છે જ.

એટલે ખાણીઆમાં સાગનાખી તેના ઉપર યશસ્વન્દ્ર મણિએ જેનું સાંગેલાથી ખાંડવા માંડયું કે પ્હેલાં મંદિર દાણી ઉડ્યું, અને ખીજો પ્રહાર થતાં દેવીની મૂર્તિજ પોતાને ઠેકાણેથી ઉપડી “વજ્ર જેવા હાથથી થતા પ્રહારોથી મને બચાવો, બચાવો,” એમ બોલતી શ્રી હેમચન્દ્રના ચરણમાં પડી. આ રીતે સાચી વિદ્યાના બળથી તે દેવી જેનું મૂળ કારણ છે એવી મિથ્યા દષ્ટિ-વાળાઓની જંત્રી (બ્યન્તરી)ના દોષને દૂર કરીને શ્રી સુવત સ્વામીના મંદિરે ગયા.

(૧૭) સંસારરૂપી મમુદ્રના સૈતુરૂપ, કલ્યાણ માર્ગે જવામાં રસ્તાના દીવા જેવાં, વિશ્વના ટેકા માટે લાકડી જેવાં, ખીજા મતોના મોહને દૂર કરવા માટે ઉગેલા કેતુ જેવા અને અમારા મનરૂપી હાથીને બાંધવા માટે મજબુત યાંબઝાનું રૂપ લેનારા શ્રીસુવતસ્વામીના ચરણોનાં નખનાં કિરણો (સૌનું) રક્ષણ કરે.

આ સ્તુતિઓ વડે શ્રીમુનિસુવતસ્વામીની ઉપામના કરીને શ્રીઆમ્રભટ્ટને રાગમાંથી છુટ્યાનું સ્નાન કરાડી જેમ આગા હતા તેમ શ્રીહેમચન્દ્ર અને યશસ્વન્દ્રમણિ ગયા. શાઉદયનચૈત્યમાં, ચક્રુનિકાવિહારમાં અને રાગના ધડીમૃદમાં એ રીતે ત્રણ સ્થળે કોકણના રાગના ત્રણ કલસને વહેચી નાખ્યા.

આ પ્રમાણે શ્રીરાજપિતામહુ આમ્રભટ્ટનો પ્રબંધ પુરે થયો. ૩૪

૨૦ એક વખત કુમારપાલ રાગ ખાડિત્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી કપર્દોમત્રીની અનુમતિથી જમ્યા પછી એક ક્ષણ કોઈ વિદ્વાન પાસે કામંદીય નીતિશાસ્ત્ર ગાલબતા હતા; તેમાં નીચેનો શ્લોક આગ્યો :—

(૧૭) મેધ પેટે રાગ પણ પ્રાણીઓનો આધાર છે. મેધ આડો થાય તો જીવાય પણ રાગ આડો થતાં જીવાય નહિ.

આ વાક્ય માંભળીને કુમારપાલે “મેધ રાગની ઔપમ્યા છે” એમ કહ્યું ત્યારે બધા સભાસભેએ રાગના વખાણમાં ઓવારણાં લેવા માડ્યાં; એ જોઈને કપર્દોમત્રી નીચું માથું રાખી બેસી રહ્યા એટલે એકાંતમાં રાગએ તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું કે “મહારાજે ઔપમ્યા શબ્દ વાપર્યો, એવો કોઈ શબ્દ વ્યાકરણમાં નથી, છતાં આપની ખુશામત કરનાગઓએ

૩૪ પ્ર. ચિ.ની એક પ્રવચા ચક્રુનિકા વિહારના જીર્ણોદ્ધારમાં બે કરોડનું ખર્ચ થયું એટલું વધારે છે. આમ્રભટ્ટનો આ પ્રબંધ જિનપ્રમયુરિના તીર્થકલ્પમાં તેમજ પ્ર. ચ. (દે. સ. પ્ર.)માં મળે છે. વળી જયસિંહસુરિએ વિ. સં. ૧૨૧૧-૧૨૧૩ માં આ ઉદ્ધાર કર્યો એમ લખ્યું છે. (શ્લોક ૧૪૨) ત્યારે જિનમડનમણિએ મણિએ વિ. સં. ૧૨૨૨ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૭૦)

વખાણુ ક્યાં ત્યારે મારે તો બેવડુ નીચા જોણું થયુ. રાજા વગરનું-અંધા-
ધુધીવાળું જગત્ સારૂ પશુ મૂર્ખ રાજા સારો નહિ, એ રીતે વિરોધી રાજાનાં
મંડળોમાં આપણી અપકોર્ત દેલાય છે. હવે આ બાબતમાં ઉપમેય,
ઓપમ્ય, ઉપમા વગેરે શબ્દો શુદ્ધ છે.” તેણે આ શબ્દો કલા પછી
રાજાએ પોતાને પચાસ વર્ષ થયાં હોવા છતાં એક ઉપાધ્યાય પાસે
બારાખડીથી શાસ્ત્ર બણવાનું શરૂ કરી એક વર્ષમા ત્રણ વૃત્તિ^{૨૫} અને ત્રણ
કાવ્યો બણી લીધા અને વિચાર ચતુર્મુખનું બિરૂદ મેળવ્યું

આ પ્રમાણે વિચારચતુર્મુખ શ્રીકુમારપાદ પ્રબંધ પુરો થયો.^{૨૬}

૨૧ એક વખત વિશ્વેશ્વર નામના કવિ કાશીથી શ્રીપાટણ આવ્યા.
અને કીલેમચરિની મહામા આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીકુમારપાદ રાજા પણ
બેઠા હતા અને તેણે નીચેનું વચન કહ્યું :—

(૧૮) ધાબળો અને દંડ લઈને ફરતા હેમગોવાળ તમારૂં રક્ષણ કરો
આ પ્રમાણે અર્ધુ બોલીને જરા અટક્યા ત્યાં રાજાએ ક્રોધ કરીને
તેના સામુ જોયું પણ તેણે

જૈન ગોચર (ધર્મ)મા હ દર્શનોનાં પરુઓના સમૂહને ચરાવતા (હેમચંદ્ર)

એ રીતે ઉત્તરાર્ધ કહી સલામતોને ખુશ કરી દીધા. પછી તેણે
શ્રીરામચંદ્ર વગેરે કવિઓને “દર રાખેલી” એ રીતે સમરથા આપી અને
મહામાત્ય શ્રીકપર્દીમત્રીએ નીચે પ્રમાણે એની પૂર્તિ કરી—

(૧૯) એક વખત કેટલીક કન્યાઓ મતાકુકડીની રમત રમતી હતી તેમા
એક દીર્ઘ નેત્રવાળી કન્યાના મરણ નેત્રો બે હાથથી પણ ઢાકી ચકાવ એમ
નથી અને તે મુખચંદ્રની ચાંદની દેલાતા આ કન્યા બધે પકડાઈ ગય
છે એમ કહીને સખીઓએ રમતમાંથી દૂર રાખેલી એક કન્યા પોતાના
નિન્દિત નયનોને અને મોહનોને રૂએ છે

આ પ્રમાણે શ્રીકપર્દી મહામાત્રે સમરથાપૂર્તિ કરતાં એ (વિશ્વેશ્વર)
કવિએ પચાસ દળજની કિંમતનો પોતાના મગાનો દાર આ મરજતીની
પદ રચના છે એમ કહીને તેના મગામા નાખ્યો. ૨૭ પછી તેની વિદ્વતાથી

૨૫ જગા એમ મૂળમા સબ્દ છે એ બાકરણના કાઠ મંથના વિમાનનો
મુગક હોનો જેઠાએ સારરવન બાકરણમા ત્રણ વૃત્તિ છે પણ એ અથ કુમારપાદના
વખતમા રચાયા ન હતા.

૨૬ આ જગાના મિનમહન અણિના કુમારપાદ પ્રબંધના પખ છે

૩૭ આ વિશ્વેશ્વર કવિ કાશીથી કી રીતે પાંખ આવ્યા એનું સવિસ્તર વર્ણન
શ્રિ. મ. અણિના કુમારપાદ પ્રબંધમા મળે છે. ૧૮ આ વિશ્વેશ્વર કવિના પ્રસંનનું

ખુશી થયેલા રાજાએ વિશ્વેશ્વરને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા બતાવી.

(૨૦) કર્ણની ૩૮ માં વાતો રહી, (કર્ણ જવાથી) કાશી શહેરમાં માણસોની વસ્તી આછી થઇ ગઇ, અને પૂર્વ દિશા (કાશી)માં ૩૬૬ મીરના ધોડાઓ દર્બમાં આવીને હજુદણી રહ્યા છે. એ સ્થિતિમાં સરસ્વતીને બેટવાને આતુર સમુદ્ર સાથે પ્રીતિવાર્તા પ્રલાસંક્ષેપ તરફ આ માર્ગ હૃદય ઉત્કંઠાવાણું થઇ ગયું છે.

એમ કહીને, રાજાએ જોનો ૪૦ સત્કાર કર્યો છે અને સૌએ જોની રમ લીધી છે એવો તે કવિ પોતાને રૂચતા સ્થાન તરફ ગયો.

૨૨ એક વખત શ્રી કુમારપાલ વિહારમાં રાજાએ બોલાવેલા શ્રી હેમાચાર્ય કપર્દીના હાથનો ટેકો લઇને જ્યાં પગથીઆં ચડે છે ત્યાં નર્તકીના કમખાની દોરી ખેંચાતી જોઇને શ્રી કપર્દીએ કહ્યું:—

(૨૧) મુદરીની કંચળી સાદા ભાગ્યના ઉદયને પામવા ઉતાવળ કરે છે.

આટલું બોલી જરા પાટ જોઈ ત્યાં શ્રી. હેમાચાર્ય નીચે પ્રમાણે ઉત્તરાર્થે કહ્યું.

વર્ણન ચારિત્રમુંદરગણએ કર્યું છે તેમા લખ્યું છે કે તેણે બે સમસ્યાઓ આપેલી એક ઉપરની વ્યાપિદ્ધા અને બીજી શૂદ્રામેળ. ૧૬લી કપર્દી મંત્રીએ પૂરી કરી અને બીજી રામચંદ્ર કવિએ, હેમચંદ્રની ગોવાળ કટીને પ્રથમ કરતો ઉપર આવેલો ૧૮મો શ્લોક પ્ર. ચ. (ટ. ૧૨. પ્ર.)મા મળે છે પણ તેમા વિશ્વેશ્વર નહિ પણ દેવભાગે કહ્યો એમ વર્ણન છે.

૩૮ આ કર્ણ તે-કાશીનો રાજા હોવો જોઇએ એમ સળધ ઉપરથી લાગે છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ એમજ અર્થ કર્યો છે. એટલે લીમ અને ભોળનો સમકાલીન હાલકનો કર્ણ જ આદર્શ વિવશિત છે. એ મરતા કાશીની વસ્તી આછી થઈ ગઇ અને પોતાને ત્યાં રહેવાનું પ્રયત્ન ન રહ્યું એમ કહેવા માગ્યું છે.

૩૯ આ હમ્મીર કયાનો રાજા ? શાકભરીનો એટલે રણ્યભોરનો. ચોદાહુરાજ એમ ટોની કહે છે. પણ શાકભરીનો હમ્મીર તો કુમારપાલ પછી રોડ કરતા વધારે વર્ષ પછી વિ. સં. ૧૩૪૨ મા ગાદી ઉપર બેઠો હતો. (બુગ્ધો ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. બા. પૂ. ૨૬૬) અને હમ્મીર એટલે મુસલમાનો એવો અર્થ હોય તો તેઓ પણ કુમારપાલ પછી બીસ બાવીસ વર્ષ પછી કાશી પોત્રા છે. દરિદ્રશિત એટલે શિવની દિશા-North east એમ ટોની કહે છે, પણ ઉદ્ગની દિશા અર્થાત્ પૂર્વ દિશા એ અર્થ વધારે સચુક્તિ છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ એ રાખ્દો છોડી દીધા છે અને કાશીમાં હમ્મીરનું રાજ્ય થયું એમ કહ્યું છે.

૪૦ કેટલો સત્કાર કર્યો એ વિષે નિ. અર્ણવ કહે છે કે કુમારપાલ રાજાએ

(એ વાત ખરી છે) કારણકે તરણીજનનો પછવાડેનો ભાગ ચુલ્લ
ઝડણુ કરીને પુટ થયો છે

૨૩ એક વખત મવારમા કપર્દીમત્રીએ (જતા જતા) પ્રણામ કર્યો
એટલે શ્રીહેમાચાર્યે “ આ હાથમા શુ ? ” એમ પૂછ્યું ત્યારે તેણે પ્રાકૃત
ભાષામા હુરડાં (હેલા ધ નો એ યમને હાલમા હરડે કહેવાય છે) એમ કહ્યું
ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું “ શુ હજી ? ” તરત બુદ્ધિ હોવાથી તેમના વચનમા
રહેલો છળ પામી જમને કપર્દીએ કહ્યું “ ના હવે નહિ, ” કારણકે “ છેત્રો
હતો તે પહેલો થયો છે અને એક માત્રા વધી છે ” કર્પાશ્રુથી જેના નેત્રો
ભરાપડ્યા છે એવા શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી રામચન્દ્ર વગેરે પડિતો પાસે કપર્દીની
ચતુરાઈની પ્રશંસા કરી તેઓએ રહસ્ય ન સમજીને “ એ શુ ? ” એમ
પૂછતા શ્રી હેમાચાર્યે કહ્યું કે હુરડાંનો ચખ્દના છળથી ‘ હું અક્ષર રડે છે ’
એવો અર્થ કરી “ શુ હજી પણ ” એટલું પૂછતા જ એ વચનનું રહસ્ય
સમજી જમને તેણે ‘ હાલમા નહિ ” એમ કહ્યું કારણકે પહેલાં બારાખડીમા
હુકાર હેલ્યો બોલાતો હતો માટે હું રડે છે હાલમા અમારા નામમા હું
પહેલો છે અને એક માત્રા વધારે છે (હિં (અક્ષર) મા)

એ રીતે હુરડાં પ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૪ એક વખત કોઈ પડિતે ઉર્વશી ચખ્દમા એ તાલબ્ય જોઈએ
કે હત્ય ? ” એમ પૂછતા શ્રીહેમાચાર્યે કાંઈક કહેવા જાય છે, ત્યા
કપર્દીમત્રીએ એક કાગળ ઉપર “ ધણીનું જે અશન કરે તે ઉર્વશી ” એ
રીતે વ્યુત્પત્તિ લખી શ્રીહેમાચાર્યના બોલામા એ કાગળ નાખ્યો. એ
પ્રમાણથી શ્રીહેમાચાર્યે તાલબ્ય શકારનો નિર્ણય તેની આગળ કહ્યો

આ રીતે ઉર્વશી પ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૫ એક વખત સપાદવક્ત્રના ગજનને એક એલચી (સાન્ધિવિગ્રદિક)
શ્રીકુમારધામ રાજની સમાગા આવ્યો, ત્યારે રાજાએ “ તમાગ મહારાજ
કુશળ છે ? ” એમ પૂછ્યું. અને પોતાને પડિત માનનાર તે મિથ્યાભિમાનીએ
“ વિશ્વને ઝડણુ કરે તે વિશ્વ ન ” એવાના વિગ્ધમા ની ગો મદદ ! આ
સાલણી રાજની પ્રેરણાથી શ્રીકપર્દીમત્રીએ “ જનદી નારા પામે ” તે
વિશ્વવ એ રીતે નવી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી આ પ્રમાણે તેના નામમાં
દુપણ આવે છે એમ પ્રધાને નિશ્ચિત કર્યાથી તે રાજાએ વિગ્ધરાજ
નામ ધારણ કર્યું બીજે વર્ષે તે જ પ્રધાને (એલચીએ) શ્રીકુમારધામ રાજ
આગળ પોતાના રાજનું નામ વિગ્ધરાજ કહ્યું, ત્યારે શ્રીકપર્દીમત્રીએ
“ વિગ્ધ એટલે નાક વગરનું, હર અને નારાયણને જેણે નાક વગરના કર્યા તે

વિગ્રહરાજ" એ રીતે વ્યુત્પત્તિથી અર્થ કર્યો. આ વાત જાણીને એ પછી કપર્દી પોતાના નામનું ખડન કરશે એ ખીકથી તે રાજાએ કવિશંકર એવું નામ ધારણ કર્યું.^{૪૧}

૨૬ એક વખત શ્રી કુમારપાલ રાજા આગળ શ્રી યોગશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન થતું હતું, ત્યારે પંદર કર્મોદયની વ્યાખ્યામાં દ્વન્તકેશનસ્થાસ્થિત્વક્રોમ્ણાં ઘટ્ટનમાકરે એ શ્લોક આવ્યો. તેમાં શ્રીહેમાચાર્યના મૂળ પાઠને સુધારીને બહુવચનનું એકવચન કરીને રોમ્ણાંને બદલે રોમ્ણો એ રીતે પં ઉદયચંદ્ર વારંવાર વાંચ્યું ત્યારે શ્રી હેમાચાર્યે ફેરફાર કરવાનું કારણ પૂછ્યું અને તેણે પ્રાણીઓનાં અંગો અને વાહિનો માટે એકવચન દ્વિસમાસમાં વ્યાકરણ સિદ્ધ છે એમ વ્યાકરણસૂત્રથી દર્શાવ્યું એટલે શ્રી હેમાચાર્યે, રાજાએ તથા ખીજાઓએ તેની પ્રશંસા કરી.

આ પ્રમાણે પં. ઉદયચંદ્રનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૨૭ એક વખત તે રાજર્ષિ (કુમારપાલ) ધીરાણુ મિષ્ટાન્ન ભોજન કરતા હતા; ત્યાં જરા વિચાર કરીને એ ભોજન છોડી દધને શ્રી હેમાચાર્યને પૂછ્યું કે "મારે ધીરાણુ મિષ્ટાન્ન ખાવું એ યોગ્ય છે કે નહિ ?" ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે "વાણીઆ ધાણણુ માટે યોગ્ય છે, પણ જેણે અભક્ષ્ય (માંસ) ન ખાવાનો નિયમ લીધો છે તેવા ક્ષત્રિય માટે યોગ્ય નથી કારણકે તેથી માંસાહાર યાદ આવે છે." "એમજ છે" એમ કહીને રાજાએ પહેલાં કરેલા અભક્ષ્યતા ભક્ષણુ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું અને આચાર્યે "બત્રીશ ફાંત છે માટે બત્રીશ વિહારો કરાવો" એમ કહ્યું.

રાજાએ તેમ કર્યું પછી આચાર્યે આપેલા મુહૂર્ત વખતે વટપદ્રક (વડોદરા!)થી કાન્હ નામનો વેપારી પોતે કરાવેલા મંદિરમાં મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે શ્રી પાટણુ આવ્યો. ત્યારે શહેરના મુખ્ય મંદિરમાં તે મૂર્તિ મુકીને પૂજા વગેરેની સામગ્રી લેવા ગયો; પણ મામમો લઈને જ્યાં પાછો આવ્યો ત્યાં રાજાના અંગરક્ષકોએ બારણામાં રોકો રાખ્યો એટલે તે અંદર ન જઈ શક્યો. અચુક કાળ ગયા પછી દ્વારપાલો ખસી

૪૧ ઉપર પ્રમાણે સપાદલક્ષના રાજાની કુમારપાલની સલામત મરકરી થયાનું મેરુગ્રમ કહે છે. પણ ખરી રીતે કુમારપાલથી હારેલા અર્ધોરાજના અનુયાયી સપાદલક્ષના રાજા વિગ્રહરાજ (કે વિરાઠદેવ) (વિ સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૨૦) તેણે કુમારપાલને દ્વારપાલો દોષ એમ એના ઉત્ક્રીષ્ટ લેખથી જણાવ છે. (જુઓ J. A. S. B. Vol. LV p. 41) આ કપર્દીમત્રી કુમારપાલનો ભાગ્યારિક હતો એમ મિત્રમંડનમણિ કહે છે. (જુઓ-પ્ર. પ્ર. ૫. ૧૦૦)

ગયા પણ એ વખતે પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્ત ચાલ્યું ગયું હતું. એથી તે અંદર જઈને આચાર્યના પગમાં પડીને પોતાને ઈષ્ટો આપતાં આપતાં રોવા લાગ્યો. આચાર્યે જોયું કે આ માણસનું દુઃખ બીજી કોઈ રીતે દૂર થઈ શકે એમ નથી એટલે મંદિરના રંગમડપમાંથી બહાર નીકળી, નક્ષત્રો જોઈને પોતાના શુભ મુહૂર્તનું નક્ષત્ર આકાશમાં ઉગેલું જોઈને તેને કહ્યું કે “જોપીએ ધડી જોઈને જે મુહૂર્ત આપેલું તેમાં જો મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હોત તો તેનું ત્રણ વર્ષનું જ આયુષ્ય હતું. હાલમાં જે મુહૂર્ત છે તે મુહૂર્તમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાથી તેનું આયુષ્ય લાંબું ચાલશે.” આ રીતે આચાર્યે કહ્યું. એટલે તે વખતે પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને આચાર્યે કહ્યું હતું તેમજ થયું.

આ પ્રમાણે અભક્ષ્યભક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૨૮ મેં “ધન દરી લેવાથી પહેલાં એક ઉંદર મરી ગયો છે માટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપો.” એ રીતે રાજાએ માગણી કરવાથી આચાર્યે તેના કંઠાણુ માટે તેના નામથી મૂંઝક વિદ્યાર કરાવ્યો. વળી કોઈ વેપારીની સ્ત્રી જેનાં નાત, નામ, કામ, સંબંધ કાંઈ જાણવામાં નહોતાં તેણે વાટમાં ત્રણ દિવસથી જૂપ્યા રાજાને દર્દો હાત ખવરાવી તૃપ્ત કર્યો હતો; એની કૃતગ્રાતાથી તેનું પુણ્ય વધે માટે શ્રી પાટણુમાં કરંજવિદ્યાર કરાવ્યો.

૨૯ એજ રીતે યુકાવિદ્યાર આ પ્રમાણે થયો. સપાદલક્ષ દેશના એક અવિલેકી શેડીઆએ માથું ઝાગવા વખતે પોતાની પ્રિયાએ આપેલી જૂને હાથમાં લઈ, તે પીડા કરનાર જૂને તિરસ્કાર કરીને તેને હાથમાં ધણી વખત મુઠી ઝોળી નાખીને મારી નાખી. એ વખતે પાસે રહેલા અમારિનો અમલ કરાવનાર પંચોળીએ તે ગૃહસ્થને અણહિલપુર પાટણુ લઈ આવી રાજા પાસે ઉઠો કર્યો. પછી આચાર્યની આગ્રાથી તેના હંડ તરીકે તેનું સર્વસ્વ લઈને ત્યાં જ યુકાવિદ્યાર કરાવ્યો.

આ રીતે યુકાવિદ્યારપ્રબંધ પુરો થયો. ૪૨

૩૦ વળી ખંભાતમાં જ્યાં આચાર્યને દાક્ષા અપાઈ હતી તે સાક્ષિ વસદિ નામના અસામાન્ય મંદિરમાં, રત્નમયમૂર્તિઓ સાથે અનુપમ જોઈદાર કરાવ્યો.

એ રીતે પ્રભુદાક્ષા વસદિકાના ઉદ્ધારનો પ્રબંધ થયો.

૩૧ એક વખત શ્રીસોમેશ્વર પાટણુમાં કુમારવિદ્યાર નામના મંદિરમાં શૂદ્રપતિ નામના તપસ્વીએ કાંઈક (જિન ધર્મે વિરૂદ્ધ) અપરાધ કર્યો.

૪૨ યુકાવિદ્યારની આ વાત જ. ઝાંઝિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં છે. (પૃ. ૧૦)

પરિણામે આચાર્યની અકૃપા થવાથી તેનો અધિકાર લાઇ લેવામાં આવ્યો. એટલે તેણે અજુદિલ્લપુર આવીને પોતા આવશ્યક (જ પ્રકારનાં આવશ્યક કર્મ) માં કુશળતા મેળવીને હેમાચાર્યની સેવા કરવા માંડી. એક વખત ચાતુર્માસ (ચોમાસાના ચાર મહિના સુધી કરેલા વ્રતના) ના પારણાને દિવસે હેમાચાર્યના ચરણોની દ્વાદશાવર્તનથી વંદન કર્યા પછી તેણે કહ્યું. (પખખચાણુ કહ્યું.)

(૨૨) હે નાથ ! તમારા ચરણ પાસે રહેવાથી કયાંયેના નાશકારા વિકારરહિત થવા માટે ચોમાસાના ચાર માસ સુધી આ (રંધિલા અન્નના ત્યાગરૂપ ?) વ્રત કર્યું. હવે હે મુનિઓમાં એક ! તમારા ચરણમાં લોટવાથી જેનો કશો નાશ પામ્યો છે એવા માઈ પાણીથી ભીંજાયેલાં અન્ન વડે, ભણે પારણું થાય. એ રીતે તેણે વિશ્વસિ કરી એટલે આચાર્યને પ્રસન્ન જોઈને, એજ વખતે ત્યાં આવેલા રાગજ્યેષ્ઠને ફરી તેનો અધિકાર આપ્યો. આ રીતે બૃહસ્પતિગંડને ફરી અધિકાર આપવાનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૬

૩૨ એક વખત દિવાને આમમાં આવેલા આલિંગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનને રાજાએ પૂછ્યું કે “હું સિદ્ધરાજથી ઉતરતો છું. તેના સમાન હું કે તેનાથી ચડીઆતો છું ?” ત્યારે તેણે પોતાના કથનને શુદ્ધ ન ગણવાની શરતે કહ્યું કે “શ્રીસિદ્ધરાજમાં ૯૬ ગુણો અને બે દોષો હતા. ત્યારે આપનામાં બે ગુણ અને ૯૬ દોષો છે.” આ તેનાં વાક્યથી દોષમય જીવમાં વૈરાગ્ય આવવાથી જ્યાં આંખમાં છરી મારવા રાજા જાય છે, ત્યાં તેનો આશય સમજનાર આલિંગે વિશ્વસિ કરી કે “શ્રી સિદ્ધરાજના ૭૦ ગુણો તેના મંત્રામમાં અસુભટતાં (અશુરવીરપણું) અને ઓક્ષપટતા એ બે દોષો વડે ઢંકાઈ ગયા હતા. ત્યારે લોભ વગેરે તમારા દોષો લડાઈમાં શુરવીરપણું અને પરત્વી મહોદરપણું એ બે ગુણોથી ઢંકાઈ ગયા છે.” આ તેનાં વચનથી તે રાજા સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી ગયો.

આ રીતે આલિંગ પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૩ એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજના રાજ્ય વખતે પાંડિત્યમાં (હેમાચાર્ય સાથે ?) સ્પર્ધા કરતો વામરાશિનામનો વિપ્ર હેમાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા સદન ન થવાથી નીચેનું વચન બોલ્યો—

(૨૩) જેના કામગામાં (કોઈ દિવસ ન ધોવાવાથી) સો લાખ જૂંઓની દારો ફરી રહી છે, દાંતોમાં ગાંજેલા પુષ્કગ મળથી જેના મોઢામાંથી

દુર્ગંધ છુટી રહી છે, અને નાકની ઘાંડી ટંકાવાથી ગણગણાટ કરી બોલે છે એવા માથામાં ટાલવાળો આ હેમડ નામનો સેવડો (જેન ગોરજી) આવે છે. ” આ પ્રકારની અતિશય નિંદાવાળુ નેનું વચન સાંભળીને મનમાં ઉદ્ભવેલા ક્રોધથી ભરેલું તિરસ્કારયુક્ત નીચેનું વચન હેમાચાર્યે કહ્યું “ અરે પંડિત ! વિશેષજી પહેલાં મુકવું જોઈએ એટલું શું તમે નથી લખ્યા ? ” મારે દવેથી સેવડહેમડ એમ કહેવું. અને સેવડો (સાથે ચાલતા) એ ભાલાના પાછલા ભાગથી મારીને જવા દીધો. અને શ્રીકુમારપાલ રાજાના રાજ્યમાં સત્ત્વ વગરનો વધ પ્રચલિત હોવાથી તેની રૂતિ (જીવાધ) જાંધ કરી. એ પછીથી તે વિપ્ર દાણાની બીજ માગીને પેટ ભરતો શ્રીહેમાચાર્યની પોપધશાળાની આગળ પડી રહેતો. અને આના વગેરે તપરથી રાજવીઓ યોગસાત્ત્વ લાજુતા દતા એ સાંભળીને પોતે સરલ હોવાથી નીચેનું વચન બોલ્યો:—

(૨૪) કારણ વગર ભવકુરુ યજ્ઞ પડે એવા જે લોકોના મોઢામાંથી ગાંગરૂંથી પીડાકણ્ઠક એર નીકળ્યા કરતું તે જટાનાં અને કુણાનાં મડલો ધારણ કરનારના મોઢામાંથી શ્રીયોગસાત્ત્વરૂપી વચનામૃત નીકળે છે.

અમૃતની ધારા વર્ષનારાં તેના આ વચનથી જેનો ખેલનો સંતાપ શાંત થઈ ગયો છે. એવા તે હેમાચાર્યે વામગણિને જમણી જીવાધ બાંધી આપવાની કૃપા કરી.

આ રીતે વામગણિ પ્રબંધ પુરો થયો. ૪૩

એક વખત સોરઠમાં રહેતા એ ચારણો જેઓ દલા વિદ્યામાં એક બીજની દરિદ્રા કરતા દતા તેઓએ અંદર અંદર શરત કરી કે શ્રીહેમાચાર્ય જેના દુહાનું વ્યાખ્યાન કરે તેણે બીજને તેના અર્થના પૈમા આપવા. આવા કરાવ કરીને તેઓ થી અર્જુનપુરમાં આવ્યા, પછી શ્રીહેમાચાર્ય અંદર આવતાં એકે નીચેનો દુહો કહ્યો:—

(૨૫) એના મુખમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બે મુખાગ્રે વમે છે, મારે જેના ઉપર એની નજર પડે છે તેઓ પંડિત યજ્ઞ જાણ છે.

આમ કહીને તે પાસે ઉભો રહ્યો, ત્યાં શ્રીકુમારપાલ વિદારમાં આરતીના સમય પછી રાજા શ્રીહેમાચાર્યને પ્રજ્ઞામ કરવા જરાવાર ઉભા રહ્યા અને આચાર્યે તેની પીડ ઉપર દાય મુક્યો ત્યાં અંદર પ્રવેશ કરીને બીજ ચારણો નીચેનો દુહો કહ્યો:—

(૨૬) હે હેમાચાર્ય ! તમારા દાયમાં આશ્વર્થકારક રિદ્ધિ ભરી છે તેથી જેઓ (કુમારપાલ પેડે) નીચું મોઢું કરી તમને નમે છે તેને મર્વ સિદ્ધિ મળે છે.

આવાં તેનાં નવીનતાભાવેલાં વચનથી મનમાં ખુશી થયેલા રાજાએ તેની પાસે એજ દુહો વારંવાર બોલાવ્યો. ત્રણ વખત બોલ્યા પછી તેણે વિનંતિ કરી કે “શું એકવાર બોલવા માટે એક લાખ આપશો ?” એટલે તેને ત્રણ લાખ આપ્યા.

આ રીતે સારઠના બે ચારણોનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૫ એક વખત શ્રીકુમારપાલ રાજાએ શ્રીસંધના અધિપતિ ધધને તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા કરી અને તે માટે મોટા ઉત્સાહથી શ્રીદેવાલયમાં પ્રસ્થાન કર્યું. ત્યાં પરદેશથી આવેલા દૂતોએ “તમારા ઉપર ડાહણદેશનો કર્ણુ રાજા ચડી આવે છે” એમ ખબર આપ્યા. આથી જેને કપાળે પરસેવાનાં ટીપાં બાઝ્યાં છે તથા ભયથી જેનો સંધના અધિપતિ થવાનો મનોરથ ભાંગી પડ્યો છે એવા રાજાએ ધંત્રી વાગ્ગઠ સાથે શ્રીહેમાચાર્ય પાસે આવી પોતાની નિન્દા કરી. પછી રાજા ઉપર આવેલા આ મહાભય વિષે જરા વિચાર કરીને ‘આરમા પ્રહરે તમને શાંતિ થઇ જશે’. એમ કહીને હેમાચાર્યે રાજાને જવાની રજા આપી. પણ રાજા તો દેવે-શું કરવું એ ન સૂઝવાથી મૂઠ જોવો બેસી રહ્યો હતો ત્યાં હેમાચાર્યે કહેલો સમય થતાં આવેલા દૂતોએ “શ્રીકર્ણુ દેવર્ષમા ગયો” એમ ખબર આપ્યા. એટલે રાજાએ ઝટ મોઢામાંથી પાન કાઢી નાખીને ‘શું રીતે ?’ એમ પૂછ્યું અને તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “હાથી ઉપર બેઠેલા શ્રીકર્ણુ રાતે મુમાફરી કરતો હતો ત્યાં ઉઘથી આજ મોચાઈ ગઇ અને ડોકમાં રહેલી માળામાં વડની ડાગ ભરાઇ જતાં તે લટકી રહ્યો અને મરી ગયો. ૪૪ તેને અભિસંસ્કાર કર્યા પછી અમે નીકળ્યા.” આ સાંભળતા જ રાજા એકદમ હેમચન્દ્ર પાસે પોપધશાળામાં જઈ તેમનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. ત્યારે “કેવી રીતે ? કેવી રીતે ?” એવા પ્રશ્નોને રોકી બોતેર સામનો તથા આખા સંધ સાથે શ્રીહેમાચાર્યે જેને બે રીતે (ધર્મમાર્ગ તથા યાત્રામાર્ગ) માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે એવા રાજા ધંધુકે આપ્યો. અને શ્રીહેમાચાર્યની જન્મગૃહની ભૂમિમાં પોતે

૪૪ ડાહણ દેશનો રાજા કર્ણુ કુમારપાલ ઉપર ચડી આવ્યાની તથા ઉપર પ્રમાણે મરણ પામ્યાની કથા એ વિનમ્રદન અસ્ત્રીએ પણ લેખી છે (શુઓ. પૃ. ૧૦૦) તે પાયા વગરની છે. કારણ કે કર્ણુ રાજાનો સમય વિ. સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૫૪ સુધીનો હમગન નિશ્ચિત છે. તે બોલ અને લીમનો સમકાલીન હોવાનું મેરજુંગજ કહે છે. પછી એ કુમારપાલના વખતમાં કયાથી દોષ ? કુમારપાલના સમયમાં તો ગયકર્ણુદેવ અને નરસિંહદેવ ડાહણની ગાદી ઉપર હતા. ગયકર્ણુદેવનો પણ વિ. સ. ૧૧૧૨ પહેલાં દેહાન્ત થઇ ગયો હતો. (શુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ પૃ. ૪૬ થી ૫૨)

કગવેના સત્તર હાથ પ્રમાણના ઓલિકારિહારમા પ્રભાવના કરવાની ઇચ્છા કરી પણ એમા જન્મથી જ ચાડી કરનાર-કુટિત પાછાણોએ ઉભા કંઠેલા વિરને જોઇને તેઓને દેશબંદાર કાઢ્યા અને પછી પોતે શ્રીશત્રુજય તીર્થે ગયા

૩૬ ત્યાં 'દુ ખની તયા કર્મનો ક્ષય કરનાર' નમસ્કાર વાક્યો બોલતા દેવની પાસે જુદી જુદી જાતની પ્રાર્થના કરતા હતા, એ વખતે એક ચારણે નીચેનું વચન કહ્યું

" (૨૭) એક કુલ માટે, જે રવામી (મોક્ષરૂપ) સર્વ મિત્રિનું સુખ આપે છે, તે બોળા જિનવરનો આશ્રય લોકો શા માટે (કદમ ઇચ્છાથી) કરે છે ?

આ પ્રમાણે ચારણને બોલના સાબળ્યો, તે નવ વાર બોલ્યો માટે રાજાએ તેને નવ હજાર આપ્યા પછી ગિરનાર પાસે ગયા ત્યાં કાંઈ કારણ વગર એકાએક પર્વતનો કમ્પ થયો, એટલે શ્રીહેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે ' આ છત્રી પેઠે ટીંગાઈ રહેલી શિલા એક સાથે જો બે પુણ્યવત માણસો એની નીચે આવે તો તેના ઉપર પડે એવી વૃદ્ધ પરપરા છે હવે આપણે બેય પુણ્યવાળા છીએ, એટલે જો આ ચાલી આવતી વાત સાચી હોય તો ભોકાપનાદ આવે માટે રાજા જ દેવને બંને નમસ્કાર કરે હું નદિ કહું" પણ રાજાએ આમલ કરીને શ્રીહેમાચાર્યને જ સવ સાથે મોક્ષવા અને પોતે છત્રશિલાનો માર્ગ છોડી જૂના કોટલાની બાલુમાળીજેઠકાણે નવા પગથીઆ બાધવા માટે શ્રીવર્ણમંદેવને ૪૫ આજ્ઞા કરી બેય બાલુના ૪૬ પગથીઆમા ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું

આ રીતે તીર્થયાત્રા પ્રબંધ પુરો થયો ૪૭

૪૫ ગિરનારના નવા પગથીઆ બાધાવવા માટે કુમારપાલે વાગ્ગમરને કહ્યું એમ પ્ર ચિ મા તથા પ્રભાવચરિત (૧૬ સુ પ્રબંધ મંડો ૮૪૫) માં પણ શોમપ્રભાચાર્ય (સ. ૧૨૪૧) ના કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞાધમા, જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિતમાં અને વિનય ન ચલિના કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ ૧૦૫) માં મીમાંગ જ્ઞાતિના ચલિગના પુત્ર આરો (દેશી નામ અન્ય કે આબક) કુમારપાલે નીમેલા સુરાબ્દના અધિપતિ તરીકે એ પાપીઆ બધાબધા એમ કહ્યું છે આ આમનો પોતાનો ન ૧૨૨૨ ૨૩ નો ખજુતરી ખાલ પાસેનો લેખ પણ મળ્યો છે (જુઓ પ્રાચીન જિન લેખ સમિતિ કેબાલ પૃ ૫૭-૫૮ તથા એ ૪૫૨ દિવેચન)

કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞાધમા કહ્યું કે કે પોતે ગિરનાર ઉપર રાજી ન રાજ્યા માટે કવિ શ્રી ભાવના પુત્ર સિદ્ધપાલની સૂચનાથી નવા પગથીઆ બધાવવાની અમરને કુમારપાલે આજ્ઞા કરી (સંક્ષેપ પૃ ૧૩)

૪૬ મૂળમા પઠાવા પઠદ્વય એમ શબ્દો છે શા દી શાસ્ત્રીએ એ શબ્દો ઠાણી દીધા છે, ટોળીએ 100 sides of the road એમ અર્થ કર્યો

૪૭ આ પ્રબંધ જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિતના નવમા સર્ગમા વર્ણવેલો છે

૪૭ એક વખત પૃથ્વીને ઝલ્મુમુક્ત કરવા માટે રાજાએ સુવર્ણસિદ્ધિની ઇચ્છા કરી અને શ્રીહેમચન્દ્રના ઉપદેશથી, તેના ગુરુ (શ્રીદેવચન્દ્રાચાર્ય) ને શ્રીમધનું તથા રાજનું વિનંતિપત્ર મોકલી જોવાન્યા હમેશા તીવ્ર મતો કર્યા કરતા ગુરુ સધનું કાંઈક મોટું કાર્ય દરે એમ માની વિધિ પ્રમાણે વિદાર કરતા કરતા રસ્તામાં કોઈની નજરે પડ્યા વગર પોતાની પાપધ સાળામા આવી પહોંચ્યા. ગળ તો હજી માગે જવાની સામગ્રી તૈયાર હતી હતી ત્યાં તેને શ્રીહેમાચાર્યે ખનર આપનાથી પૌર્વધ સાળામાં ગયા પછી રાજા આદિ બધા શ્રાવકો માથે શ્રીહેમાચાર્યે પબ્ધ ગુરુને દ્વાદશવર્ત વંદના કરી. વંદના પછી તેમને ઉપદેશ સાંભળ્યો. પછી ગુરુએ “સધનું શ કાર્ય છે?” એમ પૂછતાં સભાનું વિસર્જન કરી, પડદા પાછળ બેસી, શ્રીહેમચન્દ્રે તથા રાજાએ ગુરુના પગમાં પડી સુવર્ણસિદ્ધિની યાચના કરી. શ્રીહેમચન્દ્રે કહ્યું કે “હું બાવક હતો ત્યારે લોકડાનો ભારો વેચનારી પાસેથી એક વેપ માગી લઈ તેનો રમ તમારી સૂચના પ્રમાણે તાબાના કટકાને ચોપડી તેને અમિ લગાડતાં તે કટકા સોનાનો થઈ ગયો હતો. એ વેચના નામ, લક્ષણો, ઠેકાણુ વગેરે કહો.” આ પ્રમાણે હેમાચાર્યે કહ્યું કે કોઈના વેપથી હેમચન્દ્રને દૂર ખસેડી “તું યોગ્ય નથી, પહેલા મગના પાણી જેરી (પચરામા હવડા) વિષા આપી હતી તેનાથી તને અશ્વર્થ થયું, તો પછી આ લાકુ જેવી દુર્લભ મહામિવાળા તને કેમ આપુ?” આ પ્રમાણે તેનો નિષેધ કરીને રાજાને કહ્યું કે “જગત્તો ઝલ્મુમુક્ત કરનારી સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની વિષા તમને સિદ્ધ થાય એવું તમારૂં ભાગ્ય નથી. વળી મારિ (દિંમા)નું નિવારણ જૈનમૂર્તિઓની સ્થાપના વગેરે પ્રયોગોડે તમને બેધ લોકન્ધ્યાલોક અને પરલોક સિદ્ધ છે તો પછી વધારે શું ઇચ્છો છો?” એમ ઉપદેશ આપીને જેમ આવ્યા હતા તેમ વિદાર કરતા પાછા ગયા.

(એક વખત રાજાએ પોતાના પૂર્વજન્મનો વૃત્તાન્ત પૂછ્યો અને પ્રશ્નએ તે બધો કહ્યો.) ૪૮

૪૮ એક વખત સપાદ બસા ઉપર ચડાઈ માટે લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવતાં શ્રીરાગમટનો અનુજ ચાલડ નામનો મની દાનદારપણાને લીધે અયોગ્ય હોવા છતાં તેને ખૂબ શીખામણ આપીને રાજાએ સેનાપતિ બનાવ્યો. તેણે જે પ્રયાણ કર્યા પછી ઘણા માત્રણાને એકઠા થયેલા એમને તેજુરીના અધિકારી પાસેથી એકલાખ દ્રવ્યની માગણી કરી. રાજાની આદાને અનુ-

૪૮ કૌસમા મુકેલુ વાક્ય ચાર પ્રતોમા નદોડ એકરે જ દિગ્ધ પાડ છે. પણ એ પ્રસંગ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમા વર્ણવેલો છે.

સરી તેણે જોટલું દ્રવ્ય આપવાની ના પાડી જોટલે તેને ચાપખા મારી
 છાવણીમાંથી આ સેનાપતિએ કાઢી મુક્યો. પછી પોતે યથેચ્છ રીતે માગણ
 લેકોને ખુશી કરીને ચોક્કસ સાઢણી ઉપર તેથી બમણા સૈનિકોને જેસારી
 આગળ વધ્યા; અને થોડા પ્રવાણો કરીને બબેરાજ સહેરના કિલ્લાને ઘેરા
 ધાલ્યો. હવે તેજ રાતે સાતસો કન્યાઓના લગ્ન થાય છે એવું સહેરના
 લોકો પાસેથી સાંભળી, તેઓના વિવાહ થઇ જવા દેના માટે રાતે એમને
 એમ (લેડ્યા વિના) પડી ગઈ સનારે કિલ્લાને જતી લીધી એ કિલ્લામાંથી
 સાત કરોડ સોનું અને અગીઆર હજાર ઘોડીઓ મળી છે એ પ્રમાણેના
 ખુશી બબર ખૂબ ઝડપવાળા ખેપીઆઓ સાથે રાજાને મોકલ્યા, અને
 પછી પોતે તે દેશમાં શ્રીકુમારપાલ રાજાની હકુમત ચાલુ કરી, ત્યાં અધિ-
 કારીઓ નીમી, પાછો ફરી શ્રીપાટણ આવી રાજમહેલમાં રાજાને પ્રણામ
 કર્યા તેની સાથે યોગ્ય વાર્તાલાપનો વખત મળતા, તેના ગુણોથી પોતે
 પ્રસન્ન થયેલ હોવા છતાં રાજાએ તેને કહ્યું કે “તારી મોટી નજર એજ
 તારો મોટો દોષ છે, જે ખર્ચ તું કરે છે તે હું પણ કરી શકતો નથી.”
 રાજાનો આ ઉપદેશ સાંભળીને તેણે રાજાને જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ
 આ સાચી વાત કરી, આવી જાતનો ખર્ચ આપ નથી કરી શકતા કારણ
 કે આપ પરંપરાથી રાજાના પુત્ર નથી પણ હું તો રાજાનો પુત્ર છું જોટલે
 હજાર વધારે સારી રીતે ખર્ચ કરી શકું.”^{૫૦} તેણે આ પ્રમાણે કહેતા
 રાજાએ ખુશી થવું કે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો? કસોટીનો પરચર કસોટીના
 લીસોટાથી સોનાની શીલાને ધારણ કરે છે, એ રીતે અમૂલ્યના મેળવનાર
 ચાહડ, રાજાએ રાજ આપવાથી ખોતાને રચાઈ ગયો.

આ પ્રમાણે રાજધરજી ચાહડ પ્રબંધ પુરો થયો

હવે હવે આ (ચાહડ)નો ન્દાનો લાખ સોવાક નામનો માડલીક
 હતો એને સનાગારનું બિરુદ મળ્યું હતું

૪૬ આ બબેરા (કે બબેરી) આખરે લીધું હતું અને તેજ ભાગરતો હતો
 એજ મ. ર. આ ખુબ છે (કે ર. આ ખુબ છે)

૫૦ આ જવાબ જરા વિચિત્ર છે. કુમારપાલ પરંપરાથી રાજાનો પુત્ર નહિ
 અને આ ચાહડ રાજાનો પુત્ર શી રીતે? જેમ વાતો જોઈ છે જિનમંદન ગણીને
 જવાબ અપાવતા “ પોતે રાજાના બલથી ખર્ચ કરે છે, પણ રાજા કેના બલથી
 ખર્ચ કરે ? ” એ રીતે ખુશમત કરાવી છે, તે ઠીક છે. પણ ઉપર મેં કહ્યું તે
 ગડબડ કરી છે. આ વિષયમાં આજ પ્રકારના છઠ્ઠા પ્રબંધ ઉપરની ટિપ્પણી
 પણ જુઓ.

૪૦ આનાક નામનો કુમારપાલનો મારણનો દીકરો જેને તેની સેવાના ગુણથી ખુશી થઇને રાજ્યએ સામન્તપદ આપ્યું હતું. છતાં જે રહેવાં પેટેજ રાજ્યની મેવામાં રહેતો તે એક વખત જાણે વખતે મહેલમાં પવન ઉપર બેઠેલા રાજ્યની આમળ બેઠે દત્તો. ત્યાં એકાએક કાંઈ નોકરને ત્યાં આવેલા બેઠેને રાજ્યએ "આ કાણ છે ?" એમ પૂછતાં શ્રી આનાકે પોતાના નોકરને જાણપાને, એણે મંત્રિત કરવાથી બદાર નીકળીને (પોતાના કુટુંબની) કુશળતા પૂછી અને તેણે (આનાકને ઘેર) પુત્ર જન્મ થવાની વધાઈ માગી. એ નોકરને "જલુ સાઈ" એમ કહી રજા આપી, સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ કમળ ખીલી ઉઠે તેમ તે વાતથી જેનું મોહું ખીલી ઉઠ્યું છે એવો તે આનાક પોતાને ઠેકાણે આવ્યો એટલે રાજ્યએ 'એ શું હતું ?' એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે (વિરેકથી) મદાગજને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો એમ વિનંતિ કરીએટલે રાજ્યએ મનમાં થોડો વિચાર કરીને તેને મોઢે કહ્યું કે "જેના જન્મના ખજર આપવા નોકર પ્રતિદારોથી અટક્યા વગર અહીં સુધી ગાળ્યો આવ્યો, તેના પુણ્યગણનાં, પ્રતાપે એ ગર્જર દેશમાં રાજ્ય ધરે. પણ આ શહેરમાં કે આ ધવલગૃહમાં નહિ થાય. કારણકે અહીંથી ઉગડ્યા પછી તમારી આમળ તેણે પુત્ર જન્મના ખજર આપ્યા. મારે આ શહેરનો રાજ્ય એ નહિ થાય." એ પ્રમાણે વિચાર ચતુર્મુખ શ્રીકુમારપાલ દેવે નિર્ણય કરીને કહ્યું.

એ પ્રમાણે લવણપ્રસાદ (ના જન્મ પ્રતાપ પ્રભુ પુરો થયો.

૪૧ (૨૮) પોતાને તાએ રહેલાં અદાર^{૫૨} મંડલો (દિશો)માં (જેન ધર્મ ઉપરના) આદરને લીધે, સર્વના પ્રમરેલી પોતાની શક્તિથી ચૌદ વર્ષ સુધી મારિનું નિવારણ કરીને તથા કીર્તિ સ્તમ્ભ જેવા^{૫૩} ચૌદમો વિદારો જમાવીને જન કુમારપાલ રાજ્યએ પોતાના પાપનો ક્ષય કર્યો.

પર શ્લોકમાં કહેલા અદાર દેશોના નામો નિમ્ન મુજબ ૦ લિખે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે (લુઆ મૂળ પૃ. ૧૫૫ ટિક) — (૧) કર્ણાટ, (૨) ચર્મર, (૩) હાપ, (૪) રોરક (૫) કચ્છ (૬) સિન્ડુ (૭) ઉચ્ચા (૮) બંબેરી (૯) મરદેશ (૧૦) માળવા (૧૧) કાકળ (૧૨) મદાગૃહ (૧૩) ક્રીર (૧૪) જલંતર (૧૫) સપાદ લક્ષ (૧૬) મેવાટ (૧૭) નીપ (૧૮) આબીર.

પર કુમારપાલે ચૌદસો વિદારો જમાવ્યા હતા એમ મેરૂતમ અહીં કહે છે. તેણે જ ૧૫ મા પ્ર. મા ૧૪૪૦ કહેલ છે. (૫. ૧૮૨) કુમારપાલ પ્રતિજોષમાં કહ્યું છે કે રાજ્યએ રહેલું તો પાટલગા કુમાર વિદાર જમાવ્યું. પછી ત્રિજુષન વિદાર જમાવ્યું, આ ઉપરાંત ગાટલુમાજ ખીલ ચોવીસ મદિય જમાવ્યા. (મોહ પરાજયમાં બચીશ

પછી શ્રીહેમાચાર્યને કચ્છના રાજા લાખાની માતા જે મહાસતી હતી તેના “ મૂળ રાજના વંશમાં જન્મેલાઓને લૂતારોગ થશે ” એવા શાપના સંબંધથી કુમારપાએ ગૃહસ્થનો ધર્મ સ્વીકારતી વખતે શ્રીહેમાચાર્ય પાસેથી રાજ્યભાર લીધેલો-હોવાથી તે હિંદુદ્વારા લૂતારોગે શ્રીહેમાચાર્યમાં પ્રવેશ કરીને તેમને પીડા કરવા માડી. એમના દુઃખથી રાજલોક રાથે રાજા પણ દુઃખી રહેવા લાગ્યા ત્યારે ધ્યાનથી પોતાના આયુષ્યને પ્રમુખ જોઈને શ્રીહેમાચાર્યે અશ્વિંગ ચોગાચાસથી તે રોગને રમતમાં ઉઠેડી નાખ્યો. ૫૭

૪૨ એક વખત કેળના પાન ઉપર એટલા કેાઇ ચોગીને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાજાને આસન બધથી જમીનથી ચાર આગળ ઉઠે રહીને અહરધ્રમાથી નીકળતો તેજનો પુજ શ્રીહેમાચાર્યે બતાવ્યો. હવે પોતાનું આયુષ્ય ૮૪ વર્ષનું થતાં પોતાનો ચરણ દિવસ નક્કી જોઈને અનશનપૂર્વક ઉવટની આરાધન ક્રિયા શ્રીહેમાચાર્યે શરૂ કરી; દુઃખથી અચંચ થઇ ગયેલા રાજાને શ્રીહેમાચાર્યે કહ્યું કે “ હવે તમારું પણ ૭ મામનું આયુષ્ય બાકી છે. અને તમને સંતતિ નથી માટે જીવતાં જ તમારી ઉત્તરક્રિયા કરી લેજો ” એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને દશમા દ્વાર (અહરધ્ર)થી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. શ્રીહેમાચાર્યને છેલ્લા સરકાર કર્યા પછી એની ભરમ પવિત્ર ગણીને રાજાએ એમથી તિલકને બદલે નમસ્કાર કર્યા. પછી બધા સામતોએ ભરમ લીધી, ઉવટ નગરના લોકોએ ત્યાંની માટી લીધી પરિણામે ત્યાં પડેલો ખાડો હજી સુધી હેમખંડ નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ૫૪

૪૩ પછી આંખમાં આસુવાળા અને શ્રીહેમાચાર્યના શોકથી જેનું મન વિકળ થઇ ગયું છે એવા રાજાને પ્રધાનોએ વિનંતિ કરી ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે “ પોતાના પુત્રવથી જેઓ ઉત્તમલોકને પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રભુનો મદિરો બધાંબા એમ કહ્યું છે) અને પાટણ બહાર એટલા બધા મદિરો બધાંબા કે તેની સખ્યા ન ગણી શકાય. પાટણ બહારની વાત કુમારપાલના વખતના જોનાએ બધાંબા મદિરોને લક્ષીને કહેલી જણાય છે.

૫૩ આ લૂતારોગનું પ્રકરણ વિચિત્ર છે શ્રીહેમાચાર્યને લૂતારોગ થયા પછી લાખાની માતાના શાપની વાત પણ જોડાઈ હોય એમ લાગે છે. પ્ર. ચિ. નો પૃષ્ઠી આવૃત્તિના પાઠ પ્રમાણે તથા ચા. સુ. નલિના કહેવા પ્રમાણે પૃષ્ઠી લૂતારોગ કુમારપાલને થયો અને પછી કુમારપાએ હેમચંદ્રને માદી ઉપર બેસારવાથી એમને થયો અને સૂરિએ ઉવટ ચાતળજથી દૂર કર્યો. (૫. ૩૪)

૫૪ હેમાચાર્યના ચરણનું વૃત્તાન્ત ચિ. નલિના કુ. પ્ર. મા પણ આ પ્રમાણે છે. પ્ર. ચ. મા કાઠ નથી.

હું શોક કરતો નથી પણ માઈ જ સાત અંગવાળું આ રાજ્ય જ તમવા
 યોગ્ય ॥ રાજપિંડના દોષથી દૂષિત હોવાથી માઈ પાણી પણ જગદ્ગુરના
 શરીરને ન અડ્યું, એજ વાતનો શોક કઈ છું " આ પ્રમાણે પ્રભુના ગુણોને
 યાદ કરતાં કરતા ઘણીવાર સુધી વિવાપ કર્યો પછી શ્રીદેમાચાર્યે કહેના
 દિવસે તેણે કહેલા વિધિ પ્રમાણે સમાધિદ્વારા મગ્ન પામી ગાળ રવે ગયા
 સં. ૧૧૯૯થી ૩૧ વર્ષ સુધી શ્રીકુમારપાવદેવે રાજ્ય કર્યું

૪૪ સ ૧૨૩૦ ના વર્ષમાં શ્રી અજયદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો આ
 રાજ્યએ પૂર્વજોના મંદિરોનો નાશ કરવા માડ્યો, એટલે સીન નામના એક ભાડેપ
 રાજ આગળ બવાઈ દેખાડતા માયાથી ખોળી ઇન્દ્રગણ રચીને તેમા પોતે
 ઊભા કરેલા પાંચ મંદિરો પુરોને આપીને તથા 'મારી પછી તમારે
 અતિશય ભક્તિવડે આ દેવોનું આરાધન કરવું,' એમ શિખામણ આપીને
 પોતે જ્યાં આખરની સ્થિતિમા પડ્યો છે, ત્યાં તેના ન્હાના દીકરાએ તે
 મંદિરને ભાંગી નાખ્યું એમ સાબળીને "અરે અજયદેવે પણ પિતાના
 પરસોક ગમન પછી તેનાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કર્યો છે અને તો હજી હું
 જીવું છું ત્યાં જ મારા ધર્મસ્થાનોનો નાશ કરે છે માટે તું તો અતિ અધમ
 છે." એવા શબ્દો કહ્યા તેના આ શબ્દોથી શરમાઈને રાજ્યએ તે ખોડ
 કામ કરવાનું છોડી દીધું

૪૫ પછી શ્રી અજયદેવે શ્રી કપર્દીમનીને મહામાત્યનું પદ લેવા માટે
 ખૂબ આમ્રદ કર્યો, ત્યારે "સવારે શકુનો જોઇને એ અનુકૂળ હશે તો
 મહારાજનો હુકમ માથે ચડાવીશ" એમ કહીને પદશકુનગૃહમા કપર્દીમની
 ગયો ત્યાં દુર્ગાદેવી પાને સાત પ્રકારના શકુન માગ્યા, અને તે મળતા તેની
 પુષ્પ અક્ષત વગેરેથી પૂજા કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો એ મત્રી જ્યાં
 શહેરના દરવાજામા પેઠો ત્યાં ઇશાનખૂણામા મોટી મર્જના કરતા આખવાને
 જોઇને મનમાં ખૂબ ખૂશી થતો ધેર આવ્યો જ્યાં પછી ૫૭૬૬ મારનાડી

૫૫ પ્ર મિમા જે વખત આ સીન કે સીલણ નામના કૌતુકીની વાન આવે
 છે, જે વ વખત નામ એક સરણુ છે એથી એ વિશેષ નામ નહિ એમ લાગે ॥
 મૂળમા કૌતુકી ॥ તેનો અર્થ એ લાડ કર્યો છે

૫૬ શકુન જોવા માટે ખાસ રથાત-દુર્ગાદેવીનું મંદિર હોય એમ આ
 શબ્દો પરથી જણાય ॥

૫૭ આ મરુતજને યામિક કહ્યો છે યામિક એટલે કા પ્રદરે બહાવો
 પટ્ટીગર, પણ અહીં પ્રકરણને અનુસરી શકુન જોનાર જોયા અર્થ દોની પેઠે એ
 પણ ક્યો છે. આગળ આવાજ પ્રસંગમા મરુતજને યામિકને બદલે શાવુનિક
 કહ્યો છે. (જુએ મૂળ પૃ ૧૬૨ પ્રસંગ ૫૫)

જોથીએ શકુનના ખખર પૂછ્યા. શ્રી કપર્દીએ શકુનનું વર્ણન કરી તેની પ્રશંસા કરી ત્યારે તે વૃદ્ધ મારવાડીએ કહ્યું કે :—

(૨૯) “ નદી ઉતરતી વખતે, માર્ગમાં બૂલા પડતી વખતે, બચ આવી પડ્યું હોય ત્યારે, સ્ત્રી કાર્યમાં, રણમાં અને વ્યાધિમાં માણસથી વિપરીતનાં વખાણ થાય છે. એ પ્રમાણથી તમારું મરણ પાસે આવ્યું છે તેથી તમારી ભુદ્ધિ બ્રહ્મ યજ્ઞ છે અને તમે પ્રતિકુળને અનુકુળ માનો છો. આખલાને તમે સાંઈ શકુન ગણો છો પણ તમારા મરણથી સંકરનો અભ્યુદય જોઈને તેના વાહનરૂપ એ આખસો મર્જના કરતો હતો. ”

તેના આ શબ્દોને શ્રી કપર્દીએ ગણકાર્યા નહિ એટલે તેની રજા લઈને તે તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો. પછી શ્રી કપર્દીને રાજાએ આપેલી મુદ્રા (મહામાત્યને સોંપાતી સીલની વાંટી) લઈને તે મોટા ઠાકથી પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને વિશ્રાંતિમાં બેઠો. ત્યાં રાજાએ તેને રાતમાં પકડાવ્યો તંથા તેની સમાન કક્ષાનાં માણસો પાસે તેના તિરસ્કાર કરાવ્યો.

૩૦ જે સિંહ મોટા કાથીઓના કુંભસ્થળ ઉપર પગ મુકીને તેના માથાનાં મોતીનો ભુલ્લો કરી નાખતો; તે સિંહ આજે વિધિને વશ થઈને ત્યારે તરફથી શીઆળવાંની પીડ સહન કરે છે.

વજેરે વિચાર કરીને કડાઈમાં નાખવા માંડ્યો ત્યારે તે નીચેનો શ્લોક બોલ્યો :—

(૩૧) માગણોને દીવાની સગ જેવું પીળું સોનું કરોડોમાં આપ્યું, વાદમાં વિરોધીઓની શાસ્ત્રાર્થથી ભરેલી વાણીને તોડી પાડી, ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને પાછા બેસાડેલા રાજાએ વડે જેમ સોગંદથી રમત કરે તેમ રમત કરી, કરવા ચોખ્ખું બધું કર્યું; હવે વિધિને અમારી જરૂર હોય તો એમાં પણ તૈયાર છીએ. ૫૮

તે ભુદ્ધિશાળી માણસ ઉપર પ્રભાણે છેલ્લું કાવ્ય બોલતો હતો ત્યાં એને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રભાણે કપર્દી પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૧ યજ્ઞ પ્રબંધશતનાં કર્તા રામચન્દ્ર કવિને તે નીચ રાજાએ તપાવેલા તાંબાના પાટલા ઉપર બેમાર્ગે ત્યારે તે બોલ્યો :—

(૩૨) જે સૂર્યે સચરાચર પૃથ્વીને મોટે ભાગે લક્ષ્મી (શોભા) આપી છે તે દિનપતિ સૂર્યનો પણ અસ્ત થાય છે; માટે યવાનું હોય તે લાંબે કાળે પણ થાય છે.

૫૮ આ શ્લોક જિવમંડનગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધમાં કુમારપાલના મોઢામાં મુક્યો છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૫).

આમ કહીને દાંતની અખીથી જીભ કરડીને મરી ગયેલા તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે રામચન્દ્ર પ્રબંધ પુરો થયો. ૫૯

૪૭ વર્ગી રાજ પિનામહ શ્રી આત્રમટનું તેજ ન દેખી શકતા સામન્તોએ હને વખત મળતાં (રાજને) પોતાની સાથે પ્રથામ કરવાનું કહીને આશ્વેષ કર્યો ત્યારે શ્રી આત્રમટે કહ્યું કે “ દેવ ભુદ્ધિથી વીતરાગને, ગુરુભુદ્ધિથી શ્રી હેમચન્દ્ર મહાપને અને સ્વામીભુદ્ધિથી કુમારપાલને—એટલાનેજ આ જન્મમાં મારા નમસ્કાર છે. ” જૈન ધર્મ જેની સાથે ધાતુ (રસ, રક્ત-વગેરે વૈદ્યમાં કહેલ ધાતુઓ) એમાં પ્રસરી રહ્યો છે એવા આત્રમટે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજને ક્રોધ થયો. અને “ લડવાને માટે તૈયાર થઈ જા ” એવી રાજની વાણી સાંભળી શ્રી જૈનમૂર્તિની પૂજા કરીને, અત્યંતનો નિયમ લઈને તથા લડાઈની દીક્રા ધારણ કરીને પોતાના મહેલથી રાજનાં માણસોને પોતાના સૈનિકાવડે ફાતરને ઉડાડે તેમ બીજેરી નાખતો ઘટિકાગૃહ સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં એ (રાજનાં માણસો) અપવિત્ર માણસોના સંગથી પોતાનામાં આવેલા દોષ ધારા (તરવારરૂપ) તીર્થમાં

૫૬ રાજોખર સૂરિએ આ બાબતમાં લખ્યું છે કે શ્રી હેમચન્દ્ર ઉપરના દોષથી તેના શ્રી રામચન્દ્ર વગેરે શિષ્યોને અજ્ઞાતેને તપાવેલા લેહ્યાના આસન ઉપર બેઠારી મારી નાખ્યા. (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ નવીન સરકરજી પૃ. ૨૦૧) શ્રી હેમચન્દ્ર ઉપર દોષ થવાનું કારણ રાજોખર એમ આપે છે કે,—જ્યારે કુમારપાલ અને હેમચન્દ્ર વચ્ચે થયા ત્યારે રાજએ ગુરૂની તથા આસનની સલાહ પૂછી કે “ હું ” તો, અપુત્ર છું તો માતા પછી માદી કોને આપું ? ” ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે તમારા હૈદિત્ર પ્રતાપમહને આપો, કારણ કે એ તમે રથપેલા જૈન ધર્મની સિયરતા રાખશે પણ અજ્ઞપાલથી તો તમારા થાપેલા ધર્મનો કામ થશે. ” ત્યાં આસડે સલાહ આપી કે “ જમી તેવો પણ પોતાનો દોષ એ સારો. ” હવે શ્રી હેમચન્દ્રના ગ્રન્થમાં જ ત્યાં હતાં એક તરફ શ્રી રામચન્દ્ર ગુણચન્દ્ર વગેરે અને બીજી તરફ બાલચન્દ્ર. આ બાલચન્દ્રને રાજના જત્રીજ અજ્ઞપાલ સાથે મૈત્રી હતી. એટલે તેણે ઉપરની હેમચન્દ્રની સલાહ અજ્ઞપાલને કહી દીધી. આ કારણથી અજ્ઞપાલને હેમચન્દ્રના ગ્રન્થના રામચન્દ્ર વગેરે ઉપર દોષ અને આસડ ઉપર પ્રીતિ વર્ડ. (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, નવીન સરકરજી પૃ. ૨૦૦).

આ પ્રતિ આ પ્રસંગમાં જે કુમારપાલના હૈદિત્ર પ્રતાપમહનો ઉલ્લેખ છે તે સોમેશ્વરે (ઇ. ૨ પ્રકા. ૬૭ થી ૧૦૦ મા) “ જીમ બીલના વખતમાં આમ રાખાં જગદેવ, પ્રતાપમહ, વગેરે ન દોષાથી એ રાજવ છિન્નવિન્ન થઈ ગયું ” એ રીતે જેનાં વખાણ કર્યાં છે તે જ દોષો જોઈએ.

ધોધ નાખીને, તે આશ્ચર્ય જોવા આવેલી અપ્સરાઓએ ‘હું વરૂં હું વરૂં’ એમ ઠહીને વરેલો તે દેવરૂપ થઇ ગયો. .

(૩૩) હવે ધન માટે ભાટ ચવું-એ સાડે છે, બલિયારી ચવું એ સાડે છે, વેરયાના આચાર્ય ચવું એ સાડે, અતિશય અને દગાખોર કામ કરવામાં હુશીઆર ચવું એ પણ સાડે. પણ દાનના સમુદ્ર જેવા ઉદયનો પુત્ર દેવતા સ્વર્ગે જતાં પૃથ્વી ઉપર કાલા માણસે કાઢી રીતે વિદ્યાન ન થાવું.

(૩૪) ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પખવાડીએ કે ત્રણ દિવસે; પણ અતિ ઉમ્મ પુણ્ય કે પાપનું, તે કરનાર અર્દિ જ ફળ ભોગવે છે. .

૪૮ આ પૌરાણિક પ્રમાણને અનુસરતું જન્યું; તે ખરાબ રાજાને વચનદેવ નામના પ્રતિદારે છરીથી મારી નાખ્યો. અને ધર્મસ્થાનેને પગાવી નાખનાર તે પાપી નરકમાં હમેશાં ફૂમિઓથી શરીર ખવાવાનું દુઃખ અનુભવવા અદક્ષ થઇ ગયો. સં. ૧૨૩૦ થી ત્રણ વર્ષ સુધી અન્યદેવે રાજ્ય કર્યું. ૬૦

૪૯ સં. ૧૨૩૩ થી બે વર્ષ સુધી બાલમૂળરાજે (મૂળરાજ બીજાએ) રાજ્ય કર્યું. આની મા-પરમર્દિ રાજાની દીકરી નામકિ દેવીએ દીકરાને ખોળામાં રાખી ગાડારધદ નામના ઘાટમાં લગાઇ કરીને તેના સર્વથી અકાળે આવેલા મેઘની સહાયથી એટલું રાજાને હરાવ્યો. ૧૨

૬૦ અન્યદેવેના રાજ્ય કાળ ઉપર આધે છે તેને તેના સમયના ઉત્કૃષ્ટ લેખો દેકા આપે છે. પ્રજાંધની એક વાક્યતા તો છે જ.

૬૧ ઉપર જે મૂળરાજની માએ એટલું રાજાને હરાવવાનું કહ્યું છે તે વિ. સ. ૧૨૩૪ (ઇ. ૧૧૭૮ હિ. સ. ૫૭૪)મા મહમદ ઘોરી સાથે થયેલી લડાઇમાં ખન્યુ હોયું જોઇએ. તવારીખ ઇ. ફિરતાયા લખ્યું છે કે મહમુદ ઘોરી મુલતાન થઈ શુજરાતના રેતાળ જ ગયો તરફ ગયો. કુવર બીમદેવ મોટા લશ્કર સાથે સામે આવ્યો અને તેણે ખૂબ વિનાશ કરી મુસલમાનોને નસાડ્યા. (Brigg's Firishtah Vol. I p. 170.) શીરીરતા કરતા પ્રાચીનતર મહમદ ઉફ્ફી અને મીનરાજ ઉસ-સીરાજ જેવા મુસલમાન તવારીખ લેખકોએ આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેઓ નરવર (અલ્લુદ્દિન પાટણ)ના રાજાનું નામ લીમદેવ આપે છે. (જુઓ Elliott Vol. 11 p. 249 તથા Bombay Gazetteer Early Gujrat p. 195 ઉપર નેકસનની ટિપ્પણી ૪) એ તેઓનો ભ્રમ જણાય છે, એ મૂળરાજ (બીજા) જ હોવો જોઇએ.

• મૂળરાજના આ પરાક્રમનું વર્ણન સુ. સ. (શ્લો. ૪૬), વ-વિ. (૩-૩૪) સુ. કી. ૬, (શ્લો. ૭૦, ૭૨), કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૫૭)માં મળે છે તથા

૫૦ તા ૧૨૫૦ થી ૬૩ વર્ષ સુધી શ્રી ભીમદેવે (ભીમદેવ ખીલએ) રાજ્ય કર્યું આ રાજ્યના રાજ્યકાગમા માળવાનો શ્રી સોહક નામનો રાજા ગૂર્જર દેશના વિનાશ માટે સીમાડા સુધી ચડી આવ્યો, ત્યાં ગૂર્જર દેશના પ્રધાને તેની સામે જામીને કર્યું કે —

(૩૫) હે રાજારૂપ સૂર્ય તમારો પ્રતાપ પૂર્વ ત્રિશાખા જ રોએ છે પણ પશ્ચિમ દિશામા ઉતરતા તે પ્રતાપનો ભંગ થઈ જાય છે

તેની આ વિરુદ્ધ વાણી સાંભળીને તે પાછો ફરી ગયો ૧૨ પણ પછી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂર્જર દેશને હરાવ્યો પણ હતો

મૂળરાજના અનુયાયીઓના ઉલ્લાખ લેખોની વસાવણીમા મૂળરાજના ભિરદરેષે છાદ્યવપરામૂતકુર્જયગર્વનકાધિરાજપ્રીમૂલરાજદેવ એ રીતે એ પરાક્રમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે (ભીમદેવ ખીલનું સ ૧૨૧૧નું તામ્રપત્ર I A Vol VIII p 110) વળી સુધાના લેખમા કંઈકેટલે તુરજોને હરાવ્યા એમ લખ્યું છે તે પણ આજ અનાવની વાત હતી અને મૂળરાજના સામ ત તરીકે આ કે હણ લડ્યા હશે એમ દે રા લાડારકર કહે છે (E I Vol. XI) તે બરાબર લાગે છે ઉપર કહેલું કાસકદ તે આણુની તોળીનું કાચકા, પ્ર ચિં ના બાડારકરને કાચકા આગળ સમજ્યું ?

વિ સ ૧૨૩૫ ના ભીમદેવના લેખમા કારભારી તેજપાલની પત્નીએ તુરજોએ ખાતિ કરેલી પ્રતિમાને રથાને નવી પ્રતિમા રથાપી (જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધસમીક્ષા નેખ ન. ૨૮) એમ ને લખ્યું છે તેમાનું તુરજોએ કરેલું મૂર્તિ-ખડન ઉપર કહેલી લાઈ વખતે જાણ્યું હતું

મૂળરાજની માને ખરમદિં રાજની કીકરી કહી છે આ પરમદી તે કાદળ રાજ પેરમાદી અથવા શિવચિત્ત (રાજ્યકાળ વિ સ ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૧) હોવો જોઈએ (Bombay Gazetteer, Early Gujarat p. 195)

૬૨ ઉપરના શ્લોકમા રાજને સૂર્યની કેપમા આપી જેમ સૂર્ય પશ્ચિમમા જતા અસ્ત પામે છે તેમ ગૂર્જરદેવની પૂર્વમા આવેલા માળવાના રાજાનો પ્રતાપ પણ પશ્ચિમમા જતા અસ્ત પામશે, એમ કહેવાનો આશય છે પણ માત્ર આ કાવ્યરોબી શીખામણ માનીને ચડી આવેલો રાજા પાટો ચાલ્યો જાય એ જરા વિચિત્ર લાગે છે માળવાના રાજા અર્જુન વર્મા (જે પણ ભીમદેવ ખીલનો સમકાલીન હતો) ના એક તામ્રપત્રમા સુસત્વર્મા (એજ ઉપર કહેલો સોહક) એ અણહિલવાડના રાજાને હરાવ્યા હતા એમ કહ્યું છે કાંતિ કેમુદીમા લખ્યું છે કે ભીમદેવના સમયમા માળવાના રાજાએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી પણ લવણપ્રસાદે તેને પાછો દહાડ્યો. દુકામા માળવાનો રાજા ચડી આવેલો અને કદાચ પહેલા ગુજરાતના રાજાની હાર થઈ હતી પણ પાંડવથી માળવાના રાજા અને પણ પાંડુ હકલ પડ્યું હતું આ સુસત્વર્માના પુત્ર અર્જુન વર્માએ ગુજરાતનો ખસ કર્યાનું પ્ર ચિં કહે છે તેનો ઉલ્લેખ પારિજાતમજરી નામની નાટિકામા મળે છે અને અર્જુનવર્માની ચડાઈ

૫૧ શ્રી લીમદેવના રાજ્યનો મર્વ બાર ઉપાડનાર વ્યાધપક્ષી-વાધેલા નામથી પ્રસિદ્ધ શ્રી આનાકના પુત્ર લવણપ્રસાદે^{૬૩} ઘણા વખત સુધી રાજ્ય ક્યું હતું પણ તેનો પુત્ર સામ્રાજ્યના બારથી શોભતો શ્રી વીરધવલ આવ્યો, તેની માનું નામ મદનરાણી હતું એની બહેન મરી જતાં બનેલી દેવરાજ નામના પટ્ટકિલ (પટેલ) નો બહોળો ધરબવહાર નક્કો નથી એ જોઈને તેનો નિર્વાહ કરવા માટે પોતાના લવણપ્રમાદ નામના પતિની રજા લઈને મદનરાણી બાળક પુત્ર વીરધવલને સાથે લઈને તેને ઘેર જઈને રહી; ત્યાં તેણે એ (લવણપ્રસાદની ઓ) રૂપાળી અને રપૃદણીય ગુણવાળી છે એમ જોઈને તેને પોતાના ઘરમાં પત્ની તરીકે રાખી^{૬૪} શ્રી લવણે આ બધી વાત સાંભળી એટલે તેને મારવા રાતે તેના ઘરમાં પોતે પેઠા. અને સંતાઈને વખત ક્યારે મળે એ શોધવા લાગ્યો. ત્યાં તે (પટેલ દેવરાજ) જમવા બેઠો પણ “વીરધવલ આવે નહિ ત્યાંસુધી હું ખાઈશ નહિ” એમ વારંવાર કહીને આગ્રહથી તેને બોલાવી એક જ શાળીમાં ખાવા લાગ્યો. બરાબર એ જ વખતે સાક્ષાત્ યમ જેવા પોતાના કાળ (લવણપ્રસાદ) ને એકાએક આવેલ જોઈને તેનું મોઢું કાળું પડી ગયું. પણ લવણપ્રસાદે કહ્યું કે “બહીશો નહિ, જો કે હું તમને મારવાજ આવ્યો હતો પણ આ મારા લીમદેવને કાઢીને ઘોડા વખત માટે જાદી ઉપર બેઠેલા જયસિદ્ધ કે જયંતસિંહના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૭૩ ની આસપાસમાં થઈ હશે. (જુઓ મારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯.)

૬૩ પ્ર. ચિં.મા ઉપર પ્રમાણે લીમનો ઇતિહાસ પડતો સુધી એકદમ વીરધવલની અને વરતુપાલ તેજપાલની વાત ગ્રંથકર્તા શરૂ કરે છે. આનું કારણ તો જૈનધર્મના પ્રસાવક મત્રીઓની વાત કહેવાની ધમકા છે. પણ એથી ઇતિહાસ ના અભ્યાસીને ઘણી ગડબડ થઈ જાય છે. વરતુપાલના પ્રબંધો લખનાર અશિશિંહ, સોમશ્વર વગેરે સમઘલીન લેખકો કાંઈક એ ગડબડને ડોકે છે અને ઇતિહાસ લેખો એ વખતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં થોડી મદદ કરે છે.

કુમારપાલના મારીના દીકરા આનાકને લવણ પ્રસાદ નામનો પુત્ર થયાનું તે પ્ર. ચિં.પરે ૧૨૯૪માં કહેલું જ છે (જુઓ એવા પ્રકાશને જ અવળાસો પ્રશ્ન) એ લવણપ્રસાદનું જોર લીમદેવ બાળક અને નબળો હોવાથી એના વખતમાં થઈ ગયું, અને એજ ખરો રાજ શરૂ પડ્યો, એમ પ્ર. ચિં.ના “ગદ્ય ચિંતાકાશી” રાખેલો અર્થ જણાય છે. છતાં એણે પાટણની ગાદી ઉપર નાખી નથી કરી, યોગદામાં જુદી ગાદી ચાપી છે.

૬૪ આ પ્રમાણે જીભની પત્નીને ધરણા બેસાડવામાં આવે અને એક ક્ષત્રિય એ સહી લે એ રજૂતો માટે નવાઈ જોવી વાત છે, છતાં વિશ્વસનીય લાગે છે.

પુત્ર વીરધવલ ઉપર તમારૂં વાત્સલ્ય નારા નજર નામન મ અ (મારવાનો) દાઢ હોડી દીધો છે એમ કહીને તેનો સત્કાર સ્વીકારી જેમ આવ્યો હતો તેમ પાછો ગયો. આ વીરધવલને બીજા બાપના (એટલે મા એક જ મદનરાણી અને બાપ બીજા દેવરાજ) રાષ્ટ્રકૂટ વંશના સાંગણ, ચામુંડરાજ વગેરે ભાઈઓ થયા, જે વીર પુરુષો તરીકે જગતમાં પ્રખ્યાત થયા હતા. અમુક વખત પછી ક્ષત્રિય વીરધવલ, જેના શુદ્ધિ ઉધડતાં પોતાની માતાના વૃત્તાંતથી શરમાઈને એ ધર હોડીને પિતા પાસે આવીને રજો.

પર આ વીરધવલ સત્વ, ઉદારતા, ગંભીરતા, સિદ્ધરતા, નય, વિનય, ઔચિત્ય, ક્ષમા, દાન, ડકાપણ વગેરે ગુણોનાળો હતો અને તેણે શત્રુઓએ દાવેલી અમુક જમીન પોતાને તાબે લીધી ત્યારે તેની નમ્રતાથી (ખુશી થઈને) પિતાએ પણ કેટલોએક મુલક આપ્યો. આ મુલક ઉપર ચાહડ નામના ખાઠણ પ્રધાનને રાજકારભારની ચિંતા સોંપી વીરધવલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યાં પહેલાં પાટણમાં વસતા અને તરતમાં ત્યાં (ધોળકામાં) આવેલા પોરવાડ વંશના મોતીસમાન તેજપાલમંત્રી સાથે મિત્રતા થઈ.

૫૩ આ મંત્રીની જન્મકથા નીચે પ્રમાણે છે—

એક વખત પાટણમાં ભદ્રારકશ્રીહરિભદ્રસરિ બ્યાખ્યાન કરતા હતા ત્યારે કુમારદેવી નામની એક અતિ રૂપાળી વિધવા તરફ તેઓ વારવાર જોતા હતા એથી ત્યાં બેઠેલા આશરાજ મંત્રીના ચિત્તનું આકર્ષણ થયું અને એ ગયા પછી મંત્રીના પૂછવાથી શુરૂએ કહ્યું કે “ષ્ટ દેવતાના આદેશથી આની કુખમાં ભવિષ્યમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા અવતરશે એમ હું જોઉં છું. માટે એનાં સામુદ્રિક લક્ષણો વારવાર જોતો હતો.” આ પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસરિ પાસેથી જાણી લઈને તેણે તે વિધવાનું હરણ કરીને તેને પોતાની પ્રિયા બનાવી. કાળક્રમે તેને પેટ સૂર્ય અને ચંદ્રમા જેવા વરતુપાલ અને તેજપાલ નામના મંત્રીઓ જન્મ્યા, ૧૫

૧૫ વરતુપાલ તેજપાલ મોટા જૈનધર્મ પ્રભાવક હોવાથી અને દાના હોવાથી એના ચરિત્રના મંથો ના સમયમાં તથા પાછળથી પુણ્ય લખાય છે. સુકૃતસકીર્તન શીર્ષકોમુદી વગેરે આ પ્રકારના ગ્રંથોમાં વરતુપાલ તેજપાલની વંશાવળી તેઓના યોથી પેટીના પૂર્વજ ચંદ્રપથી આપી છે. પણ પ્ર. વિ. શિવાય કોઈ ગ્રંથમાં કુમારદેવી વિધવા હતી એમ કહેલું નથી. માત્ર એક વરતુપાલ તેજપાલ રાસો પ્ર. વિ.ને અનુસરે છે. છતાં વરતુપાલ તેજપાલના ઇકાકાના ઇકારા વાંચી સામળી શકે એવા સભરવાળી રિયનિમા મેરૂર્તમ જેવા જૈન આચાર્ય આનું લખ્યું છે માટે એ તદ્દન ખોટું ન હોતું એમજે. સમકાલીનો આવી બાબતમાં મૌન રાખે એ સમજાય એવું છે.

૫૪ વળી એક વખત શ્રી વીરધવલદેવે પોતાના વ્યાપાર (રાજકાજ) નો બાર ઉપાડવા માટે (તેજપાલને) વિનવિ કરી ત્યારે તેણે પહેલાં પોતાના મહેલમાં વીરધવલને તથા તેની રાણીને જમાડ્યા અને પછી તેજપાલની સ્ત્રી અનુપમાએ રાણીશ્રી જયતણ્ણદેવીને પોતાનાં કપૂરનાં બે તાંક (કાનનાં ધરણાં) તથા વચ્ચે વચ્ચે મણિઓવાળો સોનાથી શુભેદો મોતીનો એકાવલી હાર ભેટ આપ્યો. પણ રાજાએ મંત્રીની ભેટ પાછી વાળી પોતાનું મંત્રીપદ આપ્યું અને “તમારી પાસે હાલમાં જેટલું ધન છે તે હું કાપાયમાન થાઉં (કાપ કરીને લઈ લઉં) તોપણ તમને પાછું આપું” એમ કાગળમાં બંધણી લખી આપી મંત્રી સંબંધી પાંચ અંગને યોગ્ય (પાધડી, અલંકારો વગેરે) ભેટ આપી.

(૩૬) જે કર નાખ્યા વગર ખજાનો ભરે, વધ કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરે અને યુદ્ધ કર્યા વગર દેશનો વધાગ કરે તે મંત્રી અને તેજ સુદ્ધિવાન.

સર્વ નીતિશાસ્ત્રની વિદ્યા જેની સુદ્ધિમાં ઉતરી ગઈ છે તે મંત્રીએ પોતાના ધણીની ધણી ઉત્તરિ કરી. હવે તે મંત્રીએ સૂર્યોદય થતાં વિધિ પ્રમાણે શ્રી જિનની તે સમયને યોગ્ય પૂજા કરી અને ગુરૂની ચંદન કપૂરથી પૂજા તથા દ્વાદશાવર્તવંદન કરી, વખતસર પચખાન કર્યા પછી ગુરૂ પાસે રાજા એક એક સ્થોત્ર લખાવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એ પછી રાજકાર્ય કરી મંત્રી તાજ રસોઇ જમતા. એક વખત મૂંઝવણ નામનો ઉપાસક જે મંત્રીનો ખાનગી લેખક હતો તેણે એકાંતમાં પૂછ્યું કે “આપ સવારમાં તાજ રસોઇ જમો છો કે ટાઢી ?” આ તો ગામડીઓ છે એમ ધારીને બે ત્રણ વખત તો એને ગણકાર્યો નહિ પણ એક વખત ક્રોધથી ‘ગોવાળ’ એમ આદેશ કર્યો. પણ તેણે ધીરજ રાખીને “જેમાંથી એક દશે જ” એમ જવાબ આપ્યો એટલે એના શબ્દોમાં રહેલી ચતુરાઈથી ચક્રિત થઈને મંત્રીએ કહ્યું કે “તમારા ઉપદેશનો ખવનિ હું સમજ્યો નથી માટે હે સુઘ, બરાબર સમજાવો.” ત્યારે તે વક્તાએ કહ્યું કે “આંતિ રસવાળો જે તાજ રસોઇ આપ હમેશાં જમો છો, તે પૂર્વના પુણ્યના ફળરૂપ હોવાથી, એક જન્મ પહેલાંની હોઈને તેને હું અત્યંત ઠરી ગયેલી માનું છું. વળી મેં તો આ ગુરૂના સંદેશના શબ્દો કલા છે. એનું રહસ્ય તો તેઓ જ જાણે માટે ત્યાં જવ.” આ પ્રમાણે તેની વિનવિ સાંભળી શ્રી તેજપાલ મંત્રી પોતાના કુલગુરૂ શ્રી વિજયસેનસુરિ પાસે ગયા અને ગૃહસ્થનો ધર્મ પૂછ્યો. અને તેઓએ ઉપાસક દશાહ નામના સાતમા અંગમાંથી જિન

ભગવાને કહેલા દેવપૂજન, આવશ્યક (કર્મો), યતિઓને દાન વગેરે ગૃહસ્થ ધર્મેના ઉપદેશ આપ્યો, તે દિવસથી તેણે દેવપૂજન, જૈનયતિઓને ખાસ દાનો આપવાં વગેરે ધર્મકૃત્ય કરવા માંડ્યાં.

૫૫ તથા વર્ષસુધી દેવકાર્ય માટે ચોથા ભાગની આવક જુદી રાખેલી તે દ્રવ્ય ૩૬ હજાર થયું; તેમાંથી બાહ્યાદિ ગામમાં શ્રીનેમિનાથનું મંદિર બંધાવ્યું. ૫૬ શ્રી મ. ૧૨૭૭ માં સરસ્વતી કંઠામરણ, લઘુભોજરાજ, ૬૭ મહા-કવિ, મહામાતૃય શ્રીવસ્તુપાલે મહાયાત્રાનો આરંભ કર્યો. મુંડેએ કહેલા મુહૂર્તમાં તેમણે જ કરેલા સંધાધિપતિના અભિષેક સાથે શ્રીદેવાલયનું પ્રસ્થાન થઈ યતાં જમણા માર્ગમાં કુર્ગદેવી (ભેરવ)નો સ્વર મંભગાયો. અને એ ઉપર શકુન જાણનાર, જુદા મારવાડી સાથે જાતે થોડો વિચાર કરીને “હે મરૂના જુદા શકુન જુઓ” એમ કહેવાને બદલે શકુનથી સજ્જ વધારે બળવાન છે એમ વિચાર કરીને શહેરની બહાર નાખેલી હાવણીમાં શ્રીદેવાલયને સ્થાપીને દેવીના સજ્જ શકુનનો મર્મ પૂછ્યો. એટલે-તેણે “માર્ગની વિષમતા હોય કે રાજ્યની અવ્યવસ્થા થઈ હોય, ત્યાં વિપરીત શકુન વખણાય છે” તીર્થમાર્ગોની વિષમતા પણ એવી જ છે. માટે જ્યાં તે કુર્ગ બેઠી હોય ત્યાં કોઈ કુશીઆર માણસને મોકલી એ પ્રદેશ જોવરાવો.” (એમ કહ્યું.) એ રીતે જોઈ આવીને તે પ્રુષ્ઠે વિનંતિ કરી કે:-“ત્યાં વરંડાની જે બીંત નવી થાય છે તેના તેર આરાઓ ઉપર દેવી (ભેરવ) બેઠી હતી.” આ ઉપરથી તે શકુન જોનાર જુદા મારવાડીએ કહ્યું કે “તમારે સાડાતેર યાત્રા થશે એમ ફરીએ કહ્યું” છેલ્લી યાત્રા અર્ધા યવાનું શું કારણ? એમ ફરી મંત્રીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “અત્યારે અસાધારણ મંગળ અવસર છે ત્યાં એ કહેવું યોગ્ય નથી, વખત આવતાં બધું નિવેદન કરીશ.” આ પછી શ્રીગંધ સાથે મંત્રીએ આગળ પ્રયાણ કર્યું.

૫૬ આ સંધર્માં કુલ વાહનો સાડાઆર હજાર દર્તા, શ્વેતાંબરો એકત્રીસો દર્તા, સંધ અને તેની રક્ષા માટે એક હજાર ઘોડાઓ, સાતસો લાક સાંઢડી અને તેના ઉપરી તરિકે ચાર મહાસામ-નો હતો. આ પ્રમાણેની સમગ્ર સામગ્રી સાથે મુલાકારી કરી શ્રી પાલીતાણાના પાદરમાં પોતે કરાવેલું શ્રીમહાવીર ચૈત્ય જેના કાંઠા ઉપર છે એવા પોતે બોધાવેલા લલિતા સરોવરને

૧૬ બાહ્યા ગામનો પંથો લાગતો નથી.

૬૭ વરદપાલને સરસ્વતી કંઠામરણ અને લઘુભોજરાજ જેવા બિરો સોમંચર, દરિદર, અવિસિદ વગેરે આમિત કવિમિત્રોએ આપ્યા હશે.

કઠિ તેણે છાવણી નાખી. પછી તીર્થની વિધિ પ્રમાણે આરાધના કરીને મૂળ (આદિનાથના) મંદિર ઉપર સોનાનો કળચ ચડાવ્યો તથા માણસના કદની બે જિર્નમૂર્તિઓ કરાવી, શ્રીમોદેરપુરાવતારમાં અને શ્રીમહાવીરના ચૈત્યમાં બે આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી. દેવમંદિરના મંડપની પ્દારની બે બાજુ બે ચતુષ્ક્રિકાની દ્વાર બંધાવી. સકુનિકાવિહાર (સુવર્તસ્વામિનાં મંદિર) માં તથા સત્યપુરાવતાર (મહાવીરના મંદિર)માં મંદિરની આગળ રૂપાનું તોરણ કરાવ્યું. શ્રી મંથને રહેવા યોગ્ય મઠો કરાવ્યા, સાત બહેનો માટે સાત દેવકુલિકાઓ કરાવી, નન્દીશ્વરાવતારમાં મંદિરો બંધાવ્યાં તથા મન્દ્રમંડપ બંધાવ્યો. અને એ મંડપમાં દ્વારો ઉપર બેસારેલી શ્રીલવણપ્રસાદની તથા વીરધવલની મૂર્તિઓ કરાવી, તથા ઘોડા ઉપર બેઠેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી, તેમજ પોતાના સાત પૂર્વજોની અને સાત ગુરુઓની મૂર્તિઓ કરાવી, એની પાસે ચોક્કી ઉપર બે મોટાભાઈ-ભાઈદેવ તથા લુણિગની આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી, વળી રસ્તાઓ કરાવ્યા તથા અનુપમાસરોવર અને કપર્દિપક્ષનો મંડપ તથા તોરણ વગેરે અનેક જિનધર્મનાં સ્થાનોની રચના કરી.

૫૭ વળી નન્દીશ્વર મંદિર માટે કંટેલીયા પથ્થર નામના પથ્થરના બનાવેલા સોળ ચાંબલાઓ પર્વત ઉપરથી જર્જમાર્ગે લઈ આવી સમુદ્ર કાંઠે ઉતારવામાં આવતા હતા ત્યાં એક ચાંબલો કાઢવામાં એવો ખુચી ગયો કે તપાસ કરતાં જડ્યો નદિ એટલે એને બદલે બીજા પથ્થરનો ચાંબલો બનાવી મુકી મંદિર પૂરું કર્યું. બીજે વર્ષે સમુદ્રની ભરતીને પરિણામે મારામાં ખુચી ગયેલો એ જ ચાંબલો પ્દાર નીકળી આવ્યો. મંત્રીની સંચાયાથી એ ચાંબલો મંદિર આગળ લઈ જવામાં આવ્યો. પણ એ જ વખતે મંદિરમાં ક્ષેટ્ર પડી એમ કહેવા આવેલા તે કઠોરવાણી બોલનાર માણસને મંત્રીએ સોનાની જીભ ભેટ આપી. કાલ્યાં માણસોએ આ શું? એમ પૂછ્યું ત્યારે “હવેથી ગમે તેમ કરીને સુગાન્તે પણ તુટી ન પડે એવાં મજબુત ધર્મસ્થાનો લોકો કરાવે માટે હતામ આશ્રય છે.” (એવો જુલાણ આવ્યો) છેક પાયાથી લઈને એ મંદિરનો ત્રીજો વાર કરેલો જીર્ણોદ્ધાર હવે શામે છે.

૫૮ શ્રી પાલિતાણામાં વિશાળ પૌષ્પશાળા કરાવી, પછી શ્રી સંપ્ર સાથે મંત્રી શ્રી ઉજ્જયન્ત (ગિરનાર) આવ્યા. ત્યારે ત્યાં ગિરનારની તળેટીમાં તેજલપુર ગામમાં નવો ગઢ બંધાવેલો જોઈને તથા તેમાં આશરાજ વિહાર અને જેને ઉપમા ન આપી શકાય એવું કુમારદેવી સરોવર જોઈને (ખુશી થયેલા) મંત્રીને સેવકોએ “બંગલામાં પધારો” એમ કહ્યું એટલે “શ્રી ગુરુને યોગ્ય પૌષ્પશાળા છે કે

નહિ !" એમ મંત્રીએ પૂછતાં "એ તૈયાર થાય છે" એવું સાંભળીને અવિનયથી જ્ઞાતા મંત્રી બહાર ઉભા કંઈલા તંબુમાં ગુર સાથે રહ્યા. અને સવારે ગિરનાર ઉપર ચડી નેમીનાથના ચરણકમળને પૂજીને પોતે કરાવેલા ચંત્રુજ્યાવતાર (શ્રી આદિનાથ)ના મંદિરમાં પુષ્કળ પ્રભાવના કરીને તથા ત્રણ કલ્યાણ (જન્મ, દીક્ષા તથા કેતજ્ઞાન)ના ચૈત્યમાં યોગ્ય પૂજા કરી મંત્રી ત્રીજે દિવસે ગિરનાર ઉપરથી નીચે ઉતરી જુએ છે તો બે દિવસમાં પોષધશાળા તૈયાર થઈ ગયેલી એટલે મંત્રી સાથે ગુરને પણ ત્યાં ઘૂંઘાળ્યા. ગુરએ એ ઝડપથી કરેલા કામની પ્રશંસા કરી તથા ઇનામ આપી અનુમતિ કર્યો.

પદ પ્રભાસક્ષેત્રમાં શ્રી સોમનાથ પાટણમાં ચન્દ્રપ્રભુ સ્વામીને પ્રભાવનાથી નમસ્કાર કરીને તથા યથાયોગ્ય પૂજા કરીને પોતે કરાવેલા અષ્ટાપદ મંદિરમાં સોનાનો કળશ ટગાવી ત્યાંના દાન આપવા યોગ્ય લોકોને દાન આપ્યું પછી શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી કુમારપાદને શ્રી સોમેશ્વરનાં આપું જગત્ જાણે એમ અત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ વાત ત્યાંના જોક્ષે પંદર વર્ષના ધાર્મિક પૂજારી પાસેથી સાંભળી, તેના ચરિત્રથી મનમાં ચકિત થયેલા મંત્રી પાછા ફરતા હતા તે વખતે લિંગધારી જૈન સાધુઓનું પરાજ આચરણ જોઈ તેમને અજ્ઞાન આપવાનો નિષેધ કર્યો. આ તેઓનો પરાભવ જોઈને વાયડ ગણના શ્રી જિનદત્તસૂરીએ પોતાના અનુયાયી શ્રાવક પાસેથી એ વખતે તો નભાવી લીધું અને પછી પોતાના દર્શન તથા વંદન માટે આવેલા મંત્રીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો.

(૩૫) જે રીતે ખારાં પાણી અંદર ભરાવાથી રત્નાકર (સમુદ્ર) ગંભીરતાને ધારણ કરે છે, તે રીતે જૈનશામન પણ લિંગધારીઓ વડે ગંભીરતાને ધારણ કરે છે.

(૩૬) જે લિંગધારીઓનું મનમાં ક્ષુભિત થઇને પણ સાધુઓ અનુકરણ કરે છે તેની પૂજાની મંત્રારથી જ્ઞાતા ધાર્મિક માણસોએ શા માટે ચર્ચા કરવી જોઈએ ?

(૩૭) વ્યથા, પ્રતિજ્ઞા, ધારણ, ઇત્યાદિઓ પણ આત્મી, આગળ, પરમાત્મ, (અમુક વિષયોનાં ત્યાગનો નિયમ) લે છે. પછી પોતાના દેશમાં રહેનાર લિંગધારીઓની પૂજા ન કરવી એ વિરોધી વાત છે.

(૩૮) લિંગ ધારણ કરીને તે ઉપર આજીવિકા ચલાવનારનો જેઓ લોકમાં તિરસ્કાર કરે છે તે બોલી બુદ્ધિવાળા જૈનધર્મના ઉચ્છેદના પાપથી લીંપાય છે.

જેવા તેને ઉભો કર્યો. તેણે આવીને સમુદ્રકાંઠે પડાવ નાખ્યો. અને પછી શહેરમાં પેસવાના રસ્તાએ. ચતુનાં માથુસોથી રોકાયેલા જોઇને તથા શહેરના વેપારીઓનાં મન વહાજુમા બેસી લાગી જવા તરફ છે એમ જોઇને તેણે દૂતો મોકલી શ્રી વસ્તુપાલ સાથે લડાઇનો દિવસ નક્કી કર્યો. પછી ચતુરંગ સેનાઓ જ્યાં સામે સામે થઇ, ત્યાં લુણપાવ નામના એક ગુડગતિના મુખદને વસ્તુપાલે આગળ કર્યો; તેણે જહાર નીકળાને “ જો હું શખ શિવાય બીજા કોઇને મારું તો કપિલા ગામને માર્યાનું મને પાપ લાગે ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને “ શખ ક્યાં છે ? ” એવી બૂમ પાડી કે તરત જ “ હું શંખ છું ” એમ કહેતો એક લડવૈયો જહાર આવ્યો. એટલે તેને પાડી દીધો. ત્યાં એજ રીતે બીજો જહાર આવ્યો એટલે તેને પણ પાડ્યો. અને પછી “ શું દરીઓ પાસે છે તેથી શંખો પણ ધણા છે ? ” એમ કહ્યું; ત્યાં તો એની ધરવીરતાને વખાણતો તથા તેને પડકારતો મહા ધરવીર શખ પોતે જ જહાર આવ્યો. પછી જ્યાં એ લાલાથી મારવા જાય છે ત્યાં એક જ ધાયે શંખે ઘોડા સાથે તેને વીધી નાખ્યો. એ પછી લડાઇમાં ઉતરેલા વસ્તુપાલે જેમ સિંહનું બચ્ચુ હાથીના ટાળાને વીંચેરી નાખે તેમ શંખના સૈન્યને વીંચેરી નાખ્યું અને તે

મતલબ કે મેરૂટનાં માત્રાની તારખ સાચી છે. એશિવાય યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન સુ. સ. (સ. ૧૦) કી. કૌ. (સ. ૯), વ. વિ (સ. ૧૦ થી ૧૩), પ્રમાણ્યુદય, વસ્તુપાલ ચરિત, વગેરેમાં મળે છે. આ જુદા જુદા ગ્રંથોની વિમતોમાં થોડો ફેર છે જે જુદાજુદે જોવામાં છે. દા. ત. મેરૂટનું અને સોમનંદન સંઘ ગિરનાર ગયા પછી સોમનાથ ગયો એમ કહે છે, જ્યારે ઉદય પ્રભ, અગ્નિસિંહ અને બાલયદ્રસ્ટરિ સંઘ સોમનાથ પહોંચ્યા ગયા અને ગિરનાર પછી ગયો એમ કહે છે પરંતુ આથી વિગતોની ચર્ચા, ધણો વિસ્તાર માગે માટે, અહીં નથી કરી. એજ રીતે મેરૂટને જે સત્કર્મોની નોંધ કરી છે તે અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ છે. દા. ત. સરખાવો: સુ. સં. સ. ૧૧માં સત્કર્મોની નોંધ પ્રમાણે કલા છે —

(૧) આદિનાથના મંદિર પાસે ઈન્દ્ર મંડપ બાંધાવ્યા. (૨) નેમીનાથ અને પાર્શ્વનાથના મંદિરો બાંધાવ્યા. (૩) સરસ્વતીની મૂર્તિ બેસારી, (૪) પૂર્વજ્ઞેની મૂર્તિ બેસારી, (૫) હાથીઓ ઉપર તેજપાલની, પોતાની તથા વીરધવલની એમ ત્રણ મૂર્તિઓ બેસારી, (૬) અવલોકન, અગ્નિ, શામળ અને પ્રહુમ્ન એ ચાર શિખરો કરાવ્યા. (૭) જિન પતિના મંદિર આગળ તોરણ બાંધાવ્યું. (૮) બરચના સુવ્રત રવાણીનું અને સત્યપુર (સાચોર) ના વીરનું એમ બે મંદિરો બાંધાવ્યા, (૯) જિનમૂર્તિની પહોંચે લાગેડળ માટે પૃષ્ઠપટ્ટ કરાવ્યું (૧૦) સુવર્ણનું તોરણ કરાવ્યું.

મેરૂટનું વર્ણન કેવું ગદ્યમય છે એ આ વર્ણન સાથે ઉપરના ૫૬ માં પ્રબંધમાં આપેલ વર્ણનને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાયો.

ચારે તરફ નાસી ગયું. પછી વહાણોના કાફલાવાળા સમૂહને પણ મારી નાખ્યો. એ પછી જ્યાં લૂણપાલ મરણ પામ્યો હતો ત્યાં લૂણપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું. ૭૧

૬૨ એક વખત સોમેશ્વર કવિએ નીચેનું કાવ્ય વસ્તુપાલને કહ્યું:—

(૪૪) હે મત્રી! જેનાં લોકો વખાણ કરે છે એવા હસોવડે, કમળને દલાવનારા તરંગોવાળાં છાંં પાણીવડે, ચંચળ બગલાનાં ટાંગાંની પોતે કાળીઓ ન થઈ જાય માટે અંદર સંતાપ ગયેલાં માછલાંવડે, અને કાંકા ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોની હાર નીચે સુખે સુતેલી સ્ત્રીઓએ રચેલાં ગીતોવડે, જેના ઉપર ચક્રવાકો ફરે છે અને જેની અંદર ઉર્મિઓ રમી રહી છે એવું તમારું તંજાવ શોભે છે. ૭૨

૭૧ કી. કૌ. (સ. ૪, ૫) વ. વિ. (સ. ૫) વગેરેમા વસ્તુપાલના પરાક્રમોનાં વર્ણનમા માત્ર ઉપર કહેલા સંખ્યને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. મેરુતુગના સર્વધન નામ કી. કૌ. વગેરેમા નથી પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમા તથા વસ્તુપાલ ચરિતમાં સારીકરપે મળે છે. કીર્તિ કૌમુદીકાર તે આયુષ્ય સંખ્ય સાથે જ યથાનું જણાવે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૧૧) આ સંખ્ય કાણુ હતો ? કીર્તિ કૌમુદી તે લાટના સિંધુરાજનો પુત્ર સંભ્રામસિંહ એજ સંખ્ય એમ ૨૫૪ કહે છે (જુઓ સ. ૫ શ્લો. ૧ તર ૪૧) સુ. સં. માં અમર પડિતનો આશય પણ એવો જ જણાય છે (જુઓ સ. ૧ માં અમરનો ૩ જો, સ. ૮ માં અમરનો ૨ જો તથા ૧૦ માં પણ અમરનો બીજો આ સંભ્રામસિંહ કે સંખ્ય તે ખંભાત નજીક વટકૂપ (યોધા પાસે આવેલું વડવ તે વટકૂપ) નામના નામનો કોઈ નાનો ઠાકરો હોયે છે, એમ સુસ્ફર કી. કૌ. (જુઓ કી. કૌ. સ. ૫ શ્લો. ૭) તથા વસ્તુપાલ ચરિત ઉપરથી કહે છે. વ. વિ ની પ્રસ્તાવનામા દલાવ કહે જો કે આ સંખ્ય ચાલુખાનવંશનો લાટનો રાજા હતો એ સિંહનો બાઈ અને સિંધુરાજનો પુત્ર યાચ. આ સંખ્યને એક વખત ચાલુખ રાજાએ કેદ કર્યાં હતાં અને પહેલા એકાદ વખત ચાલુખ રાજાને તેણે પાછો પણ કાઢ્યો હતો, ચાલુખ સિંધણુ અને મરુ રાજાઓ વીરધવલ ઉપર ચડી આવ્યા તેનો લાલ્લ લઇને ખંભાત પાછું લેવા આ સંખ્યે વસ્તુપાલ સાથે પહેલા વિદિષ્ટ અને પછી લડાઈ કરી છે. (જુઓ કી. કૌ. સ. ૪ વ. વિ. સ. ૫, સુ. કી. ક. શ્લો. ૧૩૯ અને હમ્મીરમદ મર્દન આ. ૨ તથા તેની પ્રસ્તાવના) ઉપર આ લડાઈમાં સંખ્યનું સુ યયું તે મેરુતુગે કહ્યું નથી પણ કી. કૌ. ઉપરથી સલાહ થઈ હોય એમ જણાય છે (જુઓ સ. ૫ ના ઉલ્લા શ્લોકો) મેરુતુગ જેને લૂણપાલ કહે છે તેને સોમેશ્વર શુવ નતિનો જુવનપાલ કહે છે (જુઓ સ. ૫ શ્લો. ૪૩, ૪૪)

૭૨ આ ૪૪ શ્લોક સોમેશ્વરે લલિતા સરોવરના વર્ણનમાં લખેલો એમ ઉપદેશ તરંગિણીમાં કહ્યું છે.

૬૩ એક વખત ચિન્તામાં પડેલા મન્ત્રી જમીન તરફ જોતા હતા ત્યાં તે ઠેકાણે આવેલા સોમેશ્વરદેવે સમયને યોગ્ય નીચેનું પણ કહ્યું:—

(૪૫) હે સરસ્વતીના મુખારવિન્દના તિવકરૂપ વરતુપાલ ! તમે એકજ આખા વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરો એવા હો એવી સન્મનોની વાણી સાંભળીને તમે સરમથી માથુ નીચુ કરી જમીન તરફ જુઓ છો તેની મતલમ હું જાણુ છું. તમે ખતાલભાથી જલિને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છાથી વારંવાર ત્યાં જવાનો રસ્તો શોધો છો. ૭૩

મન્ત્રીએ આ કાવ્યના પારિતોષિકરૂપે આઠ હજાર આપ્યા.

૬૪ વળી

(૪૬) કહ્યું આમડી, શિબિએ માસ, જમૂતવાહને જીવ અને દધીયિએ હાડકાં આપ્યાં.

એ પ્રભાણે જણુ પદો પડિતોએ કહ્યાં ત્યાં પા જયદેવે—પણુ વરતુપાલે તો વસુ (પૈસા) આપ્યું એમ સમરયા પૂર્તિ પેઠે કહ્યું અને મન્ત્રી પાસેથી ચાર હજાર મેળવ્યા. ૭૪

૬૫ વળી સૂરીઓનાં દર્શન કરવાને વખતે કોઇ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડેલા દ્વિજાતિએ યાચના કરવાથી એ કામ માટે રાખેલા માણસોએ કૃપા કરીને એક કપડું આપ્યું તે લઇને મન્ત્રીને નીચેનું મમયોચિત વચન તેણે મંત્રાગાવ્યું:—

હે દેવ ! કયાંક રૂ નીકળ્યું છે, કયાંક તાંતણા નીકળ્યા છે અને કપડું કયાંક કપાડીઆ દેખાય છે. તમારા સનુઓની સ્ત્રીઓનાં ઝુંપડાં જેવું અમારું કપડું છે.

એના ઇનામમાં મંત્રીએ પંદરસો આપ્યા.

૬૬ વળી ૭૫ જાલચન્દ્ર નામના પડિતે શ્રીમન્ત્રીને કહ્યું કે,—

(૪૭) હે મન્ત્રીશ્વર, તારા તરફ ગૌરી (પાર્વતી તથા ગૌરઝંબવાળી સ્ત્રી) ને પ્રેમ છે, તારા ઉપર વૃષ (સકરનો પોઠીઓ તથા ધર્મ) ને આદર છે. તમે જૂતિ (ભરમ તથા લક્ષ્મી)થી યુક્ત છો, તમારામાં ગુણો શોભે છે અને

૭૩ આ ૪૫ મો ગ્રંથોક સોમેશ્વરે કહ્યો એમ અહીં તથા વરતુપાલ ચરિતમાં કહ્યું છે પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં અને ટ. ત. મા નાનાક કવિએ કહ્યો એમ છે અને દિનામમાં મુવર્ણ જીવદા આપી એમ ટ. ત. મા છે.

૭૪ કપરેશ તરજિણીમાં જયદેવને બદલે જયતદેવ નામ છે

૭૫ આ જાલચન્દ્રે વરતુપાલ વિષે વસત વિલાસ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

ગણે (સંકરના ગણે તથા સન્નનોના સમૂહો) તમારી પાસે છે. અથવા વધારે શું કહીએ ? નક્કી ઇન્ધર (સંકર) ની કળાવાળા તમે છો; તો તમારે બાલચન્દ્રને ઉચ્ચે ચડાવવો યોગ્ય છે (કારણકે સંકરના કપાળે બાલચન્દ્ર છે) અને તમારા શિવાય ખીજું કોણ એ કરી શકે એમ છે ?

આમ કલા પછી તેની આચાર્યપદમાં સ્થાપના કરવામાં એક દળર દ્રમ મંત્રીએ ખરચ્યા. ૭૫

એક વખત રવેન્દ્રરાજ સુલતાનના ગુરુ આલિમ મકા તીર્થની યાત્રા માટે અહીં (ગુજરાતમાં) આવેલો. એણે સાંભળી તેને પકડવાની ઇચ્છાવાળા શ્રી લવણ પ્રમાદ તથા વીરધવલે મંત્રી તેજપાલને પૂછ્યું; એટલે તેણે જવાબમાં કહ્યું કે :—

(૪૮) ધર્મ મંબંધમાં કપટ પ્રયોગથી રાજ્યોને જે લાભ મળે છે તે પોતાની માતાના શરીરને વેચીને મેળવેલા પૈસા જેવો છે.

આ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરીને વરુઓના મોઢામાંથી બકરીને છોડાવે તેમ તે બેના પંજમાંથી તેને છોડાવીને લાતુ વગેરેથી તેનો સત્કાર કરીને તેને તીર્થ તરફ રવાના કર્યો. કેટલાંક વર્ષો પછી તે પાછો ફર્યો ત્યારે પણ મંત્રીએ પોતાક વગેરેથી તેનો સત્કાર કર્યો; એટલે પોતાને ડેકાણે જન્મને એતો તીર્થની વાત કરવાની જુલો જન્મને શ્રી સુલતાન પાસે શ્રી વરતુપાલનાં જ વખાણ કરવા લાગ્યો. પરિણામે તે સુલતાને “ આજથી તમેજ અમારા દેશના રાજા છો એમ સમજવું અને હું તો તમારા બાહુ ઉપાડનાર સેવક છું એમ મમજીને તમારે જે કાંઈ હુકમ કરવો હોય તે કરવો ” એવો મંત્રી સચક પત્રમાં આમલથી દર વર્ષે સંદેશો કહેરાવવા માંડ્યો. એટલે શ્રી મંત્રીએ શ્રી શેત્રુંજીના મંદિરને યોગ્ય શ્રી મુમાદિ નિનની મૂર્તિ માટે, મુમાણી^{૭૬} નામની ખાણમાંના પથરાથી પોતાને આ કામ સોંપ્યું એ માટે ધન્ય માનતા સુલતાનની રજાથી તૈયાર કરાવી, સેંકડો પ્રયત્ન વડે વરતુપાલે દેશમાં આણી પણ તે મૂર્તિ હુમર ઉપર ચડાવવામાં આવતી હતી

૭૫ વરતુપાલની દાન પ્રશંસા અહીં દુકામાં કરેલી છે. પળ્લુ ઉપદેશ તરજિ-ભીમાં, છનદર્પકૃત વરતુપાલ ચરિતમાં તથા રાજશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વધારે વિસ્તાર મળે છે. વળી પ્ર. વિ. માં અને હ. ત. માં ૧૬ દળર, આઠ દળર, ચાર દળર એ રીતે દાનમા દળરોના આંકડા છે, ન્યારે ચ. વિ. પ્ર. માં અને વરતુપાલ ચરિતમાં વીસ લાખ, ચાર લાખ એ રીતે લાખો દ્રમની વાત છે.

૭૬ આ મુમાણી કે મુમાણીખાણનો જે વખત આજ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવે છે, એ ખાણ ક્યાંની ? અજ્ઞાત ?

ત્યાં થી મૂલ નાયક (ઝડપલનાથ) ના રોપથીજ કુમર ઉપર વીળળી પડી. તે વખત પછી થી મન્ત્રીવરને થી આદિનાથે દર્શન આપ્યાં નહિ.

૬૮ દાષક પર્વને દિવસે અનુપમા (તેજપાલનાં સ્ત્રી.) જેન મુની-ઓને યથેચ્છ રીતે, જેને દાષની ઉપમા આપી ન શકાય એવું અજ દાન આપતાં હત્યાં, એ વખતે કાંધક રાજ્ય કાર્યની ઉતાવળમાં થી વીરધવલ દેવ એમને ઘેર આવ્યા તો ખારણામાં જ સ્વેનાંજર મુનીઓને હાથ હલાવતા જોઇને, આશ્ચર્યથી મનમાં હસતા રાજાએ મંત્રીને કહ્યું, “ હે મંત્રી ! ઇષ્ટ દેવ પેઠે ગણીને આ લોકોનો હમેશાં કેમ આવો સત્કાર કરતા નથી ? તમે જો એમ કરવા અશક્ત હો તો અર્ધો ભાગ મારો રાખો. અથવા મારા તરફથી જ હમેશાં બધું આપો એમ તો હું નથી કહેતો કારણ કે એમ કરવામાં તો તમને નકામી મહેનત જ થાય. ” આવી તેના મુખ ચંદ્રમાંથી નીકળેલી વાણી વડે જેના મનનો તાપ સાંત થયો છે એવા મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ મહારાજનો અર્ધો ભાગ શા માટે ? બધું આપનું જ છે ” એમ કહીને મંત્રીએ પગ ભેટ કર્યું.

૬૯ એક વખત યતિઓને દાન આપતી વખતે, મુનીઓમાં પરસ્પર ક્યારાક્યરી થવાથી તેઓને નમસ્કાર કરતી અનુપમાના વાસા ઉપર સારી પેઠે ઘી ભરેલું ટાંગ પડ્યું, એ જોઇને દાષેલા તેજપાલ મંત્રીને સાંતવન આપતાં અનુપમાએ કહ્યું કે “ તમારી - સ્વામીની કૃપાથી મુનીઓનાં પુણ્ય પાત્રમાંથી શરીર ઉપર ઘી પડીને અબંધ થાય છે (એ મારું સહુભાગ્ય છે.) આ રીતે તેના પૂર્ણ દાન રિધિથી ચકિત થયેલા મંત્રીએ પાંચ અંગને યોગ્ય ભેટ આપીને કહ્યું કે :—

(૪૬) પ્રિય વાણી સાથે કરેલું દાન, ગર્વ વગરનું દાન, સમ્મા મુક્ત શૌર્ય અને ત્યાગ સાથે પસો એ ચારેય સારી વસ્તુ દુર્લભ છે.

આ રીતે યોગ્ય વચન કહીને મંત્રીએ તેનાં વખાણ કર્યા આમ અનેક રીતે દાનવીર પજાની ઠસોટીને (અનુપમા) પોગી હતી.

(૫૮) લક્ષ્મી ચંચળ છે, પાર્વતી ચંડી છે, શયીને સોકવનો દોષ લાગ્યો છે, ગંગા નીચે જનારી છે અને સરસ્વતીમાં વાણીનો જ સાર છે માટે અનુપમા અનુપમા છે. ૭૮

૭૭ મંત્રી વસ્તુપાલ ઉપર મૂળ નાયકનો રોષ શા માટે થયો તે સમજાતું નથી. રાની શ્રી કહે છે “ હું એ સમજતો નથી. ”

૭૮ વસ્તુપાલ ચરિત્રને લગતા બીજા અધ્યોયમાં પણ આ અનુપમાની પાણી પ્રશંસા કરેલી જોવામાં આવે છે.

આ રીતે જૈનાચાર્યોએ તેની સ્તુતિ કરી છે.

૭૦ વળી એક વખત પાંચ ગામની લડાઈમાં શ્રી વીરધવલ અને સવલ્ય પ્રસાદ ઉતર્યા હતા ત્યારે શ્રી વીરધવલની રાણી જ્યતલદેવી એ એ વચ્ચે સંધિ કરાવવા પોતાના પિતા શોભનદેવ પાસે ગઈ હતી. ત્યાં પિતાએ તેને પૂછ્યું કે “ શું વિધવા ચવાતી ખીક સંધિ કરાવવા આવી છે ? ” આના જવાબમાં પોતાના પતિ વીર ચુડામણિ વીરધવલને ઉન્નત સ્થાને ચડાવતાં તેણે કહ્યું કે “ ના, ના, પણ બાપના કુળનો નાશ થઈ જશે એ ખીકથી વારંવાર આ વાત કહું છું; કારણ કે ઘોડાની પીઠ ઉપર ત્યારે એ વીરધવલ ચડશે ત્યારે એની મામે ઉભો રહે એવો ચરતીર કેવો છે ? ” આમ કહીને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પાછી ચાલી નીકળી. પછી એ લડાઈના ધમસાણામાં ધાની ખીડાથી બ્યાકુળ થઈને શ્રી વીરધવલ જમીન ઉપર પડી ગયા :—

(૫૧) પાંચ ગામની લડાઈમાં તે બંધકર પરાક્રમ સાગી વીરધવલ ધા વાગવાથી ઘોડા ઉપરથી જમીન ઉપર પડી ગયો પણ ગર્વથી પડ્યો નહિ. અને તે આ રીતે પડવાથી ખીજા લડવૈયાઓ કાંઈક પાછા પડવા લાગ્યા એટલે શ્રી સવલ્ય પ્રસાદે “ આતો એકજ અશ્વાર પડ્યો છે ” એ રીતે કહીને પોતાના સરકરને ઉત્સાહ આપીને બધા રાત્રીએ રમતમાં મૂળ સાથે ઉમેડી નાખ્યા. આ રીતે સત્ત્વ શુણ્ધી શોભતો વીરધવલ રણનો રસીયો હોવાથી બાપની આગળ એકવીસ વાર રણક્ષેત્રમાં પડ્યો હતો.^{૭૯}

૭૧ ફરે વીરધવલનું આયુષ્ય પૂર્ણ થવા આગ્યું ત્યારે (પરસોડની) તીર્થયાત્રા કરવા ઉપડનારને^{૮૦} પુણ્ય આપવાથી એક ગણું દાનને હળર મણું પુણ્ય એવી રીતે (કહેવત) હોવાથી શ્રી તેજપાલે આખા જન્મનું સત્કર્મ આપ્યું. પછી તે રાજા મરણ પામતાં તેના તરફ સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસોવીસ સેવકો પણ બળી મુઆ. પછી તો શ્રી તેજ-

૭૯ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આજ વાન જરા ભુલી રીતે કહી છે અને જ્યતલદેવીના બાઈએ—સાગલ્ય અને ચામુંડ નામના વામનરચણીના ધણી હતા, અને ત્યાં આ શુદ્ધ થયેલું એમ કહ્યું છે.

૮૦ મૂળમાં એ કે તીર્થપ્રસ્થિતેન પાઠ છાપ્યો છે એ પ્રમાણે તેજપાળ તીર્થ જવા નીકળેલા એવો અર્થ થાય પણ ચાર પ્રતોમાં પ્રસ્થિતસ્ય પાઠ મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭૭) અને અર્થ સંબંધ બેમાં એ ઠીક લાગે છે એટલે પ્રસ્થિતસ્ય પાઠ લઈને અર્થ કર્યો છે.

પાલે રમશાનમાં પહેરેગીરે રાખીને લોકના એ (વીરધવલની પાછળ બગી મરવાનો) આગ્રહને રોક્યો.

(૫૨) બંધી ઝડપુઓ એક પછી એક આવે છે તથા જાય છે પણ વીર વીરધવલ વચ્ચે માણસોના હૃદયમાં ઉનાળો અને આખોમાં ચોમાસું એ રીતે બે ઝડપુઓ એક સાથે ચાલુ રહેતી થઈ

પછી શ્રી મંત્રીએ વીરધવલના પુત્ર વીસલદેવને ગાદીએ બેમાર્યો ૮૧

૭૨ શ્રી અનુપમાં દેવીનું મરણ થતા તેજપાલના હૃદયમાં આત્મકથન થઈ ગયેલો શોક કેમેય હટતો નથી એ જોઈને ત્યાં આવેલા શ્રી રિજયસેન સૂરિ જેવા ઉત્તમ પુરુષે તેનો શોક જરા ટાઢો પાડ્યો એટલે થોડી એતના (મનની દ્રઢતા) આવતા કાંઈક (પોતાની નબળાઈ માટે) શરમાતા તેજપાળને સૂરિએ કહ્યું "અમે આ પ્રસંગે તારો દુઃખ જેવા આબ્યા છીએ" ત્યારે શ્રી વરતુપાલે પૂછ્યું કે "એ વળી શું?" એટલે ગુરુએ જવાબ આપ્યો કે "તેજપાળ બાળક હતો ત્યારે તેના લગન માટે ધરણિગ પાસે તેની પુત્રી અનુપમાનું માગુ કર્યું અને વેશવાળ નક્કી કર્યું પછી તે કન્યા અતિશય કદરૂપી છે એમ સાબળીને તે સંબંધ તોડવા માટે ચન્દ્રપ્રભા જિને પ્રતિષ્ઠા કરેલ ક્ષેત્રાધિપતિને આઠ દ્રમ્મનો ભેગ ધરાવવાની માનતા તેજપાળે કરી હતી હવે તે સ્ત્રીના વિયોગથી આ મનદુઃખ થાય છે તો એ બે વાતમાં સાચું શું?" આ મૂળ મંકિતથી તેજપાળે પોતાના હૃદયને દ્રઢ કર્યું

૭૩ એક વખત વૃદ્ધ મંત્રી વરતુપાલ શ્રી શેનુજે જવાના છે એમ માંભળીને પુરોહિત સોમેશ્વર દેવ એમને ત્યાં ગયા અને અનેક અમૃદ્ધ્ય આસનો મુકેલા હોવા છતાં બેઠા નહિ અને ન બેસવાનું કારણ પૂછતા કહ્યું કે -

(૫૩) અન્નદાનો, પાણીના પીયાવા, તથા ધર્મ સ્થાનો વડે વરતુપાળે આખી જુદીને રોડી લીધી છે અને યશથી આકાશ મહાને રોડી દીધું છે.

એટલે કયાંય ખાલી જગા ન હોવાથી બેસતો નથી. આ પ્રમાણે તેના કહેવાનું ચોક્કસ ખનામ આપીને તથા તેની રજા લઈને મંત્રી (યાત્રાને) રસ્તે પડ્યા

૭૪ ૮૨ આકેવાલીયા ગામે પોચર્તા (તમીઝન બગડી) ગામડાની એપડીમાં દર્બાસન ઉપર બેઠેલા અને ગુરુ જેને આરાધન કરાવે છે એવા

* ૮૧ શ્રી વીરધવલના મરણની તારિખ પ્ર ચિ.મા આપ્યો નથી પણ વિચાર એવીમાં સં ૧૨૬૫ (કે ૮૮)ની સાલ આપી છે

૮૨ ન્યા વરતુપાલનો દેહ ૫૧ મ્મો તે આકેવાલીયા ગામ ધોળકેયો રોડુ બના રસ્તામાં-જવાના માર્ગમાં છે.

મંત્રીએ આદાર છોડી દઇને છેલ્લો આરાધનાથી કલિના દોષોનો નાશ કરીને યુગાદિ દેવના નામનો જપ કરવા માંગ્યો.

(૫૪) સત્પુરુષો યાદ કરે એવું કાંઈ સત્કર્મ કર્યું નથી; માત્ર મનોરથ માં રહેનારાઓનું અમારું આર્થિક એમને એમ ગયું.

આ વાક્ય પૂરું કરી 'અર્હનોને નમસ્કાર છે' એમ બોલી સાત ધાતુ (સ્મરક્રતાદિ)ઓથી બંધાયેલું આ શરીર છોડી દઇને પોતે કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે સ્વર્ગે સીધાગયા. ૮૩ તેને જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તે ઠેકાણે ન્દાના ભાઈ તેજપાળે તથા પુત્ર જૈનસિંહે ત્રીયુગાદિ દેવની દીક્ષા વરધાની મૂર્તિ પધરાવી સ્વર્ગારોહણ નામનું મંદિર બંધાવ્યું.

(૫૫) આજે મારા પિતાની આશા સફળ થઈ અને માતાએ આપેલા આશીર્વાદોને આજે અંકુર ફુટ્યા. કારણ કે ઋષભ દેવની યાત્રાએ જનાર બધા લોકોને, હું યાકયા વગર પ્રસન્ન કરી ચક્ર્યો છું.

(૫૬) રાજકાર્યના પાપોમાંથી જે લોકોએ કાંઈ સુકર્મ ન કર્યું, તેઓને હું ધૂળધોવાથી પણ અધમ સમજું છું.

આ અંતે આવાં શ્રી વરતુપાલ મહાકવિનાં પોતાનાં કાવ્યો છે.

(૫૭) રાગીના ગુણોથી ભરેલો અને અતિમાન વગરનો એ વીરધવલ રાજા હતો, વિદ્વાનોએ જેને ભોજરાજાનું ગિરદ આપ્યું છે એવો શ્રી વરતુપાલ કવિ હતો, ૮૪ મંત્રીઓમાં એકજ મંત્રીચર કહેવાય એવો તેજપાલ મંત્રી હતો અને તેની સ્ત્રી અનુપમા, ગુણોથી અનુપમ, પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મી જેવી હતી.

આ પ્રમાણે શ્રી મેરુતુમાચાર્યે રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં વરતુપાલ તેજપાલ સુધીના મહાપુરુષોના યશસ્વર્ણનોત્તરો ચોથો પ્રકાશ પૂરો થયો.

૮૩ વરતુપાલના મરણની પત્ન મેરુતિ તારિણ આપી નથી પરંતુ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં સં. ૧૨૯૮ ની સાથે આપી છે. (જુઓ નવી ફાર્જસ સભાની આદતિ પૃ. ૨૫૪).

૮૪ વરતુપાલને કવિ કહેલ છે એ ખોટું નથી, એનું રચેલ નરનારાયણનંદ નામનું કાવ્ય માલકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં છપાઈ ગયું છે.

પ્રકારા પાંચમો.

પરચુરણ પ્રબંધો.

હવે પહેલાં કહેવાઈ ગયેલાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોમાંથી જે બાકી રહ્યાં તે તથા તે સિવાયનાં બીજાં આ પરચુરણ પ્રબંધમાં કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે :—

૧ વહેલી શિખા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા અવન્તી શહેરમાં પહેલા વિક્રમાર્ક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે (એક વખત) સાંભળ્યું કે ધર્મશાળામાં આવેલા પરદેશી લોકો જમ્યા પછી ન્યારે સુષ્પ જાય છે ત્યારે ઉંઘમાંજ લાંબી (મરણની) નિદ્રામાં પડી જાય છે. આથી મનમાં આશ્ચર્ય પામીને એ બનાવનું રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જઈને એ મરણનિદ્રામાં પડેલા લોકોનાં શરીરને કપડાંથી ઢાંકી દીધાં તથા એ વાતને પોતાના હુકમથી છાની રાખી. પછી નવા આવેલા મુસાફરોને એ જ રીતે જમાડી સંખ્યાકાળે તેના પગને માલીશ કરવા માટે તેણે તથા ગરમ પાણી મોકલ્યું. અને તેઓ એક પછી એક સુષ્પ ગયા ત્યારે મધરાતે દાયમાં તરવાર લઈને રાજા પોતે સંતાપને ઉભો. એકાએક ત્યાં એક ખૂણામાં પહેલાં ધૂમાડો, પછી તેજરેખા અને છેવટ ફણાઓ ઉપરનાં પ્રકાશિત રત્નોની પ્રભાથી ઝળહળ શોભતા દળદળ ફણાવાળા નાગને ત્રીકળતો જોઈને એ દેખાવથી ચકિત થઈ ગયેલો રાજા ત્યાં હજી કુતલથી જુએ છે ત્યાં તો તે સર્પોના રાજાએ તે દિવસે ત્યાં સુનેતાલાઓમાંના દરેકને ‘ પાત્ર શું ? ’ એ રીતે પ્રશ્ન પૂછ્યો. અને તેઓએ પાત્ર તરીકે ધર્મને, ગુણને, તપને, રૂપને, કામ (ઇચ્છા) ને, કીર્તિને-વગેરે ને વિવિધપાત્રો તરીકે બતાવ્યાં અને પોતાના અસાનથી તે સર્પને શાપ પામીને દેવેચ્છાથી એ લોકો મરણ પામ્યાં એવું જોઈને શ્રી વિક્રમરાજાએ નેતી. આગળ આવીને દાય જોડીને કહ્યું કે :—

(૧) હે સર્પરાજ ! જુદાજુદા ગુણના મેળને અનુસરીને મેંમારમાં અનેક જાતનાં પાત્રો ચાલ્યો છે પણ શ્રદ્ધાથી પવિત્ર થયેલું શુદ્ધ મન એ પરમ પાત્ર છે.

આ પ્રમાણે પોતાનો જ આશય આ રીતે શીવિક્રમ કહે છે એમ જોઈને સંતોષથી તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. અને શ્રીવિક્રમે “ આ વટેમાર્ગીઓને ફરી જીવતા કરો ” એ રીતે વરદાન માગીને સૌને વધારે પ્રસન્ન કર્યા.

આ પ્રમાણે શ્રીવિક્રમાર્જુનો પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધ પુરો થયો.

૨ એક વખત પાટલીપુર શહેરમાં અતિશય આનંદી નંદરાજ મંરણ પામ્યા; પણ એ જ વખતે ત્યાં આવી ચડેલા એક બ્રાહ્મણે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની વિદ્યાના બળથી રાજાના દેહમાં પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. આ બ્રાહ્મણ સાથે પ્હેલાંથી થયેલા કરાર પ્રમાણે બીજા બ્રાહ્મણે રાજદ્વારમાં આવીને વેદના (આસીર્વાદાત્મક) મંત્રો સંભળાવ્યા અને તે જીવતા થયેલા રાજાએ કૌપાખ્યક્ષપાસે તેને લાખ સોનેયા અપાવ્યા. આ વાત સંભળીને મહામાત્રે વિચાર કર્યો કે નંદરાજ પ્હેલાં તો લોભી હતો, અને આ ઉદારતા તેનામાં ક્યાંથી આવી ? આમ બોલીને (-વિચાર કરીને) તે બીજા બ્રાહ્મણને પકડાવી તેની મારફત પારકાના શરીરમાં પ્રવેશ કરનાર પરદેશીના શરીરની શોધ કરાવતાં અમુક ઠેકાણે એક મડદાને અમુક માણસ સાચવે છે એવું સંભળી તે મડદાને ચિતામાં બાળી નાખી, અનુપમ શુદ્ધિવૈભવથી તે નંદને પહેલાંની પેઠે તેના વિશાળ સામ્રાજ્યમાં નિભાવી રાખ્યો.

. આ પ્રમાણે નન્દ પ્રબંધ પુરો થયો.

૩ જૂના કાળમાં એક નામના મોટા ગામમાં દેવાદિત્ય નામના વિપ્રને એક દીકરી હતી જે બાળક અવસ્થામાં વિધવા યષ્ઠ હતી પણ અતિશય રૂપાળી હતી. તેનું નામ સુભગા હતું. તે દરરોજ સવારે સૂર્યને અર્ચની અંજલિ આપતી; તેવામાં એને ખબર ન પડી એ રીતે સૂર્યે તેને ભોગવી અને એથી તેને ગર્ભ રહ્યો. જ્યારે કોઈક રીતે આ કલંક તેના માખાપના બાળકવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ શરમથી છુપી રાખવા જેવી આ વાત છે એમ તેને જાણાવી પોતાનાં માણસો સાથે વલબી શહેરના પાદરમાં મુકી દીધી. ત્યાં તેણે દીકરો જન્મ્યો એ દીકરો ધીમે ધીમે મોટો થયો. પછી સરખી ઉમ્મરના છોકરાઓ ‘નળાપો’ કહીને તેના તિરસ્કાર કરવા માંડ્યા. એટલે તેણે પોતાની માને પોતે કોનો દીકરો છે તે પૂછ્યું, પણ તેણે હું જાણતી નથી એમ કહ્યું, એટલે પોતાના જન્મના કલંકથી વિરક્ત યષ્ઠને તેણે મરવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં સૂર્યે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને તેનું સાંત્વન કર્યું, તથા “તારી માતા સાથે સંબંધ કરનાર હું સર્વ છું” એમ કહી તેના હાથમાં કાંકરા આપ્યા અને “જે કોઈ તેને કનડવા આવે તેની તરફ આ ફેંકવાથી એ સિવારૂપ યષ્ઠજશે પણ કોઈ નિરપરાધી ઉપર ફેંકવામાં આવશે તો તને નુકસાન કરનાર થશે” એટલું કહીને સૂર્ય અદશ્ય યષ્ઠ ગયા. પછી પોતાને કનેડનાર કેટલાંક માણસોને આ રીતે

તેણે માર્ગો એટલે શિલાદિત્ય એવું તેનું અને તેના વંશનું નામ પડી ગયું. પછી ત્યાંના રાજાએ તેની પરીક્ષા જોવા માટે તેની કનેડગત કરી એટલે તે રાજાને શિલાથી એ જ રીતે મારી નાખી તે પોતે જ રાજા થઈ પડ્યો. વળી સૂર્યે આપેલા ઘોડા ઉપર ચડીને આકાશચારી પેઠે મરજી પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરતા તે રાજાએ પોતાના પરાક્રમથી સર્વ દિશાઓ છતી લઈ લાંબા. વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. આ રાજાને જૈનમુનિઓના સંસર્ગથી સમ્યક્ જ્ઞાન થયું હતું અને તેણે શ્રી શેત્રુંજીને મહાતીર્થ તરીકે મોટો મહિમા જાણીને તેના જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

૪ એક વખત આ શિલાદિત્ય રાજાને સલાપતિ બનાવીને બરાચેલી ચારે બેગ મુક્તા સભામાં જે હારે તેણે દેશ છોડી દેવો એવો કરાર કરીને શ્વેતાંબર જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વાદ થયો. પણ તેમાં હારી જવાથી શ્વેતાંબરોને પોતાના દેશમાંથી આ રાજાએ કાઢી મુક્યા. એ વખતે આ શિલાદિત્ય રાજાનો ન્હાની ઉગરનો મસ્ત નામનો એક બાળેજ ' (જૈન ધર્મો હોવા છતાં) રહી ગયો તેની ઉપેક્ષા કરીને વિજયી અને વિજયના અભિમાનો બૌદ્ધો શેત્રુંજી ઉપર મૂલ નાપક શ્રી આદિ તીર્થંકરનું, તેને શુદ્ધ રૂપ માનીને પૂજન કરતા નીચંતે રહેવા લાખ્યા. પણ એ મસ્ત ક્ષત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તે વેરને ભુલ્યો નહિ અને તેનો ખલ્લો સેવાની ધ્રુષ્ટાઈ, અને જૈન ધર્મો તો એ દેશમાં કોઈ ન હોવાથી, તે બૌદ્ધો પાસે જ બાજુવા લાગ્યો. અને રાત દિવસ એમાંજ ચિત્ત હોવાથી એક વખત ઉનાળાના દિવસોમાં, મધરાતે - જ્યારે સહેરનાં બધાં લોકો હાથમાં આંખ મીચીને પડ્યાં હતાં ત્યારે, આ મસ્ત દિવસે નવો શાખેયો શાસ્ત્ર પાઠ અત્યંત એકાગ્રતાથી જોખતો હતો. હવે એજ વખતે આકાશમાં ફરતાં સરસ્વતી દેવીએ " શું મીઠું ? " એમ અવાજ કરીને પૂછ્યું. અને તેણે ચારે તરફ જોતાં કોઈ બોલનારને ન જોયું એટલે ' વાલ ' એમ તેને જવાબમાં કહી દીધું. આ વાતને છ માસ વીત્યા પછી ફરી એજ સમયે પાછાં ફરતાં દેવીએ ' શેની સાથે ' ? એ રીતે વળી પૂછ્યું. અને તેજ વખતે પ્હેલાંની વાત માદ આવતાં ' જોળ અને ઘી સાથે ' એવો જવાબ તેણે આપ્યો. આ તેની સાવધાનતાથી ચકિત થઈને દેવીએ, ' અમે તે વરદાન માગી લે ' એમ કહ્યું. ત્યારે મલ્લે " બૌદ્ધોને હરાવવા માટે એક પ્રમાણ્ય ગ્રન્થ આપો " એવી પ્રાર્થના કરી એટલે દેવીએ નવ મઠ નામનો ગ્રન્થ આપવાની કૃપા કરી. હવે દેવીની કૃપાથી જેને તરવ

જ્ઞાન યર્થ મયું છે એવા મત્તે શ્રી શિલાદિત્યની રજા લઇને બૌદ્ધોના મઠોમાં ' ખડ અને પાણી ' ફેંકાવીને^૧ રાજની સભામાં પહેવાનો જ કરાવ કરીને (વાઠ સર કર્યો) અને તેના કંઠમાં અવતરેલાં શ્રી મરસ્વતી દેવીના બળથી થોડા વખતમાં જ શ્રી મત્તે બૌદ્ધોને નિરતર કરી દીધા એટલે રાજની આજ્ઞાથી બૌદ્ધોને દેશમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા, અને જૈન આચાર્યોને બોલાવવામાં આવ્યા. અને તે મત્તે બૌદ્ધોને છતેલા હોવાથી વાદી (મત્તવાદી) કહેવાવા લાગ્યા. એ પછી રાજની પ્રાર્થનાથી ગુરૂએ નેને ધનામમાં સુરિપદ આપ્યું. આ શ્રી મત્તવાદી સુરિ નામના મણુધર જૈન ધર્મના પ્રભાવક હોવાથી તેમની નવાંગરૂત્તિકાર શ્રી અભયદેવ સુરિએ પ્રમદ કરેલ શ્રીસ્તંભનક તીર્થની^૨ વિશેષ ઉન્નતિ કરવા માટે ત્યાં ચિન્તાયક તરીકે યોજના કરી.

અઃ પ્રમાણે મત્તવાદિ પ્રબંધ પુરે થયો.^૩

૫ હવે મરૂંડળ (મારવાડ) માં એક નાના ગામડામાં કાઠુ અને પાતાક નામના બે ભાઇઓ રહેતા હતા. તેમાંથી નાનો (પાતાક) ભાઇ પેસાવાળો હતો અને બોટો તેના ધરના ચાકર પેટે રહેતો હતો એક વખતે એભાસાની મધરાતે આવો દિવસ કામ કરીને થાકી ગયેલો કાઠુ સુતો

૧ તુળોદ્ક - ખડ અને પાણી (એક વાસણમાં) ભરીને ફેંકવું કે સામાના બાર આગળ ઢોળવું એ વાદ કરવામાટે આબ્દાન રૂપ મણુદ્વ એમ લાગે છે. આજ અંધમા ત્રીભ પ્રકાશમા શ્રી દેવસૂરિના પ્રબંધમા પમ્પ આ તુળોદ્ક - (ખડ અને પાણી) ફેંકવાનો વલ્લેખ આવે છે.

૨ આ રત્નભન કે રથ'ભન તીર્થ એટલે જ ભાન નદિ પછુ ખેડા જિલ્લામાં આલદ તાલુકામાં કાસરાથી દશ ગ્રેવ છટે ચેટ્ટી નદી ઉપર આવેલું થાના કે થામણા, એમ બુદ્ધર (Arisnolia p. 75 મા) કહે છે તે બીજા તમજાને માત્ર માન્ય છે

૩ આ મત્તવાદી સૂત્રો પ્રબંધ પ્રભાવક ચારતમા તેમજ અત્તવિ'સનિ પ્રબંધમાં મળે છે. વલ્લભીપુરમાં વલ્લભી રાજ્ય કાળમાં જૈનો અને બૌદ્ધો બેય વસતા હોવાનું બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી અનુમાન થઈ શકે છે. ઉપરની કથકથા એ અનુમાનને ટેકા આપે છે. પરંતુ મત્તવાદી પ્રબંધનું છેવટનું કથન અવિશ્વસનીય છે કારણ કે વલ્લભીના નામ પછી થયે કાળે વિ. સ. ના બારમા સારકના પૂર્વાર્ધમાં નવાંગરૂત્તિકાર, અભયદેવ સુરિ વિશ્વમાન હતા એમ એના મ યોની પ્રસસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો ભાગ ખરતર ગરજની પટ્ટાવલો પૃ. ૬૭૪, ૬૭૫)

મત્તવાદી આચાર્ય ધર્મોત્તરની ન્યાય બિન્દુ દીક્ષ ઉપર દીક્ષ લખી એમ પીટસ્તંભના ચોથા રિપોર્ટ (પૃ. ૪) ઉપરથી જણાય છે

હતો ત્યાં તેને નાના ભાઈએ કહ્યું કે ભાઈ આપણા ક્યારાએની પાળે પાણીના પૂરથી તુડી ગઈ છે અને તું તો નિશ્ચિંત (પડ્યો) છે. આ રીતે ઠપકા મળવાથી તેણે પથારી છોડી દમને પોતાની નિન્દા કરતાં કોદાળા ખભે નાખી એ તરફ જઈને જ્યેષ્ઠ તો તુટેલી પાળોને ફરી સરખી કરવાનું કામ કરતાં માણસોને જોયાં એટલે “તમે કાણ છો ?” એમ પૂછ્યું. અને તેઓએ “અમે તમારા ભાઈના ચાકરો છીએ” એમ જવાબ આપ્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે “ક્યાંય મારા ચાકરો છે ?” અને તેઓએ “વલ્લભીમાં છે” એમ કહ્યું. અને તે પછી તક મળતાં એક માટલામાં પોતાનો બધો સામાન ભરી, એ માટલું માથે ઉપાડી વલ્લભી પોચ્યો. અને દરવાજા પાસે રહેતા ઝાવાળાઓની પાસે રહેવા લાગ્યો. અત્યંત દુઃખજો હોવાથી જોને લોકો ‘રંક’ કહેતા તે કાફ ખડતું ઝુંપડું પોતાને માટે બનાવી લઈ તેને આધારે રહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં એક કાપડી (બાવો)^૪ કદપુસ્તકને અનુસરી બનાવેલો સિદ્ધરસ તુંબડીમાં ભરી ગિરનારથી નીકળી રસ્તામાં ચાલ્યો જતો હતો ‘ત્યાં તેને વલ્લભીના પાધરમાં ‘કાફ્ય તુંબડી’ એવી આકાશવાણી સંભળાણી. તેને મનમાં આશ્ચર્ય સાથે બીક લાગી (કે આ રસની કાઠને ખખર પડી ગઈ કે શું ?) એટલે વાણીઆના વેપમાં રહેલા આ રકના ધરમાં, એનું નામ રંક હોવાથી તેના ઉપર રંકો રાખ્યા વગર (એટલે કે બીચારો રંક છે તે કાંઈ જોડું કામ કરશે નહિ.) તે રમથી ભરેલી તુંબડી ચાપણ તરીકે રાખી અને પછી સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા ગયો. પછી કાંઈ તહેવારના દિવસે કાંઈક સાઈ રાંધવા રકે ચુલા ઉપર તપેલી મુઠ્ઠી નીચે તાપ કર્યો ત્યાં તેની ગરમીથી (ઉપર લટકતી) તુંબડીના કાણામાંથી ઝરેલા રસના દીપાથી પેલી તપેલી (ત્રાંબાની) સોનાની થઈ ગઈ. આ જોઈને તે વાણીઆએ ‘ એ સિદ્ધરસ છે, એવો નિર્ણય કરીને તે તુંબડી સાથે ધરની બધી વસ્તુઓ બીજે રાખી, પોતાનું ઘર દીવાથી બાળી નાખ્યું. અને શહેરને બીજે દરવાજે મોટો મહેલ ચણાવી તેમાં એ રહેવા લાગ્યો. પછી એક વખત પુષ્કળ ઘી વેચનારી કાંઈ (ચારણ)નું ઘી પોતે-તોળીને લેતો હતો ત્યાં એ ઘી ખુટતું જ નથી એવું જોઈને ઘીના ઠામમાં નીચે કૃષ્ણચિન્નકુંડલિકા^૫ છે એમ વિચાર કરીને કાંઈક કપટ શુક્રિયથી તે ચોરી લઈ તેણે ચિત્રકસિદ્ધિ મેળવી.

૪ ગિરનાર વગેરે પર્વતોમાં રહેતા બાવાઓની ગિરનાર વગેરેની યાત્રા, તપશ્ચર્યા, વગેરેના વર્ણનવાળા તથા ક્રીમીયા વગેરેની વાતોથી ભરેલાં-મોટાં ભાગે-બાવા સાધુઓમાં પ્રચલિત પુસ્તકો - કદપુસ્તકો કહેવાય છે.

૫ આ હથર વર્ણવી છે તેવી એક બીજી સિદ્ધિનું નામ છે. ચિત્રક તો એક

અને પછી તેના અગણિત પુણ્યના પ્રભાવથી તેને એક વખત સુવર્ણ પુરુષસિદ્ધિ પશુ મળી ગઈ. આ રીતે ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિ કરોડોની મંખ્યામાં ધનનો સંગ્રહ કર્યા છતાં તે અતિસાધ લોભી હોવાથી કોઈ સત્પાત્રને આપવામાં, કોઈ તીર્થમાં કે કોઈના ઉપર દયા આવીને એની લક્ષ્મીનો વ્યય થાય એ તો દૂર રહ્યું પણ જ્યાં લોકો પાસેથી ધન હરી લેવાની ઇચ્છાવાળો તે હોવાથી તેની લક્ષ્મી કાળરાત્રી જેવી આખા વિશ્વને દેખાતી હતી. દંભે એક વખત તેની દીકરીની રત્નો જડેલી કાંમડી રાજાએ પોતાની દીકરી માટે બળાત્કારે હરી લીધી, એટલે એ બાળતના વિરોધથી તે પોતે મ્હેન્દ્ર દેશમાં ગયો અને વલ્લભીના નામ માટે મ્હેન્દ્ર રાજાએ માગેલા કરોડો સોનના તેને આખી વલ્લભી તરફ (મ્હેન્દ્ર રાજાના હસ્તક સાથે) પ્રયાણ કર્યું. પણ એ મ્હેન્દ્ર રાજાને એક છત્રી ધરનાર, જેના ઉપર રંગે કોઈ જાતનો ઉપકાર કર્યો નહોતો, તેણે એક દિવસ પરાડીઆ વખતે રાજા અર્ધો ઉઘમાં અને અર્ધો જાગતો પડ્યો હતો ત્યારે પ્હેલેથી કોઈ માણસ સાથે સંકેત કરી રાખી તેની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતચિત કરી. “ભાઈ, આપણા રાજા પાસે કોઈ મૂર્તિ ન હોય એવો સલાહકાર નથી, નહિ તો ધોડેશ્વર લશ્કરનો સ્વામી આ ગન્જેન્દ્ર, જેના કુળ કે શીળની ખજાર નથી એવા એક અજાણ્યા નામે અને કામે પણ રંગ એવા સારા કે ખરાબ વાણીઆના કહેવાથી સૂર્યના દીકરા સિલાદિત્ય સામે કાંઈ આલ્હી નીકળે ? ” આવી દિત-કારક તથા સાચી વાત સાંભળીને કાંઈક મનમાં વિચાર કરીને તે દિવસે

કપતિ (ગુ. ચિત્રો) નું નામ છે. કાળાં કુલવાળો એની નતને કૃષ્ણ ચિત્રક કહી રાકાય પણ કૃષ્ણ ચિત્રક કુંડલિકા શું ? ગુન્જાતી કુંડળી રાજા લગાયથી આ આખો રાજા કોઈ ન્યોતિયની આકૃતિ (Astrological diagram) નો વાચક છે એમ ટોની કહે છે.

૬ સુવર્ણ પુરુષ સિદ્ધિનો આગળ આજ મધમાં એક જે વખત લેલેખ બાવી ગયો છે. માણસ ને વડી સોનાની મૂર્તિમાંથી લેઈએ તેટલું સોનું કાપી રેવા છતાં એ મૂર્તિ પાછી પ્હેલા જેવી આખડ થઈ જાય એનું નામ સુવર્ણ પુરુષ સિદ્ધિ.

આ રંગ કે કાંઈને સુવર્ણ પુરુષ સિદ્ધિ કેવી રીતે મળી તે બાળતનું એકમી-રત્નીએ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે (જુઓ ‘ સચાઈ ’ નું બાપાતર પુ. ૧ પ. ૧૬૨). એ કહે છે રંગ ફળો વેચવાનો ધર્મો કરતો હતો. તેણે એક મામ-ગળા પાસેથી એક મૂર્તિ ખરીદી ને કોઈ દારી (તોડવા કુદ નીકળે એવા) રક્ષનો રસ અટલાં સોનાની યજ્ઞ. આ રંગ પોતે રહેતો પોતાના ધરમાં પણ તેણે ધીમે ધીમે પોતે રહેતો તે આજુ-ચહેર ખરીદી લીધું.

રાજ્યએ આગળ ચાલવામાં વિલગ કર્યો. પણ રહે આ શકા જવાથી ચાલ્યા-
કીથી આ વૃત્તાન્ત જાણી લઇને સોનું આપીને તે છત્રી ધરનારની મોનાતી
ભૂખ શાંત કરી પરિણામે બીજે દિવસે પડોડીએ એજ છત્રી ધરનારે
(પહેલાં પેઠે અર્ચા ચલાવતાં) કહ્યું કે “ વિચાર કરીને કે વિચાર કર્યા
વગર મહારાજ્યએ પ્રયાણુ તો કર્યું છે એટલે હવે તો ‘ સિંહની તડાપ ’
નાં ધોરણે રાજ્ય આગળ પ્રયાણુ કરે એમા જ એની શોભા છે. કારણ કે
કહ્યું છે કે :—

(૧) સિંહને લોકો મૃગોનો રાજ્ય કહે કે મૃગોનો શત્રુ કહે પણ
જેણે રમતમા હાથીઓને મારી નાખ્યા છે તે સિંહને તો બેય રીતે શર-
મની જ વાત છે.

અને આ નિસીમ પરાક્રમવાળા રાજાની સામે કાણુ ચમકે એમ છે ?”

તેની આવી વાણીથી ઉત્સાહમાં આવીને મહેન્દ્ર રાજ્યએ પૃથ્વી અને
આકાશ વચ્ચેના પોલાણને લડાઈની બેરીના અવાજથી ભરી દેતાં આગળ
પ્રયાણુ કર્યું બીજી તરફથી તે દિવસે વલબીમાં અમ્બાની અને ક્ષેત્રપાલની
મૂર્તિઓ સાથે શ્રી ચન્દ્રપ્રભની મૂર્તિ અધિષ્ઠાતાના બળથી આકાશ માર્ગે
ઉડીને યા સોમનાથ પાટણમાં જઈ ત્યાં સ્થિર થઈ. ૭ રથ ઉપર ચડેલી શ્રી
વર્ધમાનની પ્રતિમા અધિષ્ઠાતાના બળથી અદૃશ્ય રીતે ચાલતી આશ્વિનની
પૂર્ણિમાએ શ્રીમાળપુર પોચી. બીજી પણ અમરકાવવાળા દેવ મૂર્તિઓ યથા-
યોગ્ય સ્થળે ચાલી ગઈ. શ્રી વર્ધમાનમુરિને ઉત્પાતના સૂચન વિષે તે નગરની
નગરદેવતા સાથે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો.

૭ આ રીતે જે સ્થાનનો વિનાશ પાસે આવ્યો હોય તે સ્થાનની સ્થાન દેવ-
તાઓ ત્યાંથી બીજે ચાલી બચ છે એ માન્યતા કેવળ ભારત વર્ષમાં જ હતી એવું
નથી. શ્રી. ફાર્ગસ સાહેબે આ બાબતમાં સરસ નોંધ કરી છે. વર્ઈલ (Append II
351 - 3) માંથી ઉતારો કરીને તેઓ કહે છે કે પ્રાચીન પ્રભુઓમાં જ્યારે જ્યારે
માથે ભય હુમમત્ હોય ત્યારે દેવોની મૂર્તિઓને તે ન ઉડી બચ માટે સંકળોથી
બાંધી રાખતા. ફીનીશીઅલ લોકો મેલ્ઝર્થ ની મૂર્તિને લગભગ હાથમાં બાંધી રાખતા,
રોમન લોકો જે સહેરને પોતે ઘેરો ધાલવાના હોય તેના દેવોની પ્રાર્થના કરતા.
કાવ મીટલનનો નીચેની પંક્તિ ટોનીએ શકી છે —

The parting genius is with sighing sent. ક્ષેત્રપાલનો અર્થ
genious loci પ્રો. દ્યુમેને કર્યો છે. (જુઓ રાસમાળા મૂળ પૃ. ૧૩, ગુ. ભા.
ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૬ દિ. ૧ અને ટોનીનું પ્ર ચિં. ગુ. અંગ્રેજી ભાષાવર પૃ.
૧૭૪ દિ. ૪)

(૨) હે સુન્દરિ, તું કાણુ છો તે કહે, તું દેવી જેવી છો, છતાં કેમ રૂએ છે ? વાગવનું વૃક્ષબીપુરનો વિનાશ સ્પષ્ટ દેખું છું. તમારા સાધુઓને શિક્ષામાં મળેલું પાણી લોહીરૂપ થઈ જશે, પણ જ્યાં એ લોહી પાણું પાણી થાય ત્યાં મુનિઓએ સ્થિર થઈને રહેવું.

આ રીતે ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, એટલેાનું લશ્કર સહેરના પાટમાં આવી પહોંચ્યું, દેશના નાશના કલંકની કાળી દીધી જેને માથે ચોટી એવા રોકે સોનાની લાંચો આપીને પંચશબ્દ વજાડનારાઓને ફેડી નાખ્યા હતા. એટલે શિલાદિત્ય રાજા જેવો ઘોડા ઉપર ચડવા તૈયાર થયો તેવો જ એ લોકોએ પોતાનાં વાઘોનો એવો કઠોર અવાજ કરી મુક્યો કે તેનો ઘોડો ગરક પેટે આઠાસમાં ઉડી ગયો. અને એમ યતાં શું કરવું એ જેને સુઝતું નહોતું એવા શિલાદિત્યને તેઓએ મારી નાખ્યો.

અને પછી તેઓએ રમતમાં વલ્લભીનો નાશ કર્યો.

(૩) વિક્રમનાં ૩૭૫ વર્ષ ગયાં ત્યારે વલ્લભીનો નાશ થયો. ૧૦

૮ પંચ શબ્દ એટલે પાંચ જાતનાં વાજાંઓ. ' પંચ શબ્દ ' સમધિગત પદ્મમહાશબ્દ એ રીતે ઉલ્લીલું લેખામાં પણ પુષ્કળ વપરાયેલો જેવામાં આવે છે. પુરાતત્ત્વના પાઠકે પાંચ શબ્દમાં શુંજ (શીંગડું - horn), તતમ્, રાખ, ભેરી અને જયપટ્ટા, એ પાંચ ગણાવેલ છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol. XII P. 96) જ્યારે ગ્રાહકેએ તરી, તાલ, હાથ, નગાર, અને રાસલાઈ જેવું પાંચમું વાદ્ય. (જુઓ I. A. Vol V p. 354). વળી નીચેના શ્લોકમાં પંચ શબ્દ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલ છે—

આહુત અનાહુતં દણ્ડકારાહુતં વાતાહુતં કાંસલાદિ કઠયં પટહાદિકં વીણાદિકં વ મેયાદિ મણશબ્દમિદં સ્મૃતમ્ ॥ (સાતુ કીર્તિની સોપ સમૃદ્ધ નામ માલ ૨ - ૧૪૧ - ટોની પૃ. ૨૧૪)

૯ અલખીરૂની કહે છે (સચાઉતું ભાષાનર અથ ૧ પૃ. ૧૯૨ - ૧૯૩) કે રોકે પોતાના પૈસાથી ખરીદેલું એક સહેર (વલ્લભી) વન્દલીના રાજાએ પાણુ ખરીદી લેવા ઈચ્છા કરી, રોકે ના પાડી પણ રાજાના ક્રોધથી ડરીને તે રોકે અલખન્સૂરના રાજા પાસે ગયો, તેને પુષ્કળ નાણાંની ભેટ કરી, અને દરીઆઈ લશ્કર વડે મદદ કરવાની તેની પાસે માગણી કરી. અલખન્સૂર રાજાએ તેની માગણી સ્વીકારી અને મદદ કરી. એટલે તેણે રાતમાં વલ્લભીના રાજા ઉપર હુમલો કર્યો તેને મારી નાખ્યો અને તેની બધી વસ્તીનો તથા ગ્રામનો નાશ કર્યો.

૧૦ ઉપર પ્ર. ચિ.માં તારિખ આપી છે તેથી જુરી જાતની અને ઐતિહાસિક પુરાવાને વધારે અનુરૂપ તારિખ જિનપ્રસ સૂરિના તીર્થ કલ્પમાં આપી છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭૮ દિક્ર) ઉપરની તારિખ વલ્લભી સંવત્નો વિ સ. ૩૭૫ માં આરંભ

આ રીતે શિલાદિત્ય રાજની ઉત્પત્તિનો, રંકની ઉત્પત્તિનો તથા વલ્લભીના નાશનો ત્રણ પ્રબંધો થયા .

શ્રી રત્નમાળ નગરમાં, પહેલા શ્રી રત્નશેખરનામના રાજ રાજ્ય કરતા હતા. એક વખત તેઓ દિગ્વિજય કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે

યાદ ■ તેની તારિખ છે. ભ્રમથી એ નાશનો તારિખ તરીકે ઉપરના વચનમાં ગણાઈ ગયેલા છે એ રામમાળાના કર્તાનો તર્ક ઠીક છે (શુ ભાષાતર પૃ. ૨૦) તીર્થ કદમમાં વિક્રમના ૮૫૭ વર્ષ જતા વલ્લભી ભાગી, તેના રાજને માર્યો, પછી હમ્મીર પોતાને ઠેકાણે ગયો તે પછી બીજો ગઝનીનો રાજ ચૂર્જરને ભાગીને વગના સત્યપુર (સાચોર) આવ્યો, એવું કથન છે.

વલ્લભી વરાના તામ્રપ્રતો પુષ્કળ મળ્યા છે અને એ ઉપરથી એ વરાની વંશાવળી સ્પષ્ટતઃ જોઈ શકાય છે. અને વલ્લભી વંશની સમાપ્તિ ઈ. સ. ૭૬૬ (વિ. સ. ૮૨૧) પછી - તરતમાં થઈ છે એવું હાલમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. જુઓ બોમ્બે ગેઝીટીઅર, ૩૬ની કોનોલોજી (પૃ. ૬૭) અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૩૬૨.

વલ્લભીનો નાશ કેવો રીતે થયો એ બાબતમાં એક દંતકથા પ્ર. વિ. મા આપી છે. એલબીફની (જુઓ ટિ. ૬) એ આપેલી દંતકથા પ્ર વિ. વાળી દંત કથાને ઠીક મળતી છે એથી જુદી જાતની દંતકથા અજૈન હિન્દુઓમાં ચાલે છે એ ધુ હમદની વાર્તા રાસમાળામાં ઉતારી છે (જુઓ ગુજરાતી ભાષાતરની ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭.) આને સ્થગતી અવધૂતના અભિરામની વાત 'અનંગ પ્રેમા' અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ ' નામની ગુજરાતી ભેટમાં પણ આપી છે (જુઓ પૃ ૧૪૧ થી ૧૪૭). પણ આ દંતકથામાં કશું ઐતિહાસિક તત્વ નથી એવું ફાર્ગસ સાહેબનું કથન અર્થાત્ લાગે છે. (રાસમાળા એજન પૃ ૧૭).

પ્ર. વિ. મા કહેલ સુસલમાન રાજ તે ખલીફા અમન્સૂર નીમેલા સિંધના અરબ હાકેમ હુસામ ઈબ્ન અમરુઅલ તથલબીનો સેનાપતિ અમરુબીન જમાલ હોવો જોઈએ એવો પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો મત છે (જુઓ ૩૬ની કોનોલોજી પૃ ૬૭ તથા રાસ માળા શુ. ભાષાતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૫ ટિ ૨. જુઓ *Religions* પૃ. ૨૧૩. ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ દ્વિતીય ભાગ પૃ ૩૭૨)

વળી પ્ર. વિ. મા વલ્લભીના એકજ શીલાદિત્યની વાત છે પણ એ વરાના લેખોમાં સાત શીલાદિત્યો મળે છે જેનું નામ શીલાદિત્ય (સાતમે) ઉર્ફે મુઝદ (મુખમદ) નું ઈ. સ. ૭૬૬ ના તામ્ર પત્રમાં મળે છે શીલાદિત્યની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી બતાવી છે એ જોતા એમ લાગે છે કે જૂના વખતમાં પણ વલ્લભી વરાનું મૂળ બરાબર જણવામાં નહિ હોય, વલ્લભીના રાજ્યોના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મૈત્રકાળા એવો રાજા છે. અને મિત્ર એટલે સૂર્ય અને મિત્રના વંશને મૈત્રકો એમ કલ્પના ચાલી હોવાનો પણ સંભવ છે.

નગર પ્રવેશનો મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. અને રાજા શય્યાગારેલી દુકા-
નોની શોભા જોતા હતા ત્યાં એક દુકાનમાં લાકડાની ટોપલી સાથે કાદાળી
જોવામાં આવી. મહેલમાં ગયા પછી બેટો લઈને મહાજનના લોકો આવ્યા,
“ તમે સુખી છો ? ” એવું રાજાએ પૂછ્યું, ત્યારે તેઓએ “ અમે સુખી
નથી ” એવો જવાબ આપ્યો આ જવાબથી આશ્ચર્ય સાથે પ્રમિત થઈ
જઈને રાજાએ તેઓને રજા આપી અને પછી એક વખત એકાતમાં શહે-
રના મુખ્ય માણસોને બોલાવીને રાજાએ પૂછ્યું કે “ તમે શા માટે સુખી
નથી ? અને બીજી ઉત્સવને દિવસે લાકડાની ટોપલી સાથે કાદાળી ઉભી
કરી રાખી હતી તેનું શું કારણ ? ” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહા
રાજાએ જેનો દુકાનમાં લાકડાની ટોપલીમાં કાદાળી જોઈ તે શેઠ પાસે
એટલી લક્ષ્મી છે કે એ પોતાના પૈસાની ગણતરી કરી જોવા અસક્ત હોવાથી
લાકડાની ટોપલીઓથી પોતાના પૈસાનું ગણ કાઢે ॥ એવું બતાવવા તેણે
એ સંજોગ ક્યો હતો હવે ‘ અમે સુખી નથી ’ એવું જો અમે કહ્યું તે
આપને પ્રભ ન હોવા માટે છે અને કાટીખજ (મકાન ઉપર એક કરોડ
દ્રવ્યને સૂચવતી) ધન ચડાવનારા શેઠોઓવાળું આ શહેર છે, તેને આપે
ધણી વખત સુધી પાછું, પણ હવે આપને પ્રભ ન હોવાથી એની કેવી
સ્થિતિ થશે ? ” પણ જૂની રાણીઓ વાઝણી છે એમ જાણીને રાજાની
સંમતિથી વય જીવિ માટે નવી રાણી પરણાવવાની ઇચ્છાવાળા તેઓ (સેફિના
અગ્રેમરો) પુખ્ત (ગવિવારે પુખ્ત નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય તો પુખ્ત પોત
કહેવાય) દિવસે મુખ્ય શકુન જાણનાર સાથે શકુનગ્રંથમાં ગયા પછી તે
શકુન જાણનારે જેના સુવાવડના દિવસો નજીક હતા એવી એક લાકડાનો
ભારો વેચીને ગુજરાન કરતી મરીમ સ્ત્રીના માથા ઉપર દુર્મા (બેરવ) ને
બેઠેલી જોઈને તે બાઈની અસત વગેરે વડે ખૂબ કરી, ત્યારે સાથે આવેલા
મહાજને ‘ આ શું કર્યું ? ’ એમ પૂછ્યું ત્યારે તે શકુન જાણનારે કહ્યું કે
“ જો જૂદરપનિશાસ્ત્ર (શકુન ગ્રંથથી શાસ્ત્ર) માંથી હોય તો આ માછના
પેટમાં જે પુત્ર છે તે અહીં રાજા થશે ” આ અમલગતિ જેવી વાત મારી
લઈને તેઓએ રાજા પાસે આવી તે અર્વિહ રાજાને જે બધું જન્યુ હતું તે
કહ્યું આ સાંભળી એકમાં પડી ગયેલા રાજાએ તે બાઈને ખાડામાં દાટી
દેવા પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને મોકલ્યા. આ માણસોએ તે બાઈને કહ્યું
કે “ હવે તારા છંદ દેવને પાદ કરી લે ” ત્યારે મગજના લવચી બાકુડ થઈ
ગયેલી તે બાઈ તેઓની રજા લઈને સાવકાળને વખતે મળી ત્યાં કરવા
બેઠી ત્યાં તેણે દીકરો જન્મે અને તેને ત્યાં જ મુખી લઈને તે પાછી આવી

એટલે તેને ખાડામાં દાટી દઇ તેઓએ રાજને વાત કરી. હવે કોઇ દરજી સવાર સાજ બેય વખત તે ખાડના છોકરાને દુધ પીવરાવી મોટો કરવા લાગી એ અરસામા મહાલક્ષ્મી દેવીના મન્દિરની આગળ ટકરાળમા હરિણીના ચાર પગ નીચે બાળક રૂપ એક નવું નાણું ઉત્પન્ન થાય છે એવું સાબળીને કોઇ નરો રાજા ઉત્પન્ન થયો છે એવી લોકોમા વાત ચાલતાં, શ્રી રત્નશેખર રાજાએ એ બાળકને મારી નાખવા માટે ચારે દિશામા સૈન્ય મોકલ્યું. તેઓએ તપાસ કરતા એ બાળકને શોધી કાઢ્યો. પણ બાળક-આથી ખ્હીને સાજ વખતે શહેરના દરવાજામા, ગાયોના ટોળાંની ખરીથી કચરાઇને એ બાળક મરી જાય અને પોતાના ઉપર અપવાદ ન આવે એ માટે તેને મુકી દીધો અને છેટે લિખા શુ થાય છે એ જોવા લાગ્યા; ત્યાં એ ઠંકાણે ગાયોનું ટોળું આવી પહોંચ્યું પણ પુણ્યનો મૂર્તિમાન સમૂહ હોય એવા તે બાળકને જોઇને તે ગાયો ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઇ ગઇ હોય એમ ઉભી રહી ગઇ, અને પાછળથી એ ગાયો સાથેના સંદે આગળ આવી ધર્મ પેઠે દીપતા તે બાળકને પોતાના પગ વચ્ચે રાખી ગાયોના આખા ધણુને જવા દીધું^{૧૧} આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને તથા તે નગરના સામન્તો તથા લોકોની વિચિત્રિ ધ્યાનમાં લઇને રાજાએ તે બાળકને પોતાની પાસે તેડાવી, તેને પુત્ર રૂપે સ્વીકારી, શ્રી પુંજ એવું તેને નામ આપી ઉછેરવા માંડ્યો.

૭ હવે શ્રી રત્નશેખર રાજા સ્વર્ગે જતા તે શ્રી પુંજને રાજ્યાભિષેક કરવામા આવ્યો અને પોતાના રાજ્યનું પાલન કરતા તે રાજાને એક દીકરી જન્મી. આ છોકરીના સર્વ અંગો સંપૂર્ણ સુંદર હતા પણ તેનું મોઢું વાદરા જેવું હતું એ (વિકૃતિ)ના વૈરાગ્યથી તે છોકરી વિપયોથી દૂર રહેતી. તેનું શ્રી માતા એવું નામ હતું તેને એક વખત પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થઇ આવી અને તેણે પોતાના બાપને પોતાના પૂર્વ જન્મનું વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે “હું આ ખેલાંના જન્મમાં આણુ પર્વતમા વાદરા હતી. ત્યારે એક ઝાડ નીચે એક ડાંગી ઉપરથી બીજી ડાંગી ઉપર કુદવા જતી હતી ત્યાં કોઇએ અતુલ્ય કુશળતાથી (બાણ માર્યું અને તેથી) તાગવું વીધાઇને મરણ પામી. પણ તે ઝાડની નીચે આવેલા કામિત તીર્થ નામના

૧૧ આને મળતી યોગ્ય વેપારીની વાર્તા પ્રા. ઈ. હર્ડેએ જર્નલ ઓફ ધી રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી ના ઇ. સ ૧૮૬૮ ના યોગદોશનના અંકમા છપાવી હતી (પૃ ૭૬૮, ૭૬૯) એમા બકરી છોકરાને હછેરે છે, એ પ્રમાણે ટાનીએ ટિપ્પણમા નોંધ કરી છે.

કુંડમાં માઈ મરેહું શરીર પડ્યું કે તરતજ તીર્થના પ્રભાવથી માઈ શરીર મનુષ્યની આકૃતિવાળું થઈ ગયું. પણ માઈ માથું એમજ પડેલું છે અને તેથી હું વાનર બુખી છું. ” આ ઉપરથી શ્રી પુન્ન રાજાએ તેનાં તે માથાંને કુંડમાં નાખવા માટે પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. તેઓએ લાંબા વખતથી તે માથું એજ સ્થિતિમાં રહેલું જોઈને તે પ્રમાણે કહ્યું. (તે કુંડમાં માથું નાખી દીધું) એટલે તે શ્રીમાતાનું મોઢું માણસ જેવું થઈ ગયું. તે વખતે માતાપિતાની રાજ લખને દય કરોડ ગુણો જેનામાં રહેલી છે એવી તે શ્રી માતા તે આશુ પર્વત ઉપર જ તપ કરવા લાગી. ત્યાં એક વખત, કોઈ આકાશમાં ફરતા યોગીએ તેને જોઈ. અને તેના સૌન્દર્યથી જેનું હૃદય ખેંચાયું છે એવા તેણે આકાશમાંથી નીચે ઉતરી પ્રેમ વાર્તા કરીને “ તું મને કેમ નથી પરચુતી ? ” એમ તેને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ અત્યારે રાતનો પહેલો પહોર વીતી ગયો છે, હવે ચોથા પહોર વખતે કુકડાઓ બોલે તે પહેલાં જો આ પર્વત ઉપર ચડવાના બાર રસ્તા કોઈ ખજુ વિદ્વાના બળથી બાંધી આપો તો તમને પસંદ કઈ. ” તેનું આ વચન સંભળીને તરત જ તે કામ માટે ચેટક અને પેટકને યોજીને બે પહોરમાં બધા રસ્તાઓ તૈયાર કરી દીધા પણ શ્રી માતાએ પોતાની યોગ શક્તિના બળથી એ વખત પહેલાં જ ખોટા કુકડાઓ બોલાવ્યા. પરંતુ તેણે આવીને ‘ લગ્ન માટે તૈયાર થાવ ’ એમ કહ્યું, એટલે શ્રી માતાએ કહ્યું કે તાગ રસ્તાઓ તૈયાર થતા હતા ત્યાંજ કુકડાઓ બોલ્યા હતા. ત્યારે તે યોગીએ જવાબ આપ્યો કે “ તમારી માયાથી થયેલા બનાવટી કુકડાના અવાજને કાણુ નથી બળ્યતું ? ” પછી તેની બહેને નદીને કાઠિ લગ્નની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી એટલે શ્રી માતાએ તેની બધી વિદ્વાનું મૂળ તેનું ત્રિધળ છે એમ બહુઈને “ એ ત્રિધળ અહો મૂકીને પાણિ મહણુ માટે ત્યાં (નદી કાઠિ) આવો ” એમ કહ્યું. અને પ્રેમથી તેનું મન દરાઈ ગયેલું હોવાથી એ ત્રિધળ મુકીને જેવો પાસે આવ્યો કે શ્રી માતાએ તેના પગ પાસે બનાવટી કુતરાઓને છોડી મુક્યા અને તેના હૃદયમાં ત્રિધળ મારીને તેને મારી નાખ્યો. આ રીતે નિસ્તીમ શીલ પાળીને તેણે પોતાનો જન્મ પૂરો કર્યો. તેના મરણ પછી શ્રી પુન્ન રાજાએ ત્યાં (આણુમાં) શિખર વગરનું મંદિર બંધાવ્યું. કારણ કે જો માસે તે પર્વતની નીચે રહેલો અર્જુન નામનો નાગ જ્યારે દસે છે ત્યારે પર્વતમાં કમ્પ થાય છે. માટે એ પર્વત ઉપર બધાં મંદિરો શિખર વગરનાં બંધાય છે.

આ રીતે શ્રી પુંજ રાજ અને તેની પુત્રી શ્રી માતાનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૮ એક વખત ચૌડ દેશમાં ગોવર્ધન નામનો રાજ્ય થઇ ગયો. એના વખતમાં સલા મંડપની સામે લોહના ચાંલકા ઉપર એક ન્યાય ઘંટા^{૧૨} બાંધવામાં આવતી; જેઓને કાંઈ પણ બાગતની સાચી ફરીઆદ કરવી હોય તેઓ આ ઘંટા વગાડતા. એક વખત તે રાજના એકના એક દોકરા કુમારે રથ ઉપર ચડીને રસ્તામાં જતાં અગ્રણીતાં એક વાછડાને કચરી નાખ્યો. હવે તે વાછડાની મા ગાયે આખમાંથી ચાલ્યાં જતાં આંસુના ચાહુ પ્રવાહ સાથે પોતાને થયેલા નુકશાનનો ગદગદ લેવા માટે શીંગડાની અણીથી ન્યાય ઘંટા વગાડી. તે ઘંટાનો અવાજ સાંભળીને શુદ્ધ કીર્તિ વાળા તે રાજ્યે તે ગાયનો વૃત્તાન્ત પહેલેથી જાણી લીધો. અને પછી પોતાના ન્યાયની ખ્યાલિને ટોચ ચડાવવા સવારે પોતે જ રથમાં બેસીને, પોતાને પુત્ર બહારો હોવા છતાં તેને રસ્તામાં ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયના દેખતાં રથ ચલાવી તેને કચરી નાખ્યો. તે રાજના સરવને લીધે તથા તેના દોકરાના બળવાન ભાગ્યને લીધે રથનું પૈકું દૂર કરીને જોયું તો કુમાર મર્યો ન હતો.

આ રીતે ગોવર્ધન નૃપ પ્રબંધ પુરો થયો.

૯ જૂના કાળમાં કાન્તિ નામના શહેરમાં વૃદ્ધ રાજ્ય ગવર્સદિત^૧ રહીને લાંબા વખતથી રાજ્ય કરતો હતો. એક વખત મતિસાગર નામના પોતાના પ્રિય મિત્ર મહામાત્ય સાથે સ્વારીમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં ઉધી કુળવણી પામેલો ઘોડો રાજ્યને દૂર ખેંચી ગયો અને તેની ચતુરંગ સેના ધીમે ધીમે ઘણી પાછળ પડી ગઇ. છતાં અતિશય લેગવાળા ઘોડા ઉપર બેઠેલો મતિસાગર તેની પાછળ જ રહ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી લોહીથી ભરેલો (જાડો) હોવાથી અત્યંત કામળ તળીઅતનો એ રાજ્ય લાંબી મુસાફરીના પરિશ્રમથી મરણ પામ્યો. એટલે તે મતિસાગર પ્રધાને એ પછી તરત કરવાનું - (રાજને ઠેકાણે પાડવાનું) કર્મ કરીને, રાજના ઘોડાને તથા તેના વેષને પોતાની સાથે લઇ રાત વખતે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને રાજ્ય ચાહુ રહે એવી ઇચ્છાથી, શ્રીમાળના રાજની બીકથી રાજ્ય જેવડી ઉમ્મરના તથા તેના જેવી આકૃતિ વાળા એક કુંભારને

^{૧૨} આ નતની ન્યાયઘંટાની વાર્તા મોગલ સદેનશાહ જહાંગીર વિષે જ. એવ, કીર્તીકે *Beast and Man in India* P. ૧૪ માં લખી છે.

ગોત્રી કાઢી તેને તે વેળ પહેરાવી, તે ઘોડા ઉપર બેસારી મહેલમાં તેડી ગયો અને પછી શું બન્યું હતું તે રાણીને જણાવી તેકુંભારનેજ પુણ્યસાર નામ આપી રાખ્યાંનાઓ. આ રીતે કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. પછી તે પ્રધાન શત્રુ રાજ સામે લશ્કર લખને ચડી જતા પેઢેનાં પોતાની બદલીમાં એક મંત્રીને રાજની સેવામાં સોંપી પોતે પરદેશ નીકળી ગયો. હવે તે રાજ પોતાનેજ વડા પત્નીનો પતિ જેમ સ્વૈર વિહારી થઈ જાય તેમ નિરંકુશ થઈ ગયો અને બધા કુંભારોને બોલાવી માટીના ઘોડા, હાથી, ઉંટ વગેરે બનાવીને એ વડે આખો દિવસ રમવા મંડ્યો. આવું થતાં, રાજ તરફથી બધા રાજકીય વર્ગનો તિરસ્કાર થાય છે એવું સાંભળી તે પ્રધાન લશ્કરી ડાકણીમાંથી થોડાં માણ્યોને સાથે લઈ રાજ પાસે આવીને બોલ્યો કે “તું આટલી વારમાં જ તારું કુંભારપણું ભૂલી ગયો? અને સ્વભાવની ચંચળતાથી જો કાંઈ મર્યાદા નહિ રાખે તો તને ઉઠાડી મુકીને બીજા કોઈ કુંભારના ઓકરાને ગાદી ઉપર બેસારીશ.” તેનાં આ વચનથી અતિશય ક્રોધ કરીને તે રાજએ સભામાં એકાંત રથાનમાં જ બેઠાં બેઠાં “અરે કાણુ છે?” એવી ખૂમ મારી કે તરત જ ચિત્રોમાં ચીતરેલા સિંહાસનોએ જીવતા થઈને તે પ્રધાનને પકડીને બાંધી લીધો. આ અમંગલવિત જોવા મહા આશ્ચર્યકારક બનાવનો વિચાર કરીને તે રાજના પ્રભાવના આ આવિર્ભાવથી મનમાં ચક્રિત થઈને તેના પગમાં પડીને પોતાને છુટો કરવાની અતિ નમ્રતાથી પ્રમાણે અરજ કરી. અને રાજએ તેમ કરતાં, તેણે ભક્તિપૂર્વક વિનંતિ કરી કે “તમને સામ્રાજ્ય આપવામાં હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. કારણ કે તમારા પ્રભાવથી ચિત્રરૂપ માણ્યો પણુ જીવતાં થઈને આ રીતે તમારો હુકમ માને છે તેમાં તમારું પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મ જ કારણરૂપ છે માટે જ તમારું પુણ્યસાર નામ સાર્યક છે.”

આ રીતે પુણ્યસાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૦ જૂના વખતમાં પાટલી પુત્રમાં નન્દીવર્ધન નામનો રાજકુમાર પોતાના ઉપર છત્રી ધરનાર સાથે દેશ પરદેશ જોવાની ઇચ્છાથી માખાપની રજા માગ્યા વગર પરદેશમાં ગમે ત્યાં ચાલતો થયો. રસ્તામાં સવારને વખતે એક શહેરમાં આવ્યો; ત્યાં એ વખતે એ શહેરનો રાજ અપુત્ર મરી ગયેલો હોવાથી પ્રધાનોએ અભિષેક કરેલો મુખ્ય હાથી આખા શહેરમાં ગમે તેમ ફરવા લાગ્યો અને ફરતાં ફરતાં આ નવો આવેલો રાજકુમાર પડ્યો બેઠેલો હોવા છતાં ખરાય સ્વપ્નને જેમ ભૂલી જઈએ તેમ તેને ભૂલી જઈને તેના છત્રી ઉપાડનાર ઉપર હાથીએ કળશ દેખ્યો. એટલે

આ રીતે શ્રી પુંજ રાજ અને તેની પુત્રી શ્રી માતાને પ્રબંધ પુરો થયો.

૮ એક વખત ચૌક દેશમાં ગોવર્ધન નામનો રાજ થઇ ગયો. એના વખતમાં સભા મડપની સામે લોહના આંબલા ઉપર એક ન્યાય ધંટા^{૧૨} બાંધવામાં આવતી; જેઓને કોઇ પણ બાજતની સાચી ફરીઆદ કરવી હોય તેઓ આ ધંટા વગાડતા. એક વખત તે રાજના એકના એક દીકરા કુમારે રથ ઉપર ચડીને રસ્તામાં જતાં અજાણતાં એક વાછડાને કચરી નાખ્યો. હવે તે વાછડાની મા ગાયે આંખમાંથી આંસુમાં જતાં આંસુના આંસુ પ્રવાહ સાથે પોતાને ચચેલા નુકશાનનો ગદ્ગદો લેવા માટે શીંગડાની અણીથી ન્યાય ધંટા વગાડી. તે ધંટાનો અવાજ આંબળીને શુદ્ધ કીર્તિ વાળા તે રાજએ તે ગાયનો વૃત્તાન્ત પહેલેથી જાણી લીધો. અને પછી પોતાના ન્યાયની ખ્યાલિને ટોચ ચડાવવા સવારે પોતે જ રથમાં બેસીને, પોતાને પુત્ર બહારો હોવા છતાં તેને રસ્તામાં ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયના દેખતાં રથ ચલાવી તેને કચરી નાખ્યો. તે રાજના સરવને લીધે તથા તેના દીકરાના બળવાન ભાગ્યને લીધે રથનું પેકું દૂર કરીને જ્યેષ્ઠ તો કુમાર મર્યો ન હતો.

આ રીતે ગોવર્ધન નૃપ પ્રબંધ પુરો થયો.

૯ જૂના કાળમાં કાન્તિ નામના શહેરમાં વૃદ્ધ રાજ ગર્વરહિત રહીને લાંબા વખતથી રાજ્ય કરતો હતો. એક વખત મતિસાગર નામના પોતાના પ્રિય મિત્ર મહામાત્ર સાથે સ્વારીમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં ઉધી કેળવણી પામેલો ઘોડો રાજને દૂર ખેંચી ગયો અને તેની ચતુરંગ સેના ધીમે ધીમે ઘણી પાછળ પડી ગઇ. છતાં અતિશય વેગવાળા ઘોડા ઉપર બેઠેલો મતિસાગર તેની પાછળ જ રહ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી લોહીથી ભરેલો (જડો) હોવાથી અત્યંત ક્રોધ તથા અત્યંત એ રાજ લાંબી મુસાફરીના પરિશ્રમથી મરણ પામ્યો. એટલે તે મતિસાગર પ્રધાને એ પછી તરત કરવાનું - (રાજને ઠેકાણે પાડવાનું) કર્યું કરીને, રાજના ઘોડાને તથા તેના વેપને પોતાની સાથે લઇ રાત વખતે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને રાજ્ય આજુ રહે એવી ઇચ્છાથી, શ્રીમાળના રાજની ખીકથી રાજ જેવડી ઉમ્મરના તથા તેના જેવી આકૃતિ વાળા એક કુંભારને

૧૨ આ જાતની ન્યાયધંટાની વાર્તા મોગલ શહેનશાહ જહાંગીર વિષે ને. એલ. કીપ્લીંગે *Beast and Man in India* P. 98 માં લખી છે.

ગાતી ઠાઢી તેને તે વેળ પહેરાતી, તે ઘેડા ઉપર બેમારી મહેલમાં તેડી ગયો અને પછી શું બન્યું હતું તે રાણીને જણાવી તેકુંભારનેજ પુણ્યસાર નામ આપી રાજ બનાવ્યો. આ રીતે કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. પછી તે પ્રધાન શત્રુ રાજ સામે ધરકર લડને ચડી જતા પહેલાં પોતાની બદલીમાં એક મંત્રીને રાજની સેવામાં સોંપી પોતે પરદેશ નીકળી ગયો. હવે તે રાજ પોતાનેજ વશ પત્નીનો પતિ જેમ સ્વેર વિદારી થઈ બંધ તેમ નિરંકુશ થઈ ગયો અને બધા કુંભારોને બેલાવી માટીના ઘેડા, હાથી, ઉંટ વગેરે બનાવીને એ વડે આખો દિવસ રગવા મંડ્યો. આવું થતાં, રાજ તરફથી બધા રાજકીય વર્ગનો તિર-સ્કાર થાય છે એવું સાંભળી તે પ્રધાન ધરકરી જાવણીમાંથી ઘેડાં માણસોને સાથે લઈ રાજ પામે આવીને બોલ્યો કે “તું આટલી વારમાં જ તારું કુંભારપણું છુટી ગયો ! અને સ્વભાવની ચંચળતાથી જો કંઈ મર્યાદા નહિ રાખે તો તને ઉઠાડી મુકીને બીજા કોઈ કુંભારના હાથરોને ગાદી ઉપર બેસારીશ.” તેનાં આ વચનથી અતિશય ક્રોધ કરીને તે રાજએ સભામાં એકાંત સ્થાનમાં જ બેઠાં બેઠાં “અરે કાલુ છે !” એવી ખૂમ મારી કે તરત જ ચિત્રોમાં ચીતરેલા ગિપાછઓએ જીવતા થઈને તે પ્રધાનને પકડીને બાંધી લીધો. આ અમંભવિત જેવા મહા આશ્ચર્યકારક બનાવનો વિચાર કરીને તે રાજના પ્રભાવના આ આવિર્ભાવથી મનમાં ચકિત થઈને તેના પગમાં પડીને પોતાને છુટા કરવાની અતિ નમ્રતાથી પ્રમાણે અરજ કરી અને રાજએ તેમ કરતાં, તેણે ભક્તિપૂર્વક વિનંતિ કરી કે “તમને માત્રાબંધ આપવામાં હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. કારણ કે તમારા પ્રભાવથી ચિત્રરૂપ માણસો પણ જીવતા થઈને આ રીતે તમારો હુકમ માને છે તેમાં તમારાં પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મ જ કારણરૂપ છે માટે જ તમારું પુણ્યસાર નામ સાર્યક છે.”

આ રીતે પુણ્યસાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૦ જૂના વખતમાં પાટલી પુત્રમાં નન્દીવર્ધન નામનો રાજકુમાર પોતાના ઉપર જની ધરનાર સાથે દેશ પરદેશ જોવાની ઇચ્છાથી માખાપતી રાજ માગ્યા વગર પરદેશમાં ગમે ત્યાં ચાલતો ચયો. રસ્તામાં સવારને વખતે એક શહેરમાં આવ્યો; ત્યાં એ વખતે એ શહેરનો રાજ અપુત્ર મરી ગયેલો હોવાથી પ્રધાનોએ અલિપેક કરેલો મુખ્ય હાથી આખા શહેરમાં ગમે તેમ ફરવા લાગ્યો અને ફરતાં ફરતાં આ નવો આવેલો રાજકુમાર પડે છેલેલો હોવા છતાં ખરાબ સ્વપ્નને જેમ જુલો જઈએ તેમ તેને જુલો જઈને તેના જની ઉપાડનાર ઉપર હાથીએ ક્રોશ દેખ્યો. એટલે

ત્યાંના પ્રધાનોએ મોટા મહોત્સવથી તેનું સાગ્રેયું કરી તેને શહેરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આ રીતે નવા થયેલા રાજાએ પહેલાંની પેઠે જ માન સાથે પોતાની સાથેના રાજકુમારને સાથે લઈને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી “હું આ બધા રાજલોકોનો ધણી છું પણ તું મારો ધણી છો” એવાં યોગ્ય ઉપચાર વચનો વડે ખાનગીમાં એ તેને સાઈ લગાડતો. હવે આ રાજામાં રાજાને યોગ્ય ગુણો નહતા, એ અત્યંત દુર્લ્લભિ હતા, વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવા (અને પળાવવાની) વાત જાણતો ન હતો અને તેથી જેમ જેમ એ પ્રજાને દુઃખ દઈને રાજ્ય કરતો જોવામાં આવતો તેમ તેમ શંકરના માથા ઉપર રહેલા ચંદ્ર પેઠે આ કુમાર દરેરાજ ક્ષીણ થઈ જવા લાગ્યો. એક વખત આ પ્રમાણે ક્ષીણ થયેલા કુમારને તે રાજાએ દુખળા થઈ જવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તું દુર્લ્લભિથી પ્રજાને દુઃખ આપે છે અને એ અયોગ્ય સ્થિતિ જોઈને હું દુખળો થાઉં છું. કહ્યું છે કે:—

(૪) જડ (લોકો-અથવા જળ-પાણી)ની વચ્ચે રહેતું, સ્વામીના કાનને બે જીભવાળા (ચાઢીઆ લોકો અથવા સર્પો) લાગેલા છે, એ સ્થિતિમાં જીવી શકાય છે એ જ લાભ છે, ખાકી દુઃખનું થવાય એમાં નવાઈ શું ?

આ ગાથાનો અર્થ મારી બાબતમાં સાચો પડ્યો છે ” આ વચનના જવાબમાં તે રાજાએ કહ્યું કે “પાપમાં કુળી રહેલી આ પ્રજાનાં પાપનું ફળ પાકવાથી તેઓને જરૂર દુઃખ ભોગવવાનો વખત આવ્યો એટલે જ હું રાજા થયો; જો લોકોના બાગ્યમાં વિધિએ સારી રીતે રક્ષણ થવાનું લખ્યું હોત તો તો પદ્મ હાથી તમારે માથે જ કળશ ઢાળત.” ઓસડ જેવી આ તેની ઉક્તિ અને યુક્તિથી રોગ મટતાં જેમ માણસ સારો થાય તેમ કુમાર શરીરે જાડો થઈ ગયો.

આ રીતે કર્મસાર પ્રખંધ પૂરો થયો.

૧૧ એક વખત ગોડ દેશમાં લક્ષણાવતી નગરમાં થી લક્ષમણ સેન હામનો રાજા સર્વ શુદ્ધિના ભંડાર જેવા ઉમાપતિધર નામના પ્રધાન ઉપર હાન્યની ચિન્તાનો ભાર નાખી દઈને લાંબા વખતથી રાજ્ય ભોગવતો હતો. અનેક ગોડા હાથીઓના સહવાસથી જાણે કેમ ન હોય તેમ મદાન્ધ થઈને તે જાન એક માતંગી-ત્યાંડાળણીના સંગથી કલંકિત થયો. ઉમાપતિધરે આ સંજ્ઞાની ત સાંભળીને, રાજા સ્વભાવે ક્રૂર છે એ વાતનો તથા એને મળતું મુશ્કેલ ઇ ગયું છે એનો પણ વિચાર કરીને કાંઈક લુહા પ્રકારથી એને શીખામણ

આપવાની મતલબથી સભામેડપના ભારોડીઆ ઉપર ક્રોધ ન જાણે તેમ નીચેનાં કાવ્યો લખ્યાં.

(૫) હે ખાણીના પ્રવાહ, શીતળતાનો ગુણ તો તારો જ છે, અને એ સાથે વર્ગી તારામાં સ્વાભાવિક સ્વચ્છતા છે. વધારે શું કહીએ? ખીજ અપવિત્ર પદાર્થો તારા સ્પર્શથી પવિત્ર થાય છે. તું દેહધારી સર્વતું જીવન છો એથી વધારે તારાં શું વખાણુ યદ્ય શકે? પણ જો તું જ નીચ (નીચાણુવાળા તથા દલકા) રરતે જવા લાગેનો તને રોકી શકે એવું કાણુ છે?

(૬) હે મદારેવ, તમે પોડીઆ (બગદ) ઉપર બેસીને ફરો તેમાં દિશાઓના દાથીઓનું શું દલકું દેખાય છે? અને તમે સર્પોનાં, કંકણુ વગેરે, ધરણી પહેરો તો એમાં સોનાને કંઈ દાનિ નથી. વર્ગી તમે જડ કિરણુવાળા ચંદ્રને માથે ચડાવો તેમાં કમળના મિત્ર અને ત્રણે લોકના પ્રકાશક સૂર્યની શી અપહ્રીતિ થવાની હતી? પણ તમે જગતના ઇશ્વર છો એટલે શું કહીએ?

(૭) એ શંકર પોતે બ્રહ્માનું માયું કાપી નાખ્યું એની બગાઇ મારે, કે જૂત પ્રેતવર્ષ સાથે મિત્રતા રાખે, કે દારૂથી ઘેલા બનીને માતૃલોક સાથે કીડા કરે, અથવા રમણાનમાં ફેરે કરે, કે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને પાછો તેનો મંદાર કરે છતાં પણ ઓનામાં મન રાખીને બાકિતથી સેવા કરે છું. કારણ કે ત્રણે લોક શૂન્ય છે અને એ જ એક ઇશ્વર છે.

(૮) આ મદારાત્રિને વખતે તમે એક જ રાગ (ચંદ) છો માટે શું તમે કમળની રોજાને દાકી દધને કુમુદની શોભા વધારો છો? પણ આ કમળમાં બ્રહ્માનો જે નિવાસ છે અને કુવના વર્ષમાં જે એવું માન છે તેને બ્રહ્મા પણ દૂર કરી શકે એમ નથી ત્યારે તું તે કાણુ?

(૯) સુંદર સ્ત્રીનાં કંઠણુ રતન પાસે રહેવા યોગ્ય સુંદર આકારવાળા હે દાર! સારી ગાળાપત્રાણો (અથવા સારા વર્તનવાળો) તું છો, સારા ગુણવાળો (અંદર સારો દોરો. પરોવેલો અથવા સારા ગુણવાળો) તું છો, તારી યોગ્યતા મોટી છે, અને તારૂં મૂલ્ય ઘણું છે; અરે પણ પામર ઓ (ભીલડી)ના કંઠણુ કંઠમાં રહીને તું તુટી ગયો છો અને તે ગુણવત્તા (અંદર પરોવેલી દોરી કે ગુણવાળાપણું) ગુમાવેલ છે (એનો ખેદ થાય છે.)

પછી ક્રોધ સામાન્ય મહા પ્રબંધે આ સ્ત્રોત્કા બોધને તથા એનો અર્થ સમજાવે તે પ્રધાનના ઉપર રાગ અંદરથી દેવ રાખવા લાગ્યો. કારણ કે—

(૧૦) જેનું નાક કપાધેતુ તેને અરીસો બતાવવો એ જેમ તેનામાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ સન્માર્ગનો ઉપદેશ ઘણું કરી ક્રોધ માટે યાય છે.

આ શ્લોકમા કહેલ ધોરણ પ્રમાણે ક્રોધ કરીને રાજ્યએ તેને રજા આપી. પછી એક વખત તે રાજ્ય સ્વારીમાથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે તેણે ખરાબ સ્થિતિમા એકલા ઉભેલા અને કાષ્ઠ પથ્થુ ઉપાય વગરના તે પ્રધાનને જોયો, એટલે ક્રોધ કરીને માવત પાસે એના ઉપગ્રહથી હંકાયો. પથ્થુ તેણે માવતને કહ્યું “ હું રાજ્યને કાષ્ઠક વાત કરી લઉં એટલી વાર ફક્ત હાથીને રોકી રાખ ” એના કહેવાથી માવતે તે પ્રમાણે હાથીને રોક્યો એટલે ઉમાપતિધરે રાજ્યને નીચેનો શ્લોક સમજાવ્યો —

(૧૧) જાને નાગા ફરે છે, શરીર ઉપર ધુળ (ભસ્મ) ચોગે છે, બળદની પીઠ ઉપર બેસે છે, સર્પો સાથે ખેન કરે છે, આ હાથીનું લોહી નીમજાતું આમકુ ઓઢીને નાચે છે, હર(મહાદેવ)ને આચાર (ધર્મ શાસ્ત્રોક્ત સદાચાર) થી વિરૂદ્ધ આવા આચરણોમા રાજ છે એનું કાગળ એ છે કે જેને ગુરૂજનો મત્ય ઉપદેશ નથી કરતા તેના આચરણો આવા જ થઈ જાય છે

આ રીતે તેણે આપેલા શાનના અંકુશથી જેનો મન રૂપી હાથી વશ થયો છે એવા રાજ્યએ પોતાના ચરિત્ર વિષે થોડો પશ્ચાત્તાપ કરીને પોતાની ખૂન નિન્દા કરી અને ધીમે ધીમે એ વ્યમન છોડી દધને તેને પાછો પ્રધાન બનાવ્યો.

આ રીતે લક્ષ્મણજેન અને ઉમાપતિધરનો પ્રખ્યાત પુરો થયો.^{૧૩}

૧૩ આ પ્રબંધમા કહેલ લક્ષ્મણજેન બંજાજનો રોનવરથી રાજ્ય હતો એ બરહાલસેનનો પુત્ર થાય અને એની પછી ગાદીએ બેઠો હતો. ઉપર પ્ર વિ. મા આપેલી દત્તકથામા એના ચરિત્રની નિંદા કરેલી છે. પણ પં. વિશ્વેશ્વરનાથેરેડે એ રાજ્ય હતે કવિ, વિદ્વાનોનો આશ્રમદાતા, કાળી અને પ્રભાપાલક હતો એમ કહે છે. એના નામથી કેટલાક શ્લોકો સદ્ગુણિકર્ણામૃત, ચાર્ડધર પદ્ધતિ વગેરેમા મળે છે. ગીત ગોવિંદના કર્તા કવિ જયદેવ, પવન દૂતના કર્તા ચોરી, આર્યાસપ્તરાત્રીનો કર્તા ગોવંધન અને સારણ તથા ઉમાપતિધર એ થાય બરહાલસેનની અને લક્ષ્મણસેનની સત્તાના રત્નો હતા. એમાથી ઉપરની દત્તકથામા જે ઉમાપતિધરનું નામ આવે છે તેને વિરે કવિ જયદેવ લખે છે કે ચાંચ પદ્મચયુમારતિધર એ ઉપરથી આ ઉમાપતિ ધર કવિ હતા અને જયદેવના સમકાલીન હતા, એમ નિશ્ચય થાય છે. તેણે કોઈ સર્જન પ્રબંધ લખ્યો જણાતો નથી માત્ર એના મુક્તકો પદ્યવલિ વગેરે સામ્રાટોમા મળે છે. એને ઉપર અમાલ્ય કહ્યો છે એ વાતને શ્રી ભાગવતની સાચાઈ દીપિકા દીકાની વૈષ્ણવતે રિખી નામની દીકાના શ્રી જયદેવગૃહચરણ મહારાજાજન્મસેન મંત્રીચરણ ઉમાપતિધરેણ એવા સંબોધથી ટેકા મળે છે (જુઓ વારન કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ.)

૧૨ એક વખત કાશી નગરીમાં જયચન્દ્ર નામે વિશાળ સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી ભોગવતો રાજા હતો એ ગજનું પામળો ('દળ પામળો ' લોક કથામાં પ્રચલિત છે) એવું ગિરદ હતું કારણ કે જમના અને ગંગા એ બે નદી ૩૫ લાક્ષીના ટેકા વગર, લશ્કરના મોટા સમુદયી વ્યાકુળ થઈ ગયેલો દોવાથી એ કયાય જઈ શકતો નહિ ૧૪ એક વખત તે શહેરમાં વસતા એક રાજાપતિ (ગૃહસ્થ) ની જેણે પોતાના સોન્દર્યથી ત્રણેય જગતની સ્ત્રીઓને છતી લીધી છે એવી સુદૃઢ નામની સ્ત્રી અતિશય મરમી ની ઝડપમાં પાણીમાં ફીડા કરીને ગંગા નદીના કાંઠા ઉપર ઉભી હતી ત્યાં તે ખજન પડી(દોવાળી ધોડા)ના નેન જેવા નેનવાળી સ્ત્રીએ સર્પના માથા ઉપર

ઉમાપતિધરે કહેલા તરીકે પ્ર-ચિ મા બાપેલા સ્ત્રોકોમાંના પાંચમાને કવિમંદ્ર (પદસમ્રાટ) મા લક્ષ્મણસેનનો કહે છે અને સાતમાને રાધાધર પદ્ધતિમાં ધોરીનો મળ્યો છે મનલવ કે આ સ્ત્રોકોમાંના બેને મો પાસલ કહે છે તેમ મોતુગ ઉપરાંત ખીલએએ પણ લક્ષ્મણસેનના સમયના મળ્યા છે (જુઓ દોનીતુ અથેલ બારાતર પૃ ૨૧૪-૨૧૫ ઉપરની ટિપ્પણી)

આ લક્ષ્મણસેનની રાજધાની નદીયા (નવદ્વીપ) મા હતી પણ તેજે પોતાના નામથી લક્ષ્મણાવતી નગરી વસાવી જે લખનૌતીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, મુદ્દમદ બખ્તીયાર ખીલએ નદીઆ લીધા પછી આ લખનૌતીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી

રાજા લક્ષ્મણસેનનો જન્મ વિ-સ ૧૧૭૬ મા થયો હતો અને પોતાની ૫૬ વર્ષની ઉંમરે વિ-સ ૧૨૩૫ મા એ આદીએ બોલો અને વિ સ ૧૨૫૬ (૫-સ-૧૧૮૮) મા બખ્તીયારખીલએ એ સ્ત્રી સ્વારો સાથે ચઢી આવવાથી એ સ્ત્રી વર્ષનો આ બુટો રાજા જમના જમવા કહી પાડે દરવાજોથી બાજી જવનાથ પુરી આદ્યો ગયો એમતજકાતે ન સિરીમાં કહેલું છે એ પડી ૫-૬ વધ આ રજ રાજા છ-પા દોષ અને કયાક કકરત બોમવી હોય એમ પણ મનાય છે

આ રાજા લક્ષ્મણસેન અને તેની સબાના ઉમાપતિ ધર ૫ રે ૫ ચારનો વિષે સચિત્તર વર્ણન માટે જુઓ ગીત ગોવિંદના શ્રી પ્રેશવદર્પદ ક્રુવે કરેલા શુન્દરાવી બાપાતરનો એમણે લખેલો ઉપોદ્ધાવ એમણે જ લખેલો ' પવનદૂતનો કર્તા ધોરી ' નામનો જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખ ૩ અ ૧ મા લેખ અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ મા જન્મલાલસેન અને લક્ષ્મણસેનનું વૃત્તાવ)

૧૪ કહેવાની મતલબ એવી લાગે છે કે એનું લશ્કર એટલું મોટું કે એ બે નદીઓ વચ્ચેના આખા પ્રદેશમાં ફેલાઈ જાય અને એને માટે પાણીની બવસ્થા ગંગા મનુના જેવી નદી પાસે દોષ તોળ થઈ શકે, અને એ કારણથી એ કે એવી નદીઓથી જાહે દૂર એનું મોટું લશ્કર જઈ શકે નહિ. રસા મનરી નાટિકાની પ્રસ્તાવના (૫ ૨) મા પણ લશ્કરને જલથી ચલાવો ન શકતો હોવાથી તેને 'પગુ' એનું મોટું ગિરદ મળ્યું હવ એમ કહ્યું છે

ખંજન પદીને જોયું. એ અસંખ્યવિત શુકન વિષે ત્યાં ન્હાવા આવેલા એક
 બ્રાહ્મણને તેના પગમાં પડી પ્રભન કર્યો. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ જોયોએ કહ્યું કે
 “જો હમેશાં મારી આજ્ઞા પાળે તો તને આ પ્રભનનો જવાબ આપું” અને
 તે સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ તમે મારા બાપ જેવા જ છો માટે મારે
 તમારી આજ્ઞા હમેશાં માથે ચડાવવાનું કશુંક છે ” આ રીતે નેણે પ્રતિજ્ઞા
 કર્યા પછી તેણે કહ્યું કે “ તું સાતમે દિવસે અહીંના રાજાની રાણી થઈશ ”
 આ પછી તે બેય જોમ બાબ્યાં હતાં તેમ બંધા. પછી તે જોયોએ કહેલે
 દિવસે તે રાજા સ્વામીમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યાં ઠાક શેરોમાં પડેલો
 રાખ્યા વગરની, અવર્ણનીય સુંદરતા જેના અંગમાં બસી છે એવી તે
 શાલાપતિ ૧૫ બાળાને જોઈ, અને પોતાના ચિત્તને ચોરી જનાર તે સ્ત્રીને
 મહણ કરીને રાજાએ પોતાની મુખ્ય રાણી બનાવી. પછી તે જોયો બ્રાહ્મણ
 પાસે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને યાદ કરી તે કૃતચ રાણીએ રાજાને તે વિદ્યાધર
 કહેલા બવિધ્વની વાત કરી. એટલે દંડેરો પીટાવી, તે વિદ્યાધરને બોલા-
 વવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો વિદ્યાધર નામના સાનસો બ્રાહ્મણો, રાજા પાસે
 હાજર થયા. પછી એમાંથી જેની જરૂર હતી તે એકને છુટો પાડી બાકી-
 નાઓને યથાથોગ્ય સત્કાર કરી, રજા આપી. પછી રાજાએ “ તમારે
 જોઈએ તે માગી લીએ ” એમ તે ખાસ વિપત્તિ વગરના વિદ્યાધરને
 કહ્યું. રાજાની આજ્ઞાથી ખુશી થએલા તેણે “ તમારો સેવા કરવાનું હમેશાં
 મળે તો બસ છે ” એમ અરજી કરી એટલે રાજાએ ‘ જશે તેમ થશે ’
 એમ કહીને તે બ્રાહ્મણની અસાધારણ ચતુરાર્થ જોઈને તેને પોતાના
 રાજ્ય વહીવટનો બધો બાર સોંપી દીધો. આથી એ બ્રાહ્મણ પુષ્કળ
 સંપત્તિ એકઠી કરી, પછી તો એ પોતાની બત્રીસ સ્ત્રીઓ માટે
 હમેશાં ઉંચા કપૂરના નવા અલંકારો કેરાવતો અને આગમ્મા
 દિવસના વાણી અલંકારો નિર્માલ્ય પેઠે ઉકરડામાં ફેંકાવી દેતો, આ
 રીતે પોતે સાત્તાત્ દેવને અવતાર હોય તેમ દિવ્ય ભોગો ભોગવતો
 હતો; અને હમેશાં અઢાર હજાર બ્રાહ્મણોને જન્માડખા પછી તે પોતે જન્મતો
 હતો. એક વખત રાજાએ પરદેશી રાજાને દરાવવા માટે ચીઠ વિદ્યા
 બાળનાર આ વિદ્યાધરને મોકલ્યો. ત્યાં રસ્તામાં એક પછી એક દેશમાંથી

૧૫ ઉપર ‘ શાલાપતિ પત્ની ’ શબ્દો વાપર્યા છે, જ્યારે આ રમણે ‘ શાલાપતિ
 માલા ’ શબ્દો મંચકારે વાપર્યા છે. સાનું શું સમજાવું ? ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં
 પ્રદવદેવીને અણદિવપુત્રની શાલાપતિ પત્ની અને વિધવા કરી છે. જુઓ ૧૧-
 પ્રશ્નનું સંસ્કરણ પૃ. ૧૧૬

પસાર થતાં રસ્તામાં ક્યાંક બાળવાં માટે લાકડાં ન મળે એવા દેશમાં
જાવણી હતી ત્યારે સાલણો માટે રસોઇનો વખત થતાં રસોયાએને સાદાં
તથા રેશમી કપડાં તેલવાળાં કરીને બાળવા આપ્યાં પણ નેણે સાલણોને
ધોરણુ પ્રમાણે જમાડ્યા. પછી સત્તુને છતીને વિજયા સરદાર તરીકે જ્યારે
તે શહેરના પાદરમાં આવ્યો ત્યારે ૧૬જોળની છપ્પાથી કપડાં બાળેલાં એ માટે
રાજાને ક્રોધ થયો છે એવું સાંભળી પોતાનું ઘર માગણો પાસે હુડાવી દઇ
તીર્થમાં જઇને રહેવાની છપ્પાથી ચાલી નીકળ્યો. ત્યારે તરત જ એની
પાછળ નીકળેલા રાજાએ એને ધણી રીતે મનાવ્યો પણ તે માનમાં મોટાઇ
માનનારો હોવાથી પોતાની તીર્થયાત્રાની વાસના રાજાના હૃદયમાં ઉતારી મૂકે.
તેમ કરીને તેની રજા માગી તેણે (તીર્થમાં જઇને) પોતાનો અંતકાળ સાધ્યો.

૧૩ આ પછી સુદવદેવીએ પોતાના દીકરાને મુવરાજની પદવી
આપવા માટે રાજા પાસે માગણી કરી પણ રાજાએ “ રાખેલીનો છોકરો
અમારા વંશના રાજા માટે યોગ્ય નથી ” એમ જવાબ આપ્યો એટલે તેણે
પોતાના પતિનો નાશ કરવા માટે શ્વેચ્છાને બોલાવ્યા. હવે જસુસે પાસેથી
આવેલા પત્રો દ્વારા આ વાત (શ્વેચ્છા-મુસલમાનો ચડી આવે છે એ
વાત) જાણીને પદ્માવતી દેવીનું જોને વરદાન મેળેલું એવા એક દિગંજરને
ભવિષ્ય પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પદ્માવતીના કહેવાથી “ શ્વેચ્છા નહિ આવે ”
એમ રાજાને જણાવ્યું. કેટલાક દિવસ પછી શ્વેચ્છા પાસે આવી પોત્તપા છે
એમ સાંભળીને તે દિગંજરને “ આમ કેમ થયું ? ” એમ રાજાએ પૂછ્યું. એટલે
તેણે તે જ દિવસે રાતે રાજાના દેખતાં પદ્માવતી દેવી આગળ હોમ ચર કર્યો.
અને તેની સાચી આકર્ષણ વિદ્યાથી હોમના કુડની જવાહાના કુડાળાની
વચ્ચે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને પદ્માવતી દેવીએ શ્વેચ્છાના આવવાની ના
પાડી. આથી ક્રોધમાં આવેલા તે દિગંજરે ક્રોધના આવેશમાં તે દેવીના
કાન પકડીને કહ્યું કે “ શ્વેચ્છા પાસે આવી પોત્તપા છે અને તું પણ જોડું
બોલ છ ? ” આ રીતે તેને કપકો આપ્યો એટલે તેણે કહ્યું કે “ તું જે
પદ્માવતીને અત્યંત લાકડાયા પૂછે છે તે તો અમારા પ્રતાપે ભાગી ગઇ છે.
હું તો શ્વેચ્છા લોકોની ઝાત દેવી છું અને જોડું બોલીને લોકોનો વિશ્વાસ
મેળવી શ્વેચ્છા સાથે લોકોનો મેળ કરાવું છું ” આમ કહીને તે અંતર્ધ્વાન ચર્ધ
ગઇ. પછી બીજી સવારે શ્વેચ્છા સેને કાશીને ઘેરો લાવ્યો છે એવું ચેષ્ટાથી
જાણીને, તથા તેના ધનુષ્યોના અવાજથી પોતાના ચૌદસો ભેડ વાળાઓનો

૧૬ મૂળમાં વિષ્ણુક શબ્દ છે તેનો અર્થ તો તેવો જોળ વાણ પણ જોળનો
અર્થ સંબંધ મેસતો નથી તેથી ટોનીએ જોસલ (foot) અર્થ કર્યો છે.

અવાજ બંધ થઈ ગયો છે એવું જોઈને, જળવાન રહેતી સમૂદાયી જેનું મન વ્યાકુલ થઈ ગયું છે એવો જયચંદ્ર સદ્વર્ત્તેવીના પુત્રને પોતાના હાથી ઉપર બેસાડી પોતે હાથી સાથે ગંગાના પાણીમાં ડુબી મુજો.

આ પ્રમાણે જયચંદ્ર પ્રજાધ પુત્રે થયેા. ૧૭

૧૪ જગદેવ નામનો એક ક્ષત્રિય ચર્ધ ગયો, તે ત્રણે પ્રકારનો વીર શિરામણી હતો. એ સિદ્ધરાજ ચક્રવર્તી પાસે સન્માન પામ્યો હતો. છતાં એના ગુણરૂપી મતથી વશ થયેલા, યતુઓને ણી નાખનાર પરમર્દ રાજાએ ખૂબ આગ્રહથી તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એટલે પૃથ્વીરૂપ સીના કેસ સમુદ જોવા કુતલદેશમાં તે ગયો. અને દારપાળે જગદેવ આવે છે એવું ત્યાં સભામાં કહ્યું ત્યાં એ રાજસભામાં કોઈ નટડી વસ્ત્ર રહિત થઈને માત્ર પુલનો તંગીઓ પહેરીને નાચતી હતી તે એકદમ ઉપરનું વસ્ત્ર ઓઢી લઈને ત્યાં બેસી ગઈ. પછી રાજાના દારપાળે દાખલ કરેલા જગદેવને રતેલ સંભાષણ વગેરે સન્માન આપ્યા પછી એક લાખની કીમતનાં વીરપુરુષોને શોભે એવાં બે અમૂલ્ય રેશમી વસ્ત્રો આપીને તેને મોટા આસને બેસાડ્યા પછી સભાનો સંગ્રમ દૂર થયો એટલે રાજાએ તેજ નાચનારીને નાચ ચાલુ કરવા કહ્યું; ત્યારે યોગ્ય પ્રપંચ કરવામાં ચતુર શિરામણી તે નટડીએ “જગત આખામાં એકજ પુરુષ છે અને તે જગદેવ છે. અને હવે તેઓ

૧૭ અતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં પણ શ્રીહર્ષકવિપ્રબંધ નામના ૧૧ મા પ્રબંધમાં યોગ દેશદાર સાથે ઉપરના પ્રબંધમાં કહેલ જ્ઞાન્ત મળે છે. (કાર્તિક સમાન્ત સંસ્કરણ (પૃ. ૧૧૨ થી ૧૧૮)

આ જયચંદ્ર તો કોનોજનો ઉલ્લેખ મહદવાલ રાજા; એ રાજનાં વિ. સં. ૧૨૨૬ થી વિ. સં. ૧૨૪૩ મુખીનાં સાથે તામ્રપત્રો મળ્યાં છે.

વિ. સ. ૧૨૫૦ (ઇ. સ. ૧૧૬૪) માં શાહજીની ધોરીએ આ નયથંદ્રને ચલાવે (ઇલાયા જલ્લો) આગળ હસાઓ અને બનારસને મુસલમાનોએ કુંહાં એમ મુસલમાન તવારિખ લેખકો કહે છે (જુઓ કામિલુતતવારિખ Elliot Vol. 11 p. 25) બારત કે પ્રાચીન રાજ્યસંસૃતીય જ્ઞાન પૃ. ૧૧૧) મુસલમાન લેખકો પણ મેરઠમાં પેડે નયથંદ્રને બનારસનો રાજા કહે છે (એનન પૃ. ૧૧૨) એ ઉપરથી તેણે બનારસને રાજાની બનારી દોય એ બનવા એમ લાગે છે. નયથંદ્રનો પ્રધાન પદાધિકાર અબ્દિલખુર ગયા દત્તો અને ત્યાંથી એ વિધવા સુદતારેલીને લેતો આવે એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રજથ કહે છે આ નયથંદ્ર પછી તેનો પુત્ર દરિયંદ્ર કનેાલનો રાજા ગયા દત્તો તે પછી તેના વસતે ફરતા ફરતા મારવાડમાં આવ્યા. (બારત કે પ્રાચીન રાજ્યસંસૃતીય જ્ઞાન પૃ. ૧૧૫)

સલામાં આવ્યા છે. એટલે એની મામે વચ્ચે રહિત થતાં મને શરમ લાગે છે. સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની અંદર મને તેમ વર્તે છે. ૧૯ ” એવો જવાબ આપ્યો. આ જાતની તે નાચનારીની લોકોત્તર પ્રશંસાથી મનમાં ખુશી થઈને તેને રાજ્યએ આપેલાં બે વસ્ત્રો જગદેવે આપી દીધાં. પછી શ્રી પરમદર્શી રાજાની મહેરબાનીથી અમુક પ્રદેશનું રાજ્ય મળતાં શ્રી જગદેવને તેના ઉપાધ્યાય મળવા આવ્યા અને તેણે નીચેનું કાવ્ય બેટ આપ્યું:—

(૧૨) અકવાકે કમળને પૂછ્યું કે “ હે મિત્ર જ્યાં વસવાથી લાંબી રાત અમારે માટે ન રહે એવો કોઈ પ્રદેશ પૃથ્વીમાં છે ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ શ્રી જગદેવ સોનું દાનમાં આપી આપીને થોડા દિવસમાં મેં પર્વતને પણ પૂરા કરી દેશે (અને મેંની આકાશ નીકળી જવાથી) એટલે સૂર્ય આચમશે જ નહિ અને દિવસ રાતનો બેઠ નીકળી જઈને એક સરખો દિવસ થશે. ”

આ કાવ્યના પારિતોષિક તરીકે મોટા દિલ વાળા તેણે અર્ધો લાખ આપ્યા.

(૧૩) જેનો જમણો હાથ પૃથ્વીની રક્ષા કરવામાં કુશળ છે, જે દાન દેવાની દીક્ષા આપનાર ગુરૂ રૂપ છે, કલ્યાણનું ધર છે, અને જેનો જન્મ ધન્ય છે એવા જગતમાં એક દાતા રૂપ જગદેવના વખતમાં વિદ્વાનોને ઘેર નોકરો મદદર હાથીઓને તથા થોડાઓને બાંધવા યોગ્ય જાડ સાથે બાંધવાનાં દોરડાં તૈયાર કરવામાં કાયમ રોકાયેલા રહે છે.

(૧૪) હે જગદેવ તમારા જીવવાથી બલિ, કણું, દધીચી જીવે છે અને મારા જીવવાથી દરિદ્રતા જીવતી રહે છે.

(૧૫) દરિદ્રોને ઉત્પન્ન કરતા વિધાતા, અને તેઓને દાનો આપીને કૃતાર્થ કરતા તમે એ બેમાંથી કોનો હાથ યાકરો તે અમે જાણતા નથી.

(૧૬) જમતના દેવ જેવા હે જગદેવ, તમારા મંદિર (મહેલ)માં રહેલા તમારા યશસ્વી શિવલિંગ ઉપર ચોખ્ખાનું સ્થાન નક્ષત્રો લીએ છે. (મતલબ કે તમારો યશ નક્ષત્રો સુધી ફેલાય છે).

(૧૭) સમુદ્ર અગ્રાધ છે, પૃથ્વીરૂપ પાત્ર વિશાળ છે, આકાશ વિશુ છે, મેં હવે છે, વિષ્ણુનો ગદિમા પ્રસિદ્ધ છે, જગદેવ વીર છે, કલ્પવૃક્ષ ઉદાર છે, ગંગા પવિત્ર છે અને ચન્દ્રમા અમૃતવર્ષી છે એમાં કોઈ નવું નથી.

૧૯ પૃથ્વીરાજ રાક્ષામાં જયચંદ્રની સહામા પૃથ્વીરાજ વેગ પલટો કરીને આવે છે ત્યારે આવજા કરાવેલી. કલ્યાણી માથે જોડે છે એ રીતે વર્ણન છે.

‘ નવુ નથી ’ (ન નવ) એ પ્રમાણે જગદેવે સમસ્થા આપેલી તે ઉપર પ્રમાણે ક્રોધ પડિતે પૂરી કરી આ અને આવા બીજાં ઘણાં કાવ્યો સાંભળવામા આવે તેમ આ સંબધી સમજી લેતાં

૧૫ હવે શ્રી પરમર્થી દેવની પટરાણીને જગદેવે બેન કરીને માની હતી એક વખત શ્રીમાલના રાગને જીતવા માટે રાગએ જગદેવને મોકલ્યો, પણ જગથી ધા કરનાર શત્રુસૈન્યે જગદેવ દેવપૂજામાં રોકાયેનો હતો ત્યારે આ રાગના સૈન્યને પાછુ કાઢ્યુ છતાં તેણે દેવપૂજા ત્યાગ ન કર્યો એ વખતે દૂતોને મોકલ્યા પહેલાં કહિ ન સાંભળેલી એ! જગદેવની દારની વાત માલજાને શ્રી પરમર્ધેએ રાણીને કહ્યું કે “ તમારા ભાઈ સંક્રામ વીરોના સ્વામી હોવાનો દાવો કરે છે પણ શત્રુઓએ હુમલો કર્યો ત્યારે તો ભાગી પણ ન શક્યા. ” રાગનું આવું મર્મચ્છેદી કટાક્ષ વચન સાંભળીને તે રાણીએ સવારનો વખત હોવા છતાં પશ્ચિમ દિશા તરફ જોવા માંડ્યું ‘ શુ જુઓ છો ? ’ એમ રાગએ પૂછ્યુ ત્યારે તેણે ‘ સૂર્યોદયને જોઉં છું ’ એવો જવાબ આપ્યો “ અરે ભાણી, સૂર્યોદય તે વળી પશ્ચિમ દિશામાં થતો હશે ! ” એમ રાગએ કહ્યું, ત્યારે રાણીએ જવાબ આપ્યો કે “ સજ્જાનો પ્રપચ અવજો હોય તો પશ્ચિમમાં સૂર્યોદય સંભવિત નથી તે પણ મહાવિત થાય પણ ક્ષત્રિયદેવ જગદેવની દાર સંભવિત નથી ” આ રીતે દપતી પ્રીતિ વિનોદ કરે છે, ત્યાં દેવપૂજા પૂરી થવા પછી જગદેવ પાચસો લડવૈયાઓને સાથે લઈને ઉપડ્યો અને સૂર્ય જેમ અધારાને, સિંદનું બચ્ચુ જેમ દાથીના સમૂદને અને પવનનો ઝપાટો જેમ વાદળાને વીખેરી નાખે તેમ તે શત્રુના લશ્કરને વીખેરી નાખ્યુ

૧૬ હવે પરમર્ધી નામનો રાગ જગતમા ઉદાદરણ રૂપ થઈ પડેલું અર્થશ્ર્વ સુખ ભોગવતો હતો, અને હવનો નહોય ત્યારે જીરોનો અભ્યાસ કર્યા કરતાં તેને પોતાના ઓજથી દીપાવતો આ રૂં રાગ જમતી વખતે દગેશ પીરમવામા રોકાયેના એક રસોયાને તરવાગથી દાખી નાખનો આ રીતે વર્ષમાં ૩૬૦ રમોયાની રમોષ આણુનાર આ રાગએ ‘ ઠાપપલાન ’ એવું નિર્દે પ્રાપ્ત થયું હતું

(૧૮) હે આકાશ ! તું દાઢ આગગ ફેલા, હે દિશાઓ ! તમે ચારે તરફ પ્રસરી જાવ, હે જૂઠ્ઠી ! તું વિશાળ થા, તમે બધાએ પહેવાના રાગઓના યશનો વિકાસ પ્રત્યક્ષ જોયો છે, હવે પરમર્ધી ગજના ચશના સમૂદનો વિસ્તાર થવાથી બી કુશવાથી ફાટેના દાડમ જેવી સજ્જાડની દશા થાય છે તે જુઓ.

આની રત્નિઓ વડે જેની પ્રશંસા થતી હતી તે પરમર્થે રાજ્યે લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું.

૧૭ પણ તે રાજ્યને સપાદલક્ષના રાજ્ય શ્રી પૃથ્વીરાજ સાથે લડાઇ થઇ, લડાઇમાં પોતાનું સૈન્ય હારી જતાં શું કરવું તે ન સૂઝવાથી ગમે તે દિશામાં તેણે ભાગવા માંડ્યું, અને ભાગતાં ભાગતાં પોતાની રાજધાનીમાં પોચ્યો. દેવે તે રાજ્યે જેને પ્હેલાં અપમાન કરીને દેશનિકાલ કર્યો એવો એક જૂનો સેવક પૃથ્વીરાજની સભામાં ગયો. પ્રજ્ઞામ કર્યા પછી તેને રાજ્ય તરફથી પૂછવામાં આવ્યું કે “ પરમર્થના શહેરમાં લોકો-ખાસ કરીને સત્કર્મો લોકો કયા દેવને પૂજે છે ? ” ત્યારે તેણે એ વખતને યોગ્ય નીચેનું કાવ્ય કહ્યું:—

(૧૯) ચન્દ્રશેખર (શંકર)ની પૂજનો રસ મંદ થઇ ગયો છે, કૃષ્ણને પૂજવાની ઇચ્છા નથી, પાર્વતીને યતા પ્રજ્ઞાઓ અટકી ગયા છે અને શ્વહાનો ગ્રહ વ્યગ્ર છે (શ્વહાની પૂજમાં કોઇને આદર નથી) પણ આ તરફની મોઢામાં લેવાથી અમારા ધણી પૃથ્વીરાજ રાજ્ય પાસે જતી ગયા છે એમ જાણીને એના શહેરમાં ખડી પૂજ થાય છે.

આ રત્નિથી ખુશી થયેલા રાજ્યે તેને કાંઇક ઈનામ આપ્યું.

આ પૃથ્વીરાજે એકવીસ વાર મુસલમાન રાજ્યને પાછો કાઢ્યો હતો છતાં બાવીશમી વાર તે જ મુસલમાન રાજ્ય પૃથ્વીરાજની રાજધાની ઉપર ચડી આવ્યો. અને પોતાના કુર્બર સૈન્યથી તે શહેરને ઘેરા લીધો. ઉઝાડી મુકેલી માંખી જેમ વારંવાર પાછી આવે તેમ આ શત્રુ વારંવાર પાછો આવે છે, એથી પોતાના રાજ્યના મગજમાં જે કંટાળો આવે છે તે સમજીને રાજ્યની અનહદ કૃપા જેના ઉપર હતી એવા અને પોતાનું જીવનું રૂપ ન હોય તેવું અમાપ ક્ષત્રિય તેજ ધારણ કરનાર તુંગ નામના એક સુભદ્ર સિંહામણિએ પોતાના પ્રતિર્જિત જેવા પુત્ર માથે રાતને વખતે મુસલમાન રાજ્યના લશ્કરમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો તે શત્રુ રાજ્યના તંત્રીની આમપાસ ધગધગતા ખેરના અંગારાવાળી ખાઇ જોઇને પુત્રને તેણે કહ્યું. “આ ખાઇમાં હું પડું એટલે મારા ઉપર પગ મુકીને તું જ અને મુસલમાન રાજ્યને તું મારી નાખ” ત્યારે તે દીકરાએ જવાબ આપ્યો કે “આ કાર્ય મારાથી અત્યંત અસાધ્ય છે, અને જીવવાની ઇચ્છાથી બાપનું મરણ જોવું (મારાથી નહિ) અને) માટે હું આમાં પડું છું અને તમે જ તેનો નાશ કરો. ” આમ કહીને તે ખાઇમાં પડ્યો, એટલે પોતાના ધણીનું કાર્ય લગભગ થઇ ગયું

એમ માની લઇ, તે શત્રુને રમતમા મારી નાખી જેમ ગયો હતો તેમ પાછો આવ્યો. રાત પૂરી થઇ ને સવાર પડતા પોતાના ધણીને મરણ પામેલ જોઈને શત્રુનું સૈન્ય ભાગી ગયું અને એ મોટા મનવાળા તુંગ નામના સુભટે કોઈ વખત ઉપલી વાત ગળ આગળ કહી નહિ દેવે આ તુંગ રાજાનો માનીતો હોવાથી એના દીકરાની વદુ પણ રાજાને પરિચિત હતી. એટલે એને મંગળ સૂચક ચૂડી વગરની જાહેને એકદમ સભ્યમથી રાજાએ તુંગ સુભટને પૂછ્યું પણ તેણે સમુદ્ર જેવી ગભીરતા ધાગણ કરીને મૌન રાખી કાઢ ન કહ્યું, પણ રાજાએ પોતાના સોગન આપીને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે પોતાના શુભની વાત કરવાનું પાતક^{૨૦} વેરી લેવું દુષ્કર છે હતા પણ ધણીનો આગ્રહ છે તો કહું છું એમ કહીને પ્રત્યુપકારથી જીતીતા એ તુંગ સુભટે જે બન્યું હતું તે કહ્યું —

(૨૦) સામાના પ્રત્યુપકારની રીતથી ઉપકાર કરીને નિરુદ્ધ રહેવું એ ઉચ્ચ બુદ્ધિવાળાની કોષ્ઠ અવૌકિક અને મોટી કદોરચિત્તતા છે.

આ પ્રમાણે તુંગસુભટ પ્રબંધ પુરો થયો

૧૮ આ પછી એક વખત તે એન્જ રાજાનો પુત્ર (જે હવે રાજા થયો હતો) પિતાનું વૈર યાદ કરીને સપાદ લક્ષના રાજા સામે લડવાની ઇચ્છાથી બધી મામમી માથે ચડી આવ્યો. પણ પૃથ્વીરાજના લગ્નગની પહેલી હરોનમા આવતા વીર ધનુષ્યધારીઓના ચોમાસાના વરમાદની ઝડી જેવા બાણોના વગસાથી તે પોતે અને તેનું સૈન્ય પાછા ભાગ્યા અને પૃથ્વીરાજ એની પાછળ પડ્યો. એ વખતે પૃથ્વીરાજના મ્હોડાના ઉપરી પચકુને (અધિકારીએ) અરજ થી કે “સાતસો સાઠડીથી પણ રસોડાને નધો સામાન બરાબર ફરી શકતો નથી માટે થોડી સાઠડી વધારી આપવા કૃપા કરો ” ત્યારે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “આ મુસનમાન રાજાનો ઉચ્ચેદ કર્યા પછી તમે માગેલી સાઠડીઓ આપીશ ” આ પ્રમાણે જનાગ આપીને વળી મુસાફરી શરૂ કરી એ વખતે સોમેશ્વર નામના પ્રધાને આગળ જાતની વારવાર ના પાડી, પણ પૃથ્વીરાજે તે શત્રુના પક્ષમા જગી ગયો છે એવી જાનિતથી તેના કાન કાંપી નાખ્યા આ ભારે અપમાનથી તે ધ્રુવી ઉપર ક્રોધ ચડતા એ સોમેશ્વર મુસવમાન રાજાને જાહેને મળ્યો અને પોને મદન

૨૦ મૂળમા નિઝગુણપાતક સંબંધ છે પણ નિઝગુણકથાપાત્રક એ રીતે રાહો માની લઇને અર્થ કર્યા છે સરખામણીમા ટાંપીએ સૂચવેલ વૈરાવશ્યતનો નિઝગુણકથાપાતકમ્પિ એ કટકો જુઓ

કરેલા અપમાનની નિશાની મતાવીને તેઓને વિશ્વાસ મેળવી તેઓને પૃથ્વીરાજની છાવણી નજીક લઇ આવ્યો. અને પછી એકાદશીનો ઉપવાસ કર્યા પછી પારણ કંગીને પૃથ્વીરાજ સુતો હતો ત્યારે તેના ચોડી કરતા ચોદાએ સાથે લડાઇ કરીને મુમત્તમાનો નીરાતે મુતેલા પૃથ્વીરાજને બાધીને મુમત્તમાન રાજના મહેલમા ઉપાડી ગયા. (અને ત્યાં કેદમા પૂર્યો) આ પછી ફરીવાર એકાદશીના ઉપવાસના પરણાનો દિવસ આવ્યો ત્યારે દેવપૂજા વખતે મ્હેમ્મ રાજએ પારણ કરના માટે જે પકાવેલુ મામ એક વાસણમા મોકલ્યુ હતુ તેને પોતાના તણુમા એક ઠેકાણે મુકારી પિતે દેવપૂજામા રોકાયેલ હતા ત્યાં કુતરે એ માસને ઉપાડી ગયુ એ જોઇને પહેરીગરોએ કહ્યુ કે "તમે કેમ કુતરા પાસેથી એ ખોરાકને નથી બચાવતા ?" ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે " મારું રસોડું પહેલા સાતસો સાઢીઓથી પણ ઉપડતું નહોતું તે હમણાં દુદ્ધેવને લીધે આવી દુર્દશાને પામ્યુ છે એ આશ્ચર્યકારક વિચારથી મન બ્યાકુળ થઇ જતા જોવા કરે છુ " પછી તેઓએ પુછ્યુ કે " શુ હજી પણ તમાગમા કાંઇ ઉત્તમાદરશિત છે ? " ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે " જો મારે ઠેકાણે જઇ શકુ તો મારું પગક્રમ બતાવુ " આ ઉપરથી પહેરીગરોએ કરેલી વિનંતિથી તેના સાહસને જોવાની ઇચ્છાવાગા મુસલમાન રાજએ પૃથ્વીરાજને તેની રાજધાનીમા લઇ આવી જ્યાં મળ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં રાજમહેલની ચિત્રશાળામા મુસલમાનોને માગતાં કુકરોને ચિત્રેમા જોડેને આ મર્મના લાથી અત્યત પીડાએલા મુમત્તમાન રાજએ પૃથ્વીરાજનું માથુ કુદાડાથી કપાવી નાખી તેને મારી નાખ્યો.

આ રીતે રાજ પરમર્દી, જગદેવ અને પૃથ્વીરાજનો પ્રખ્યાત પૂરો થયો. ૨૧

૨૧ (૨) જગદેવ પરમારની વાર્તા ગુજરાતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા અતિ પ્રસિદ્ધ છે. બાટાની એ પ્રિય કથા છે (એ કથા માટે જુઓ રાસમાળા ગુજરાતી ભારાતર પ્રકરણ આઠમુ) એ કથાનો વિસ્તાર થઇને આ જમાનામાયે લાખી વાર્તા અને નાટક લખાયા છે.

બાટામા ચાલતી આ દત્તકથામા જગદેવને માળવાના રાજા ઉદયસિંહનો અણુ માનીતી તાળીથી ઉત્પન્ન થયેલો કુલ્યો કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજની ચાકરી અઢાર વર્ષ સુધી કર્યા પછી સિદ્ધરાજનો માળવા ઉપર ચડવાનો વિચાર છે એમ જાણવામા આવતા સિદ્ધરાજની ચાકરી છોડી અને તે માળવે ગયો એવો કથાનો સાર છે. આ જગદેવ વિરે ગુજરાતના પ્રબંધ લેખકોમાથી પહેલો ઉલ્લેખ સોમેશ્વરે કર્યો છે (તે પહેલાના હેમચંદ્રે મીલકુલ ઉલ્લેખ કર્યો નથી) જુઓ -

સમુદ્ર જેની આસપાસ ખાઈનું કામ કરે છે તે શતાનન્દપુરમાં શ્રી મહાનન્દ નામનો રાજા હતો, એને મદનરેખા નામની રાણી હતી.

વિના જગદેવમિગમવસ્ત્વાં નીતા નિર્જેવ પરિવાહં ।

યત્ર સ્થિતે વેત્રિણિ શાન્તિર્ન દ્વિષ્ટપ્રવિષ્ટ પુરિ ગુર્જરાણામ્ ॥

(કી-કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૧૧)

આ જગદેવ સિદ્ધરાજના સમયમાં હતો એમ જો કે શોભેશ્વર નથી કહ્યું પણ પોતાના સમય પહેલાં હતો એટલું જ કહ્યું છે પરંતુ એ સિદ્ધરાજનો સન્માન્ય હતો એ મેરૂતંગ તથા લોકકથાનું કથન સાચુ માનવામાં વાધો નથી લાગતો, પણ મેરૂતંગ એને સિદ્ધરાજ અને પૃથ્વીરાજથી હારનાર પરમદી જ્યેનો સગાલીન કરાવે છે, તે ખેસલું નથી. કારણ કે સિદ્ધરાજ ૧૧૯૯ માં મરણ પામ્યો અને જગદેવ પરમદીનો વિ. સ. ૧૨૨૪ નો વત્કીણું લેખ મળ્યો છે. એ રાજ્ય વિ. સં. ૧૨૨૨ ની આસપાસમાં માદીએ બેઠો હતો. અને વિ. સ. ૧૨૩૬માં પૃથ્વીરાજે તેને હરાવ્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર-ભા-૫ ૨૫૧) જ્યારે લોકકથિતામાં તો સંવત ૧૧૫૧ માં જગદેવ પોતાનું મથું પોતાને હાથે કાપી કાપીને આપી દીધું એમ કહેલું છે જુઓ:—

સંવત્ અચ્ચારસો એકાવન ચૈન સુદી રવિવાર

જગદેવ સીસ સમર્પયો ધારા નગર પર્વાર

ધારરાજ્યકા ક્ષતિદાસ પૃ. ૪૫

પણ એક બીજો ફૂદો રણછોટભાઈ ઉદયરામે ઉતાર્યો છે એમાં સ. ૧૧૭૪ ની સાદ છે.

સવન અજિઆર ચમોતરે ચૈન ત્રીજ રવિવાર

સિસ કંકાળી ભાટને દિય જગદેવ ઉતાર,

(રાસમાળા ગ્ર. ભા. ત્રી. આ પૃ. ૧૬૭) પણ મેરૂતંગે પરમદીની બાબતમાં ગડબડ કરી છે. પરમદીને કુતલ દેશનો રાજા એ કહે છે. અને કુતલદેશ એટલે પશ્ચિમી આંધ્રકથેનો રાજ્ય પ્રદેશ-બીમા અને વેલ્વટી નદી વચ્ચેનો દેશ, એ આંધ્રકથ રાજાઓમાંના કેટલાકે પેરમાદી બિરુદ ધારણ કર્યું હતું. અને એવાના એક વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા (વિ.-સં.-૧૧૩૧ થી ૧૧૮૨) નો એ સામંત દોષ્ય એ સંબલિત છે.

પણ કહ્યુંટકના તથા ગોઅણના કાદબોના વત્કીણું લેખો તથા ત્રીજામ રાજ્યમાંથી હુમણું મળી આવેલો જૈનદનો લેખ વગેરે જોતા જગદેવ એ ચર્ચ ગયા દોષ્ય એમ ચોક્કસ જણાય છે. એમાંથી એક અભૂતપૂર્વમાંનો પૂર્વજ માળવાના પરમાર રાજા બોજનો જત્રીને અને ઉદયાદિત્યનો પુત્ર છે અને બીજો સાન્વરકુળનો જગદેવ સિદ્ધરાજની મા મીનજદેવીનો સગો અને કુતલવના આંધ્રકથ પેર્મ (પરમદી) જગદેકમલ (વિ. સં. ૧૧૬૪ થી ૧૨૦૬) નો મહામંડેશ્વર હતો, લોકકથામાં આ જો જગદેવની ગડબડ થઈ ગઈ છે.

આ રામને ધણી રાણીઓ હોવાથી મદનરેખા અણમાનીતી હતી એટલે પતિને વશ કરે એવું કાંઈક કરવા માટે એ અનેક જાતના પરદેશીઓને તથા કળા જાણનારાઓને પૂછ્યા કરતી. એમાં જેનાં કરેલાં કામણ સાચાં પડેલાં એવા કાંઈક સત્યવાદી પાસેથી કામણનો સારો યોગ મેળવ્યો પણ તેનો પ્રયોગ કરતી વખતે તેને યાદ આવ્યું કે:—

મંત્ર કે ઔષધના જગથી મેળવેલી પ્રીતિ એતો પતિનો દ્રોહ છે.—

સિદ્ધરામના દરબારમાં કે સોમશ્વર કહે છે તેમ શુભરામની રાજધાનીમાં કથો જમરેવ હતો તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ પુરાવાઓ જોતા સાન્તર કુળનો જમરેવ દોવાનો વધારે સંભવ લાગે છે.

પરમાર જમરેવની વીરનાનાં તથા ઉદારતાનાં જૈનદેના લેખમાં વખાણ મળે છે. નાચીરાજ કવિએ તેના રૂપના વખાણ કર્યા છે. વધારે વિસ્તારવાળી ચર્ચા માટે જુઓ કૌમુદી ૧૯૩૩ જીવન પૃ. ૫૦૫ માં જમરેવ પરમાર વિષે મારો લેખ.

(૩) પૃથ્વીરાજ તો લોકકથામાં તથા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. હપર મેરૂતંગે તો એને વિષે જે ત્રણ કંથકથાઓ આપી છે. આ પૃથ્વીરાજને મેરૂતંગ સપાદલક્ષ્મીનો રાજા ગણે છે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો પણ એને અજમેરનો રાજા ગણે છે, જે જેતાં પૃથ્વીરાજ રાસામાં હીદરીને પૃથ્વીરાજની રાજધાની કહેલ છે તે ખરાબર નથી લાગતું. અલબત્ત હીદરી એના તાબામાં ખરું. પૃથ્વીરાજને પરમદીને દરાબ્યાની મેરૂતંગની વાત પણ ઐતિહાસિક દલીલ લાગે છે. પણ મુસલમાનો સાથેની પૃથ્વીરાજની લડાઈનું વર્ણન તદ્દન કલ્પિત જણાય છે. એક તો એકવીસ વખત કાંઈ મુસલમાન રાજાને પૃથ્વીરાજે દરાબ્યા અને બાવીસમી વખત મારી નાખ્યો એમ ને મેરૂતંગ કહે છે તેને કાંઈનો ટેકો નથી. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજને સોળ વખત સાહજુદીન ગોરીને દરાબ્યા અને જે વખત કેદ પકડાયે એમ લખ્યું છે, હમીર મહાકાવ્યમાં સાત વખત દરાબ્યા હતો એમ છે; જ્યારે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો એક વખત ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં દરાબ્યા હતો એમ કહે છે. સાહજુદીનને દરાબ્યા પછી પૃથ્વીરાજે એનો પીછા પકડયો હતો એમ તબકાતેનાસીરી, તારિખ ફિરિસ્તા વગેરેમાં લખ્યું છે એટલે મેરૂતંગના એ કથનમાં સત્યારા છે. પણ મેરૂતંગ પૃથ્વીરાજથી વારંવાર દારી જનાર રાજા એના સેવક ઇંગને હાથ મરણ પામ્યો અને તે મરનાર મુસલમાન રાજાના પુત્રે પૃથ્વીરાજને દરાબ્યાને કેદ કર્યો, એમ ને કહે છે તે તદ્દન કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં, હમીર મહાકાવ્યમાં કે મુસલમાન ઇતિહાસોમાં કયાય એવું વર્ણન નથી. પણ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં સાહજુદીને પૃથ્વીરાજને દરાબ્યા, કેદ કર્યો અને ઉવટ મારી નાખ્યો એમ મુસલમાન ઇતિહાસો કહે છે. (જુઓ બારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમભાગ પૃ. ૨૫૧ થી ૨૬૦) પૃથ્વીરાજ રાસો ધણો રોચક મંથ દોવા છતાં ઇતિહાસના સાધન તરીકે એ કેવો અવિશ્વસનીય છે એ મિ' પ્રસ્થાન વર્ષ ૪ અંક ૧ અને ૨ માં જતાવ્યું છે.

આ વાક્ય યાદ કરીને સતી પેઠે તે કામણના ચોગનું ચૂર્ણ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું હવે મણિ, મંત્ર અને આયધનો પ્રભાવ અસ્તિત્વ છે, એટલે તે આયધની શક્તિથી સમુદ્ર પોતેજ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને રાતે તેની પાસે આવ્યો અને તેની માથે તેણે રતિ સુખ ભોગવ્યું. હવે આ રીતે અકરમાત સગર્ભા થયેલી તે રાણીને ગર્ભજ છે એવું એ બાળતના ચિહ્નોથી નક્કી કરીને કોપેલો રાજા એ સ્ત્રીને દેશનિકાલની કે બીજી કાંઈ સિદ્ધા કરવી એનો હજી વિચાર કરે છે અને આ કારણથી તેના મરણની વેળા પાસે આવી છે- ત્યાં સમુદ્રના અધિષ્ઠાતાદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને “હું સમુદ્ર છું. માટે બહીતી નહિ” એમ તેને આશ્વાસન આપીને, રાજાને કહ્યું કે:—

(૨૧) જે સારા કુળમાં જન્મેલી તથા શીળચાળા કન્યાને પરણીને તેના ઉપર સમદષ્ટિ નથી રાખતો તે અતિ પાપી છે.

“માટે આનો તિરસ્કાર કરનાર તને તારા અન્તાપુર તથા પરિવાર સાથે પ્રલયકાળ પેઠે મર્યાદા મુકીને કુઝાડી દઈશ.”

આ સાંભળીને ભયથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલી અને તેનું સાંત્વન કરવા મટેલી તે રાણીને તેણે કહ્યું કે “આતો મારો જ પુત્ર છે. માટે આને તો સામ્રાજ્ય યોગ્ય નવીબૂમિ હું આપીશ” આટલું કહીને ક્યાંક ક્યાંકથી પાણી ખેંચી લઈને વચ્ચે વચ્ચે જમીન રહેવા દીધી. આ બધા જમીનના ઠટકા કૈંકણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે કૌંડલોપત્તિ પ્રખંધ પૂરો થયો.^{૨૨}

૨૦ પાટલીપુત્ર નામના શહેરમાં રહેલાં વરાહ નામનો એક બાલક રહેતો હતો, તેને જન્મથી જ્યોતિષ ઉપર શ્રદ્ધા હતી પણ આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ હોવાથી પશુઓને ચારીને પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો. એક દિવસ (જંગલમાં) એક પથરા ઉપર ફુંડલી લખી, પણ સાંજે એને બુંસાડપા વગર ઘેર આવતો રહ્યો. સાંજનું કામકાજ કરી મોડી રાતે જમવા બેઠો ત્યાં પોતે પથરા ઉપર લખેલી ફુંડલી બુંમી નથી એમ યાદ આવ્યું એટલે તરત જરાય બહીના વગર એ તરફ ઉપડ્યો. અને ત્યાં જઈને પથરાઉપર સિદ્ધ બેઠો હતો તે પણ ન ગણીને તેના પેટ નીચે હાથ નાખી ફુંડલી બુંસો નાખી. એજ વખતે સિદ્ધનું રૂપ છોડી દઈને સાદાત્ મૂર્ખ પ્રત્યક્ષ થઈને “વરદાન માગી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે “સર્વ નક્ષત્રોના અને મહોના

૨૨ આ દત્તકયા તો કીક જ છે પણ કૌંડલની વર્તમાન બૌદ્ધોદ્ધરિયતિ આ પ્રખંધમાં વર્ણવો છે તેવી જ વગમત છે.

મંડળને બતાવે. ” એમ વરદાન માગ્યું એટલે તેને પોતાના વિમાનમાં બેમાડી ત્યાં (આકાશમાં) લઈ ગયા અને એક વર્ષ સુધી ગ્રહોના વક્ર, અતિચાર, ઉદય, અસ્ત વગેરે બાબોની પ્રત્યક્ષરૂપે પરીક્ષા કરીને ન્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે મિહિર (સૂર્ય) ના પ્રસાદથી આ જ્ઞાન મળેલું હોવાથી તે વરાહ મિહિર નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. અને નન્દરાગ આગળ ધણું માન પામવા લાગ્યો; તેણે વારાહી મંદિતા નામનું નવું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પણ રચ્યું. તેણે પોતાના પુત્રના જન્મ વખતે ઘરમાં ઘડી માંડીને શુદ્ધ જન્મકાળનું લગ્ન નક્કી કરી જાતક ગ્રન્થને અનુસરી તેનું કળ કાઢ્યું. પોતે ગ્રહચક્રનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેના જોરે આ હોકરાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય નક્કી કર્યું. આ પુત્રના જન્મના મહોત્સવમાં એક તેના નાના ભાઈ શ્રીભદ્રબાહુ નામના જૈન આચાર્ય શિવામ રાજાથી માંડીને ગામનાં સર્વ માણસોમાંથી કાંઈક ભેટ સાથે તેને ઘેર ન ગયું હોય એવું કોઈ નહોતું. તે જોઈએ જૈવધર્મી શકટાલ મત્રીને શ્રીભદ્રબાહુ ન આવ્યા તેનું તિન્દાત્મક કારણ કહ્યું. તે મત્રીએ એ વાત તે મહાત્માને કરી, ત્યારે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનથી હાથમાં રાખેલા આમળાં પેટે જે ત્રણે કાળને જોઈ શકે છે એવા તેઓએ તે બાળકનું વીસમે દિવસે મીઠાથી મરણ છ એમ કહ્યું અને એજ કારણથી પોતે ન ગળા એ પણ સમજાવ્યું. વરાહમિહિરને તેઓએ કહેલી વાત કહેવામાં આવી એટલે તે દિવસથી તેના કુટુંબે અવશ્ય આવી પડવાની વિધિ રાક્ષસોની ધમ્મજાથી તે બાળકનું મીઠાથી રક્ષણ કરવા માટે સેંકડો ઉપાયો કર્યા છતાં નક્કી કરેલ દિવસે મધરાતે એકાએક બાળકના માથા ઉપર આગળીઓ પડીને તે મરણપામ્યો. આ બનાવ બન્યા પછી તેના મનના શોકરૂપી શકુને દૂર કરવાની ધમ્મજાથી શ્રીભદ્રબાહુ શુર ન્યાં તેને ઘેર આવ્યા ત્યાં ઘરના આંગણમાં જ્યોતિષને લગતાં બધાં પુસ્તકો એકઠાં કરવામાં આવેલાં અને તેને બાળી નાખવાની તૈયારી થઈ રહેલી; એ જોઈને “ આ શું ? ” એમ પૂછ્યું; એટલે તે જોઈએ અદેખાઈથી તે જનમુનિના તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે “ જોણે મને પણ છેતર્યો તે સંદિગ્ધ અર્થ કહેનાર આ શાસ્ત્રને બાળી નાખું છું ” આવું નિર્વેદ સાથે ન્યારે તેણે કહ્યું ત્યારે મુનિએ પોતાના વિદ્યાજ્ઞાનના બળથી તેની જન્મકુંડલી તેને બરાબર બતાવી, સદ્મદદષ્ટિથી તેના મદનું બળ જણાવી વાંચ દિવસનું જ આયુષ્ય યાવ છે એ બતાવ્યું. આ રીતે તેના વૈરાગ્ય દૂર થતાં તે જોઈએ કહ્યું કે “ તમે જે મીઠાથી મરણ થશે એમ કહેલું તેજ ખોટું પડે છે ” એટલે તે આગળીઆને ત્યાં મગાવી એના ઉપર કાતરેલો મિઠાડો બતાવ્યો.

અને “ શું ભાવિ ઠાક દિવસ ફરે છે ? ” એવું મહર્ષિએ કહ્યું. અને “ રૂઝો છો શા માટે ? ઠાકુ ગયું ? પરમાત્મ્યો તો અવિનાશી છે. અને અમુક જાતની આકૃતિનો નાથ થયો એથી શોક થતો હોય તો એ મોહમાં તો પડવા જેવું નથી.

(૨૨) અભાવમાથી ઉત્પન્ન થયેલા, માયાના વૈલવથી ફેલાયેલા અને જેવું ઉવટ અભાવમા જ છે એવા ભાવોથી સત્પુરુષોને ભ્રમ થતો નથી. ”

આ પ્રમાણેની ઉક્તિથી તથા યુક્તિથી તેને બોધ આપી તે મહર્ષિ પોતાને ઠંકાણે ગયા આ રીતે બોધ પામ્યો હોવા છતાં તે મિથ્યાપણા (ખોટા ધર્મ) ના અંધકારથી ઢંકાયેલો હોવાથી ધતુરાના ઘેનપેટે તેની અદેખાઈ વધી જવાથી શ્રીભદ્રબાહુના કેટલાક લોકોને અભિચારકર્મથી પીડા આપતો હતો તથા કેટલાકને મારી નાખતો હતો. આ વૃત્તાન્ત પોતાના અતિશયનવડે તેઓ પાસેથી જાણી લઈને ઉપસર્ગહરપાસ નામનું સ્તોત્ર તેઓએ રચ્યું.

આ રીતે વરાહમિહિર પ્રબંધ પુરો થયો. ૨૪

૨૩ ધતુરો જેણે ખાધો હોય તેને યેન ચક્રને જમું પીજી દેખાય છે એવી માન્યતા છે (જુઓ આજ અન્યનો પ્રકાશ ખીન્ને પૃ. ૮૩) અહીં ધતુરો ખાનાર પેટે વરાહ મિહિરને અદેખાઈ વધી જવાથી ભદ્રબાહુના શિષ્યો પોતાના દ્રેષીઓ દેખાય અને તેઓને માનવા માટે અભિચાર (રાતુંઓનો નાસ કરવા માટે વપરાતા માત્રિક પ્રયોગો) કર્મ કરે એમ કહેવાની મતઘળ જણાય છે.

૨૪ આ વરાહમિહિર નામના મહાન જ્યોતિષી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. પણ અહીં એને વિશે જે દંડકથા આપી છે તે જૈન શ્રુત પરંપરાની દંડકથા છે, અને એ પરંપરાના ખીન્ન અંશોમા મળે છે (જુઓ ઋષિમંડલ પ્રકરણરૂપિ ભાગારકરનો ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ નો રિપોર્ટ પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) એમા વળી વરાહમિહિર મહેલા જૈન હતો પણ ભદ્ર બાહુએ તેને સૂરીપદ ન આપ્યું માટે એ બ્રાહ્મણધર્મી યદ્ય ગયો એમ કહ્યું છે ઉવટ તેણે ભાગવતી શિક્ષા લીધી અને મર્યા પછી તેણે જૈનદ્વેરી શ્રુત યદ્યને જૈન શ્રાવકોને હેરાન કરવા માડ્યા, અને એ હેરાનગતી દૂર કરવા માટે ભદ્ર બાહુએ ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર રચ્યું, આટલો ફેરફાર છે (જુઓ ટોનરના અ. ભાષાતરની પૃ. ૨૧૫ ઉપરની ટિપ્પણી) આ સમગ્ર કથા બ્રાહ્મણધર્મની નિંદાના ઉદ્દેશથી અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાન કરતા જૈનસાધુની શ્રેષ્ઠતા જતાવવાના ઉદ્દેશથી રચાઈ છે એ દેખીતું છે. અલગત ભાવિની અપ્રતિકાર્યતાનો ઉપદેશ એ સાચો ગુરુત્વ છે ખરો. પણ ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિરને બાઈઓ કે સમકાલીન માણસો ગણવામા કેટલો મોટો કાલ્પ-યધનો દોષ આવે છે તે જોવા જેવું છે. જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણે ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર, ૮૫સૂત્ર અને આવશ્યક, દસવૈકલિક વગેરે દસ શાસ્ત્રો વધાર નિર્ધુક્તિઓ રચનાર

૨૧ એક વખત (એવુ જન્યુ કે) ઢક નામના પર્વત ઉપર રણસિંહ નામના રાજપુતને શૂપન નામની એક પુત્રી થઈ, તેનામા મુંદરતા નાગલોકની કન્યાઓ કરતાં પણ વધારે હતી આ કન્યાને જોઈને તેના ઉપર અતુરાગ થવાથી વાસુકીએ તેનો ઉપભોગ કરવા માડ્યો. એમાથી તેને નાગાર્જુન નામનો પુત્ર થયો. પુત્રના રનેદથી જેનું મન મોહિત થયું છે એવા પાતાવના રક્ષક વાસુકીએ તે પુત્રને મર્વ ઔપધિઓનાં ફળ મૂળ અને પાન ખવરાવ્યા અને આ ઔપધિઓના પ્રભાવથી તેને મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ અને તે સિદ્ધપુરંધરે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. જોકે તે સાતવાહન રાજાનો કળાઓ શીખવનાર ગુરુ હતો અને તેણે મેળી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી છતાં આકાશમા ઉડવાની વિદ્યા મેળવવા માટે તેણે પાદસિપ્તાપુર (પાલીતાણા)માં પાદસિપ્તા-આર્યની સેવા કરવા માઢી હવે જમવા ટાણે પગમાં લેપ કરીને આકાશમા ઉડી અષ્ટાપદ વગેરે તીર્થોમા નમસ્કાર કરી આવી પોતાને રથાને આવેના શ્રી પાદસિપ્તાઆર્યના પગ ધોઈને, અભિમાનથી જેની છુદ્ધિ ઉચ્છ્રાખન થઈ ગઈ છે એવા નાગાર્જુને સ્વાદ, રગ, ગંધ વગેરે દ્વારા તે લેપમા પડેલા એકસોસાત ઔપધો ઓળખી કાઢ્યાં અને પછી ગુરૂની અવગણના કરીને તે લેપ પોતાને પગે લગાડી ઉડવા જતા મોર આે કૂકડાપેટે થોડું ઉડી ખાઈમા પડી ગયો અને પડવાથી શરીરમા અનેક ઢેકાણે વાગવાથી તેના શરીરને જર્જરિત થયેલું જોઈને ગુરૂએ પૂછ્યું કે ‘ આ શુ ? ’ એટલે જે જન્યુ હતું તે બહુ કહ્યું, ત્યારે તેની કુસળતાથી મનમાં અકિત થરેમા ગુરૂએ તેના માથા ઉપર હાથ મુકીને કહ્યું કે “ માડીએખાના પાણીથી તે ઔપધોને જોજવી તેનો પગ લેપ કરવાથી તું આકાશમા ફરી શકીશ ” આ રીતે શ્રી પાદસિપ્તાઆર્યની કૃપાથી એક સિદ્ધિ મેળવી, પણ એમનાજ મોઢાથી

ભદ્રબાહુ મહાવીર પછી ૧૭૦ વર્ષે ૭૬ વર્ષની ઉંમરે દેવગત થયા છે એમ મનાય છે (જુઓ ખરતરજગની પદ્ધાનવી નૈન ર્ગર કવિઓ, બીજો ભાગ પૃ ૬૬૫) અર્થાત્ તેઓ વિ સં પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર ઘઈ ગયા રાજ નંદના વખતમા મેરૂતગે વરાહમિહિરને મુક્યા છે તે એમને ભદ્રબાહુના સમકાલીન ગણીને પણ ન્યાયિત્વ તરીકે પ્રખિદ વરાહમિહિર વિ સ. ૫ ૨ ની આસપાસમા યઈ ગયા છે એમના ગ્રંથોથી ચોક્કસ કરે છે (જુઓ શકર બાદશ્ચ દી દાતનુ બારતીય ન્યાયિ શાસ્ત્ર, ઈ સ ૧૮૬૬ પૃ ૨૧૨) એ વરાહમિહિર આદિત્યદાસના પુત્ર હતા, તેને સૂર્યનો વર મળ્યો હતો, અને પોતે અવંતીના રહેવાસી હતા (મેરૂતગ કહે છે તેમ પાટલીપુત્રના નહિ) એમ તેઓએ બૃહજ્જલકના ઉપસહારાધ્યાયમા કહ્યું છે એમણે ન્યાયિત્વની ત્રણે શાખા સબધી ગ્રંથો લખ્યા છે આ મહાન ન્યાયિત્રીનો બૃહત્સ હિતાનામનો ગ્રંથ પ્રખ્યાત છે

શ્રી પાર્શ્વનાથની આગળ, શ્રીઓના સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત પતિવતા શ્રી પાસે મર્દન કરાવી મિદ્ધ કરેલો રસ કોટિવેધી થાય છે એમ સાબળ્યુ હવે ત્રિકાળમાની શ્રી નેમીનાથના મોહથી અતિશય મહિમા સાબળીને જૂના કાળમાં સમુદ્ર-વિજય નામના યાદવે પાર્શ્વનાથની જે રત્નમય પ્રતિમા કરાવી હતી અને દ્વારકાના મંદિરમાં પધરાવી હતી અને દ્વારકા ગળા ગયા પછી સમુદ્રમાં કુખી જતા જે પ્રતિમા સમુદ્રમાં જ પડી રહી હતી, પત્રી કાન્તી શહેરના ધનપતિ નામના વદાણુવટીનું વદાણુ દેવના મહિમાથી (એ સ્થળે) અટકી જતા આકાશવાણીથી 'અહીં જિનપ્રતિમા છે' એવું જાણીને ખાગ્વાઓને સમુદ્રમાં ઉતારી, સાત કાયા તાતણાથી એ પ્રતિમાને બાધી બહાર કાઢી આ અણુચિત્ત-એ લાભ થતા પોતાના શહેરમાં મંદિર બધાવી તે મૂર્તિને ધનપતિ શેઠે ત્યાં પધરાવી આ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિમાનું પોતાના રસની સિદ્ધિ માટે અપદરણુ કરી તેને સેદી નદીને કઠિ રધાવી તેની આગળ રસ સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીશાતવાહનની ચન્દ્રલેખા નામની રાણીને મિદ્ધ વ્યન્તરની મદદથી દમેશા ત્યાં લઈ આવી તેની પાસે રસનું મર્દન કરાવવા માડ્યું આ રીતે વારંવાર ત્યાં આવવા જવાનું થતા રાણીએ નાગાર્જુનને બાઈ જેવા ગણીને આ ઔરધિઓને પોતાની પાસે મર્દન કરાવવાનું કારણ પૂછ્યું અને તેણે પણ કોટિવેધી રમ તૈયાર કરવાની પોતાની કલ્પનાની બધી વાત કહી વળી તેના ન વર્ણવી શકાય એવો સત્કાર કરીને તેના તગ્ન અમાધારણુ સૌગન્ધ નાગાર્જુન બતાવતા હતા હવે એક વખતે તે રાણીએ પોતાના પુત્રોને આ વાત કહી એટલે તે રમના લાવ્યું પુત્રો ગમ્મ છોડીને નાગાર્જુન જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં પોતાના અને કપટથી છુપ રેખમાં રહીને તે ગસ લેવાની દૃઢ્ઠાથી જ્યાં નાગાર્જુન જમતા ત્યાં તેની રસોઈ કરનારીને પેગા આપીને ખુદી કરી રસની વાત પૂછવા માંડી અને ગસોઈ કરનારીએ એ વાત જાણવાની ઇચ્છાથી નાગાર્જુન માટે ખારી રસોઈ કરવા માંડી, આ રીતે ૭ મહીના વીતી ગયા ત્યારે એક દિવસ તેણે ગસોઈ તો ખારી છે એમ કપોડા આપ્યો. આ ચિહ્નથી હવે રમ મિદ્ધ થઈ ગયો એવું તેણે તેઓને કહ્યું પત્રી તે રમ લેવાના લાવ્યું નાગાર્જુનના માનેલા બાણે-નેએ નાગાર્જુનનું મૃત્યુ દર્શાવ્યું ૩ એવો વામુકીએ કહેલો નિર્ણય પરંપરાથી ચાલતો વાતો દ્વારા જાણી તથા ગેર સ્વથી એજ રીતે તેને મારી નાખ્યો.

પણ તે ગમ્મનો દે-તાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી તથા પ્રતિષ્ઠિત^{૨૫} હોવાથી

^{૨૫} આ શબ્દો જરા અરપટ છે. પાશ્વતર (જુઓ મૂળ પૃ ૧૯૭) પ્રમાણે 'સપ્રતિષ્ઠિત દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી એવો અર્થ થાય છે.

તિરોદિત થઈ ગયો. આ તિરોદિત થયેલો રમ ને ઠેકાણે રિધર થયો તે ઠેકાણે^{૨૧} સ્તંભનક નામનું રસ કરતાં પણ વધારે માહાત્મ્યવાળું અને સર્વ લોકને પ્રિયિયુ રૂપ આપનારૂં શ્રી પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ઉત્પન્ન થયું. આ પછી કેટલોક કાળ ગયા પછી તે પ્રતિમા જમીનમાં હિતગી ગઈ, માત્ર તેનું મોહું બહાર રહ્યું હતું. શ્રીજૈનશામનદેવતાની આગાથી છ મહિના સુધી આમેન-વન (ધી, તેલ વગરનો સૂકો ખોરાક લઈને આ વ્રત થાય છે) કરીને (ચાકવડે) લખીને નવાંચરતિ શ્રોત્રમયદેવ સુરિએ જ્યારે પૂરી કરી ત્યારે તેના શરીરમાં ધણે રોગ નીકળી આવ્યો, પણ પાતાલના રક્ષક શ્રી ધરણેન્દ્રે^{૨૭} ઘોળા સર્પનું રૂપ લઈ તેના શરીરને જીભથી સારી રીતે આદીને એમને રોગ દૂર કર્યા પછી ઉપરનું તીર્થ એમને બનાવ્યું. એટલે શ્રી સદા સાથે શ્રી અભયદેવ સુરિ ત્યાં આવ્યા અને દુધ ઝરતી ખાપને જોઈને ગોવાળના છોકરા-ઓએ તતાવેલે ઠેકાણે નવું બત્રોશી સ્તોત્ર રચીને બોલવા માડ્યું. અને ત્રીશમાં શ્લોકે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી. દેવતાની આગાથી છેલ્લા બે શ્લોક સુધી રાખવામાં આવ્યા.

(૨૩) ને જૈનમાર્ગમાં ને સ્વામીની ચાર દબાર વર્ષ સુધી ઈન્ન, વાસુદેવ અને વરણે દેવાલયમાં પૂજા કરી હતી પછી કાન્તી શહેરમાં પોતાના મંદિરમાં ધનેશ્વર શેઠે અને પછી મહાન નાગાર્જુને પૂજા કરી હતી તે ચંબલપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથ જિન તમારૂં રક્ષણ કરે.

આ રીતે શ્રી નાગાર્જુનની ઉત્પત્તિ તથા સ્તંભનક તીર્થાવ-તારના પ્રબંધો પૂરા થયા.^{૨૮}

૨૬ આ સ્તંભનક તીર્થ તે ખલાન નદિ પણ શેઠી નદીને કાંઠે આવેલું થાના કે થામળા, એ ગામ આજુનું તાલુકામાં કાસરાથી દસ મેલ છેડે આવેલું છે (જુઓ પ્રકરણનું અરિસિંહ પૃ. ૧૭)

૨૭ કયાકોપમાં નામક્રમારોધી રાત્રી શ્રીધરજીનો ઉલ્લેખ છે એ ટોનીએ નોંધ્યું છે (ટોનીનું અંગ્રેજી બાષાવર પૃ. ૧૬૯ ટિ. ૫)

૨૮ આ નાગાર્જુન પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના પાંચમા તથા અઠારમા પ્રબંધમાં મળે છે. ચ. પ્ર. મા ૬૬ પર્વતને ચેતુઃસુત્ર એકસિખર કહેલ છે. અભયદેવ સુરિવાળી સ્તંભનકતીર્થના પ્રાકટ્યની કથા વિસ્તારથી પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવ પ્રબંધમાં મળે છે. પ્રભાવ કચરિતમાં અભયદેવ સુરિને બીમદેવ પ્હેલાના તથા કર્ણના સમકાલિન કહેલ છે. અભયદેવસુરિનો જન્મતીર્થ પણ સ્તોત્ર નામનો અન્ય વિ. રા. ૧૧૧ માં રચાયો છે. (જુઓ પીટર્સનનો ત્રીજો રિપોર્ટ પૃ. ૨૫ એપેન્ડીક્સ પૃ. ૨૪૫) બીજા અન્યો સં. ૧૧૨૦ અને ૧૧૨૮ માં રચાયા છે અને તે પોતે સ.

૨૨ અવન્તી પુરીમાં એક વખત એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો જે પાણિનિબંધ વ્યાખ્યાન લખાવતો હતો. આ બ્રાહ્મણે સિદ્ધા નદીને કાંઠે જેનું મંદિર આવેલું છે એવા ચિન્તામણિ નામના ગણેશને હમેશાં નમસ્કાર કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એક વખત શિષ્યોએ^{૨૯} ફક્કિયા વ્યાખ્યાનના પ્રશ્નોથી તેને બહુ કટાણો આપ્યો. એટલે એમામામાં તે નદીમાં આવેલા પૂરમાં તે બ્રાહ્મણે ઝપલાવ્યું પણ દૈવે^{૩૦} જાણી એક ઝાડ હાથ આવી ગયું. એટલે તેના મૂળને

૧૧૩૫ (બીજા ૧૧૩૯ કહે છે) મા કપડવણ્ણ (કપડવંજ) ગામમાં ૨૧ર્ગરથ થયા છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ બીજો પૃ ૧૭૪ તથા ૭૧૨)

હવે નાગાર્જુનની જે કથા અહીં આપી છે તેમાં એના જન્મની જે કથા જે તેને લગભગ મળતી હોવા બ્રાહ્મણી અને નાગરાજના સંબંધથી શાહિવાહનના જન્મની કથા કથા સરિત્સાગર (જુઓ વરત છઠ્ઠી) મા ગુણાદય સંબંધે અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં શાહિવાહન સંબંધે પણ આપી છે (જુઓ પ્રબંધ ૧૫ માં) નાગાર્જુનની માને રાજપુત્રની પુત્રી કહી છે જ્યારે શાહિવાહનની માને દ્વિજ પુત્રી કહી છે, એટલે ફેર છે.

૭મી આ જૈન મુતપરપરા નાગાર્જુનને સિદ્ધ પુરથ કહે છે. જો કે ઉપરની કથામાં તેો રસનો ઉપયોગ ક્યાં પહેલાં નાગાર્જુનનું મરણ થાય છે, એમ વાંત છે. આયુર્વેદિક રસશાસ્ત્રે પણ નાગાર્જુન નામના એક રસસિદ્ધનો ઉલ્લેખ કરે છે. રસસ પ્રદાયના નાગાર્જુન લગભગ આઠદશ વર્ષાય છે. રમેન્દ્રમ ગણે રસ રતનાકર નામનો એક નાગાર્જુનનો ગણાતો નુદિત ગ્રંથ મળ્યો છે (જે છાયાં પણ ગયો છે) આ ગ્રંથમાં નાગાર્જુન સાથે શાહિવાહનનો વિચિત્ર સંવાદ આપ્યો છે.

બૌદ્ધ મુત પરપરામાં જેમ નાગાર્જુન અને કનિષ્ઠનો સંબંધ દર્શાવતી કથાઓ મળે છે, તેમ શાહિવાહન અને નાગાર્જુનનો સંબંધ દર્શાવતી કથાઓ પણ મળે છે. નાગાર્જુન અને શાહિવાહનના સંવાદનો એક ગ્રંથ પણ દીક્ષેટન તથા ચાર્ઝનીઝ ભાષામાં જળવાઈ રહેલ છે. અને તારાનાથે (ઈ. સ. ૧૯૦૮) નાગાર્જુનની લખી કથા લખી છે. રાજગરજિયો બોધિ સત્ત્વ નાગાર્જુનને કનિષ્ઠના સમકાલિન ઠરાવે છે અને બૌદ્ધ માધ્યમિક દર્શનના આચાર્ય માધ્યમિક કારિકાના લેખક નાગાર્જુનને ઈ. સ બીજા શતકનો પાછલો અર્ધ^{૩૧} શતાબ્દીમાં કે ઈ. ૨૦૦ ની આસપાસમાં માનવા વરક પુરાતત્વજ્ઞોનું સામાન્ય વલણ છે (જુઓ કીયનુ History of Sanskrit Literature p. 71. તથા માર આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સર્જન સંબંધી પ્રકરણોનો અગ્રવાસ પૃ. ૧૨)

૨૯ ફક્કિયા વ્યાખ્યાન એ પાતળલ મહાભાષ્યના અમુક વાદાત્મક કટાણોનું નામ છે, પણ એવા કટાણોના જુદા સંપ્રદાયોની દસ્તખતો પણ મળે છે.

૩૦ જિમાપિતમાધ્યપદિકા વિવરણ... (નૈ. ૨-૧૫)

એવું જ નૈપથકાર કહે છે તે બરાબર છે.

પકડી રાખી હોડી મળતાં તેમાં બેસી પ્રત્યક્ષ દર્શન આપનાર ઇશ્વર મળે-
 શને પ્રણામ કરતાં તેના સાહસથી સંતુષ્ટ થયેલા ગણપતિએ “વરદાન માગી
 લે” એમ કહેતાં તેણે પાણિનિ વ્યાકરણનો ઉપદેશ આપવાનું માગ્યું. ગણપ-
 તિએ ‘ભક્તે’ એમ કહી તેને ખડી આપી દહેરામાં વ્યાકરણનું વ્યાખ્યાન
 કરવા માંડ્યું. ૭ મહિના સુધી વ્યાકરણ દ્રઢ રીતે ભણ્યા પછી ગણપતિની
 ઝટ રમ્મ લઈ પોતાની (વ્યાકરણના વ્યાખ્યાનની) લખેલી પહેલી પ્રત
 દાથમાં લઈ (ઉત્તમેન) શહેરમાં પ્રવેશ કરીને શહેરની કાઠ ખુલ્લી
 જગ્યામાં બેઠાં બેઠાં જ ઉઠી ગયો. પછી સવારે તેને એ સ્થિતિમાં જોઈ
 કાઠ વેશ્યાની દાસીઓએ પોતાની શેઠણીને આ વાત કરી એટલે તેણે તેને
 દાસીઓ મારફત તેડાવી એમને એમજ કુવ્રતા પહોંચાડી ઉપર સુવારી દીધી.
 ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુઈ રહ્યા પછી જરા ઉઠ ઉઠતાં તેણે જોયું તો
 ચિત્રશાળા વગેરે આશ્ચર્યકારક ચિત્ર જોઈને પોંતે સ્વર્ગમાં આવ્યો છે કે શું
 એમ વિચારમાં પડ્યો; ત્યાં તો વેશ્યાએ બધી વાત જણાવી સ્નાન, પાન,
 બોજન વગેરેથી તેને ખુશી કર્યો. પછી તે બ્રાહ્મણ રાજની સભામાં ગયો
 અને પાણિનિ વ્યાકરણનું જરાબર વ્યાખ્યાન કર્યું એટલે રાજ વગેરેએ તથા
 રાજના સર્વ પંડિતોએ તેનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. અને બ્રાહ્મણે ત્યાંથી જ
 મળ્યું તે બધું લઈ આવીને તે વેશ્યાને આપ્યું.

આ પછી તેણે ચાર વર્ષની ચાર સ્ત્રીઓ કરી, તેમાંથી શનિષ્ઠ પત્નીથી
 વિદ્યામહિતનો જન્મ થયો, અને યદુ સ્ત્રીથી ભર્તૃહરિનો જન્મ થયો. તે
 ભર્તૃહરિ આ રીતે હલકો જાતિનો હોવાથી તેને ધરના ભોંયરામાં રાખી
 છાની રીતે બણાવવામાં આવતો અને બાકીના ત્રણને સામે બેસારીને
 બણાવવામાં આવતા. એક વખત ભર્તૃહરિના સંકેતવડે બાકીનાને બણાવતાં
 તેણે નીચેનું વચન કહ્યું:—

(૨૪) પૈતાની દાન, ભોગ અને નાશ એ ત્રણ ગતિ છે.

આ પ્રમાણે બણાવતાં ભર્તૃહરિએ ભોંયરામાંથી દોરડી હલાવી સંકેત
 ન કર્યો, અને બાકીના સામે બેઠેલા ત્રણ છાત્રાએ એ શ્લોકનો બાકીનો
 ઉત્તરાર્થ પૂછ્યો એટલે કાણેલા ઉપાધ્યાયે “અરે વેશ્યાના છોકરા ! હજી
 દોરડીનો સંકેત કેમ નથી કરતો ?” આ પ્રમાણે ક્રોધ કરીને કહ્યું એટલે ભર્તૃ-
 હરિએ સામે આવી શસ્ત્રકારની નિન્દા કરી નીચે પ્રમાણે આજો શ્લોક કહ્યો:—

(૨૫) ધણે શ્રમ કરવાથી મળેલું અને પ્રાણથી પણ વધારે મોટું જે
 ધન તેની તો દાન એ એક જ સાચી ગતિ; બાકી તો વિપત્તિઓ સમજવી.

આ પ્રમાણે બોલીને ધનની એક જ ગતિ જણાવી આ ભર્તૃહરિએ વૈરાગ્યશતક વગેરે ગ્રન્થો રચેલા છે.

આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ લેખનિ પ્રબંધ પૂરો થયો ૩૦

૨૩ માળવાના બ્રૂપણરૂપ ભોજરાજનો આયુર્વેદ જાણનાર વાગ્બટ વૈદ્ય ધારા નગરીમા રહેતો હતો તે આયુર્વેદમા કહેલા કુપથોનું સેવન કરાવીને, એના પ્રભાવથી રોગ લેપન કરીને, પત્રી તે રોગોનું શમન કરવા માટે સુશ્રુતમા કહેલા ઔષધો તથા પથોનું સેવન કરાવી એ રોગોને દૂર કરતો હતો. પાણી વગર કેટલો વખત જીવી શકાય એની પરીક્ષા કરવા માટે પાણીનો ત્યાગ કરીને ત્રણ દિવસને અન્તે તરસથી જેનાં હોઠ અને તાંગડુ પીકાતા હતા એવા તેણે આ વચન કહ્યું —

(૨૬) ક્યારેક ઉતું, ક્યારેક ટાકું, ક્યારેક ઉકાળાને ધારેલું, અને ક્યારેક ઔષધોવાળું પાણી લેવાય, પણ ક્યારેય પાણી તદ્દન નિષિદ્ધ નથી

આ પ્રમાણે પાણીનો ગુણ દેખાડનારું વચન તે બોલ્યો તેણે પોતાના અનુભવનો વાગ્બટ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે ૩૧ આનો જમાઈ જેનું લઘુ

૩૦ એક મેઠિા વૈયાકરણુ ભર્તૃહરિ સંસ્કૃત સાહિત્યમા સુપ્રસિદ્ધ છે અને એના વ્યાકરણુ ગ્રન્થ ઉપરથી એનો સમય ઈ સ ૬૫૧ નક્કી કરવામા આન્યો છે. વૈરાગ્ય શતકાદિશતકો એ ભર્તૃહરિનજ રચેલા છે એવું મનાય છે, બટ્ટીકાવ્ય પણ એનીજ કૃતિ ગણાય છે આ જોતાં વિક્રમ સંવતનો જોતાથી આશય થયો એમ કહે છે તે વિક્રમાદિત્યને ભર્તૃહરિને ભાઈ ઠરાવવામા ફતકથા ભૂલે છે.

૩૧ આયુર્વેદિક સાહિત્યમા વાગ્બટ નામથી ત્રણ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે (૧) અષ્ટાગ સંમૂલ, કે વૃક્ષ વા ભટ (૨) અષ્ટાંગહૃદય અને (૩) રસરત્ન સમુચ્ચય આ ત્રણે એકજ ગ્રન્થકર્તાની કૃતિઓ છે એકુ પર પરાથી મનાય છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ માન્યતા ખોટી છે. રસરત્ન સમુચ્ચય ગ્રંથ ઇ. સ ૧૩ માં રાત્રીનો ગ્રન્થ છે એ ગ્રંથનો કર્તા પેલો જે ગ્રન્થોના કર્તા કે કર્તાઓથી જુદો હોવાનું તો યોગી પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ જોતામા હોય તે કણલ ન કરે છે અષ્ટાગ સંમૂલ અને અષ્ટાંગ હૃદયનો કર્તા એકજ છે એવું કેટલાક વગ્ગ વિદ્વાનો માને છે, જ્યારે ખીલતમે જોયને જુદા ગણે છે. અષ્ટાગ સંમૂલકાર વાગ્બટ વરાહમિહિર પેલો અર્થાત્ ઇ સ ૬૦૦ પેલો થઇ ગયા હોવા જોયએ (જુઓ આયુર્વેદ વિગત પુ ૩ પૃ ૩૫૧, ૩૫૬) ચીનાઈ મુસાફર હસન પેલો તો પણ સમથી મનાય છેજ. એ પોતે અષ્ટાગ હૃદયના કર્તાને અષ્ટાગ સંમૂલના કર્તાથી જુદા માનવાનો મત જોય ગ્રન્થોના મદદગાર પ્રકરણો સરખાવીને આપ્યો છે (જુઓ આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્ગુણ સંજ્ઞી પ્રકરણોનો અભ્યાસ પૃ. ૬૬)

વાહડ (વાગ્મટ) નામ હતું તે પોતાના સસરા મોટા વાહડ સાથે એક દિવસ સવારે રાજમહેલમાં ગયો હતો. ત્યાં બોજના શરીરની સ્થિતિ જોઈને મોટા વાહડે કહ્યું કે “આજે આપ નીરાગી છો.” ત્યારે નાના વાહડે મોટું જમાડ્યું, એ જોઈને શ્રી બોજે કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “આજની રાતના ઉવટના ભાગમાં મહારાજના શરીરમાં કાળી છાયાના પ્રવેશથી સ્થિત રાજમહેલમાં પ્રવેશ થયો છે.” આ પ્રમાણે કૈવલી કૃપાથી તેણે ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય એવી વાત કરી; એટલે એની કળાથી ખુશ થયેલા રાજાએ તેનો ઉપાય પૂછ્યો. ત્યારે તેણે “ત્રણ લાખ દ્રવ્ય ખરચીને રસાયન તૈયાર કરવું પડે.” એમ જવાબ આપ્યો. અને છ મહિને તેટલો પૈસો ખરચીને પરમ વ્યવસ્થાથી એ રસાયન તૈયાર કર્યા પછી રાતે તેને કાચના શીશમાં ભરી રાજાના પલંગમાં રાખી મુક્યું. સવારે દેવપૂજા પછી તે રસાયન ખાવાની ઇચ્છાથી રાજાએ રસાયન પૂજનો ઉત્સવ કરી તે ખાવાની જ્યાં જ્યાં સામગ્રી તૈયાર કરી ત્યાં નાના વાહડે ગમે તે કારણથી તે શીશને જમીન ઉપર પછાડી ભાંગી નાખ્યો. રાજાએ “અરે આ શું કર્યું?” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “રસાયનની સુગંધથી જ રાજા દર ઘડ જવા પછી, રોગ ન હોય ને ખાવામાં આવે તો ધાતુનો ક્ષય કરે એવા આ રસાયનને નકામું શા માટે સાચવી રાખવું? આજની રાત પૂરી થઈ તે વખતે જ પહેલાં કહેલી કાળી છાયા મહારાજના શરીરમાંથી નીકળીને દર ચાલી ગઈ દેખાય છે. પછી તો એ જાગૃતમાં મહારાજ કહે તે સાચું.” આ પ્રમાણેના તેની અનુભવથી સાચી કહેલી વાત સાંભળી ખુશ થયેલા રાજાએ તેને દરિદ્રતાનો નાશ કરે એવું ઇનામ આપ્યું.

હવે આ વૈદે પૃથ્વી ઉપર ઉખેડી નાખેલા જાણ રોગોએ સ્વર્ગમાં જઈ અશ્વિનીક્રમાર પાસે પોતાની દારની વાત કરી. આ વાતથી મનમાં ચક્રિત થયેલા તે દેવ વૈદો આસમાની રંગનાં બે પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી રાજના શત્રુ રૂપ વાગ્મટના મહેલના ગોખ તલે ઝરખામાં બેસી કોરુક્-ની રોગી ટાણે રહે એવો રાજા કહેલા સાચ્યાં આપી. તે આશ્વિનીક્રમાર વૈદે પાસેથી આવતા તેના આ શબ્દને સાંભળ્યાં માનીને, મનમાં લાંબો વખત વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

(૨૭) જે શાક ઓછું ખાય, ભાત સાથે ઘી ખાય, દૂધના પદાર્થો

૩૨ મોટે ચાલની કવચમાં એમ સાંભળ્યું છે કે કોરુક્ ના જવાબમાં મિતમુક્ દિતમુક્ અશ્વમુક્ (૧) મોક્ષ ખાય, દિતકારી જોરાક ખાય અને શાક ઓછું ખાય એમ વાગ્મટે કહ્યું.

આવાની દેવ રાખે, જમતાં જમતાં પાણી ન પીએ, કાચમ ઝોાધું ખાય પણ બૂખ્યો ન રહે, અને વાયડા તથા ગરમ પદાર્થો ન ખાય, પહેલાં ખાધેલું પચી જાય ત્યારે જ ખીજી વાર ખાય અને પૌષ્ટિક પદાર્થો ઝોાછા ખાય (તે નીરોગી રહે).

(૨૮) જે વર્ષાઋતુમાં ઘેર રહે, શરદઋતુમાં પીવાયેગ્ય પદાર્થોનું પાન કરે, હેમન્ત અને શિશિરઋતુમાં સારી રીતે ખાય, વસંતઋતુમાં આનંદ કરે, અને ઉનાળામાં (બપોરે) ઉઘે, તે, હે પક્ષી, નીરોગી રહે છે.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તેઓ પાછા ગયા. વળી ત્રીજે દિવસે યોગીન્દ્રનું ૨૫ ઘટ્ટને તેને ઘેર ગયા અને નીચેનું વચન કહ્યું.

(૨૯) પૃથ્વીમાં જે ઉત્પન્ન થયું ન હોય, આકાશમાંથી પણ ન ઉતર્યું હોય, જેનો છુટકા ન થઈ શકે, તેમ જે પાણીમાંથી ન નીકળ્યું હોય તે ઔષધ કીયું એ, હે વૈદ્ય કહે

વૈદ્યે તેના જવાબમાં કહ્યું:—

(૩૦) પૃથ્વીમાંથી કે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયું ન હોય તેમજ પાણી વગરનું હોય એવું પથ્થર પરમઔષધ તો પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું લંબન છે. આથી મનમાં ખુશી થઈને તે બે વૈદ્યો પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી તથા જોઈતું વરદાન આપી પોતાને સ્થાનકે આજ્ઞા ગયા.

આ પ્રમાણે વૈદ્ય વાગ્દેવ પ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૪ ધામણુહિત્રી નામના ગામમાં રહેનારો ધાર નામનો એક વેપારી જે લક્ષ્મીથી કુબેરની સ્પર્ધા કરતો હતો તે સંધતો અધિપતિ થઈને આનંદથી પૈસા ખરચી માણસોને જીવિતમન આપતો પોતાના પાંચે પુત્રો માથે બિરનારની યાત્રા કરવા ગયો અને ગિરનારની તળેટીમાં જાવડા નાખીને રહ્યો. ત્યાં એ પ્રદેશના દિગંબરમાર્ગના અનુયાયી એક રાજાએ આ શેડીઓ સિતાંબરમાર્ગનો અનુયાયી છે એમ ગણીને તેને (પર્વત ઉપર ચડતાં) અટકાવ્યો. આથી રાજાનાં તથા શેડીઆનાં લડકરો વચ્ચે લડાઈ થઈ. આ લડાઈમાં દેવલક્ષ્મીથી જેના સાકમને હિતેજન મળ્યું છે એવા તે શેડીઆના પાંચે પુત્રો યુદ્ધના અપ્રતિમ રસથી લડતાં, મરણ પામ્યા અને જ્યાં સ્ત્રી સ્ત્રી પતિ થયા. સ્ત્રીપતિ તરીકે તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે પડ્યાં. (૧) કાલમેધ, (૨) મેધનાદ, (૩) હૈરવ, (૪) એકપદ અને (૫) નૈલોકવપાદ. તીર્થના રાત્રીને મારતાં મરેલા તે પાંચે પર્વતની આશપામ વિજય પામે છે. આ પછી એકસો બાકી રહેલો તેના પિતા ધાર કાન્ધકુબ્જ દેસમાં ગયો અને ધી

બાપભટ્ટસુરિ વ્યાખ્યાન કરતા હતા એ વખતે શ્રીસંધને કહ્યું કે “દેવતકતીર્થમાં દિગંબરો રિથર થઈ બેઠા છે અને તેઓ સિતાંબરોને પાખંડી ગણીને પર્વત ઉપર ચડવા નથી દેતા. માટે તેઓને જીતીને તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી, પોતાના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાળવનારા સુરિઓએ વ્યાખ્યાન કરવા બેસવું તોઈએ.” આ તેના વચનરૂપ લાકડાંથી જેનો કોધામિ સજગી ઉડ્યો છે એવા તે આચાર્ય ત્યાંના રાજાને સાથે લઈ ગિરનાર નજીક આવ્યા અને સાત દિવસ ‘સુધી વાદ કરીને દિગંબરોને હરાવ્યા. પછી શ્રી સંધના દેખતાં શ્રીઅગ્નિકાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં તથા “ઉજ્જવળી (ગિરનાર) પર્વત ઉપર ઠરેલો એક નમરકાર પહો” વગેરે દેવીને મોટેથી સબળાવ્યું. આ રીતે ચેતાંબર માર્ગની સ્થાપના થતાં હારેલા દિગંબરોએ જલાનક (દિવમદિરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર આવેલા) મંડપ ઉપરથી ઝંપાપાત કરીને આપધાત કર્યો.

આ રીતે ક્ષેત્રાધિપતિઓની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૩૩

એક વખત પાર્વતીએ શંકરને પૂછ્યું કે “તમે તે કેટલાક કાપડી (તમારા ભક્તો)ને રાજ્ય આપે છે?” ત્યારે શંકરે જવાબ આપ્યો કે સાખોમાં જે કોઈ એકને યાત્રાની સાચી વાસના ભક્તિ હોય તેને હું રાજ્ય આપું છું અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો જતાવવા માટે પાર્વતીને કીચડમાં ખૂચી ગયેલ ધરડી ગાયરૂપ બનાવી પોતે માણસરૂપે કીચડના પ્હાર ઉભા રહ્યા અને પછી રરતે જતાં માણસોને એ ગાયને પ્હાર કાઢવા માટે બોલાવવા લાગ્યા. પણ પાસે આવેલા સોમેશ્વરમહાદેવનાં દર્શન કરવા માટે ઉતાવળમાં જતા આ લોકો મોટે ભાગે તેની મરકરી કરી ચાલ્યા જતા હતા. કેટલાય કોઈ માણસ દયા લાવી ગાયને કાઢવા આગળ જાય તો તેને શંકર પોતેજ સિંહનું રૂપ ધારણ કરી પ્હોવરાવી કાઢી મૂકતા હતા. પણ એક યાત્રાળુ એવો આવ્યો કે જેણે મરણ થાય તો ભક્તિ થાય પણ ગાયનું પડખું ઊડ્યું નહિ. “આ એકજ રાજ્યને યોગ્ય છે” એમ શંકરે પાર્વતીને જતાવ્યું.

આ રીતે વાસના પ્રબંધ પૂરો થયો. ૩૪

૩૩ આ પ્રબંધમાં જેનો ઉલ્લેખ આવે છે તે શ્રી બાપભટ્ટસુરિનો પ્રમથ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં (જુઓ ૯ મો પ્રમથ) તથા પ્રભાવકચરિત્ર (પ્રમથ ૧૧મો) માં મળે છે.

૩૪ આ વાસના પ્રબંધવાળી કથા સિંદુસન દ્વારિચિકામાં મળે છે. અંદાજનું થોડા ફેરફારથી આ વાર્તા વિસ્તારીને આપેલી છે.

૨૬ એક વખત એક કાપડી સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા જતાં રસ્તામાં લુહારના ઘરમાં એક રાત સુતો હતો, ત્યાં તે લુહારની સ્ત્રીએ પોતાના ઘણીને મારી નાખી એ તરવાર પેલા કાપડીના માથા આગળ મુકી શુભાશુભ પાડી મુકી. તરત જ સિપાઇઓ દોડી આવ્યા અને ગુન્હેગાર તરીકે તેને પકડી તેના હાથ કાપી નાખ્યા. આથી તે કાપડી મનમાં દેવને દોષ દેવા લાગ્યો, ત્યારે શંકરે રાતમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કહ્યું કે “સાંભળ! તારા આગલા જન્મમાં એક બકરીના એક લાંછએ કાન પકડી રાખ્યા અને ધીમળ લાંછએ તેને મારી નાખી. તે બકરી મરીને આ બાઈ રૂપે જન્મી; જેણે તેને મારી હતી તે આ જન્મે તેના ઘણી થયો અને તે તેના કાન પકડ્યા હતા, તેથી તારો મેળાપ થતાં તારા હાથ કપાયા; તેમાં મારો શું દોષ?”

આ પ્રમાણે કૃપાણિકા પ્રબંધ પુરો થયો.

રહેલાં શંખપુર નગરમાં શ્રી શંખ નામે રાજા થઇ ગયો. તેના શહેરમાં નામ અને કર્મમાં ધનદ (ધન આપનાર) નામનો એક શેડીઓ રહેતો હતો. લક્ષ્મીને હાથીના કાનના સુપકા જેવી ચંચળ જાણીને તે એક દિવસ હાથમાં કાંધક બેટ લઇને રાજા પાસે ગયો અને તેને ખુશી કર્યા. આથી રાજાએ બેટ આપેલી જમીનમાં, પોતાના ચારે પુત્રો સાથે વિચાર કરીને, શુભ મુહૂર્તમાં તેણે એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું. અને તેમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓની સ્થાપના કરી તેના નિભાવ માટે આવકનાં ધણાં સાધનો ઉભાં કર્યાં. પછી તેની સેવામાં લાગી રહેલા તે શેઠ અનેક જાતનાં પુષ્પ વૃક્ષોવાળા મુંદર બગીચો કરાવ્યો અને તેના ઉપર બ્યવસ્થાપકો નીમ્યા. આ અરસામાં તેના પૂર્વજન્મનાં વિધનકારક કર્મનો ઉદય થવાથી ક્રમે કરીને તેની લક્ષ્મી દરાઇ ગઇ અને કરજ થઇ જવાથી ત્યાં રહેવામાં માન હાનિ જાણીને નજીકના એક નાના ગામમાં રહેવા લાગ્યો. અને ત્યાંથી શહેરમાં આવે જાય તથા દોકરાઓ મોકલે તેમાંથી પોતાનો નિર્વાહ કરે એ રીતે ઠેકઠોક કાળ ગયો. એક વખત ચાતુર્માસિક પર્વ પાસે આવતાં, તે ધનદ શેઠ શંખપુરમાં ગયો અને ત્યાં પુત્રો સાથે પોતાના મંદિરનાં પગથીયાં ચડનો હતો ત્યાં પોતાના બગીચાની માળણે આવીને ચોસર દાર બેટ કર્યો આથી પરમ આનંદમાં આવી જઇ જિનેન્દ્રની તે દારથી પૂજા કરી પછી રાતે ગુરૂ આગળ પોતાની ખરાબ રિયતિની ખૂબ નિન્દા કરી એટલે ગુરૂએ^{૩૫} કપડો ધરને આકર્ષવાનો

૩૫ કપડો ધરને આકર્ષવાનો ઉદ્દેશ્ય આ અંશમાં ધણીવાર આવે છે. ધણાં જીન મંદિરોમાં કપડો ધરની ભૂતિ-માણું જાણવું અને બાજીનું સારી માલુમનું એવી-દોષ છે.

એક મંત્ર આપ્યો. અને તેણે તે પછી કાળી ચૌદશની મધરાતે તે મંત્રના જપથી કપર્દી મક્ષુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું, એટલે તેની પાસે ગુરૂએ શીખવ્યા પ્રમાણે "ચાતુર્માસિક સમયે કુલના ચોક્કસ દ્વારથી કરેલી પૂજનના પુણ્યનું ફળ આપો" એમ માગ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે "એક કુલથી કરેલી પૂજનનું પણ ફળ સર્વત્ર જ આપી શકે છે, હું આપવા સમર્થ નથી." પરંતુ તે શેડીઆને પોતાનો સાધર્મિક ગણીને અસાધારણ પ્રેમવાળા સંબંધને લીધે તેના ધરમાં ચારે બુલ્લામાં સુવર્ણથી ભરેલા ચાર કળશો મુકી પોતે અંતઃ-ધ્યાન યંત્ર ગયો. તેણે સવારમાં પોતાને ઘેર આવીને ધર્મ દાનમાં પરાયણ એવા પોતાના પુત્રને તે દ્રવ્ય આપ્યું. અને તેઓએ આ વૈભવ કેવી રીતે મળ્યો એમ આગ્રહથી પોતાના પિતાને પૂછ્યું ત્યારે તેઓના હૃદયમાં ધર્મ-પ્રભાવનો ઉદય થાય એ હેતુથી "જિન પૂજના પ્રભાવથી સંતુષ્ટ થયેલા કપર્દીવક્ષે આ આપ્યું" એમ કહ્યું. તેઓએ પણ સંપત્તિ મળતાં તે પોતાના જન્મસ્થાનમાં પોતાના ધર્મનાં સ્થાનો ઉભાં કરીને જૈનધર્મની વિવિધ પ્રભાવના દ્વારા પરધર્મીઓના મનમાં પણ જૈન ધર્મને દૃઢ કર્યો.

આ રીતે વીતરાગની પૂજનો ધનદપ્રબંધ પુરો થયો.

૭. આ રીતે આચાર્યશ્રી મેરુતુંગે રચેલા પ્રબંધ 'ચિંતામણિ'નો વિક્રમાદિત્યે કરેલ પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધથી આરંભી શ્રીજિનપૂજા વિષે ધનદ પ્રબંધ સુધીના વર્ણનવાળો પ્રકીર્ણક પ્રબંધ નામનો પાંચમો પ્રકાશ પૂરો થયો.

(૩૧) બહુશ્રુત અને ગુણવાન વૃદ્ધો માટે ભાગે દુર્લભ યંત્ર ગયા છે અને શિષ્યોમાં પ્રતિભા ન હોવાથી હંથા પ્રકારનું શ્રુત હુમ્મ થતું જાય છે માટે ભવિષ્યમાં ધનારા બુદ્ધિશાળી માણસો ઉપર પરમ ઉપકાર કરવા માટે સત્પુરુષોના પ્રબંધોને ગુંથીને અમૃતના સદામૃત જેવો આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

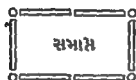
(૩૨) પ્રગ્ન-ધોનો આ ચિંતામણિ હાથમાં લેવાથી ચિંતામણિરૂપ થાય છે, લાંબો વખત પાસે રાખવાથી સ્વમંત્રક મણિરૂપે ભાસે છે અને હૃદયમાં રાખવાથી શુદ્ધ કૌરવગુણમણિની શોભા ધારણ કરે છે, તેથી આ ગ્રન્થને લીધે કાશી માણુમ લક્ષ્મીપતિ (વિષ્ણુ) જેવો યંત્ર જાય છે.

(૩૩) હું મન્દુબુદ્ધિવાળો હોવા છતાં જેવા સાંભળ્યા તેવા પ્રગ્ન-ધોથી આ ગ્રન્થની સંકલના કરી છે. માટે બુદ્ધિવાળા સન્નજનોએ મત્સર રૂ કરીને તેને હંચે ચડાવવો.

આને લોકો કપડી જાળ (સ કપર્દીવક્ષ) કહે છે. કપર્દીવક્ષ દ્વારપાત્ર ગણાય છે. (જુઓ શ્રી. કૌ. સ. ૯ શ્લો. ૨૨ ઉપરની ટિપ્પણી)

(૩૪) જ્યાંસુધી આકાશમાં, સૂર્ય અને ચન્દ્ર જુગારીઓ પેઠે ગદહરૂપી કોઠીઓવડે રમે ત્યાંસુધી સૂરિઓએ ઉપદેશો આ અન્ય પણ જીવતો રહો.

શ્રી વિક્રમ સંવત ૧૩૬૧ના ફાગણ મુદિ ૧૫ અને રવિવારે વઢવાણમાં આ પ્રબંધ ચિંતામણિ અન્ય સમાપ્ત થયો. ૩૬

માણસો, શહેરો, નદીઓ વગેરેનાં વિશેષ નામોની

અનુક્રમણિકા

અક્ષતા	૩૨ ટિ. ૫૦,
અક્ષપટલ	૧૪૩,
અગરત્યમત	૧૪૯,
અગ્નિવેતાલ	૪, ૫, ૭૫,
અગ્નિશિખ	૫ ટિ. ૯,
અજમેર	૨૪૭ ટિ. ૨૧,
અજયદેવ કે પાલ	૧૨૭ ટિ. ૪૬, ૧૫૦ ટિ. ૮૩, ૨૦૧, ૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૦૪
અણુદિલ	૩૪
અણુદિલ્લપુર	૩૫, ૩૬ ટિ. ૬૫, ૪૬, ૪૭, ૫૨, ૫૩ ટિ. ૯૧, ૬૧, ૭૩, ૭૫, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૨ ટિ. ૮૭, ૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૨, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૬, ટિ. ૬૩, ૨૦૭, ૨૪૦ ટિ. ૧૫
અનિત્યતા શ્લોક	
અતુલ્ય પ્રબંધ	૯૮,
અનુપમા	૨૦૮, ૨૧૮, ૨૨૦, ૨૨૧,
અનુપમાસરોવર	૨૧૦
અધિક	૬૯,
અપ્રશિખ	૧૮,
અભયતિલક ગણિ	૪૨ ટિ. ૬૯
અભયદેવસુરિ	૧૨૦ ટિ. ૨૯, ૨૨૫, ૨૫૫,
અમદાવાદ	૧૧૫ ટિ. ૧૬,
અમર	૨૦,
અમરખીન જમાલ	૨૨૯ ટિ. ૧૦
અમિતગતિ	૬૩,
અમ્યા	૨૨૮,

અમ્બિકા	૨૧૧,
અરિષ્ટ નેમિ પ્રાસાદ	૧૪૦,
અરિસિંહ	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૯ ટિ. ૬૭, ૨૧૩ ટિ. ૭૦,
અરૂંધતી	૬૮,
અર્જુનાજ	૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૯૧ ટિ. ૪૧,
અર્જુન	૭૪, ૯૦,
અર્જુન દેવ કે અર્જુન વર્મા	૨૦૫, ૨૦૫ ટિ. ૬૨, ૨૪૭, ટિ. ૨૧
અર્ધાષ્ટમદેશ	૧૭૬,
અર્જુન	૨૩૩,
અલમ-સર	૨૨૯ ટિ. ૯
અવન્તી	૨, ૩, ૪, ૬, ૨૩, ૨૬, ૧૦૪, ૨૨૨, ૨૫૨ ટિ. ૨૪, ૨૫૬
અવન્તીનાથ	૧૬૧
અશ્વધાપ	૨૧
અશ્વવારૂઝાંધ	૧૦૧ .
અશ્વિનીકુમાર	૨૫૯
અષ્ટાપદ	૨૧૧, ૨૫૩
અષ્ટાંગહૃદય અને સંત્રહ	૨૫૮ ટિ. ૩૧
અસારવા	૧૧૫ ટિ. ૧૬
આકેડદેવ	૩૮, ૪૦
આકેવાલીયા ગામ	૨૨૦
આદિ તીર્થંકર	૧, ૨૨૪
આદિત્યદાસ	૨૫૨ ટિ. ૨૪
આદિનાથ	૨૧૮
આનાક કે આના	
(રામ)	૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯, ૧૯૪, ૧૯૯, ૨૦૬
આનુપદેશ	૧૭૨ ટિ. ૧૭
આન્ન	૨૫, ૨૯, ૭૨
આણ	૧૭૧, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૧૨, ૨૩૩

આમડ	૧૪૯, ૧૫૦, ૨૦૩, દિ. ૫૯
આમીર	૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૯ દિ. ૫૧
આમશર્મા	૨૦૩ દિ. ૫૯
આમિગ પુરોહિત	૧૭૪
આમડ	૧૧૯, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૯૮ દિ. ૪૯
આમ રાણિનૌ પુત્ર	૧૯૬ દિ. ૪૫
આમશર્મા	૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૦૩
આરાસણ	૧૪૮ દિ. ૭૮
આસિંગ	૧૨૪ દિ. ૪૧, ૧૨૬ દિ. ૪૪, ૧૯૩
આસિંગ	૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૦
આસિમ	૨૧૭
આલુમા	૧૦૧
આવશ્યકવન્દના નિર્બુક્તિ	૨૧૨
આશરાજમન્ત્રી	૨૦૭
આશરાજવિહાર	૨૧૦
આશાપત્ની	૧૧૫, ૧૧૬ દિ. ૧૮
આશાત્રિવેદી	૧૫૩,
આશાબીલ	૧૧૫,
આશાવલ	૧૧૫ દિ. ૧૬
આહડ	૪૦
ઉચ્ચા	૧૯૯ દિ. ૫૧,
ઉત્તરપત્ની	૨ દિ. ૫, ૪ દિ. ૬, ૮, ૯, ૧૮, ૨૫
ઉત્તરપત્ની	૨૧૦, ૨૬૧,
ઉત્તરાગમ	૧૫૪,
ઉત્તરાધ્યયન	૧૪૧
ઉદ્યયન્ત્ર	૧૯૧,
ઉદ્યયન	૧૧૮, ૧૧૯, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૮ દિ. ૮, ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૮૩, ૧૮૪, ૨૦૪,
ઉદ્યયન ચેત્ય	૧૮૭,
„ વિહાર	૧૧૯,
ઉદ્યયપુર પ્રસન્નિત	૧૦૯,

કંચકોટ	} ૪૪, ૪૫,
કન્થાદુર્ગ	
કપડવંજ	૨૫૫ ટિ. ૨૮
કપર્દો મંત્રી	૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૨૦૧, ૨૦૨
કપર્દો યક્ષ	૨૧૦, ૨૬૨, ૨૬૩
કપિલકોટ	૫૦
કરંબવિહાર	૧૯૨
કર્ણ (સૂર્યપૂજ)	૫૧, ૭૦, ૨૧૬, ૨૪૩
કર્ણ (પ્લેસો	
રામ ગુજરાતનો)	૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮ ટિ. ૨૨, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨, ૧૬૧, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪
કર્ણરામ ડાહસનો	૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬ ટિ. ૬૧, ૧૦૯, ૧૮૯, ૧૯૫
કર્ણમેર મંદિર	૧૧૬, ૧૫૧, ૧૫૨
કર્ણસાગર	૧૧૬
કર્ણસુદરી	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૧૮ ટિ. ૨૨
કર્ણાટ	} ૫૯, ૭૨, ૭૩ ટિ. ૧૭, ૧૦૯, ૧૧૨, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૪૦, ૧૫૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
કર્ણાટક	
કર્ણાટકી	૨૪૩ ટિ. ૧૯
કર્ણાટિય	૪૨ ટિ. ૭૦
કર્ણાવતી	૧૧૫ ટિ. ૧૬, ૧૧૬, ૧૧૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૭૭
કર્ણેશ્વર	૧૧૬
કપૂરકવિ	૧૦૬ ટિ. ૬૧
કપૂરમંજરી	૭૧ ટિ. ૧૩
કસવિણી	૧૭૧
કસદપંચાનન	૧૬૮, ૧૬૯
કસાપીકવિ	૧૫ ટિ.
કસિંગ દેરા	૭૨
કસપુસ્તક	૨૨૬ .
કલ્યાણ	૧૧૪ ટિ. ૧૩
કલ્યાણ કટકનગર	૩૦, ૩૨ ટિ. ૫૦,
કાકરગામ	૩૩, ૩૫,
કાકલ પંડિત	૧૪૬

કાંચ	૨૨૫
કાઠીઆવાડ	
ગેઝીટીઅર	૧૩૭
કાતંગ	૧૨૯
કાદમવરા	૧૧૪ દિ. ૧૩, ૨૦૪ દિ. ૬૧, ૨૪૭ દિ. ૨૧
કાન્તી શહેર	૨૩૪, ૨૫૪
કાન્થકુખજ	૩૦, ૩૧, ૩૨ દિ. ૫૦, ૩૩, ૭૨, ૨૬૦
કાન્હડેવ	૧૬૬
કાન્હ	૧૯૧
કામંઠકીપતીતિ	૧૮૭
કામલતા	૪૯, ૧૬૩ દિ. ૩,
કામશાસ્ત્ર	૯૨
કામિતતીર્થ	૨૩૨
કાલકાચાર્ય	૨૩, ૨૫
કાલડી	૧૩૬
કાલમેધ	૨૬૦
કાલિકા	૮, ૨૦
કાલિદાસ	૮, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૮૮ દિ. ૩૪, ૯૧ દિ. ૪૦, ૧૦૭
કાવેરી	૧૭૧ દિ-૧૪
કાબાલકારવૃત્તિ	૮૦ દિ. ૨૪
કાશહંદ શહેર,	૫૫, ૨૦૪ દિ. ૬૧
કાશી	૧૦૪, ૧૫૮, ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૩૯, ૨૪૧
કાશ્મીર	૧૧૪ દિ. ૧૩-૧૪, ૧૨૮ દિ. ૪૭
કાચ	૨૧
કારદેશ	૧૯૯ દિ. ૫૧
કાર્તિકીમુદી	૪૪ દિ. ૭૫, ૪૬ દિ. ૭૮, ૪૭ દિ. ૭૬, ૪૯ દિ. ૮૪, ૫૨ દિ. ૯૦, ૬૧, ૧૦૧, ૧૦ ૯, ૧૧૬ દિ. ૧૮, ૧૨૫ દિ. ૪૨, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૬૨, ૧૬૯ દિ. ૧૦, ૧૭૨ દિ. ૧૭, ૨૦૪ દિ. ૬૧-૬૨, ૨૦૭ દિ. ૬૫, ૨૧૩ દિ. ૭૦, ૨૧૫ દિ. ૭૧
કારિગર	૪૯
કાર્તિક	જુઓ કાકણ

કુડંગેશ્વર	૧૬૫
કુન્તાલ દેશ	૨૪૨, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
કુમારદેવી	૨૦૭
કુમારદેવી તળાવ	૨૧૦
કુમારપાલ.	૧૬, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૭ ટિ ૪૬, ૧૨૮ ટિ. ૪૭ ૧૨૯ ટિ., ૧૩૯ ટિ ૬૩, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦ ટિ. ૧૨, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬ ટિ. ૨૦, ૧૮૦ ટિ ૨૩, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૫ ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩ ટિ. ૫૬, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૧૧
કુમારપાલ પ્રતિબોધ	૧૭૬ ટિ. ૨૦, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૨ ટિ. ૨૭, ૧૯૬ ટિ. ૪૫,
કુમારપાલ પ્રબંધ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૩ ટિ. ૫૩, ૫૪-૩૫ ટિ. ૬, ૩૬ ટિ. ૬૪, ૩૯, ૪૦, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૪૪ ટિ. ૭૩, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૦ ટિ. ૮૬, ૫૨ ટિ. ૮૯-૬૦, ૬૦, ૧૧૨ ટિ. ૮, ૧૧૪ ટિ. ૧૪, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૨૧ ટિ. ૩૩, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨- ૬૩, ૧૪૦ ટિ. ૬૪, ૧૫૧ ટિ. ૧૫૨ ટિ. ૮૭, ૧૬૩ ટિ. ૨-૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૭૨ ટિ. ૧૬-૧૭, ૧૮૨ ટિ. ૨૪, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૮૮ ટિ. ૩૬-૩૭, ૧૮૯ ટિ. ૪૦, ૧૯૧ ટિ. ૪૧, ૧૯૨ ટિ. ૪૨, ૧૯૪ ટિ. ૪૩, ૧૯૫ ટિ. ૪૪, ૧૯૬ ટિ. ૪૫, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૦૦ ટિ. ૫૪, ૨૦૨ ટિ. ૫૮
કુમારપાલવિહાર } કુમારવિહાર }	૧૮૯, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૯ ટિ. ૫૨
કુમારસંભવ	૮, ૨૧,
કુમુદ	૮૦ ટિ. ૨૪
કુમુદચન્દ	૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭ ૧૪૮ ટિ. ૭૮

કુરુક્ષેત્રાદેવી	૧૪૬
કુલચન્દ્ર	૭૬, ૧૦૮
કુસુમવતી	૭૩ ટિ. ૧૬
કૃષ્ણાજી	૩૨ ટિ. ૫૦
કેલ્દાયુ	૨૦૪ ટિ. ૬૧
કૈલાસ	૧૪૨,
કોકિલદેશ	૭૨, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૭, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૫૦,
કોમ્બરબહેરી	૧૧૬
કોપકાલાનલ	૨૪૪
કોલૂયા	૧૦૧
કોલ્હાપુર	૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૨
કોરાલ	૭૨
કોંકણ	જુઓ કોંકણ
કોતુકીસીલજી	૧૫૮
કોંપાલ	૨૨૮
કોમંકર	૫ ટિ. ૯, ૧૪ ટિ. ૩૫
કોમરાજ	૩૬, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૧૬૩ ટિ. ૩
કોમેન્દ્ર	૬૩
ખંભાત	૧૬૫, ૧૬૨, ૨૧૩, ૨૨૫ ટિ. ૨
ખેંગાર કે ખેંગાર	૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૨
ખેડગામ	૨૨૩
ખંત્રા	૧૬૧, ૨૩૯
ખંડગ્રી બુદરપતિ	૧૭૬, ૧૮૦, ૧૯૨, ૧૯૩
ખમ્બુજેવ	૧૬૫ ટિ. ૪૪
ખર્બીલ્લ	૨૩, ૨૫
ખાડરામદ	૨૦૪
ખામાકોપ	૨૮ ટિ. ૪૪, ૩૦
ખામાસમશની	૩૦
ખામિલ	૧૪૨ ટિ. ૬૯, ૧૭૪ ટિ. ૧૮
ખાજા	૧૨૫ ટિ. ૪૨
ખિરનાર	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૭૯, ૧૯૬, ૨૧૧, ૨૧૩ ટિ. ૭૦, ૨૨૬, ૨૬૦, ૨૬૧

ગીતગોવિંદ	૨૩૮ દિ. ૧૩
ગુડમતિ	૨૧૪
ગુણચન્દ્ર	૨, ૧૪૮ દિ. ૭૮, ૨૦૩ દિ. ૫૬
ગુણાદય	૨૯, ૨૫૬ દિ. ૨૮
ગુપ્તવંશ	૨૨
ગૂર્જરદેશ	૩૧, ૩૩, ૪૪, ૪૫, ૫૫, ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૨૮ દિ. ૪૭, ૧૩૮ દિ. ૧૪૦, ૧૫૪, ૧૬૯, ૨૦૫
ગોઆ	૧૧૪ દિ. ૧૩, ૨૪૭ દિ. ૨૧
ગોદાવરી	૨ દિ. ૫, ૫૬
ગોનરા	૧૭૬
ગોપગૃહિણી પ્રબંધ	૧૦૨
ગોવર્ધન રાત્ર	૨૩૪
ગોવર્ધન કવિ	૨૩૮ દિ. ૧૩
ગોવિન્દાચાર્ય	૬૯
ગોંડેશ	૫૬, ૭૫, ૧૫૦, ૨૩૬
ગૌતમી પુત્રસા-	
તકભૂર્તિ	૨૬
પાપકંડેવ	૪૦, ૪૧, ૪૨
ધોમક વેપારી	૨૩૨ દિ. ૧૧
ચંદ્રાદેવી	૧૬૩
ચંદ્રસિંહ	૧૬૮, ૧૬૯
ચંડપ	૨૦૭ દિ. ૬૫
ચંડીચતક	૯૫ દિ. ૪૬
ચતુર્વિંશતિકા	૯૧
ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ	૩૫૦ દિ. ૮૩, ૧૬૨, ૧૬૮ દિ. ૮, ૧૯૭ દિ. ૪૮ ૨૦૩ દિ. ૫૬, ૨૧૩ દિ. ૭૦, ૨૧૬ દિ. ૭૩, ૨૧૭ દિ. ૭૫, ૨૧૯ દિ. ૭૯, ૨૨૧ દિ. ૮૩, ૨૨૫ દિ. ૩, ૨૪૦ દિ. ૧૫, ૨૪૨ દિ. ૧૭, ૨૫૫ દિ. ૨૮, ૨૬૧ દિ. ૩૩
ચન્દનાચંદેવ	૫૨ દિ. ૯૦

ચન્દનાચાર્ય	૧૦૨
ચન્દાવર	૨૪૨ ટિ. ૧૭
ચન્દ્રગુપ્ત	૨૨, ૨૪, ૨૬
ચન્દ્રપુર	૧૧૪ ટિ. ૧૩
ચન્દ્રપ્રભ સ્વામી	૧, ૨૧૧, ૨૨૦, ૨૨૮
ચન્દ્રરાજા	૫૭ ટિ. ૬૬
ચન્દ્રસેખા	૨૫૪
ચન્દ્રાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
ચન્દ્રાવતી	૨૧૨
ચમ્પૂ રામાયણ	૧૦૩ ટિ. ૫૭
ચંદારમકાલ	૮૫ ટિ. ૨૬
ચાંગદેવ	૧૭૬, ૧૭૭
ચાચિગ	૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮
ચાચિણેશ્વર	૫૨ ટિ. ૬૦
ચાણાક્ય	૧૪૨
ચાણાક્ય તીર્થચાલ	૬૨,
ચાન્દ્ર	૧૨૬
ચાપોત્તરવંશ	૩૧, ૬૧
ચામુંડ (રાષ્ટ્રકૂટ)	૨૦૭, ૨૧૬ ટિ. ૭૬
ચામુંડ (ચાવડા રાજા)	૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૫૨, ૫૨ ટિ. ૬૦
ચામુંડા	૧૭૬
ચારબટ કે ચારમટ	૧૬૮ ટિ. ૮
ચારિત્ર મુંદરગણિ	૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૭ ટિ. ૪૬, ૧૩૬ ટિ. ૬૩, ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૮ ટિ. ૩૭, ૨૦૦ ટિ. ૫૩
ચાલુક્ય-જુઓ ચાલુક્ય	
ચાવડાઓ	૪૩ ટિ. ૭૨
ચાવડાવંશ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૮ ૩૬ જુઓ ચાપોત્તરવંશ
ચાદડ	૧૧૬, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૦૭
ચાદમાન	૨૧૫ ટિ. ૭૧

જ્યોતિષખરી	૩૨ ટિ. ૫૦
જ્યોતિષદેવ	ભુજો સિદ્ધરાજ જ્યોતિષ
જ્યોતિષસૂરિ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૪૦ ટિ. ૬૪, ૧૫૧ ટિ. ૧૬૩ ટિ. ૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૦, ટિ. ૨૩, ૧૮૨ ટિ. ૨૪, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૯૬ ટિ. ૪૫-૪૭
જ્યા	૧૧૪ ટિ. ૧૩
જાતક કથા કે માળા	૧૬ ટિ. ૩૭, ૮૭ ટિ. ૩૩
જાતકમંથ	૨૫૧
જાતિ સ્મરણુ	૨૮
જાગ્ય	૧૩૮
જાળાસિપુર	૧૮૨ ટિ. ૨૫, ૨૧૨ ટિ. ૬૮
જાલંધર	૯૧ ટિ. ૪૦, ૧૯૬ ટિ. ૫૧
જિનદત્તસૂરિ	૨૧૧
જિનપ્રબસૂરિ	૧૦૧ ટિ. ૫૪, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૨૧૨ ટિ. ૬૬, ૨૨૯ ટિ. ૧૦
જિનમંડનગણિ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૩ ટિ. ૫૩-૫૪-૫૫, ૩૪ ટિ. ૫૮, ૪૪ ટિ. ૭૩ વધારે ઉલ્લેખો માટે ભુજો કુમારપ્રાત્ર પ્રબંધ
જિનસેન	૨૩, ૨૪
જિનદર્પ	૨૧૨ ટિ. ૬૯
જમૂતવાદન	૨૧૬
જૂનાગઢ	૧૩૬ ટિ.
જેભકબુકિા	૧૦૯
જેસલ	૧૩૫, ૧૬૦
જેત્રમિદ	૨૨૧
જેન કે જેનેન્દ	
બ્યાકરજી	૧૨૬
જાનમાગર	૨૮
જાણાજાતિ	૧૫૪, ૧૫૧
જોસિઝા વિદાર	૧૯૬

त्रिपुरप्रसाद ४७, ११२, १२६

त्रिलोचनपाद ६१

त्रिषष्टिशलाका-

पुत्रप्रसरित १२८ टि. ४७, १८२

त्रिलोकपाद २६०

थांभडा २२५ टि. २, २५५ टि. २६

थाहडा १४७, १४८ टि. ७८

दक्षिणपथ ५६, ७५

हंडक ४२ टि. ७०, ६०

हंडाधिपति १३८

हंधीमि ५१, २१६, २४३

हक्षरथ ५६

हक्षवैकालिक ८२

हान्त ८

हामोहर ७१ टि. १४, १०८

हिंजंभरमत १ टि. १, २३, ७६, टि. २२ १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४७, १४८, २६०

हिंजंभर ७५, २६१

हीप १६६ टि. ५१

हीहडी २४७ टि. २१

हुगहिंवी २०१, २०६

हुर्लभशरण ५२, ५२ टि. ६०, ५३, ५३ टि. ६१

हुर्लभसरोवर ५२

हेमतीराष्ट्र १०२

हेवय-द्र १७६, १७७

हेवडा १३६

हेवभोष १८८ टि. ३७

हेवराज २०६

हेवल ५७ टि. ६६

हेवसूरि क हेवासाय १४०, १४१, १४२, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८ १७४ टि. १८

नदीया	२३८ टि. १३
नन्दराज	१६, २२३, २५१, २५२ टि. २४
नन्दिबर्धन राज	२३५
नन्दीश्वरावतार	२१०
नययक ग्रन्थ	२२४
नययन्द्रसरि	६१
नरनारायणानंद	२२१ टि. ८४
नरवर्मा	१२३ टि. ३७, १२५ टि. ४२
नरवाहन	२३, २४
नरसिंह	८६
नरसिंहदेव	१६५ टि. ४४
नर्मदा	११३ टि. १०, १८५
नलोदय	२१
नवधधु	१३४, १३५, १३७, १८४ टि. २६
नवर्त	२३
नवमाह सांक अरित	२१, २५, २६, ५३ टि. ६१, ५४ टि. ६२, ६२, ६२, ६३ टि. ४४
नवांगवृत्ति	२२५, २५५
नहवान	२३
नहापान	२६
नहुष	१८३
नाभिकिंदी	२०४
नागछेद	५५ टि. ६३
नागार्जुन	२६, ५१, २५३, २५४, २५५
नागिराज	१०६ टि. ६१, २४७ टि. २१
नानाके कवि	२१६ टि. ७३
नाभाग	१८३
नाभिराज	१, १३२
नीलकंठ महादेव	१०६
नेगीनाथ	१३६, १३८, २०६, २११, २१२, २५४
न्यायधंटा	२३४
पंचकुल	३३ टि. ५६, ३४, १२१
पय शब्द	२२६

ધયામર મામ	૩૧, ૪૨ ટિ. ૫૦, ૩૫
પટાવલીઓ	૨૩
પદ્યગુપ્ત	૬૩
પદ્માકર	૨૪૨ ટિ. ૧૭
પદ્માવતી	૨૪૧
પદ્માવલી	૨૩૮ ટિ. ૧૩
પરકાષ પ્રવેશવિદ્યા	૧૨
પરમર્દી રાજ	૨૦૪, ૨૪૨ ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭
પરમાર વંશ	૩૦ ટિ. ૪૬, ૪૯, ૫૪, ૧૦૯, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
પરમાર્જુન	૧૬૩ ટિ. ૧, ૧૮૨ ટિ. ૨૫
પરશુરામ	૧૩૬ ટિ. ૬૨
પરાશર	૧૭૪
પરિમલ	૬૨
પરિશિષ્ટ પર્વ	૨૨, ૮૩ ટિ. ૨૬
પાદ્યલક્ષ્મી	૯૧ ટિ. ૪૧
પાટણ—	જુઓ અણ્ણિસપુર પાટણ
પાટલીપુત્ર શહેર	૨૨૩, ૨૩૫, ૨૫૦
પાણિનિ	૧૨૬, ૨૫૬, ૨૫૭
પાતાક	૨૨૫
પાલસિમપુર	૨૫૩
પાલસિમાચાર્ય	૨૫૩
પારિભાંત મંજરી	૨૦૫ ટિ. ૬૨
પાર્શ્વનાથ	૩૫, ૧૮૫, ૨૫૪,
પાલક	૨૪
પાલીતાણા	૨૦૬, ૨૧૦
પાશુપતાચાર્ય	૧૮૦ ટિ. ૨૨
પાદિણી	૧૭૩, ૧૭૬
પીપ્પલાતખાવ	૩૪
પુણ્યસાર	૨૩૫
પુષ્પમિત્ર	૨૩
પુષ્પમિત્ર	૨૫
પૂર્તમાર્તક	૧૦૩ ટિ. ૫૭

પૃથ્વીરાજ	૧૩૬, ૨૪૩ ટિ. ૧૯, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭
પૃથ્વીરાજ રાસો	૨૪૩ ટિ. ૧૯, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
પૈઠણ	૨ ટિ. ૫, ૨૬
પોરવાડ વંશ	૨૦૭
પ્રતાપમણ	૨૦૩ ટિ. ૫૬
પ્રતિધાન શહેર	૨, ૨૫, ૨૭, ૨૯
પ્રહ્મનાથાર્ય	૧૪૭
પ્રબંધકોષ	૧૨ ટિ ૨૮, ૨૨, ૨૮ ટિ. ૪૩, ૧૭૨ ટિ. ૧૭ વળી લુઓ અતુર્વિશતિ પ્રબંધ.
પ્રબંધશત	૨૦૨
પ્રભાચંદ્ર	૯૧ ટિ. ૪૧, ૯૬ ટિ. ૪૮ ૧૬૪ ટિ. ૪, વળી લુઓ પ્રભાવકચરિત
પ્રભાવકચરિત	૧૩ ટિ. ૩૨, ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૨૯, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૧ ટિ. ૨૫, ૯૧ ટિ. ૪૧, ૯૫ ટિ. ૪૬, ૧૨૬ ટિ. ૪૩, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૩ ટિ. ૫૭, ૧૩૪ ટિ. ૫૮, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨-૬૩, ૧૪૦ ટિ- ૬૪, ૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૧૭૪ ટિ. ૧૮, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૦ ટિ. ૨૩, ૧૮૪ ટિ. ૨૯, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૮૮ ટિ. ૩૭, ૧૯૮ ટિ. ૪૯, ૨૨૫ ટિ. ૩, ૨૫૫ ટિ. ૨૮, ૨૬૧ ટિ. ૩૩.
પ્રભાસક્ષેત્ર	૧૮૯, ૨૧૧
પ્રવચન પરીક્ષા	૩૯, ૪૦, ૫૨ ટિ. ૯૦, ૧૧૨ ટિ. ૮, ૧૧૬ ટિ. ૧૮
પ્રવર શહેર	૩
પ્રિયગુમંજરી	૬
પ્રિમલદેવી	૧૬૬ ટિ. ૫
ફક્કિઠા	૨૫૬
ફલોધી	૧૪૮ ટિ. ૭૮
ફાર્બસ	૧૨૯ ટિ. ૫૧, ૧૫૩ ટિ. ૮૮-૮૯, ૨૨૮ ટિ. ૭
ફુલાકેફુલક	૪૯
બહિલાદેવી	૧૬૩ ટિ. ૨
બકુલાદેવી	૧૬૩ ટિ. ૨

બખ્તીયાર ખીસજી	૨૩૮ ટિ. ૧૩
બનારસ	૨૪૨ ટિ. ૧૭
બાપઝાદિમુરિ	૨૬૧
બામ્બેરા ચાહેર	૧૬૮, ૧૬૯ ટિ. ૫૧
બર્બર	૧૫૭, ૧૬૧, ૧૬૨
બર્બરકજીખુ	૧૬૧, ૧૬૨
બસમિત્ર	૨૩
બલાનકમંડપ	૨૬૧
બલિ	૫૧, ૭૦, ૮૬, ૧૨૯, ૨૧૬, ૨૪૩
બલાસ	૫૬ ટિ. ૬૭-૬૮, ૬૧, ૬૨, ૬૫ ટિ. ૩, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૬૩ ટિ. ૪૪, ૬૬ ટિ. ૪૮
બલાસસેન	૨૩૮ ટિ. ૧૩
બાઉલામામ	૨૦૯
બાણકવિ	૬૪, ૬૫, ૬૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭
બાબરીઆવાડ	૧૬૨
બારપ	૪૪, ૪૬, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૨ ટિ. ૬૦, ૬૧
બાલચન્દ્ર	૨૦૩ ટિ. ૫૬, ૨૧૬, ૨૧૭
બાલભારત	૭૧ ટિ. ૧૩
બાલમુસરાજ	જીઓ મુસરાજ ખીનો.
બાલ રામાયણ	૭૧ ટિ. ૧૩
બાહુસાદ	૧૧૨, ૧૨૧, ૧૨૨
બિંદુલુ	૪૨ ટિ. ૬૬, ૧૦૩ ટિ. ૫૬, ૧૧૮ ટિ. ૨૨
બીજ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
બીજપૂરકમંડપ	૬૬
બુદ્ધર	૨૧૩ ટિ. ૭૦
બુદ્ધતથા	૨૬
બુદ્ધજાતક	૨૫૨ ટિ. ૨૪
બુદ્ધસદિતા	૨૫૨ ટિ. ૨૪
બુદ્ધુત્તરાધ્યન	૧૪૬
બુદ્ધરૂપતિ	જીઓ ગંડરીબુદ્ધરૂપતિ
બુદ્ધરૂપતિસાજ	૨૩૧
બોમ્બેગેઝીટીઅર	૪૦, ૪૧, ૧૧૩ ટિ. ૧૦, ૧૧૮ ટિ. ૧૩, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૬૨, ૧૭૧ ટિ. ૧૪, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૨૬ ટિ. ૧૦

બૌદ્ધમત	૧૪૯
બ્રહ્માનું મંદિર	૧૩૧
બ્રહ્મામરસેના	૯૬
બટમાન	૩
બટારિકાભિરૂઆણી	૧૧૨
બટારિકા	૩૭
શ્રીયોગેશ્વરી	
બટીકાબ્બ	૨૫૮, ટિ. ૩૦
બતૂદરિ	૨૫૭, ૨૫૮
બદ્રઆલુ	૨૫૧, ૨૫૨
બબેરી	જુઓ બંબેરા
બરત	૧૩૨, ૧૮૩, ૧૮૪
બરતખંડ	૧૩૨
બરૂચ શહેર	૧૮૫, ૧૮૬, ૨૧૩
બવભૂતિ	૧૧ ટિ. ૨૭, ૧૦૭
ભાગવતપુરાણ	૨૫
ભાગવતી દીક્ષા	૨૫૨ ટિ. ૨૪
ભાનુમતી	૧૦૮
ભાનુમિત્ર	૨૩
ભાવબુદ્ધરૂપિતિ	જુઓ ગંડ બુદ્ધરૂપિતિ
બિલમાલ	૮૦
બીમ રામ (પહેલો)	૫૩, ૬૪, ૬૬, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૭, ૮૮, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૨૪ ટિ. ૩૮, ૧૬૩, ૧૮૬ ટિ. ૩૮
બીમ બીબે રામ	૨૦૩ ટિ. ૫૬, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૦૫, ૨૦૬
બીમહીયાડ	૭૩ ટિ. ૧૭
બીમેશ્વરદેવ	૧૧૨
બુવડ	૩૨ ટિ. ૫૦
બુવનપાલ	૨૧૫ ટિ. ૭૧
બુવનાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
બૂપલ સ્ત્રી	૨૫૩
બૂમટ ૩ બૂવડ	૪૦, ૪૧

ભૂષમડેવ	૩૮, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
ભૂષ	૩૭, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
ભૂષકેશર	૩૭
ભૂષદેવ	૩૦
ભૂષરાજ પ્રાંધ	૩૦
ભૂગુપ્ત	જુઓ બાકી
ભેરવ	૨૬૦
ભેરવાન-દયોગી	૧૧
ભોમપુર	૭૩
ભોમવો	૧૩૫
ભોજ	૧૮, ૫૫ ૫૬, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૪, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૧ ટિ. ૧૩, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૬, ૯૦, ૯૨, ૯૩, ૯૫, ૯૬ ટિ. ૪૮, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૧૦૦ ટિ. ૫૨, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૮૬ ટિ. ૩૮, ૧૯૫ ટિ. ૪૪, ૨૪૭ ટિ. ૨૧, ૨૫૮, ૨૫૯ ૧૫ ટિ. ૫૫ ટિ. ૬૩, ૬૬, ૬૬ ટિ. ૫, ૬૬ ટિ. ૧૦, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૮૬ ટિ. ૩૮, ૬૧ ટિ. ૪૦, ૬૩ ટિ. ૪૪, ૬૫ ટિ. ૪૬, ૧૦૭, ૧૦૮
ભોજ પ્રાંધ	
ભોજ બ્યાઠરથુ	૧૨૮ ટિ. ૪૭
ભોળાદ	૧૧૩ ટિ. ૧૦
મક્કા	૨૧૭
મંડલીશહેર	૪૭
મલિગામર	૩૩૪
મદનપાલ	૧૧૭, ૧૧૮
મદનમજરી	૧૦૮
મદનશંકર	૫૨
મદનરાયી	૨૦૬
મદનરેખા	૨૪૮, ૨૪૯
મદનદેવ	૮૧
મગમાણીય ખાણ	૧૮૫, ૨૧૭
મયથુદસદેવી	૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૪૩, ૧૫૪ ટિ. ૬૦, ૧૫૮, ૧૫૯, ૨૪૭ ટિ. ૨૧

મધુરકવિ	૯૪, ૯૫, ૯૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭
મરૂદેવી	૧૩૨
મરૂદેશ-મરૂમંડળ	૧૧૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૨૫
મસધારિહોમસુરિ	૧૨૦
મસય	૯૧
મદ્દલ	૨૨૪, ૨૨૫
મસિખાલુન	૧૭૧, ૧૭૨
મદ્દલિખા	૬૩
મહમદધારી	૨૦૪ ટિ. ૧૧
મહાકાલ	૮૯, ૧૩૦
મહાનંદ	૨૪૮
મહાભારત	૨ ટિ. ૩, ૯૦
મહારાષ્ટ્ર દેશ	૧૫૪, ૧૯૯ ટિ. ૫૧
મહાસક્તી	૧૫૭, ૨૩૨
મહાચીર	૨૩, ૨૪, ૨૦૯, ૨૫૨ ટિ. ૨૪
મહીનદી	૧૦૨
મહીપાલ	૭૧ ટિ. ૧૩
મહેન્દ્રપાલ	૭૧ ટિ. ૧૩
મહેન્દ્રસુરિ	૮૧ ટિ. ૨૫
માંગુ	૧૫૪, ૧૫૫
માધકવિ	૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦
માણિકપણિત	૧૪૨, ૧૪૮ ટિ. ૭૮
માનતુંગાચાર્ય	૯૬, ૧૦૭
માંધાતા	૫૬
માન્દ્યજેટ	૫૩ ટિ. ૯૧
મારવાડ	જુઓ મરૂ
માલવમંડલ	જુઓ માળવા
માળવાદેશ	૨ ટિ. ૫, ૨૬, ૨૯, ૩૦, ૩૦ ટિ. ૪૬, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૬૦, ૭૩ ટિ. ૧૭, ૭૬, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૨૩, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૮, ૧૩૯, ટિ. ૬૩, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦ ટિ. ૬૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૯ ટિ. ૫૧, ૨૦૫, ૨૪૭ ટિ. ૨૧, ૨૫૮
માલતીમાધવ	૧૧ ટિ. ૨૭

માલદેવ	૨૧૦
માલવકંવર	૨૪
માલેવ	૫૦
મિરાતેઅહમદી	૨૯, ૪૦
મીનળદેવી	જુઓ મયલુદ્દેવી
મુંજ	૫૩, ૫૩ દિ. ૯૧, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૭૩, ૯૧ દિ. ૪૧
મુંજરાજ પ્રબંધ	૬૨,
મુંજલદેવ	૪૨, ૬૦
મુંજલમંત્રી	૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૭
મુંજલ ઉપાસક	૨૦૮
મુંજલરાખી મેદિર	૧૧૮
મુદિત કુમુદચન્દ	૧૪૮ દિ. ૭૮, ૧૭૪ દિ. ૧૮
મુનશી ક મા.	૧૩૭
મુનિદેવાચાર્ય	૧૪૮
મુનિચંદ	૧૪૮ દિ. ૭૮
મુંજલજેઝીટીઅર	જુઓ જોઝેઝીટીઅર
મૂલનાયક	૧૯૧, ૨૧૮, ૨૨૪
મૂલરાજ	૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૧૨૯, ૧૩૦ દિ. ૫૨, ૧૩૬, ૧૫૩ દિ. ૮૮, ૨૦૦
મૂલરાજકુમાર	૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨
મૂલરાજ બીજો	૨૦૪
મૂલરાજવસંહિતા	૪૬
મૂલેશ્વરમંદિર	૪૭ દિ. ૮૦
મૂલદેવરામોપાસાદ	૪૬
મૂલકવિહાર	૧૯૨
મૂળાલવતી	૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬
મેધદૂત	૮ દિ. ૧૫, ૨૧
મેધનાદ	૨૬૦
મેધપાટ	જુઓ મેવાડ
મેરુતમસરિ	૧૪૮
મેવાડ,	૧૯૯ દિ. ૫૧

મોઢવસદિકા	૧૭૬
મોઢવંશ	૧૭૬
મોઢેરક	૧૬૬ ટિ. ૫
મોઢેરપુરાવતાર	૨૧૦
મોહ પરાજય	૪૩ ટિ. ૭૨, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦, ૧૮૨ ટિ. ૨૬, ૧૯૯ ટિ. ૫૨
મૌર્યવંશ	૨૩
મધુના	૧૬૧
મવનો	૨૫
મરાઃપટલ	૧૨૪ ટિ. ૪૧
મરાઠ્ઠગણિ	૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૭૫, ૧૮૧, ૧૮૭
મરોધર્મ	૨૪
મરોધવલ	૧૨૪
મરોભદ્ર	૧૪૬
મરોરાજ	૪૯
મરોવર્મા	૧૨૩, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૫૮, ૧૬૧
મરોવીરમંત્રી	૨૧૨, ૨૧૩
માદવ	૪૯ ટિ. ૮૪, ૨૧૫ ટિ. ૭૧
મુગાદિવ	૧૪૦, ૧૮૩, ૨૧૭, ૨૨૧
મુધિદિર	૫૬, ૧૭૫
મુઠાવિહાર	૧૯૨
ચેમરાજ	૩૬, ૩૮, ૪૦, ૪૧
ચેમચાલ	૧૮૨, ૧૯૧
ચંદ	૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦
ચપુ	૧૮૩
ચપુકુલ	૧૫૬
ચપુવંશ	૮ ટિ. ૧૫, ૯૨,
ચણ્યંભોર	૧૮૯ ટિ. ૩૯
ચણ્ડિ	૨૫૩
ચલપરીક્ષા મન્ય	૧૪૯
ચલમગ	૧૪૨, ૧૪૩
ચલમદિરગણિ	૫૪ ટિ. ૯૨, ૫૫ ટિ. ૯૩-૯૫, ૫૬ ટિ. ૯૬-૯૭,

૯૮, ૫૮ ટિ. ૧૦૧-૧૦૨, ૬૦ ટિ. ૧૦૪, ૬૨, ૮૦
ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૮૯ ટિ. ૩૮, ૯૦ ટિ. ૩૯, ૯૬
ટિ. ૪૮, ૧૦૭, ૧૦૮

રત્નભાસ યજ્ઞેર	૨૩૦
રત્નભાગા	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૯, ૪૦, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૫૨ ટિ. ૬૦, ૧૧૬ ટિ. ૧૮
રત્નશેખર	૨૩૦, ૨૩૨
રત્નાકર	૧૪૩
રત્નાદિત્ય	૩૮, ૪૦, ૪૧
રંભામંગરી નાટિકા	૨૩૬ ટિ. ૧૪
રવિજીતિ	૨૧
રસરત્ન સમુચ્ચય	૨૫૮ ટિ. ૩૧
રાજ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૪૩, ૬૦
રાજધરદ્વ	૧૬૮
રાજતરંગિણી	૨૫૫ ટિ. ૨૮
રાજદમન (કે મદન)	
યંકર	૫૨ ટિ. ૬૦
રાજપિતામહ બિહાર	૧૭૧, ૧૮૩, ૧૮૭
રાજ ચાર્તર	૧૦૩ ટિ. ૫૭
રાજ ચૂર્ચક	૧૦૩ ટિ. ૫૭
રાજ વલ્લભ	૬૨, ૭૩ ટિ. ૧૬, ૧૦૮,
રાજ વિહમન	૭૩ ટિ. ૧૭,
રાજ શેખર કવિ	૭૧, ૬૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭,
રામવલ્લી કોટક	૩૬ ટિ. ૬૫, ૩૯, ૪૦
રામિ	જુઓ રામ
રાણાદેરી	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮
રા. શી. યાત્રી	૨ ટિ. ૫, ૪ ટિ. ૭, ૬ ટિ. ૧૭, ૨૩, ૩૩ ટિ. ૫૬, ૫૫ ટિ. ૬૪, ૧૧૩ ટિ. ૧૧, ૧૨૧ ટિ. ૩૧, ૧૨૨ ટિ. ૩૫, ૧૩૮ ટિ. ૬૧, ૧૪૧ ટિ. ૬૮, ૧૪૩ ટિ. ૭૦, ૧૪૭ ટિ. ૭૧, ૧૫૩ ટિ. ૮૬, ૧૮૫ ટિ. ૩૮-૩૯, ૧૬૬ ટિ. ૪૧
રાધાજીવન	૩૧ ટિ. ૪૮

રાધાવેધ	૭૪
રામ	૫૧, ૫૬, ૫૮, ૧૫૬,
રામચન્દ્ર કવિ	૧૩૩, ૧૮૮ દિ. ૩૭, ૧૬૦, ૨૦૨, ૨૦૩,
રામસાલ ન્યુ. મોદી	૪૯, ૪૧,
રામેશ્વર	૮૮
રાવણુ	૫૬, ૫૮, ૬૮
રાષ્ટ્ર દૂત	૨૦૭
રાસમાળા	૩૨ દિ. ૫૦, ૪૦, ૪૧, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૩ દિ. ૮૮, ૧૫૪ દિ. ૯૦, ૧૬૨, ૨૨૬ દિ. ૧૦, ૨૪૭ દિ. ૨૧,
રૂઢીવિત	૧૮૨, ૧૮૩
રૂઢમહાકાલ	૧૩૦,
રૂઢમહાસપ	૧૩૦, ૧૬૦ દિ. ૯૭
રૂઢાદિત્ય	૫૪, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૭
રૂપસુંદરી	૩૨ દિ. ૫૦,
રેવતમિરિરાસુ	૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૯ દિ. ૬૨
રેવા	૧૬૧
રેવતક તીર્થ	૨૬૧ (જુઓ મિરનાર પૃષ્ઠ)
રેવતકોદાર પ્રબંધ	૧૩૬
રોહક	૬૪
રોહણાયમ	૩, ૪
સંકા	૫૬, ૭૫, ૧૫૬
સપ્ત	૫૦, ૫૧
સદ્મધુમેન	૨૩૬, ૨૩૮
સદ્મધુપતી,	૨૩૬, ૨૩૮ દિ. ૧૩
સદ્મદેવ	૧૦૯
સધુમોજરાજ	૨૦૬
સધુરાહડ	૨૫૬
સાલિતા સરોવર	૨૦૬, ૨૧૫ દિ. ૭૨
સવજીવસાદ	૧૬૬, ૨૦૫ દિ. ૬૨, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૭, ૨૧૯
સાખો	૪૬, ૫૦, ૫૧, ૬૧, ૨૦૦ દિ. ૫૩
સાધી હીપજી	૧૧૬

वस्तुपालयस्त्रित	२१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१, २१६ टि. ७३, २१७ टि. ७५
वस्तुपालतेज्जपाल प्रशस्ति	४२ टि. ६६, ४६ टि. ७८, ६१, ११६ टि. १८
वस्तुपालतेज्जपाल रासे।	२०७ टि. ६५
वाग्भटपुर	१८४, १८५
वाग्भटभंत्री	१६७, १८३, १८४, १८५, १८५, १८६, १८७
वाग्भट वैद्य	२५८, २५९
वाग्भट वैद्यप्रणय	२६०
वाग्भटालंकार	१६७ टि. ७
वाग्भट वंश	२०६
वाग्भटायन	६२
वाग्भट	८० टि. २४, ८६
वाग्भटस्थली	२१६ टि. ७६
वाग्भटसिद्धि	१६३
वाग्भट	११६
वाग्भटगण	२११
वाग्भटसी	५३
वाग्भटगाम	१५३
वाग्भटसुख	११३, १६१
वाग्भटसुखिता	२५१
वाग्भटदेश	१५२
वाग्भट	६०
वाग्भट	२५३, २५४
वाग्भट	२१२
वाग्भट	११६, १४२ टि. ६६, १६८, १६९
वाग्भटवस्तु	४२ टि. ६६, १०३ टि. ५६
वाग्भटवस्तु ३	२ टि. ५, ३, ४, ५, ६, ७, १०, ११, १२, १३, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, ५१, ६६ टि. ५१, १०० टि. ५२, १६५, १७६, २२२, २२३, २५७, २५८ टि. ३०

બામ પદ્મી	૨૦૬
ચક્ર	૨૩, ૨૫
ચક્રાસ મંત્રી	૨૫૧
ચકારિ	૨૬
ચકુનગૃહ	૨૦૧
ચકુનિકાવિહાર	૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૭
ચાકાવતાર	૮૯
ચાકર દિગ્વિજય	૧૨ દિ. ૨૯,
ચાંખ	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫ દિ. ૭૧
ચાંખપુર	૨૬૨
ચાંખરાજ્ય	૨૬૨
ચાતાનન્દપુર	૨૪૮
ચતુર્જય	૧૩૧, ૧૩૬, ૧૪૦, ૧૭૬, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૬ ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૪
ચતુર્જયાવમઃ	૨૧૧
ચારણ	૨૩૮ દિ. ૧૩
ચાક્રાપન	૧૨૯, ૧૪૬
ચાક્રમરી	૪૪ દિ. ૭૪, ૪૫, ૧૮૯ દિ. ૩૯
ચાતવાહન	જુઓ સાનવાહન
ચાન્તિશ્ચરિ	૧૪૧,
ચારદાનંદ	૧૯, ૨૦
ચાર્ગ્ગશ્વરપદ્ધતિ	૫૧ દિ. ૮૮, ૨૩૮ દિ. ૧૩
ચાલિવાહન	૨૫૫ દિ. ૨૮
ચાલિવાહન પ્રબંધ	૨૭
ચાલુક્યોત્ત	૧૩૬, ૨૪૨ દિ. ૧૭, ૨૫૭ દિ. ૨૧
ચિખા	૨૨૨
ચિબિ	૨૧૬
ચિષ્ઠાદિત્ય	જુઓ ચીષ્ઠાદિત્ય
ચિલાદારવંદ્ય	૧૭૩ દિ. ૧૭
ચિત્રચિત	૨૦૪ દિ. ૧૧
ચિત્રપુગાજી	૪૮, ૧૮૦
ચેતુષાસ વધ	૭૬, ૮૦ દિ. ૨૪

सङ्कलितकथामृत	२३८ टि. १३
सन्भति तर्क	२७
सपादलक्ष	४४ टि. ७४, १६१, १६२, १६६, १६२, १६७, १६८ टि. ५१, २४५
सपादलक्षणा राज	४४, ४५, ४६, ६१, १३४, १६८, १६०, १६१ टि. ४१
समरांगण्य सूत्र	१०३ टि. ५७
समस्तराज विडम्बन	७२
समुद्रविजय	२५४
समेवसथु	१ टि. १
सरस्वती कलाभरण	८५, ८६, १०३ टि. ५७, २०६ टि. ६७
सर्वज्ञ	८१
सहस्रसिंह सरोवर	१२३, १२६, १३१, १३२, १५८, १६० टि. ६७, १६२,
साध्य	३४
साक्षात्	८१
सांगण्य	२०७, २१६ टि. ७६
सातवाहन	२१, २७, २८, २९, २५३, २५४
सान्तराज्य	२४७ टि. २१
सान्त्वयनी	११८, १२०, १२१, १२३, १५६, १६०
सान्त्वयसङ्किका	१२०
सान्धिविग्रहिक	६८, ६९, ७६, ६७ टि. ४६
सायनभरती	११५ टि. १६, १५३
साभर	४१, ४४ टि. ७४
सामन्तसिद्ध	३८, ४०, ४३
सामग	१२४, १६८, १६९
सारस्वतमंडल	६१
सारस्वत व्याकरण	१८८ टि. २५
सामिगवसङ्किका	१६२
साहसिक (विग्रह)	५
सितांजलमार्ग	२६०, २६१
सिद्धपाल	१६६ टि. ४५
सिद्धपुर	१३०
सिंधु	२१५ टि. ७१

सिद्धराज	४१, ४४ डि. ७३, ११०, ११५, ११६ डि. १८, ११८, १२१, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८ डि. ४७, १२९, १३०, १३१, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४४, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६, १६८ डि. ८, १७४ डि. १८, १८३, २४२, २४७ डि. २१
सिद्धवि	८० डि. २४
सिद्धसेनाधार्य	१२, १३, १५, १६, २१, २६, २७
सिद्धदेव	१२७, १२८, १२९, १४६ डि. ७५
सिद्धदेवप्रशस्ति	११६ डि. १८, १२८ डि. ४७, १२९ डि. ४८
सिन्धुदेश	१८६ डि. ५१
सिन्धुगज	५३ डि. ६१, ६१, ६२, २१५ डि. ७१
सिन्धुपत्रे सिन्धुपत्र	५४, ५५, ६२
सिन्धु नदी	२५६
सिन्धु	२१५ डि. ११
सिन्धुतम्र	५४
सिन्धुपुर	१५२, १५३
सिन्धुमनधार्य- सिन्धु	५ डि. ६, ६ डि. १८, १० डि. २३, ११ डि. २६, १३ डि. ३२, १४ डि. ३५, १८, २२, २४, २६ डि. ३४
सिन्धु	१५३ डि. ८८
सिन्धुपत्र	सुन्धु सिन्धुपत्र
सिन्धुपत्र	५४ डि. ८२
सिन्धुपत्र	१५८, २०१
सुतगोर्निर्वातसिन्धु	३३ डि. ५१, ३६ डि. १५, ३६, ४०, ४६ डि. ७८, ४५ डि. १०३-८१, ४२ डि. ८४, ५२ डि. ६०, ६१, ११२, ११६ डि. १००, १०२ डि. १२, २०४ डि. ६१
सुतगोर्निर्वात	३६ डि. १५, ३६, ४०, ४६ डि. ७८, ८१ डि. ७८-८१, ४८ डि. ७४, ५२ डि. ६०, ६१, १०८, ११६, ११८, १२५ डि. ४२, ११२, ११६ डि. १०, १०३ डि. ११, २०४ डि. ६१, २०५ डि. ६४, २१३ डि. १००, २१५ डि. ११

સુધા	૨૦૪ ટિ. ૬૧
સુપ્રતિષ્ઠાન	૭ ટિ. ૫ જીઓ પ્રતિષ્ઠાન
સુમત્રા	૨૨૩
સુભટવર્મા	૨૦૫ ટિ. ૬૨
સુભદ્રદેવ	૮૦ ટિ. ૨૪
સુભાષિતરત્નસંદોહ	૬૩
સુભાષિતાવધિ	૧૪ ટિ. ૩૫
સુરથોત્સવ	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૨૫ ટિ. ૪૨
સુરપાળ	૩૨ ટિ. ૫૦
સુરાષ્ટ્ર	૧૬૬ ટિ. ૪૫ જીઓ સોરઠ
સુવગ્ન	૧૮૩
સુવર્ણપુરુષસિદ્ધિ	૯, ૧૯૭, ૨૨૭
સુવ્રતસ્વામીનું મંદિર	૧૮૬
સુવ્રતસ્વામી	૧૮૬, ૧૮૭
સુશ્રુત	૪૩ ટિ. ૭૧, ૨૫૮
સૂર્યશતક	૯૫
સુદવ	૨૦૯, ૨૪૧, ૨૪૨
સેત્રી નદી	૨૨૫ ટિ. ૨, ૨૫૪, ૨૫૫ ટિ. ૨૬
સેન્ધવીદેવી	૧૮૬
સોમનાથ કે સોમેશ્વર	૪૩, ૪૬, ૪૭, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૯, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૬૧, ૨૬૨
સોમનાથપાટણ	૭૬, ૪૬, ૧૫૯, ૧૭૯, ૧૯૨, ૨૧૧, ૨૨૮
સોમપ્રભાચાર્ય	૧૯૬ ટિ. ૪૫
સોમાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
સોમેશ્વર ઠવિ	૧૦૧ ટિ. ૫૪, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૧૭૮ ટિ. ૧૮, ૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૯ ટિ. ૧૭, ૨૧૩ ટિ. ૭૦, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
સોમેશ્વર પ્રધાન	૨૪૬
સોગંઢ	૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૮૨, ૧૮૪ ટિ ૨૯, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૯ ટિ ૫૧
સોલંકી	૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૨
સોલાક	૧૧૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૯૮

मोदक	२०५
सौभाग्यसुंदरी	१०८
सौराष्ट्र	५१ टि. ८७
संतोभनक	२२५, २५५
सयाहवाह रत्नाकर	१४८ टि. ७८
दण्डमन्नाटक	८८ टि. ३४
दग्भीर	१८६
दग्भीर महामर्दन	२१५ टि. ७०
दग्भीर महाकाव्य	४४ टि. ७४, ११, २४१ टि. २१
दक्षिणाक्ष	११३
दक्षिण	१४४ टि. ७३, २०३
दक्षिणेश	२४
दक्षिणानंद	२४२ टि. १७
दण्ड	६६ टि. ४८
दण्डयस्त्रि	१४३ टि. ११
दमायुष	१३
दण्ड	२४
हेमचंद्र	३००
हेमचंद्र, हेमचरि	४२ टि. १६, ४४ टि. ७५, ४६ टि. ७८, ५१ टि.
३ हेमचार्प	८७, ५२ टि. ६०, १०, ११, ७७ टि. २३, ११६, ११४ टि. १३, ११५ टि. १५, १२१, १२५, १२८, १२६, १०३, १३४, १३६ टि. ११, १४३, १४४, १४७, १४८ टि. ७८, १४६, १५०, १५१, १६३ टि. ३, ११५, १७१, १७२ टि. १३, १०३, १७४, १७५, १७६, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, २००, २०१, २०२, २११
हेमचंद्रो	१६४
हेमचरि मत्तपारी	१२०